

**ПАЁМИ
АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ
ТОҶИКИСТОН**

**ВЕСТНИК
АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ
ТАДЖИКИСТАНА**

**BULLETIN
OF THE ACADEMY OF EDUCATION
OF TAJIKISTAN**

*Маҷаллаи илмӣ, маърифатӣ ва таълимӣ-методӣ аз соли 2007 нашр мешавад
Научно-просветительский и учебно-методический журнал издаётся с 2007 года
Scientific and educational – methodical journal published since 2007*

№ 4 (54), 2024

САРМУҲАРИР:

САФАРОВ Ш.А. – доктори илмҳои педагогӣ, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

КАРИМЗОДА М.Б. – доктори илмҳои педагогӣ, саркоотиби илмӣ Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

КОТИБИ МАСЪУЛ:

МУҲИДДИНЗОДА Б. – номзади илмҳои педагогӣ, ёрдамчи президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

ЛУТФУЛЛОЗОДА М. – узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор

ШАРИФЗОДА Ф. – узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор

КАРИМОВА И.Х. – узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор

БОБИЗОДА Ғ.М. – узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои биологӣ ва фармасевтӣ, профессор

НУЪМОНОВ М. – узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор

ШЕРБОЕВ С. – узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор

НЕЪМАТОВ С.Э. – доктори илмҳои педагогӣ, профессор

ГУЛМАДОВ Ф. – доктори илмҳои педагогӣ

АБДУРАШИТОВ Н. – номзади илмҳои психология, мудири шӯбаи инноватсия ва технологияи таълими Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

ҲАЙАТИ МУШОВАРА:

САИДЗОДА Р.Ҳ. – вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

ХУВАХТЗОДА Қ.Х. – президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ҶҮРАЗОДА Ҷ.Ҳ. – муовини якуми вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон

НАҶМИДДИНИЁН А.М. – директори Пажӯҳишироҳи руиди маориф ба номи А. Ҷомии АТТ

МИРЗОЗОДА Н. – ректори Донишқадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф

Маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла ба Феҳристи наирияхои илмӣ тақризиавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.06.2019 ворид шудааст.

Маҷалла ба манбаи маълумоти Индекси иқтибосҳои илмӣ Россия ворид карда шудааст.

Маҷалла таҳти № 059/МҶ 17-уми апрели соли 2018 дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон сабти ном шудааст.

Суроға: 734063, ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов – 11/2, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

E-mail: att@maorif.tj **Сомона:** rayom-att.tj, **тел.:** +992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40

ISSN 2222-9809

2 2 2 2 9 8 0 9

Индекси обуна: 77727

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

САФАРОВ Ш.А. – доктор педагогических наук, президент АОТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

КАРИМЗОДА М.Б. – доктор педагогических наук, главный учёный секретарь АОТ

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

МУХИДДИНЗОДА Б. – кандидат педагогических наук, пом. президента Академии образования Таджикистана

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ЛУТФУЛЛОЗОДА М. – академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор

ШАРИФЗОДА Ф. – академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор

КАРИМОВА И.Х. – академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор

БОБИЗОДА Г.М. – академик Академии образования Таджикистана, доктор биологических наук, доктор фармацевтических наук, профессор

НУЪМОНОВ М. – член корреспондент Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор

ШЕРБОЕВ С. – член корреспондент Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор

НЕГМАТОВ С.Э. – доктор педагогических наук, профессор

ГУЛМАДОВ Ф. – доктор педагогических наук

АБДУРАШИТОВ Н. – кандидат психологических наук, зав. отделом инновации и технология обучения Академии образования Таджикистана

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

САИДЗОДА Р.Х. – министр образования и науки Республики Таджикистан

ХУВАХТЗОДА К.Х. – президент Национальной Академии наук Таджикистана

ДЖУРАЗОДА Дж. – первый зам. министра образования и науки Республики Таджикистан

НАДЖМИДДИНИЁН А.М. – директор Института развития образования имени А. Джами АОТ

МИРЗОЗОДА Н. – ректор Республиканского института повышения квалификации и переподготовки работников сферы образования

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан от 03.06.2019.

Журнал включён в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан 17 апреля 2018 года за № 059/МД.

Адрес: 734063, г. Душанбе, ул. А. Адхамова – 11/2, Академия образования Таджикистана

E-mail: att@maorif.tj Сайт: rayom-att.tj, тел.: +992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40

ISSN 2222-9809

Индекс подписки: 77727

CHIEF EDITOR:

SAFAROV SH.A. – Doctor of Pedagogical sciences, the President of AET

DEPUTY CHIEF EDITOR:

KARIMZODA M.B. – Doctor of Pedagogical Sciences, Chief Scientific Secretary of AET

EXECUTIVE SECRETARY:

MUHIDDINZODA B. – Candidate of Pedagogical Sciences, assistant the president Academy of Education of Tajikistan

EDITORIAL TEAM:

- LUTFULLOZODA M.** – Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor
SHARIFZODA F. – Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor
KARIMOVA I.KH. – Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor
BOBIZODA G.M. – Academician of the Academy of Education of Tajikistan, the doctor of Biological sciences, doctor of pharmaceutical sciences, professor
NUMONOV M. – Corresponding Member of the Academy of Education of Tajikistan
Doctor of pedagogical sciences, professor
SHERBOEV S. – Corresponding Member of the Academy of Education of Tajikistan
Doctor of pedagogical sciences, professor
NEGMATOV S.E. – Doctor of pedagogical sciences, professor
GULMADOV F. – Doctor of pedagogical sciences
ABDURASHITOV N. – Candidate of Psychological Sciences, Head of the Department of innovation and learning technology of the Academy of Education of Tajikistan

EDITORIAL COUNCIL:

- SAIDZODA R.H.** – Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan
KHUVAKHTZODA K.H. – President of the National Academy of Sciences of Tajikistan
JURAZODA J.H. – first deputy Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan
NAJMIDDINIYON A.M. – Director of the Institute for the Development of Education named after A. Jami AET
MIRZOZODA N. – Rector of the Republican Institute for Advanced Studies and retraining of educators

The journal is published in Tajik, Russian and English languages.

The journal is included in the List of reviewed scientific journals of the higher attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 03.06.2019.

The journal is included in the database Of the Russian science citation index

The journal was registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on April 17, 2018 under No. 059/MD.

Address: 734063, Dushanbe, 11/2 A. Adhamov Str., Academy of Education of Tajikistan

E-mail: att@maorif.tj **Site:** payom-att.tj, **phone:** +992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40

ISSN 2222-9809

2 2 2 2 9 8 0 9

Subscription index: 77727

© Academy of Education of Tajikistan, 2024

МУНДАРИЧА
СИЁСАТИ МАОРИФ

Саҳ.

САФАРОВ Ш.А., ШОИМАРДОНОВ Д.А.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ-омили баландбардори сифати таълим дар муассисаи таҳсилоти олии ҷарбӣ..... 13 – 20

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИНАЗАРИЯВИИ ПЕДАГОГИКА

ЛАТИФЗОДА Д.Н., УСМОНОВ З.

Шароитҳои педагогии ҳамкориҳои функционалии коллеҷ ва муассисаҳои фарҳанг дар тарбияи эстетикӣ донишҷӯён..... 21 – 26

ГУЛМАДОВ Ф., ШЕРОВ Р.А.

Раванди ташиаккули одаҷҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагонии хурдсол..... 26 – 31

АЗИМОВА М.Х.

Парадигмаҳои таҳаммулпазирӣ: гуногунии бархӯрдҳо ва таҳлили онҳо барои муносибатҳои иҷтимоӣ..... 31 – 37

АМОНОВА М.Н.

Хусусиятҳои жанрии сабки «Сафарнома» - и Носири Хусрав ва таъсири муҳити иҷтимоӣ-сиёсӣ дар таълифи асар..... 37 – 41

ДАВЛАТОВА У.М., РИЗОЕВА З.Н.

Эҳсосот ва арзеби эмотсионалӣ (гуруҳи семантикӣ нидоҳо)..... 41 – 44

ИСМОНОВ М.М.

Асосҳои системаи тарбияи ҷарбӣ – ватандӯстӣ ҳамчун омил бартаридошта дар ташиаккули мавқеи ҳаётии хонандагонии синфҳои болоӣ..... 44 – 52

САФАРОВ Ш.А., ҚАЛАНДАРБЕКОВА Б.Х.

Ҷанбаҳои ассотсиативии риояи қоида дар раванди дарси тарбияи ҷисмонӣ бо истифода аз бозиҳои миллӣ..... 52 – 56

КАШКИНБАЕВ Н.К.

Фаъолияти беруназсинфӣ ва имкониятҳои он дар рушди салоҳияти коммуникативӣ..... 56 – 62

АЛИМОВ С., ТУРСУНБОЕВА З.С.

Хусусиятҳои ташиаккули салоҳиятҳои касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ..... 62 – 70

АХМЕДЗОДА Т.А.

Таъсири муҳожирати занон ба ҳолати эмотсионалии духтарони наврас..... 71 – 76

ВОСИЕВ Қ.В.

Ташиаккули тамоюли арзиши хонандагонии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба тарзи ҳаёти солим дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ..... 76 – 83

ЗАЙТМЕТОВ Х.А., САДИРОВ М. Ш.

Таъсири маромнокӣ ба рушди қобилиятҳои мнемикӣ шахсият..... 83 – 87

МҶМИНОВА И. С., ЮЛДОШЕВА З.Л.

Нақши технологияҳои мултимедиявӣ дар рушди фаъолияти таълимӣ маърифатӣ хонандагонии хурдсол..... 87 – 93

ШАРАФЗОДА Б.А.

Ташиаббусҳои маорифпарваронаи Пешивои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар давраи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 93 – 96

ДАВЛАТОВ Д.Р.

Таърихи инкишофи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ҷанбаҳои сотсиологӣ ва мушқилоҷҳои он..... 97 – 103

ЗАЙТМЕТОВ Х.А.

Осори адабиёти миллӣ ҳамчун воситаи ташиаккули қобилиятҳои муҳимми шахс..... 103 – 109

КАРИМОВА Д.Д., ТУРСУНЗОДА Р.Г.

Тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш – омил тарзи ҳаёти солим..... 109 – 115

ШАМСИДДИНОВА М.Б. <i>Истифодаи технологияи намунасозӣ дар дарсҳои забони англисӣ чун воситаи рушди зеҳнии хонандагон.....</i>	116–121
ҚОДИРОВА М.Б. <i>Нақши бозӣ дар таълим ва тарбияи хонандагони синфҳои ибтидоӣ.....</i>	121–124
КОТИБОВА Ш.П. <i>Нақши баҳодихӣи ташаккулдиҳанда дар рушди нутқи кӯдакони синфҳои ибтидоӣ.....</i>	124–128
ҚАЮМОВ М.Д. <i>Ҷанбаҳои омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳои факултети ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии.....</i>	129–135
НАБИЕВА М.А. <i>Вазъи муосири низоми баҳодихӣ ба дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон.....</i>	135–140
НАВРУЗОВА Г.Т., МИРЗОЕВ А.Р. <i>Роҳ ва усулҳои тарбияи ватандӯстонаи насли ҷавон дар муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ.....</i>	140–147
НАИМОВ А. Р., ДАВЛАТОВ Х. Ш. <i>Мавқеи варзиши ва тарбияи ҷисмонӣ дар омодаسازی тахассусини бомаърифат ва иродаи мустақкамдошта.....</i>	148–154
РОЗИҚОВ Б.А. <i>Манбаъ ва таърихи рушди марҳалабандии раванди истилоҳсозӣ дар забони тоҷикӣ.....</i>	154–159
МИРЗОЕВ А.Р. <i>Вижаҳои усул ва шаклҳои тарбияи ватандӯстии насли ҷавон.....</i>	159–165
САФАРОВ Ш. А., АСЛОНОВ Д.И. <i>Унсурҳои асосии амсилаи ба муҳит нигаронидашудаи ташаккули тарзи ҳаёти солим.....</i>	165–172
САФАРЗОДА Г.С. <i>Нақши анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқи донишҷӯён.....</i>	172–177
РАҶАБОВА З.Б. <i>Моҳият ва мазмуни мафҳуми «Қобилияти фикронии донишҷӯ».....</i>	177–183
БЕЙСЕМБАЕВ А.Р., КОЖАХМЕТОВ Н. <i>Ҳамгирӣи донишҳои фанӣ ва малақаҳои иҷтимоӣ: чӣ гуна фанҳои мактабӣ ба рушди зеҳни иҷтимоӣ кумак мекунад.....</i>	183–189
ҚОСИМОВ И.Л. <i>Назария ва концепсияи омӯзиши мошинҳо, интелектҳои сунъӣ ва шабакаҳои нейронӣ.....</i>	189–196
НУРАЛИЕВ М.И. <i>Омилҳои рушди мавқеи акмеологияи омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таҷрибаомӯзиши педагогӣ.....</i>	196–203
КОЖАХМЕТОВ Н. <i>Ҷаҳлияти лоиҳавӣ ҳамчун воситаи ташаккули зеҳни иҷтимоии мактаббача.....</i>	204–210
САБУРӢ Х.М., АХЛИЛЛОЕВ Т. <i>Омӯзиши сатҳи ташаккули салоҳияти касбии омӯзгорони оянда.....</i>	210–218
САФАРОВ Ш. А., АБДУЛЛОЗОДА М. <i>Нерӯи тарбиявии чорабиниҳои варзишӣ ва нақши онҳо дар ташаккули ватандӯстии насли наврас.....</i>	218–225
ҲАКИМОВА Д., ҲАСАНОВ Х. <i>Хусусиятҳои педагогӣ-психологияи пайдошавии нуқсонҳои нутқӣ дар кӯдакони ва роҳҳои бартарафсозии он.....</i>	225–230
РУСТАМЗОДА М.Р. <i>Ташаккули ҳисси ҳеитаниносии ва ватандӯстӣ ҳамчун масъалаи педагогияи психологияи.....</i>	230–235
МАЧИДЗОДА Ҷ.С. <i>Ташаккули тавоноии маърифатии хонандагон тавассути омӯзиши фанни таърихи халқи тоҷик.....</i>	235–240

ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМ

АРИПОВА М.Р.

Ташиқили ҳамкори иштирокчиёни раванди таълим дар шароити иттилоотикунони таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 241 – 246

БУРИЕВ Ф.К.

Методҳои омӯзонидани масъалаҳои матнӣ дар дарсҳои математикаи синфҳои ибтидоӣ..... 246 – 254

ИСОЕВА Т.Х.

Роҳи усулҳои ташиқули тафаккури техникаи хонандагон дар дарс ва фаъолиятҳои беруназсинфӣ аз фанни физика..... 254 – 260

ДАВЛАТЗОДА Р. Ҷ., КАРИМОВ Б. Ҷ.

Нақш ва моҳияти истифодаи математика дар ҳалли масъалаҳои техникӣ..... 260 – 266

РАҲИМЗОДА А. О., ЧОРИЕВ У.

Омӯзиши тарзҳои гуногуни критерияҳои муайян намудани ададҳои сода..... 266 – 272

РАҶАБЗОДА С.Ҷ.

Таъмини таълими босалоҳият дар омӯзиши қасрҳои одӣ дар математикаи синфи 5..... 272 – 280

НАЗАРОВ А.П., УМЕДҶОНИ Х.Ғ., ҚАЙУМОВ Ш.А.

Батартибории донишҳо оид ба массивҳо дар раванди таълими барномасозӣ..... 280 – 288

ОРИФОВ А.А., МУСОҶОНЗОДА Ҷ.

Равандҳои маърифатии фаъолияти маърифатӣ, ки ба руиди салоҳиятҳои таҳқиқотии хонандагон мусоидат мекунанд..... 288 – 293

Ба таваҷҷуҳи муаллифон 294

СОДЕРЖАНИЕ

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

САФАРОВ Ш.А., ШОИМАРДОНОВ Д.А.

Использование информационно-коммуникационных технологий-фактор повышения качества образования в высшем военном учебном заведении..... 13 – 20

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ

ЛАТИФЗОДА Д.Н., УСМОНОВ З.

Педагогические условия функционального взаимодействия колледжа и учреждений культуры в эстетическом воспитании..... 21 – 26

ГУЛМАДОВ Ф., ШЕРОВ Р.А.

Процесс формирования положительных привычек социальной культуры и этического поведения в начальной школе..... 26 – 31

АЗИМОВА М.Х.

«Парадигмы толерантности: многообразие подходов и их анализ на социальные отношения»..... 31 – 37

АМОНОВА М.Н.

Жанровые особенности стиля «сафарнаме» носира хусрава и влияние общественно-политической среды на композицию произведения..... 37 – 41

ДАВЛАТОВА У.М., РИЗОЕВА З.Н.

Эмоции и эмоциональная оценка (семантическая группа междометий)..... 41 – 44

ИСМОНОВ М.М.

Основы системы патриотического воспитания как доминирующего фактора в формировании жизненной..... 44 – 52

САФАРОВ Ш.А., КАЛАНДАРБЕКОВА Б.Х.

Ассоциативные аспекты соблюдения правил с использованием таджикских национальных игр на уроках физкультуры..... 52 – 56

КАШКИНБАЕВ Н.К.

Внеучебная деятельность и ее возможности в развитии коммуникативной компетентности..... 56 – 62

АЛИМОВ С., ТУРСУНБОЕВА З.С.

Особенности формирования профессиональных компетенций студентов учреждений высшего профессионального образования..... 62 – 70

АХМЕДЗОДА Т.А.

Влияние женской миграции на эмоциональное состояние девочек-подростков.... 71 – 76

ВОСИЕВ К.В.

Формирование ценностной ориентации учащихся общеобразовательных учреждений на здоровый образ жизни на занятиях физкультуры..... 76 – 83

ЗАЙТМЕТОВ Х.А., САДИРОВ М. Ш.

Влияние мотивации на развитие мнемонических способностей личности..... 83 – 87

МУМИНОВА И. С., ЮЛДОШЕВА З.Л.

Роль мультимедийных технологий в развитии образовательной и познавательной деятельности младших школьников..... 87 – 93

ШАРАФЗОДА Б.А.

Образовательные инициативы Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона в период государственной независимости Республики Таджикистан..... 93 – 96

ДАВЛАТОВ Д.Р.

История развития физической культуры и спорта, социологические аспекты и ее проблематика..... 97 – 103

ЗАЙТМЕТОВ Х.А. <i>Произведения национальной литературы как средство формирования важных способностей личности.....</i>	103 – 109
КАРИМОВА Д.Д., ТУРСУНЗОДА Р.Г. <i>Физическая культура и спорт – фактор здорового образа жизни.....</i>	109 – 115
ШАМСИДИНОВА М.Б. <i>Использование технологии моделирования на уроках английского языка как инструмент интеллектуального развития студентов.....</i>	116 – 121
КАДЫРОВА М.Б. <i>Роль игры в воспитании и обучении учащихся начальной школы.....</i>	121 – 124
КОТИБОВА Ш.П. <i>Роль формативного оценивания в развитии речи младших школьников.....</i>	124 – 128
КАЮМОВ М.Д. <i>Аспекты профессионально-практической физической подготовки студентов-курсантов военного факультета вуза.....</i>	129 – 135
НАБИЕВА М.А. <i>Современное состояние системы оценивания знаний, навыков и навыков студентов.....</i>	135 – 140
НАВРУЗОВА Г.Т., МИРЗОЕВ А.Р. <i>Пути и методы патриотического воспитания молодого поколения в культурно-просветительских учреждениях.....</i>	140 – 147
НАИМОВ А. Р., ДАВЛАТОВ Х. Ш. <i>Положение спорта и физического волю в подготовке знанной и сильной воли.....</i>	148 – 154
РОЗИКОВ Б.А. <i>Источник и история этапного развития процесс наращивания объема в таджикском языке.....</i>	154 – 159
МИРЗОЕВ А.Р. <i>Особенности методов и форм патриотического воспитания молодого поколения.....</i>	159 – 165
САФАРОВ Ш. А., АСЛОНОВ Д.И. <i>Основные элементы средо-ориентированной модели формирования здорового образа жизни.....</i>	165 – 172
САФАРЗОДА Г.С. <i>Роль семейных традиций в нравственном воспитании студентов.....</i>	172 – 177
РАДЖАБОВА З.Б. <i>Суцность и содержание понятия «мыслительная способность учащихся».....</i>	177 – 183
БЕЙСЕМБАЕВ А.Р., КОЖАХМЕТОВ Н. <i>Интеграция предметных знаний и социальных навыков: как школьные предметы помогают развивать социальный интеллект.....</i>	183 – 189
КОСИМОВ И.Л. <i>Теория и концепции машинного обучения, искусственного интеллекта и нейронных сетей.....</i>	189 – 196
НУРАЛИЕВ М.И. <i>Факторы развития акмеологической позиции будущих учителей начальных классов в процессе педагогической практики.....</i>	196 – 203
КОЖАХМЕТОВ Н. <i>Проектная деятельность как средство формирования социального интеллекта школьника.....</i>	204 – 210
САБУРИ Х.М., АХЛИЛЛОЕВ Т. <i>Изучение уровня сформированности профориентационной компетентности будущих учителей.....</i>	210 – 218
САФАРОВ Ш. А., АБДУЛЛОЗОДА М. <i>Воспитательный потенциал спортивных мероприятий и их роль в формировании патриотизма подрастающего поколения.....</i>	218 – 225

ХАКИМОВА Д., ХАСАНОВ Х. <i>Педагогико-психологическая характеристика появления дефектов речи у детей и пути ее улучшения.....</i>	225 – 230
РУСТАМЗОДА М.Р. <i>Формирование чувства самосознания и патриотизма как педагогико-психологическая проблема.....</i>	230 – 235
МАДЖИДЗОДА Дж.С. <i>Развитие познавательных способностей учащихся через изучение предмета история таджикского народа.....</i>	235 – 240

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

АРИПОВА М.Р. <i>Организация взаимодействия участников образовательного процесса в условиях информатизации образования Республики Таджикистан.....</i>	241 – 246
БУРИЕВ Ф.К. <i>Методы изучения текстовых задач на уроках математики в начальном классе..</i>	246 – 254
ИСОЕВА Т.Х. <i>Пути и методы формирования технического мышления учащихся на уроке и внеучебной деятельности по физике.....</i>	254 – 260
ДАВЛАТЗОДА Р. Дж., КАРИМОВ Б. Дж. <i>Роль и сущность использования математики при решении технических задач...</i>	260 – 266
РАХИМЗОДА А. О., ЧОРИЕВ У. <i>Различные способы изучения критерий выявления простых чисел.....</i>	266 – 272
РАДЖАБЗОДА С.Дж. <i>Обеспечение компетентный подход при изучении простых дробей в 5 - классе по математики.....</i>	272 – 280
НАЗАРОВ А.П., УМЕДЖОНИ Х.Г., КАЮМОВ Ш.А. <i>Упорядочивание знаний о массивах в процессе обучения программированию.....</i>	280 – 288
ОРИФОВ А.А., МУСОДЖОНЗОДА Дж. <i>Когнитивные процессы познавательной деятельности, способствующие развитию исследовательской компетенции учащихся.....</i>	288 – 293
К сведению авторов	294

CONTENTS

EDUCATIONAL POLICY

Pag.

SAFAROV Sh.A., SHOIMARDONOV D. A.

The use of information and communication technologies is a factor in improving the quality of education in higher military educational institutions..... 13 - 20

GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF PEDAGOGY

LATIFZODA D.N., USMONOV Z.

Pedagogical conditions for functional interaction between colleges and cultural institutions in aesthetic education..... 21 - 26

GULMADOV F., SHEROV R.A.

The process of forming positive habits of social culture and ethical behavior in primary school..... 26 - 31

AZIMOVA M.Kh.

"Paradigms of tolerance: a variety of approaches and their analysis on social relations"..... 31 - 37

AMONOVA M.N.

Genre features of the style of "safarname" by nosir khusrav and the influence of the social and political environment on the composition of the work..... 37 - 41

DAVLATOVA U.M., RIZOEVA Z.N.

Emotions and emotional evaluation (semantic group of interjections)..... 41 - 44

ISMONOV M.M.

Fundamentals of the system of patriotic education as a dominant factor in shaping the life position of higher classes..... 44 - 52

SAFAROV Sh.A., KALANDARBЕКOVA B.Kh.

The associative aspects of rules order organisation of national games in physical culture object..... 52 - 56

KASHKINBAYEV N.K.

Extracurricular activities and their potential in developing communicative competence..... 56 - 62

ALIMOV S., TURSUNBOEVA Z.S.

Features of the formation of professional competencies of students of institutions of higher professional education..... 62 - 70

AKHMEDZODA T.A.

The impact of female migration on the emotional state of adolescent girls..... 71 - 76

VOSIEV K.V.

Formation of value orientation of pupils of general secondary education institution to a healthy lifestyle in physical education classes..... 76 - 83

ZAYTMETOV Kh.A., SADIROV M.Sh.

The influence of motivation on the development of mnemonic abilities..... 83 - 87

MUMINOVA I. S., YULDOSHEVA Z.L.

The role of multimedia technologies in the development of educational and cognitive activities of primary school children..... 87 - 93

SHARAFZODA B.A.

Educational initiatives of the Leader of the nation Emomali Rahmon during the period of state independence of the Republic of Tajikistan..... 93 - 96

DAVLATOV D.R.

History of the development of physical culture and sports, sociological aspects and its problems..... 97 - 103

ZAYTMETOV Kh.A.

Works of national literature as a means of forming important personal abilities..... 103 - 109

KARIMOVA D.D., TURSUNZODA R.G.

Physical culture and sports are a factor of a healthy lifestyle..... 109 - 115

SHAMSIDDINOVA M.B.

Using simulation technology in english language lessons as a tool for intellectual development of students..... 116 - 121

KADIROVA M. B.

The role of play in the education of and training of primary school students..... 121 - 124

KOTIBOVA Sh.P.

The role of formative assessment in the development of speech in primary school children..... 124 - 128

KAYUMOV M. D.

Aspects of professional-practical physical training of students-cadets of the military faculty of the higher education institution..... 129 - 135

NABIEVA M.A.

The current state of the system of assessing knowledge, skills and abilities of students..... 135 - 140

NAVRUZOVA G.T., MIRZOEV A.R.

Patriotic education of the younger generation in cultural and educational institutions..... 140 - 147

NAIMOV A.R., DAVLATOV Kh. Sh.

The position of sport and physical will in the preparation of knowledgeable and strong will..... 148 - 154

ROZIKOV B.A.

Source and history of staged development the process of increasing the volume in the tajik language... 154 - 159

MIRZOEV A.R. <i>Features of methods and forms of patriotic education education of the younger generation.....</i>	159 – 165
SAFAROV Sh.A., ASLONOV D.I. <i>The main elements of the environment-oriented model formation of a healthy lifestyle.....</i>	165 – 172
SAFARZODA G.S. <i>The role of family traditions in the moral education of students.....</i>	172 – 177
RAJABOVA Z. B. <i>Essence and content of the concept of "thinking ability of students".....</i>	177 – 183
BEISEMBAYEV A.R., KOZHAKHMETOV N. <i>Integration of subject knowledge and social skills: how school subjects help develop social intelligence.....</i>	183 – 189
QOSIMOV I.L. <i>Theory and concepts of machine learning, artificial intelligence and neural networks.....</i>	189 – 196
NURALIEV M.I. <i>Fundamentals of the development of the acmeological position of future teachers primary classes in the process of pedagogical practice.....</i>	196 - 203
KOZHAKHMETOV N. <i>Project activity as a means of forming social intelligence in school students.....</i>	204 – 210
SABURI Kh.M., AKHLILLOEV T. <i>Studying the level of formation of career guidance competence of future teachers.....</i>	210 – 218
SAFAROV Sh.A., ABDULLOZODA M. <i>The educational potential of sports events and their the role in the formation of patriotism of the younger generation.....</i>	218 – 225
KHAKIMOVA J., KHASANOV Kh. <i>Pedagogical and psychological characteristics appearance of speech defects in children and ways to improve it.....</i>	225 – 230
RUSTAMZODA M.R. <i>Formation of a sense of self-consciousness and patriotism as a pedagogical and psychological problem.....</i>	230 – 235
MAJIDZODA J.C. <i>Development of students' cognitive abilities through studying the subject of tajik people's history.....</i>	235 – 240

TEACHING TECHNOLOGY

ARIPOVA M.R. <i>Organization of interaction between participants in the educational process in the context of informatization of education in the Republic of Tajikistan.....</i>	241 – 246
BURIEV F.K. <i>Methods of studying text problems in mathematics lessons in primary class.....</i>	246 – 254
ISOEVA T.Kh. <i>Methods and ways of forming students' technical thinking in the lesson and extra-curricular activities of physics.....</i>	254 – 260
DAVLATZODA R., J., KARIMOV B.J. <i>The role and essence of the use of mathematics in the solution of technical problems.....</i>	260 – 266
RAHIMZODA A.O., CHORIEV U. <i>Different ways of learning the criterion for identifying prime numbers.....</i>	266 – 272
RADJABZODA S.J. <i>Providing competency teaching in learning common fractions in 5th class mathematics.....</i>	272 – 280
NAZAROV A.P., UMEDJONI Kh.G., KAYUMOV Sh. A. <i>Ordering knowledge about arrays in the process of learning programming.....</i>	280 – 288
ORIFOV A.A., MUSODZHONZODA J. <i>Cognitive processes of cognitive activity contributing to the development of students' research competence.....</i>	288 – 293
For authors.....	294

**СИЁСАТИ МАОРИФ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
EDUCATIONAL POLICY**

**ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ-КОММУНИКАТСИОНӢ - ОМИЛИ
БАЛАНДБАРДОРИИ СИФАТИ ТАЪЛИМ ДАР МУАССИСАИ
ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ҲАРБӢ**

САФАРОВ Шодӣ Асомуродович – доктори илмҳои педагогӣ, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адаҳамов, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

ШОИМАРДОНОВ Давлаталӣ Анварович – омӯзгори калони кафедраи ҳарбии Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, ш. Душанбе, к. Лучоб, 53. **E-mail:** davlatali_shoimardonov@mail.ru

Дар мақола мавзуи татбиқи нерӯи педагогии технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ дар раванди таълимии муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ баррасӣ шудааст. Таъкид карда мешавад, ки барои таъмини сифати раванди таҳсилотӣ, баланд бардоштани сатҳи таъсири педагогӣ ба ташаккули нерӯи эҷодии курсант омӯзгорон бояд аз технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ, ки сифати таълиму тарбияро баланд мебардоранд, босалоҳият истифода баранд. Зарур шуморида шудааст, ки технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ ҳамчун воситаҳои суръатбахшии раванди таълим дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ ба назар гирифта шаванд.

Хулоса карда шудааст, ки зимни риояи шароити муайяни педагогӣ дар муҳити таҳсилотии муассисаи таҳсилоти олии ҳарбии муосир истифодаи технологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ самарабахшии раванди таҳсилотиро баланд мебардорад, ки ин нерӯи калони педагогиро дар ташаккули малакаҳои муайяни назариявию амалӣ дар мутахассисони ояндаи ҳарбӣ фароҳам меорад.

Вожаҳои калидӣ : нерӯи педагогӣ, итехнологияҳои иттилоотӣю коммуникатсионӣ, раванди таълимӣ, муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ, мутахассиси ҳарбӣ, қувваҳои мусаллаҳ, Тоҷикистон.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ-ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
В ВЫСШЕМ ВОЕННОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ**

САФАРОВ ШОДИ АСОМУРОДОВИЧ – доктор педагогических наук, президент Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

ШОИМАРДОНОВ Давлаталӣ Анварович – старший преподаватель военной кафедры Таджикского института физической культуры им. С. Рахимова, г. Душанбе, ул. Лучоб, 53. **E-mail:** davlatali_shoimardonov@mail.ru

В статье рассматривается тема применения педагогического потенциала информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе высшего военного учебного заведения. Подчеркивается, что для обеспечения качества образовательного процесса, повышения уровня педагогического воздействия на формирование творческого потенциала курсанта преподаватели должны грамотно использовать информационно-коммуникационные технологии, повышающие качество образования. Считается необходимым рассматривать информационно-коммуникационные технологии как средство ускорения учебного процесса в высшем военном учебном заведении.

Сделан вывод о том, что при соблюдении определенных педагогических условий в образовательной среде современного военного вуза использование коммуникативных технологий повышает эффективность образовательного процесса, что обеспечивает большой

педагогический потенциал в формировании определенных теоретических и практических навыков в будущих военных специалистах.

Ключевые слова: педагогический потенциал, информационно-коммуникационные технологии, учебный процесс, высшее военное учебное заведение, военный специалист, вооруженные силы, Таджикистан.

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IS A FACTOR IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION IN HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

SAFAROV SHodi Asomurodovich – Doctor of Pedagogical Sciences, President of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **phone:** (+992) 918 42 10 63

SHOIMARDONOV Davlatali Anvarovich – senior teacher of the military department of the Institute of Physical Culture of Tajikistan after S. Rahimov, Dushanbe, Luchob street, 53. Dushanbe. **E-mail:** davlatali_shoimardonov@mail.ru

The article deals with the topic of using the pedagogical potential of information and communication technologies in the educational process of a higher military educational institution. It is emphasized that in order to ensure the quality of the educational process, to increase the level of pedagogical influence on the formation of the creative potential of a cadet, teachers must competently use information and communication technologies that improve the quality of education. It is considered necessary to consider information and communication technologies as a means of accelerating the educational process in a higher military educational institution.

It is concluded that, subject to certain pedagogical conditions in the educational environment of a modern military university, the use of communication technologies increases the efficiency of the educational process, which provides great pedagogical potential in the formation of certain theoretical and practical skills in future military specialists.

Keywords: pedagogical potential, information and communication technologies, educational process, higher military educational institution, military specialist, armed forces, Tajikistan.

Ислоҳот ва тағйирёбии босуръати ҳайати Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақсаду вазифаҳо, сохтори онҳо, пайдо шудани намунаҳои нави таслиҳот ва техникаи мушкिलоти муайянро дар омодагии мутахассисони ҳарбӣ эҷод мекунад. Курсант бояд пайваста ҳаҷми афзояндаи иттилооти мураккабшавандаро азхуд кунад, дар ҳоле ки талабот ба сифати омодагии мутахассисони ҳарбӣ баланд шуда, муҳлатҳои таълим ва имкониятҳои зехнии курсантҳо бетағйир боқӣ мемонанд.

Вазифаи асосие, ки имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ қарор дорад, омодагии мутахассисоне мебошад, ки кодиранд мустақилона донишҳои навро ба даст оварда, дорой фаъолнокии эҷодӣ дар қабули қарорҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим мебошанд. Маҳз барои ҳамин айни замон ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, ки дар таълими фанҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олии мавқеи ҳарчи бештарро ишғол мекунад, тавачҷуҳи зиёдтар зоҳир карда мешавад.

Иттилоотикунони таҳсилоти олии – ин татбиқи маҷмӯи тадбирҳои мебошад, ки ба баланд бардоштани сатҳи омодагии мутахассисон бо роҳи тавсеаи соҳи истифодаи техникаи ҳисоббарор ва технологияҳои компютерӣ дар қисми таълимӣ ва илмию таҳқиқотӣ, дар идоракунии раванди таълимӣ нигаронида шудаанд [4, С. 17-66; 6].

Омӯзиши адабиёти илмӣ оид ба масъалаи татбиқи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба раванди таҳсилотӣ ҳамчун воситаи суръатбахшӣ ба раванди таълим дар муассисаи таҳсилоти олии ва, аз ҷумла, дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ дар марҳилаи муосир имкон медиҳад ҷузъҳои зарурии таркибӣ барои татбиқи бомуваффақияти он ошкор карда шаванд:

1. Таҳлили сохтор ва мазмуни маводи таълимӣ ва ислоҳозии он.

2. Тавсеаи методҳо ва воситаҳои таълим.

3. Таъкид ба чузъи фаъолияти таълим.

Ҳамзамон, таҳқиқи адабиёти илмию педагогӣ имкон медиҳад хусусиятҳои кор бо назардошти чузъҳои дар боло зикргардида кушода дода шаванд.

1. *Таҳлили сохтор ва мазмуни маводи таълимӣ ва ислоҳсозии он.* Тағйири сохтор ва мазмуни маводи таълимӣ марбут ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ на танҳо дар робита ба ҳаҷми зиёдшавандаи маводи таълимӣ ва имконияти мурочиат ба он берун аз машғулиятҳои амалӣ зеро роҳбарии омӯзгор, балки инчунин бо тағйирёбии пайдарпайии баёни он, тақвияти робитаҳои байнифанӣ ва ғанигардии он бо чузъи касбӣ зарур мебошанд [13, С. 88-91].

2. *Тавсеаи методҳо ва воситаҳои таълим.* Интихоби муносиби методҳо ва воситаҳои таълим ҳангоми истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва воситаҳои компютерӣ низ масъалаи мубрам мебошад. Ба шумори камбудҳои ҳангоми истифодаи онҳо дар таълим, ки дар қорҳои илмӣ марбут ба масъалаи мавриди баррасӣ чунин далелро нисбат додан мумкин аст, ки омӯзгорон ҳанӯз ҳам методҳои анъанавӣ “пешниҳои маводи тайёр”-ро истифода бурда, онро бо қатори видеоӣ ва аудиоӣ якҷоя карда, аз таълимгирандагон боздеҳи репродуктивиро талаб кард, фаъолияти фикрронии онҳоро тақвият намедиҳанд. Тавсеаи доираи методҳои таълимро дар асоси истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ аз ҳисоби қорӣ кардани низомҳои таълимӣ, аз ҷумла китобҳои электронӣ дарсӣ ва маҷмӯи маводи аудиоӣ ва видеоӣ; иштроки курсантҳо дар интернет – конференсияҳои фосолавӣ; татбиқи тестгузаронии компютерӣ; ҳалли вазифаҳо ва вазъиятҳо бо истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва ғайра ба даст овардан мумкин аст [4, С. 17-66; 7]. Ҳамин тавр, тестгузаронии компютериро ҳамчун воситаи назорати инфиродии объективӣ дастовардҳои таълимӣ курсантҳо истифода бурдан мумкин аст, ки имкон медиҳад донишҳо аз рӯи мавзӯҳои омӯхташаванда мавриди санҷиш қарор дода шуда, осонии қорқарди оморӣ натиҷаҳо таъмин карда шавад.

3. *Таъкид ба чузъи фаъолияти таълим.* Дар адабиёти психологию педагогӣ фаъолияти мустақилонаи таълимгирандагон ҳамчун воситаи худташқилқунӣ, худтаҳсилқунӣ, худинкишофдиҳии касбӣ баррасӣ мешавад. Ҳамин тавр, воситаи оммавӣ фаъолноксозии машғулиятҳои амалӣ истифодаи презентатсияҳои мултимедиявӣ ба шумор меравад. Принсипҳои асосии сохтани презентатсияҳои мултимедиявӣ образнокӣ, сохторбандишудагии маводи таълимӣ, ҷудо кардани мафҳумҳои калидӣ, дастгирии эҳсосотӣ (видео, садо, графика) ба ҳисоб меравад.

Маҳз қори босаводонаи на танҳо педагогҳои муассисаи таҳсилоти олии қумондонҳои чузъу томҳо, балки ҳуди курсантҳо дар қурсҳои болоӣ ба он мусоидат мекунад, ки хатмқунандаи муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ на танҳо қорҳои салоҳиятҳои умумӣ ва касбӣ, балки инчунин омодагӣ ба фаъолияти мустақилона мегардад. Ба ибораи қорқард, он ба мутобиқшавӣ ба вазъияти ба таври динамиқӣ тағйирёбанда, қабули қорқорҳои мустақилона дар фаъолияти касбии худ, дар заминаи нерӯи таҳсилотии худ қодир мегардад. Ҳангоми ташқили қори мустақилонаи курсантҳо воситаҳои компютериро қорҳои татбиқи намудҳои фаъолияти таълимгирандагон истифода бурдан мумкин аст: омодашавӣ ба машғулиятҳои амалӣ; иҷрои супоришҳои қорнагӣ; қори мустақилона аз рӯи мавзӯҳои алоҳидаи таълимӣ мувофиқи қорнома; қор бо адабиёти таълимӣ; навиштани қорқорҳои хатмқунӣ таҳассусӣ; қорқоронидани қори таълимӣ таҳқиқотӣ; худсанҷиши донишҳо ва маҳоратҳо ва ғайра. Дар айни қор қор компютерро қорҳои пешниҳоди электронӣ маводи асосӣ ва иловагии таълимӣ; аёни қорқоронидани мавзӯҳои мавриди омӯзиш; қорқор қорқорони иттилоотӣ маълумотномавӣ; тестгузаронӣ истифода бурдан мумкин аст [13, С. 88-91]. Омӯзгор дар вақти қори мустақилонаи курсантҳо бо истифода аз компютер вазифаи машваратдиҳиро иҷро қорда, танҳо қорандро аз рӯи қорқорат иқора мекунад [11, С. 6-16].

Қорқор аст шароити муқими самарабахшии технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ҳамчун воситаҳои суръатбахшии қорқорони таълим дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ ба назар қорқорфта шаванд. Пеш аз қорма, компютер ба омӯзгор муқорбил қорқоршта нашуда, имкон медиҳад он ақолиятҳои технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ истифода шаванд, ки аз имқорниятҳои инсон қорқоранд буда, онҳоро бо воситаҳои муқорқоррии аёният таъмин қорқордан номумкин аст. Қорқор аз ин, фаъолияти

таълимгиранда дар машғулият аз ғайрифайол (репродуктивӣ) ба файол, аз тариқи шомил кардани он ба заминаи касби оянда тағйир меёбад.

Дар айни замон, вазифаҳои омодазории сифатии педагогҳои ҳарбӣ дар робита бо васеъ шудани доираи таҳдидҳо ба амнияти мамлакат, аз ҷумла бо баланд шудани сатҳи таҳдиди иттилоотӣ ва зарурати омодазории мутахассисони соҳибхисоси ҳарбӣ дар соҳаи омодазории ҳайати шахсӣ махсусан мубрам мегарданд. Дар ин росто, вазифаҳои васеъ кардани ҳудудҳои истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар таҳсилоти ҳарбӣ ба миён меоянд, ки аз васеъ ва осон кардани дастрасии курсантҳо ба гирифтани донишҳо, маҳоратҳои зарурӣ ва гирифтани таҷрибаи ибтидоии касбӣ иборат мебошад, ки ин заминаҳои воқеиро барои баланд бардоштани сифати таълим фароҳам оварда, ногузир боиси тағйирёбии хусусияти файолияти таҳсилотӣ, пайдоиши ниҳодҳо ва технологияҳои муосире мегардад, ки ба педагог имкон медиҳад методҳои файоли таълимро истифода бурда, инчунин муколаморо бо таълимгирандагон ба роҳ монанд [1, с. 2-4].

Ҳамзамон, файолияти раванди таҳсилотӣ бо истифода аз низомҳои иттилоотӣ ташкили дахлдор, эҷоди низомҳои электронии таълимӣ ва амсиласозандаро талаб мекунад.

Истифодаи низомии таълимӣ бо истифода аз воситаҳои техникаи ҳисоббарорӣ имкон медиҳад ва вақт барои ҷустуҷӯи хангоми азхудкунии мавод сарфа карда шуда, ба васеъ шудани ҳаҷми иттилооти аз ҷониби курсант гирифташаванда аз ҳисоби омилҳои зерин имконият фароҳам меорад [14, 271]:

1. Низомии таълимӣ метавонад маълумоти асосиро, ба назари аввал, оид ба соҳаи фанӣ дарбар гирад. Аммо, тавре таърихи бисёрасраи муноқишаҳои мусаллаҳона нишон медиҳад, дар замони ҷанг иттилооти ҳар гуна наваъ зиёдатӣ намешавад.

2. Воситаҳои техникаи ҳисоббарорӣ ва иттилооти истифодашаванда имкон медиҳанд ҳамон як низомии таълимӣ на танҳо барои таълими курсантҳо, балки инчунин барои бозомӯзӣ ва тақмили ихтисоси таълимгирандагон ба кор бурда шавад.

3. Истифодаи графикаи компютерӣ, аниматсия, видео, аудио, ҷузъҳои дигари расонаӣ маводи мавриди омӯзишро ба ҳадди аксар аёни, ҷолиб, фаҳмо ва хотирмон месозад.

Ин махсусан дар он мавридҳои зарур аст, ки таълимгиранда бояд миқдори калони иттилоотро, ки дастурамал, харитаҳо ва нақшаҳои технологӣ, ҳуҷҷатҳои меъёрӣ ва ғайраро дарбар мегирад, азхуд кунад.

Илова бар ин, на ҳама вақт маълумоти ҷопӣ ба курсантҳо дастрас аст, ки ин ногузир омӯзгоронро водор мекунад, ки қори худро бо манбаъҳои иттилоот дар ашкли электронӣ электронии гуногун созанд. Зарурати эҷоди китобҳои дарсии электронӣ ва барномаҳои таълимӣ ба миён меояд, ки ҳам хосиятҳои китоби дарсии муқаррарӣ, ҳам хосиятҳои маълумотномаро дарбар мегиранд [15, с. 105].

4. Технологияҳои иттилоотӣ имкон медиҳанд шароити воқеии вазъияти оперативӣ-ҷангӣ амсиласозӣ карда шуда, имконият фароҳам меоранд на танҳо тамрини қабули қарорҳои зарурии идорақунӣ амалӣ карда шавад, балки омодазории касбӣ низ амалӣ карда шавад.

Воситаҳои компютерии таълимӣ имкон медиҳанд вазифаҳои зерин ҳал карда шаванд:

– барои ҳар як курсант ҳаҷми қор бо маводи омӯхташаванда ва пайдарпаии иборат аз навбатнокии омӯзиши назария, таҳлили мисолҳо, ташаккули малақаҳои ибтидоии касбӣ, ҳалли вазифаҳои наваъ ба салоҳият нигаронидашударо таъмин карда шаванд;

- имконияти худназораткунии сифати дониш ва малақаҳои гирифташуда таъмин карда шаванд;

- кам кардани вақти зарурӣ барои омӯзиши мавод.

Ҳамин тариқ, барои таъмини сифати раванди таҳсилотӣ, инчунин баланд бардоштани сатҳи таъсири педагогӣ ба ташаккули нерӯи эҷодии курсант омӯзгорон бояд мутахассиси соҳаи худ буда, бо истифода аз технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ, ки сифати таълиму тарбияро баланд мебардоранд, босалоҳият истифода баранд.

Технологияҳои муосири иттилоотӣ нисбат ба сифати маводҳои таълимии таҳияшуда аз сабаби дастрасии озод ба онҳо, ҳам барои донишҷӯён, ҳам барои

омӯзгорон, талаботи иловагиро ба миён мегузоранд, ки ин назоратро аз болои сифати ин маводҳо тақвият мебахшад.

Технологияҳои муосири коммуникатсионӣ имкон медиҳанд, ки ҳамкориҳои роҳбари дарс ва хонанда фаъолтар шавад, аммо ин аз омӯзгор кӯшишҳои махсуси иловагиро талаб мекунад.

Ворид намудани маводи чандрасонаии таҳсилотӣ, технологияҳои муосири иттилоотӣ ба коммуникатсионӣ ба раванди таълим имкон медиҳад:

- маводи таълимӣ на танҳо дар шакли чопӣ, балки инчунин бо истифода аз видео, графика, аудио пешниҳод карда шавад, ки ин ба бисёр курсантҳо имконияти воқеии дар сатҳи баландтар омӯхтани маводро фароҳам оварда, низоми худназораткуниро автоматӣ мекунонад;

- раванди азхудкунӣ, мустаҳкамкунӣ ва истифодаи маводи таълимӣ бо назардошти интерактивӣ будани бисёр воситаҳои электронии таълим автоматӣ кунонида шаванд;

- фардикунонии таълим амалӣ карда шавад;

- ҳаҷми калони иттилоот мавриди истифода қарор дода шавад;

- ба курсантҳо дарёфт ва истифодаи намудҳои гуногуни иттилоот, ки яке аз маҳоратҳои муҳимтарини ҷаҳони муосир мебошад, таълим дода шаванд [15, с. 107].

Мақсади асосии таҳсилоти ҳарбии касбӣ омодагии мутахассисе мебошад, ки ба кори самарабахши касбӣ аз рӯи ихтисос омода буда, дар низоми бунёди симои дурнамои Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди бозхост қарор дорад. Омодагии анъанавии мутахассисон, ки ба ташаккули донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳо дар соҳаи фаннӣ нигаронида шудааст, ҳарчи бештар аз талаботи муосир қафо монда истодааст. Ҳамчун асоси таҳсилот на он қадар фанҳои таълимӣ, чи қадар усулҳои тафаккур ва фаъолият бояд қарор гиранд. Зарур аст на танҳо мутахассисе омода карда шавад, ки омодагии сатҳи баландро гирифтааст, балки ӯ ҳанӯз дар марҳилаи таълим ба таҳияи технологияҳои нав шомил карда шуда, ба шароити муҳити мушаххаси ҳарбии касбӣ мутобиқ карда шуда, ба интиқолдиҳандаи қарорҳои нава табдил дода шавад, ки вазифаҳои роҳбар ва мутахассиро дар соҳаи идоракунии бомуваффақият иҷро мекунад.

Аз ҷониби консепсияи муосири муосиркунонии таҳсилот чунин афзалиятҳои таҳсилот, ҳамчун дастрасӣ, сифат, самаранокӣ пешбинӣ шудаанд. Ба татбиқи ин талаботи афзалиятнок инноватсияҳои педагогӣ мусоидат мекунанд. Инноватсияҳо дар фаъолияти таҳсилотӣ – ин истифодаи донишҳо, усулҳо, муносибатҳо, технологияҳои навтарин барои ба даст овардани натиҷа дар намуди хизматрасониҳои таҳсилотие мебошанд, ки бо серталабии иҷтимоӣ, бозорӣ ва фаннӣ фарқ мекунанд. Омӯзиши таҷрибаи инноватсионӣ нишон медиҳад, ки аксарияти навоариҳо ба коркарди технологияҳо ва методҳои ояндадори таълим бахшида шудааст.

Дар вақтҳои охир дар амалияи педагогӣ технологияҳои гуногуни таҳсилотӣ мавриди истифода васеъ қарор гирифтанд, гарчанде фикр дар бораи технологикунони раванди таълим ҳанӯз аз ҷониби Я.А. Коменский қариб 400 сол пеш изҳор шуда буд. Ӯ давъат мекард таълим “техникӣ” кунонида шавад, яъне ҷуноне карда шавад, то ки ҳар чизе таълим дода мешавад, муваффақият пайдо кунад. Дар ҳориҷа, пеш аз Ҳама, дар ШМА, таваҷҷуҳ ба технологияҳои таҳсилотӣ дар мобайни асри ХХ, вақте ки барномаҳои аввалини таълими аудиовизуалӣ, яъне таълим бо кумаки воситаҳои техникӣ пайдо шуданд, ба вучуд омад. Истилоҳи “технологияҳои таҳсилотӣ”, ки дар солҳои 1960-ум пайдо шуд, маънои бунёди раванди педагогӣ бо натиҷаи кафолат додашударо дорад [3, с. 23].

Аён аст, ки беҳбуд бахшидан ба раванди педагогӣ бо роҳи тақмили методҳо ва воситаҳои шартӣ зарурӣ, аммо нокифоя мебошад. Интиҳоби методҳо, воситаҳо ва шаклҳо бояд бо татбиқи мақсади мушаххас ва коркарди низоми нишондиҳандаҳои таълим ва тарбия якҷоя карда шавад. Маҳз ба ҳамин низоми ҷорикунии муносибатҳои инноватсионӣ ба раванди ташаккули симои муосири мутахассиси ҳарбӣ – хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ бояд нигаронида шавад. Таҷрибаи педагогикаи муосир нишон медиҳад имрӯз доираи васеи методҳои инноватсионии таълим мавҷуд аст, ки имкон медиҳад низомҳои таҳсилотие эҷод карда шаванд, ки ба дастовардҳои муосири илм ва техника таълим мекунанд. Ҳамин тавр, яке аз муносибатҳои паҳншударо таҳсилоти фосилавӣ ба шумор меравад [10].

Вазифаи муҳимтарини таҳсилоти олии ҳарбӣ дар шароити муосир ташаккули тафаккури илмӣ дар афсарони оянда, малакаҳои азхудкунии мустақилона ва таҳлили интиқодии маълумоти нав, маҳорати сохтани фарзияҳои илмӣ ва ба нақша гирифтани озмоиш оид ба санҷиш ба шумор мераванд. Ҳалли ин вазифа бидуни истифодаи васеи технологияҳои муосири иттилоотӣ коммуникатсионӣ имконнопазир ба назар мерасад. Захираҳои иттилоотӣ моҳиятан ба категорияи нави иқтисодие табдил ёфтаанд, ки парвози навбатии пешрафти илмию техникаро муайян мекунад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар таҳсилоти ҳарбӣ бо мақсадҳои педагогии иттилоотикунони таҳсилот принципҳои истифодашавандаи дидактикиро бо мазмуни нав, аз қабилӣ: татбиқи фармоиши иҷтимоӣ; тақмили шахсияти таълимгиранда ва мутобиқсозии ӯ ба шароити нави фаъолияти ҳаётии ҷомеа; баланд бардоштан ва беҳтар кардани сифати раванди таҳсилотӣ пурра мекунад.

Дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбии муосир дар раванди таҳсилотӣ воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва барномаҳои универсалӣ, ба монанди барномаҳои таълимӣ ва тренажерҳо – стимуляторҳо, воситаҳои иттилоотӣ ва маълумотномавӣ, воситаҳои намоиш ва тақлид, воситаҳо барои вазифаҳои ҳисобкунӣ ва таълимию амалӣ интиқодӣ васеъ пайдо кардаанд [2, с. 41].

Ҷузъи рушддиҳанда ва тарбиякунандаи раванди таҳсилоти ҳарбӣ бо истифодаи воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ бо фароҳам овардани шароит барои ташаккул ва рушди фарҳанги иттилоотӣ таълимгиранда тавсиф ёфта, ба инкишофи сифатҳои шахсияти ӯ, ба монанди мустақилият ва фаъолнокӣ, мутобиқшавӣ ба шароити фаъолияти ҳаётии ҷомеаи иттилоотӣ, қобилиятҳои эҷодӣ ва коммуникативии шахсият мусоидат мекунад [5, с. 7-11].

Дар айни замон, ба монанди ҳамаи воситаҳои гуногуни таълим, ба воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, ки самарабахши азхудкунии маводи таълимиро дар вақти машғулият дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ таъмин менамоянд, талаботи зерин пешниҳод карда мешавад:

- гуногунии пешниҳоди иттилоотӣ таълимӣ дар муҳитҳои гуногуни идрок барои таълимгиранда (босирагӣ, садогӣ, ламсӣ ва ғайра);
- гуногунии суҷаҳо дар мазмуни маҳсули барномавӣ ва озодии интиқоли амалҳо аз ҷониби истифодабарандагон;
- дастрасии маҳсулоти барномавӣ барои дарки таълимгиранда (тарроҳӣ, интерфайс, воситаҳои навигатсия ва ғайра) [8, с. 108-111].

Воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар раванди таҳсилоти олии ҳарбӣ татбиқи аксари талаботҳои, ки асоси иттилоотикунониро ташкил медиҳанд, аз қабилӣ: ҳамгирозии намудҳои гуногуни иттилоот; речаи муошират бо истифодабаранда; интиқоли мувозии иттилоот; имконияти кор кардан бо ҳаҷмҳои калони иттилоот; кор дар речаи вақти воқеӣ; идоракунии самарабахши раванди коркарди иттилоот; дастрасӣ, универсалӣ будан ва ғайраро таъмин менамоянд [9, с. 82-85].

Истифодаи воситаҳои гуногуни муосири технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, ки вазъияти воқеиро тақлид мекунад, имкон медиҳад самарабахши таълим ва ҳавасмандӣ ба он баланд бардошта шуда, раванди азхудкунии иттилоотӣ ҳарбии таъйиноти таълимидошта дар таълимгиранда таъсирпазиртар гардонидани шавад. Ба туфайли ин шароити зарурӣ барои рушд ва татбиқи салоҳиятҳои касбӣ, ба монанди иттилоотӣ ва коммуникативӣ ташаккул меёбанд [9, с. 82-85; 12, с. 25-33].

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки имкониятҳои воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар таҳсилоти олии ҳарбӣ васеъ мебошанд. Чунин имкониятҳо, ба монанди ағнигардонии иттилоотӣ таълимӣ дар машғулиятҳо, робитаи доимии (интерактивии) баръакс миёни таълимгирандагон ва воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, автоматикунони равандҳои таъминоти иттилоотӣ методӣ, идоракунии ташкилии фаъолияти таълимӣ, назорати объективӣ ва мустақили натиҷаҳои азхудкунии маводи таълимӣ ва ғайра раванди таҳсилотиро тақмил дода, фаъолнокии таълимгирандагон ва сифатҳои шахсияти онҳоро хангоми азхудкунии маводи мавриди омӯзиш фаъол мегардонанд [5, с. 7-11].

Ҷорикунӣ воситаҳои гуногуни иттилоотӣ коммуникатсионӣ таъйиноти таълимию таҳсилотӣ, ки дорои имкониятҳои беназири дидактикӣ буда, аммо ба хусусияти раванди таълимӣ дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ мутобиқ гардонидани нашудаанд, як

қатор масъалаҳоро оид ба таҳқиқи истифодаи самарабахши ин воситаҳо ба миён меорад. Самарабахши ноилшавиро ба мақсади гузошташудаи раванди таҳсилоти, змини хароҷоти ҳади ақалли вақт ва кӯшишҳои таълимгирандагон ва омӯзгорон пешбинӣ менамояд, ки барои раванди таълимӣ дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ махсусан мубрам мебошад [5, с. 7-11].

Имкониятҳои нодирӣ технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ имкон медиҳанд салоҳиятҳои касбии сатҳи баландтар инкишоф дода шаванд, ки қобилияти таълимгирандагонро ба рефлекс, нисбат додани образҳо ба ашёҳо, таҳлил, дарёфти робитаҳои қонунӣ ва ошкор кардани роҳҳои ҳалли вазифаҳои гузошташуда, банақшагирии фаврӣ ва фаъолияти муштаракаи иштирокчиёни раванди таҳсилоти таъмин менамоянд.

Таъминоти дахлдори ташкилию методии раванди таълимию таҳсилоти дар муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ мустақиман аз гуногунии шароити истифодашавандаи педагогӣ истифодаи воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба мақсади ташаккули самарабахши малакаҳои дахлдор дар мутахассисони ояндаи ҳарбӣ вобаста мебошад.

Таҳлили дуруст ва низомнок, инчунин муносибатҳои мавҷудаи муосири илмӣ ба муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ имкон медиҳанд маҷмӯи зарурии шароити педагогӣ ошкор карда шаванд, ки маҳз бо кумаки онҳо сатҳи баланди татбиқи воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ дар раванди таълим ноил мешавад.

Ҳамин тариқ, зимни риояи шароити муайяни педагогӣ дар муҳити таҳсилоти муассисаи таҳсилоти олии ҳарбии муосир истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ самарабахши раванди таҳсилоти баланд мебардорад, ки ин нерӯи калони педагогиро дар ташаккули малакаҳои муайяни назариявӣ амалӣ дар мутахассисони ояндаи ҳарбӣ фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Башкатов, И. В. Информационные технологии в подготовке военных педагогов / И. В. Башкатов. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 3.1 (137.1). – С. 2-4. – URL: <https://moluch.ru/archive/137/38209/> (дата обращения: 09.11.2022).
2. Вовк, Е.Т. Информатика: уроки по Flash. М.: Кудиц-Образ, 2008. – 192 с.
3. Жуков, Г.Н. Основы общей профессиональной педагогики: Учебное пособие. / Г.Н.Жуков, П.Г. Матросов, С.Л. Каплан / Под общей ред. проф. Г.П. Скамницкой. – М.: Гардарики, 2005. – 382 с.
4. Зими́на, О.В. Дидактические аспекты информатизации образования // Вестник Московского университета. Серия 20. – 2005. – № 1. – С. 17-66.
5. Кошелева, А.О. Личностный профиль будущего военного специалиста в условиях модернизации образования // Образование и общество. 2009. № 2. Орел. С. 7–11.
6. Назарзода, Р. С. Саводнокии рақамӣ – салоҳияти калидии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти оӣ // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2022. – № 4/II (51). – С. 109-116.
7. Назаров, Р.С. Тестгузарони педагогӣ ҳамчун усули арзёбии объективонаи натиҷаҳои раванди таълим // «Номаи донишгоҳ»-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи ак. Б. Ғафуров. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – 2017. – № 4(53). – С. 292-299.
8. Переплётов, А. М., Беляев, Н. Н., Волков, Е. С. Средства информационных компьютерных технологий как инновационный метод обучения будущих военных специалистов // Эффективное использование научно-технического потенциала в условиях цифровой цивилизации : сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 13 января 2021г.: Белгород: ООО Агентство перспективных научных исследований (АПНИ), 2021. С. 108-111. URL: <https://apni.ru/article/1732-sredstva-informatsionnikh-kompyuternikh-tekhn>.
9. Переплётов, А.М. Актуальные проблемы внедрения игрового обучения информационного типа в ведомственных вузах // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, 2015. № 3/2. Краснодар. С. 82–85.

10. Порховник, Ю.М. Активные методы в дистанционном обучении – СПб: издательство СПбГИЭА, 2007. – 145 с.

11. Санжаева, Р.Д. Готовность и ее психологические механизмы // Вестн. Бурятского гос. ун-та. 2016. № 2. С. 6-16.

12. Семенова Н.Г. Создание и применение мультимедийного программно-методического комплекса в образовательном процессе // Вестник ОГУ. 2004. № 1. Оренбург. С. 25–33.

13. Управление качеством образования: практико-ориентированная монография и методическое пособие /под ред. М. М. Поташника. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 448 с.

14. Широбоков, Ю.Н., Широбокова, И.Д. Информационные технологии как инструмент работы преподавателя военного вуза // Журнал. «Наука и военная безопасность». 2015. 1 (1). С. 105.

**МАСЪАЛАҲОИ УМУМИНАЗАРИЯВИИ ПЕДАГОГИКА
ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ
GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF PEDAGOGY**

**ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ҲАМКОРИИ ФУНКЦИОНАЛИИ КОЛЛЕҶ ВА
МУАССИСАҲОИ ФАРҲАНГ ДАР ТАРБИЯИ ЭСТЕТИКИИ ДОНИШЧҶҶҶ**

ЛАТИФЗОДА Диловар Назришоҳ – доктори илмҳои педагогӣ, профессори Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т. Саъторов, ш. Душанбе, к. Ҳусейзода, 55. **E-mail:** dilovar1@mail.ru, **тел.:** (+992) 907 07 02 44

УСМОНОВ Зарифҷон – унвонҷӯи Пажӯҳишироҳи ришиди маориф ба номи А. Қомиш Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, к. А. Адҳамов, 11/2, **тел.:** (+992) 907 66 34 00

Дар мақола дар заминаи принсипи ҳамоҳангсозии фаъолияти тарбиявӣ дар тарбияи зебоипарастӣ масъалаҳои ташаккули фарҳанги эстетикӣ дар асоси ҳамкориҳои муассисаҳои таҳсилотӣ ва фарҳанг мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Вобаста ба ин ҳамкориҳои функционалии муассисаҳои таҳсилотӣ ва фарҳанг ҳамчун яке аз роҳҳои тақмили ташкили фаъолияти эстетикӣ донишҷӯён ва ташаккули фарҳанги зебоипарастӣ дар ниҳоди онҳо, омӯхта шудааст.

Шаклҳои фаъолияти яқояи муассисаҳои таҳсилотӣ ва фарҳанг дар ташаккули фарҳанги зебоипарастии донишҷӯён асоснок карда гардидаанд. Вобаста ба ин ҳамоҳангсозии фаъолияти муассисаҳои таҳсилотӣ ва фарҳанг ҳамчун яке аз роҳҳои мукамал гардонидани ташкили фаъолияти ин ниҳодҳои иҷтимоӣ дар ташаккули фарҳанги зебоипарастӣ арзёбӣ шудааст.

Зикр карда мешавад, ки дар ин низом муайян намудани мавқеъ ва ҷойгоҳи ҳар як ниҳоди ҷамъиятӣ, таъя намудан ба оила, баҳисобгирии эҳтиёҷоти донишҷӯён, ки ба бехтар намудани қор дар ин самт мусоидат менамоянд, зарур мебошад.

Вобаста ба ин, дар мақола ба омӯзгорон, шахсони масъули қорҳои тарбиявӣ пешниҳодҳо тавсия карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: ташаккули фарҳанги зебоипарастии ҷавонон, муносибати системавӣ, ҳамкориҳои функционалии муассисаҳои фарҳанг ва санъат, ҳамгиройии муассисаҳои фарҳанг ва таҳсилот дар низоми тарбияи зебоипарастӣ.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
КОЛЛЕДЖА И УЧРЕЖДЕНИЙ КУЛЬТУРЫ В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ**

ЛАТИФЗОДА Диловар Назришоҳ – доктор педагогических наук, профессор Таджикского национального консерватории имени Т. Саъторова, г. Душанбе, ул. Ҳусейзода, 55. **E-mail:** dilovar1@mail.ru, **тел.:** (+992) 907 07 02 44

УСМОНОВ Зарифҷон – соискатель Института развития образования им. А. Дҷоми Академии образования Таджикистана, ул. А. Адҳамова, 11/2, **тел.:** (+992) 907 66 34 00

В статье на основе принципа координации воспитательной деятельности в эстетическом воспитании рассматриваются вопросы формирования эстетической культуры на основе функционального взаимодействия образовательных и культурных учреждений. В этой связи функциональное взаимодействие учреждений образования и культуры изучается как один из путей совершенствования организации эстетической деятельности студентов и формирования у них эстетической культуры.

Обосновываются формы совместной деятельности образовательных и культурных учреждений в формировании эстетической культуры студентов. В этой связи функциональное взаимодействие деятельности образовательных и культурных учреждений оценивается как один из путей совершенствования организации деятельности этих социальных институтов в формировании эстетической культуры.

Отмечается, что в этой системе необходимы определение место и роли каждого общественного института, опора на семью, учет потребностей студентов, которые будут способствовать улучшению работы в этом направлении.

В этой связи в статье преподавателям, ответственным лицам за воспитательную работу представляются ряд рекомендаций.

Ключевые слова: формирование эстетической культуры молодёжи, системный подход, взаимодействие учреждений культуры и искусств, интегрирование учреждений культуры и образования, система эстетического воспитания.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FUNCTIONAL INTERACTION BETWEEN COLLEGES AND CULTURAL INSTITUTIONS IN AESTHETIC EDUCATION

LATIFZODA Dilovar Nazrishokh – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Tajik National Conservatory named after T. Sattorov, Dushanbe, Khuseyzoda St., 55. E-mail: dilovar1@mail.ru, phone: (+992) 907 07 02 44

USMONOV Zarifjon – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, A. Adhamov St., 11/2, phone: (+992) 907 66 34 00

In this article the author considers the questions of the formation of aesthetic culture on the basis of the principle of coordination of educational activities in aesthetic education, on the basis of the interaction of educational and cultural institutions. In this regard, the functional interaction of educational and cultural institutions is studied as one of the ways to improve the organization of students' aesthetic activities and the formation of their aesthetic culture.

The forms of joint activity of educational and cultural institutions in the formation of the aesthetic culture of students is substantiated. In this regard, the coordination of the activities of educational and cultural institutions is assessed as one of the ways to improve the organization of the activities of these social institutions in the formation of aesthetic culture.

It is noted that in this system it is necessary to determine the place and role of each public institution, rely on the family, take into account the needs of students, which will help improve work in this direction.

In this regard, in the article of the teacher, a number of proposals are recommended to those responsible for educational work.

Key words: formation of youth, aesthetic culture, systemic approach, interaction of institutions of culture and arts, integration of cultural and educational institutions in the system of aesthetic education.

Тарбияи эстетикӣи ҷавонон проблемаи маҷмӯӣ буда, омӯзиши масъалаи ҳамкориҳои омӯзгор, волидон ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ дар раванди тарбияи насли наврас дар он таърихи тӯлонӣ дошта, имрӯз низ аҳамияти худро гум накардааст. Дар доираи ин масъала, ҳам олимони ватанӣ ва ҳам олимони хориҷ, нуктаҳои назари хешро ибраз кардаанд. Дар асри XIX ва оғози асри XX оид ба зарурати ҳамоҳангсозии тарбияи хонаводагӣ ва муассисаи таълимӣ Н.И. Пирогов, К.Д. Ушинский, В.П. Вахтерев, П.Ф. Каптерев, П.Ф. Лесгафт, Ш.А. Амонашвили, В.В. Давыдов, В.А. Слостенин, Д.И.Фельдштейн, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.И. Божович, А.Ф. Лазурский, В.С. Мерлин, Л.И. Рувинский, А.Д. Андреева, В.В. Богословский ақидаҳои ҷолиби диққатро пешниҳод намуданд, ки нақши хонавода ва педагогикаи хонаводагӣ дар тарбияи кӯдакон дар асоси афкори иҷтимоӣ-педагогӣ таҳқиқ карда мешуд.

В.Вахтерев раванди ҳамкориҳои омӯзгор ва волидайнро раванди мураккаб ва тӯлонӣ меҳисобад.

Дар ҷумҳурӣ масъалаи ҳамкориҳои ниҳодҳои иҷтимоӣ-тарбиявӣ ҷомеа дар асарҳои илми М. Лутфуллоев, Ф.Шарифзода, И.Каримова, Б.Раҳимов, Б.Қодиров, Б.Мачидова, А.Нуров, А.Мирализода, Х.Раҳимзода, Н.Юнусова, Ҷ.Файзализода инъикос ёфтаанд.

Академик М.Лутфуллоев зикр мекунад, ки “Зебоипарастӣ яке аз сифатҳои муҳими инсонро ташкил медиҳад. Он дар инсон ҳар гуна зухуроти эҳсос намудани зебоиро ба вучуд меорад” [2, С.288].

Дар педагогикаи халқи тоҷик идеали эстетикӣ ташаккул ёфтааст, ки мазмуни асосии тарбияи эстетикӣ насли наврасро муайян мекунад [7, С.6].

Академик Шарифзода Ф. Яке аз камбудҳои таълиму тарбия, аз он ҷумла, тарбияи эстетикӣ дар коста будани он ва «адами ҷамоҳангсозӣ» мебинад [8, С.304]. Аз ин нуқта маълум мегардад, ки тарбияи эстетикӣ ҷавонон проблемаи мачмӯӣ буда, дар он ҳамаи ниҳодҳои ҷомеа ҷаёбона иштирок менамоянд.

Дар таҳқиқоти ҳеш мо тасмим гирифтаем, ки имкониятҳои ҳамкории коллеҷҳои таълимиро бо муассисаҳои фарҳанг дар мисоли шаҳри Панҷакент мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор диҳем.

Қобили қайд аст, ки мувофиқи назари сотсиологҳо яке аз функсияҳои ниҳодҳои иҷтимоӣ ҷомеа таъмини ҷаёбиятҳои ҷиҳати ба танзим даровардани муносибатҳои байни аъзоёни он бо роҳи коркарди рафторҳои стандартӣ мебошад. Ҷамаи ҳаёти фарҳангии ҷомеа бо иштироки онҳо дар ниҳодҳои мухталиф доир мегардад: муассисаҳои томактабӣ, мактабӣ, берунамактабӣ таҳсилоти миёна ва олии касбӣ, дигар муассисаву ташакилотҳо. Бештари ин муассиса ва ташакилотҳо фарогири муҳассилин мебошанд.

Дар таҳқиқоти ҳеш мо ба ғояи академик Ф.Шарифзода [8, С.304] тақия намуда концепсияи ҳамгироии коллеҷ ва муассисаҳои фарҳангиро таҳия намудем.

Маълум аст, ки дар қори тарбиявӣ-эстетикӣ ҳамаи ниҳодҳои ҷомеа ҷаёбона иштирок менамоянд. Танҳо дар сурати ҳамкорӣ ва ҷамоҳанг сохтани ниҳодҳои гуногуни ҷомеа, мо метавонем дар ин ҷода муваффақ шавем, ин равандро дар сатҳи зарурӣ ташкил намоем [9, С.304].

Аммо чи тавре, ки таҷрибаи қорҳои тарбиявӣ-эстетикӣ нишон медиҳад, дар ҷаёбияти амалӣ ин нуқтаи муҳим на ҳама вақт пурра ба эътибор гирифта мешавад [1]. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон беҳбудии қори тарбиявӣ ва таълимиро дар шароити ҳозира танҳо дар ҳамкории ниҳодҳои гуногуни давлат ва аҳли ҷамоатчиӣ мебинанд ва мунтазам таъкид мекунанд, ки маҳз ҳамгироии мутақобили институтҳои давлатӣ ва ҷамиятӣ имкон медиҳад, ки сатҳу сифати таълиму тарбияи боло бардошта шавад.

Дар суҳанрониҳои ҳеш дар назди зиёён ва аҳли маорифи кишвар Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста масъалаҳои робитаи мактаб, оила ва аҳли ҷомеаро зикр мекунанд ва онро яке аз омилҳои беҳтар намудани сифати таҳсилот ва баланд бардоштани сатҳи донишу маърифати хонандагон меҳисобанд.

Масалан, дар суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар Донишгоҳи давлатии техникӣ Тоҷикистон, 1 сентябри соли 2009 таъкид шудааст, ки «Фаромӯш набояд қард, ки таълиму тарбия дар баробари он, ки самти муҳими ҷаёбияти муассисаҳои таълимӣ мебошад, он ҳамчунин вазифаи муқаддаси ҳар як шаҳрванд падару модарон, созмону иттиҳодияҳои ҷамиятӣ ва умуман, аҳли ҷомеа низ ба шумор меравад».

Бинобар ин, масъалаи ҳамкории муассисаҳои таълимӣ бо дигар институтҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ аз нуқтаи назари илмӣ -амалӣ мубрам буда, барои соҳаи маориф ва дигар соҳаҳои иҷтимоӣ аҳамияти қалон дорад.

Ҳамкории коллеҷҳо ва муассисаҳои фарҳанг ҷаёбияти муштаракӣ маъмурияти коллеҷҳо ва қорандон ҷиҳати қурратар қонё гардонидани эҳтиётҳои маънавию фарҳангии муҳассилин ба шумор рафта, он ба ҳалли талабот ҷиҳати масъалаҳои иҷтимоишавии насли наврас дар ҳамкорӣ бо дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ мусоидат менамояд ва онро роҳандозӣ менамояд.

Дар низоми қорҳои тарбиявӣ муассисаҳои фарҳанг нақши ҳалқунанда мебозанд. Онҳо тавассути ҷалби ҷавонон ба ҳаёти фарҳангӣ ҷавонорро аз арзишҳои маънавӣ барқурдор намуда, имкон медиҳанд, ки бо намудҳои гуногуни санъат ошноӣ пайдо кунанд, ба маҳфилҳои касбӣ ва худҷаёбияти бадеӣ ҷалб шаванд [6, С.78-79].

Ин муассисаҳо қишрҳои гуногуни ҷомеаро бо намоишу спектаклҳо ҷалб намуда имкон медиҳанд, ки одамон вақти холии ҳешро аз ҷиҳати маънавию эстетикӣ қурмазмун менамоянд.

Озмуни ҷумҳуриявии «Тоҷикистон – Ватани азизи ман», «Илм – фурӯғи маърифат», «Фурӯғи субҳи доной китоб аст» ва садҳо чорабиниҳои дигари сатҳи ноҳиявӣ шаҳрӣ имкон медиҳад, ки ҷавонон аз мероси бузурги маънавии халқи хеш бархурдор шаванд.

Вобаста ба ин, зарурияти ҳамкории мутақобила байни ниҳодҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа ба вучуд меояд, ки ин раванд объекти таҳқиқоти махсус буда метавонад. Аммо то ҳол, масъалаҳои ҳамкории муассисаҳои таълимӣ ва фарҳанг ва нақши онҳо дар мукамалгардонии ҷаҳонбинии маънавӣ ва завқи эстетикӣ насли наврас мавриди махсуси таҳқиқотчиёни соҳаи педагогика ва фарҳангшиносӣ қарор нагирифтааст.

Ба ақидаи сотсиологӣ тоҷик Шохисматуллоев Ш. тавассути институтҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ робитаҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ бо тартиб, бо низом, расмӣ ва стандартӣ гардонида мешаванд. [9, С.206].

Дар ин раванд масъалаҳои интегратсионӣ, ҳамкорӣ аз қори якдигар вобастагӣ доштан ва масъулияти байниҳамдигарии аъзоёни дигари гурӯҳҳои иҷтимоӣ ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва вучуд меояд.

Муттаҳид намудани нерӯҳо ҷиҳати иҷрои қори якҷоя, сафарбарии қувваҳои муштарак ва захираҳои хеш баҳри расидан ба ҳадафҳои гузошташуда талаботи зарурӣ ва ҳадафи ҳамкории зичи ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ-педагогӣ ва фарҳангӣ махсус меёбанд [9, С.206-207].

Бояд зикр кард, ки ҷиҳати ҳалли вазифаҳои ҳамкории ниҳодҳои тарбиявӣ дар педагогика воситаҳои мухталиф мавриди истифода қарор дода мешаванд:

- ташкили маърифати психологиву педагогӣ, ки ба баррасии проблемаҳои мубрам ва муҳими волидайн равона карда шудааст [3,106-107];

- ҷалби волидайн ба дурнамои муайяни рушди хонанда ва мутобиқан ба коркарди барномаи фаъолият, ки бадастории онҳоро таъмин менамояд;

- иштироки волидайн дар таҳлили дастовардҳои муҳассилин, аз он ҷумла, мушкилоти норасоии теъдоди соатҳо аз фанҳои этика ва эстетика;

- ҳавасмандгардонӣ, дастгирӣ, ташвиқоти муваффақияти волидайн дар қори ҳамкории муассисаҳои низоми маориф ва фарҳанг, шуроҳои дохилимактабӣ, шуроҳои педагогӣ ва дар ҷаласаҳои шуроҳои шӯба ва бахшҳои фарҳанги шаҳру ноҳияҳо ва ғ.;

- ҳамроҳсозии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ бо дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар заминаи барнома, концепсия ва стратегияҳои давлатӣ. Вобастагии амиқи тақсим кардани нақшо, ҷойгоҳ ва коркарди дурусти механизме, ки иҷрои лозимии онҳоро муайян мекунад [4, С.77];

- таҳияи нақшаҳои қории муштарак бо волидайн, аҳли ҷамоатчиғӣ, мақомотҳои қорҳои дохилӣ ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ-тарбиявӣ ва ғ.

Яке аз шароитҳои дигари педагогӣ ҳамкории функционалии коллеч ва коллеч ва муассисаҳои фарҳанг аз ҳисоби шакл, восита, методҳои фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ганӣ гардонидани раванди қори тарбиявӣ-эстетикӣ мебошад. Ба мақсад мувофиқ аст, ки дар қори тарбиявӣ-эстетикӣ шаклҳои маҷмӯи таълимӣ ва фарҳангӣ фароғатӣ: оммавӣ, гуруҳӣ, инфиродӣ самаранок истифода ва ба мазмуни онҳо аҳамияти ҷиддӣ дода шавад. Манфиатҳои тарафайн рӯя гардад. Ҷойгоҳи ҳар як ниҳод дар система мушахассан муайян ва тақсим карда шавад.

Дар ин раванд масъалаҳои ҳамгирӣ (интегратсия), аз қори якдигар вобастагӣ доштан ва масъулияти байниҳамдигарии аъзоёни дигари гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ҳамкории давомдор, ва вучуд меояд [4,С.71].

Масалан, мо ҳамкории функционалии муассисаҳои таълимӣ ва фарҳангро дар шароити мегаполиси хурд (дар мисоли ш. Панҷакент) ба тариқи зайл ташкил карда метавонем. Коллеч барои донишҷӯён ба воситаи омӯзонидани фанҳои этика ва эстетика дониши зебоипарастӣ, асосҳои қонунҳои эстетикаро меомӯзонад. Онҳоро бо олами зебоӣ ошно месозад. Моҳияти санъат ва намудҳои гуногуни онро мефаҳмонад. Зарурияти омӯзиш ва нақши онҳоро барои ҳаёти инсон муайян месозад.

Муассисаҳои фарҳанг бошанд, махсусан театри шаҳр ба муҳассилин намоишнома ва концертҳои гуногун пешкаш менамоянд.

Қасри фарҳанги шаҳр бошад ҷавонро ба маҳфилҳои мухталифи

бадеӣ ҷалб намуда, малакаву маҳорати дар соҳаи санъат дошташонро дарёф ва инкишоф медиҳад. Китобхона ва хонаҳои фарҳанг силсилаи вохӯриҳоро бо шоирону

нависандагон, хунармандон, мунаққидон ташкил намуда, имкон медиҳад, ки асарҳои адабиёт ва санъат арзёбӣ ва ба онҳо баҳои дуруст дода шавад [10, С.5].

Аз осорхона муҳассилин бо таърихи маҳалли хеш, фарҳанги он, давраҳои рушд ва аҳамияти он барои замони ҳозира ошноӣ пайдо мекунанд. Яъне онҳо метавонанд, донишҳои илмиву фарҳангии андӯхтаи хешро ғани ва бой гардонанд.

Ҳамин тариқ, дар маҷмӯъ имкон пайдо мегардад, ки “муттаҳид намудани нерӯҳо чихати иҷрои кори якҷоя, сафарбарии қувваҳои муштарақ ва захираҳои хеш баҳри расидан ба ҳадафҳои гузашта шуда талаботи зарурӣ ва ҳадафи ҳамкории зичи ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ-педагогӣ ва фарҳангӣ махсуб меёбанд [9, С.206-207].

Фарзияи пешниҳоднамудаи мо оид ба ҳамкории функционалии коллеч ва муассисаҳои фарҳанг собит сохт, ки мафҳуми ҳамоҳангсозӣ, ғоя, далелҳои ошкоркунандаи моҳияти эстетикӣ-қунонӣ дар мундариҷаи курсҳои таълимӣ-чудогона, тарбияи маҳорат, малакаҳо ва муносибати мусоидаткунанда ба истифодаи амалии он, истифода дар раванди педагогӣ аз технологияи беҳсозӣ ва фарҳангӣ ба донишҷӯёни коллеч имкон медиҳад, ки арзишҳои эстетикиро чун арзиши шахсияту ҷамъият дарк намоянд, хеле кадр кунанд, аз онҳо бомаром бархурдор шаванд.

Дар мегаполиси хурд (дар таҳқиқоти мо муассисаҳои таълимӣ ва фарҳангии ш. Панҷакент чун пойгоҳ интиҳоб гардида буданд), мо ҳамкории функционалии ниҳодҳои иҷтимоӣ-фарҳангии шаҳро дар ташаккули фарҳанги зебоипарастии муҳассилин мавриди омӯзиш қарор дода, ба чунин ҳулосаҳо ноил гардидем:

1. Ҳамкории функционалӣ танҳо он вақт самаранок мегардад, ки шаклҳои гуногуни тарбиявии ниҳодҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ҷомеа дар заминаи ғайбӣ-иҷтимоӣ якҷояи қарордони маориф ва фарҳанг истифода бурда шаванд;

2. Таҳияи ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор байни муассисаҳои таълимӣ ва фарҳанг (нақшаҳои ҳамоҳангсозӣ, муштарақ, иштироки тарафайн, махсусан, маъмурияти муассисаҳо дар қисми шурои педагогӣ ва шурои бадеии соҳаи фарҳанг ва ғ.) шартҳои муҳими самаранок гардонидани қарор дар ин самт ба шумор меравад;

3. Дар интиҳоби шаклҳои муштарақи қарорҳои тарбиявӣ, хизматгузориҳои таҳсилотӣ ва фарҳангӣ ҳам манфиатҳои қисми муассисаҳои таълимӣ ва ҳам муассисаҳои фарҳанг мувофиқат кунанд.

4. Ҳамкории функционалӣ дар қисми тарбиявӣ- эстетикӣ бо ҷалб намудани аҳли ҷомеа-таҳсилотӣ, хонавода, муҳассилини муассисаҳои таълимӣ, ки дар мегаполиси шаҳр ба таълиму тарбия фаро гирифта шудаанд, ташкил шавад.

5. Тавассути усулҳои гуногуни таҳқиқотӣ эҳтиётҳои маънавии хонандагон ва донишҷӯён мавриди омӯзиш қарор дода шуда, мувофиқи дарҳости онҳо репертуари театр, барномаҳои бадеии муассисаҳои фарҳанг ва санъат, ҳазинаи китобхонаҳои оммавии ноҳия ва мактабӣ таҳия, дастрас ва дуруст интиҳоб гардад ва ғ. Ин амал ҳамкориро тақвият мебахшад.

Аммо, зикр қардан ба маврид аст, ки бо вучуди ин тадбирҳои муштарақи ҳамкории функционалӣ, муҳторияти ниҳодҳои якҷоя амалкунанда бояд маҳдуд нагардад. Ва дар ҳалли ин ё он мушкилот ягонагӣ ва ҳамбастагии ғайбӣ-иҷтимоӣ-педагогӣ ва фарҳангиро пешбинӣ ва татбиқ бояд қард.

Омӯзиш ва ҷамъбасти таҷрибаи қарорҳои тарбиявӣ нишон медиҳад, ки дар сурати дуруст ба роҳ мондани ҳамкорӣҳои функционалӣ ва муштарақи ниҳодҳои гуногуни иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ташаккули фарҳанги зебоипарастии ҷавонон, ҳамоҳангсозии бамавриди онҳо, тақсими асоснок ва дурусти вазифаҳо, таҳияи нақшаи ягона барои шаҳр ва ё ноҳия боис мегардад, ки бисёр масъалаҳо ва мушкилоти қарорҳои тарбиявӣ-эстетикӣ дар ин ё он минтақа дар заминаи дурусти илмиву методӣ ташкил шуда, роҳи ҳалли худро ёбанд.

Ба натиҷаҳои таҳқиқоти сотсиологӣ ва қарорҳои озмоишии соҳаи педагогикаи иҷтимоӣ-таҳсилотӣ қарда метавон ҳулоса намуд, ки “самаранокии институтҳои иҷтимоӣ ба амиқ тақсим қардани нақшҳо ва дуруст қардани механизми, ки иҷрои лозимии онҳоро муайян мекунанд, вобаста аст”. [8, С.206].

Дар ин раванд ҳамкории функционалии муассисаҳои таълимӣ ва фарҳанг истисно набуда, ҳамгирӣи онҳо имкон медиҳад, ки таълиму тарбия дар сатҳи сифатан нав ба роҳ монда шавад.

АДАБИЁТ

1. Латифзода, Д.Н. Истиклолият ва рушди фарҳанг. // Омӯзгор. - 2016. - №34. - 19 август.
2. Лутфуллоев, М. Инсон ва тарбия - Душанбе, 2008. - 319с.
3. Подласый, И.П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - Кн. 2: Процесс воспитания. - 256 с.
4. Разумный, В. А. Эстетический всеобуч. – М.: ВНМЦ, 1987. – 88 с.
5. Раҳимов, Х., Нуров, А. Педагогика. – Душанбе: «Хумо», 2007. – 448 с.
6. Саидов, А.Р. Формирование эстетической культуры как важная педагогическая проблема // Вестник Таджикского технического университета. - 2011. - №4. – С.118-121.
7. Саидов, А.Р. Асосҳои ташаккули маданияти эстетикӣ. - Душанбе, 2010. - 63с.
8. Шарифзода, Ф. Педагогика: Назарияи инсонфар ва ҷомеаи фарҳангӣ. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 544 с.
9. Шохисмуллоев, Ш. ва диг. Сотсиология. - Душанбе, 2019. – 400 с.
10. Ҳисоботҳои коллеҷи техникии ш. Панҷакент (2021-2023).

РАВАНДИ ТАШАККУЛИ ОДАТҲОИ МУСБИИ ФАРҲАНГИ МУОШИРАТИ РАФТОРИ АХЛОҚӢ ДАР МАКТАББАЧАҒОНИ ХУРДСОЛ

ГУЛМАДОВ Файз – доктори илмҳои педагогӣ, мудири шуъбаи педагогика ва методикаи таҳсилоти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** guimadjv53@mail.ru, **тел.:** (+992) 988 25 65 11

ШЕРОВ Рустам Алихонович – омӯзгори кафедраи психологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, к. С. Сафаров, 16, **тел.:** (+992) 987 22 25 07

Дар мақола масъалаи мубрами тарбияи ахлоқӣ–ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати ахлоқӣ дар мактаббачағони хурдсол таҳлилу баррасӣ гардидааст. Аз мазмуни мақола бармеояд, ки дар ташаккули шахсияти инсон, аз ҷумла мактаббачағони хурдсол ташаккул ёфтани одатҳои мусбии фарҳанги муоширати ахлоқӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Дар ниҳоди мактаббачағони хурдсол ташаккул додани арзишҳои ахлоқӣ, аз ҷумла ташаккул додани одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ раванди тӯлонию мураккаб буда, аз омӯзгорон ва падару модарон саъю кӯшиши ҷиддиро тақозо мекунад. Дар баробари ин, мактаб, омӯзгорон ва волидонбояд кӯшиш ба харҷ диҳанд, ки ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачағони хурдсолро таъмин намуда, ҷунон таҷрибаи ҷамъиятии рафторро дар ниҳоди онҳо ташаккул диҳанд, ки хонандагон тавонанд ўҳдадорихоӣ худро дар назди ҷомеа, коллектив ва ҳамҷунин дар назди яқдигар иҷро карда тавонанд.

Дар мақола дар асоси барномаи махсуси омодакардашуда ва гузаронидани пурсишнома натиҷаҳои кори омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ оид ба ташаккул додани фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачағони хурдсол таҳлилу натиҷагирӣ карда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: фарҳанги муоширати ахлоқӣ, рафтори ахлоқӣ, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, падару модарон, мактаббачағони хурдсол.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ ПРИВЫЧЕК СОЦИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЭТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

ГУЛМАДОВ Файз – доктор педагогических наук, заведующий отделом педагогики и методики образования Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** guimadjv53@mail.ru, **тел.:** (+992) 988 25 65 11

ШЕРОВ Рустам Алихонович – преподаватель кафедры психологии Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки, г. Куляб, ул. С. Сафаров, 16, **тел.:** (+992) 987 22 25 07

В статье анализируется и обсуждается важнейшая проблема нравственного воспитания - формирование позитивных культур нравственного общения у младших школьников. Из

содержания статьи следует, что формирование положительных культурных привычек нравственного общения занимает особое место в формировании личности человека, в том числе младшего школьного возраста. Формирование нравственных ценностей у младших школьников, в том числе формирование положительных привычек культуры, общения и нравственного поведения, является длительным и сложным процессом и требует серьезных усилий со стороны учителей и родителей. При этом школа, учителя и родители должны стремиться обеспечить формирование у младших школьников положительных культурных привычек общения и нравственного поведения, сформировать в своих учреждениях такой социальный опыт поведения, при котором учащиеся смогут реализовать свои обязательства перед обществом, коллективом, а также могут выполнять друг.

В статье на основе специально подготовленной программы и проведения анкетирования анализируются и подводятся итоги работы учителей начальных классов по формированию культуры общения и нравственного поведения младших школьников.

Ключевые слова: культура нравственного общения, нравственное поведение, учителя начальных классов, родители, юные школьники.

THE PROCESS OF FORMING POSITIVE HABITS OF SOCIAL CULTURE AND ETHICAL BEHAVIOR IN PRIMARY SCHOOL

GULMADOV Faiz – Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Pedagogy and Educational Methodology of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov St., 11/2. **E-mail:** guimadjv53@mail.ru, **phone:** (+992) 988 25 65 11

SHEROV Rustam Alikhanovich – lecturer of the Department of Psychology of Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Kulyab, S. Safarov St., 16, **phone:** (+992) 987 22 25 07

The article analyzes and discusses the most important problem of moral education - the formation of a positive culture of moral communication among younger schoolchildren. It follows from the content of the article that

the formation of positive cultural habits of moral communication occupies a special place in the formation of a person's personality, including primary school age. The formation of moral values in younger schoolchildren, including the formation of positive habits of culture, communication and moral behavior, is a long and complex process and requires serious efforts on the part of teachers and parents. At the same time, schools, teachers and parents should strive to ensure the formation of positive cultural communication habits and moral behavior among younger students, to form in their institutions such a social experience of behavior in which students will be able to fulfill their obligations to society, the collective, and can also fulfill each other. The article analyzes and summarizes the work of primary school teachers on the formation of a culture of communication and moral behavior of younger schoolchildren on the basis of a specially prepared program and a questionnaire.

Key words: culture of moral communication, moral behavior, primary school teachers, parents, young schoolchildren.

Имрӯз вобаста ба авзои ҷомеа аз ҳарвақта дида тарбияи ахлоқии насли наврас аҳамияти бештарро касб мекунад. Аз ин лиҳоз падару модарон, омӯзгорон бояд вазъи кунунии ҷомеаро ба назар гирифта, фаъолияти хешро ба он равона созанд, ки таҷрибаи арзишҳои ахлоқии солҳои сол ғуншударо дар насли наврас тарбия намояд. Аз ҳама асосу муҳимтар он аст, ки хонандагон бояд дар руҳияи одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтаи ахлоқӣ, ғояҳои ватандӯстӣ, худшиносии миллӣ, дарки муносибати бошуурона ба меҳнат ва моликияти ҷамъиятӣ, шиносии бештар ба дурдонаҳои пурқимати фарҳангӣ ва аз байн бурдани ҳама гуна ахлоқе, ки бар зидди ҳаёти ошошта равона карда шудааст, тарбия карда шавад. Дар байни сифатҳои ахлоқии номбаршуда одатҳои мусбии фарҳанги муошират мавқеи хосаро ишғол менамояд. Ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муошират дар сурате самараро дилхоҳ дода метавонад, ки агар ба ин қор аз овони кӯдакӣ ва баъдан аз синни хурди мактабӣ шуруъ карда шавад.

Дар ниҳоди мактаббачагони хурдсол ташаккул додани арзишҳои ахлоқӣ, аз ҷумла ташаккул додани одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ раванди тӯлоию мураккаб буда, аз омӯзгорон ва падару модарон саъю кӯшиши ҷиддиро тақозо мекунад. Дар баробари ин, мактаб, омӯзгорон ва волидонбояд кӯшиш ба харҷ диҳанд, ки ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқиро дар мактаббачагони хурдсол таъмин намуда, ҷунон таҷрибаи ҷамъиятии рафторро дар ниҳоди онҳо ташаккул диҳанд, ки хонандагон тавонанд ўҳдадорихои худро дар назди ҷомеа, коллектив ва ҳамчунин дар назди якдигар иҷро карда тавонанд.

Масъалаи ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии насли нарас дар мақола ва асарҳои педагогҳои барҷаста А.С. Макаренко, Н.К. Крупская, В.А. Сухомлинский, М. Лутфуллозода, Ш.А. Амонашвил ҳаматарафа асоснок карда шудааст. А.С. Макаренко барномаи комили назарияи ахлоқро кор карда баромада, онро дар ҷаласаҳои умумӣ ба самъи тарбиятгирандагони худ пешниҳод менамуд. Барои амалӣ намудани ин барнома омӯзгоронро зарур аст, ки доир ба мақсади тарбияи ахлоқӣ тасаввуроти комил дошта бошанд, таъкид менамуд А.С. Макаренко. Бинобар ин, дар таҳқиқотҳои илмӣ А.С. Макаренко назарияи ахлоқ, ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муошират мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. «Ман дар хотир дорам, ки баъди як сўхбат дар мавзӯи ахлоқ ҷи тавр зуд ва бо хушнудӣ коллективи ман дар баъзе ҳолату вазъиятҳо ба вучуд меомад. Як қатор сўхбат ва силсиласўхбатҳо дар мавзӯи ахлоқ миёни коллективи ман муҳити солими фалсафиро ба миён меовард», - менависад А.С. Макаренко [7, с.8].

В.А. Сухомлинский ҷунин меҳисобид, ки ягонагии донишҳои ахлоқӣ ва рафторҳои ахлоқӣ, ақида ва ҳиссиётҳои ахлоқӣ, пеш аз ҳама, дар меҳнат, ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муошират ва дар қору фаъолияти воқеии ҳаррӯза ба миён меоянд. Ў бо далелҳои дақиқ таъя намуда, роҳу воситаҳои ба даст овардани ягонагии донишу рафторҳои ахлоқии хонандагон ва одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқиро дар айёми бачагӣ ва ҳамчунин дар замони хурдсолиашон нишон додааст. В.А. Сухомлинский дар асоси таҷрибаи зиёди андӯхтааш исбот намудааст, ки роҳи ташаккули ягонагии донишу рафторҳои ахлоқӣ тавассути одатҳои ахлоқӣ ва шуури ахлоқӣ сурат мегирад. Ў тасдиқ менамояд, ки асоси шуури ахлоқӣ дар давраи бачагӣ ва наврасӣ гузошта мешавад. «Маҳз дар хурдсолӣ, ки қалб пур аз таъсири эҳсосот аст, мо метавонем дар назди кӯдакон меъёрҳои ахлоқии умумибашарию возеҳу равшан кушода, алифбӯи ахлоқро омӯзонем» [8, с.160]. Педагоги боистеъдод маҳз ҳамон меъёрҳои асосии ахлоқро нишон додааст, ки онҳо барои наврасон ҳамчун алифбӯи ахлоқ ва манбаи ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати мактаббачагон хидмат менамоянд.

Дар таҳқиқотҳои О.С. Богданова [3], Е.В. Бондаревская [2], М.Г. Казакина [4] ва В.И. Петрова [3] асосҳои методологӣ ва илмӣ-назариявии ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати ахлоқӣ ва рафтори маданияи хонандагони синну соли миёна, калон ва хурди мактабӣ возеҳу равшан асоснок карда шудааст.

Вазъи масоили одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва мактабҳои дорои таҷрибаи пешқадам аз ҷониби мо таҳлилу ҷамъбаст карда шуд. Ин ба мо имконият фароҳам овард, ки хусусиятҳои хоси одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсолро ошкор намуда, вазъи дақиқу равшани масоили таҳқиқшударо дар мактабҳои зиёд муайян ва дастоварду ва камбудихои омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ оидро оид ба масъалаи мазкур ошкор созем.

Барои муайян намудани аҳамияти одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол аз тарафи мо барномаи маҳсули мушоҳида тартиб дода шуда, ҳамчунин маҷмӯи усулҳои ташхисӣ кор карда баромада шуданд. Барномаи мушоҳида барои ба даст овардани ҷунин маълумотҳо равона карда шудааст:

1. Хусусиятҳои маҳсули фаъолияти омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ дар ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол.

2. Ошкор сохтани фаъолияти омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ хангоми гузаронидани сўхбатҳо оид ба ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол.

3. Муайян намудани тасаввуротҳои мактаббачагони хурдсол оид ба одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ (мазмунӣ дараҷаи ибтидоии тасаввуротҳо оид ба

одатҳои мусбии фарҳанги муошират, тавсифи тағйирёбии онҳо вобаста ба гузаронидани сӯҳбатҳои ахлоқии ҷамъбасти).

4. Натиҷаҳо оид ба ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол.

Дар натиҷаи гузаронидани сӯҳбат ва пурсишномаҳо мо хусусияти махсуси тасаввурот ва дарки омӯзгоронро роҷеъ ба ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол муайян намуда, андешаҳои омӯзгоронро дар бораи ин ё он усулҳои таъсирбахш ва судманд оид ба масъалаи мазкур дақиқ намудем. Ҳамзамон, муайян намудем, ки то кадом андоза омӯзгорон дар ин масъала хусусиятҳои фардӣ ва синнусолиҳои хонандагонро ба ҳисоб мегиранд. Ин амал ҳамчунин имкон дод, ки дараҷаи ташаккулёбии муносибатҳои ахлоқии байниҳамдигарии хонандагон дар коллектив муайян карда шавад.

Пурсишномаи омӯзгорон чунин саволҳоро дар бар гирифт (теъдоди омӯзгорон 70 нафар):

– шумо пеш аз ҳама кадом одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқиро дар мактаббачагони хурдсол тарбия кардан мехоҳед?

– кадом роҳи усулҳоро истифода менамояд, то тасаввуротҳои доштаи хонандагон оид ба одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ ҳангоми рафтори амалӣ аз якдигар фарқ накунад?

– дар ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол кадом душворихоро эҳсос менамояд?

– барои тарбияи одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол аз кадом маводи психологию педагогӣ истифода мебаред?

Натиҷаи гузаронидани сӯҳбат ва пурсишномаҳо нишон дод, ки бештари омӯзгорон ҷиҳати ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол аз усулҳои мухталиф, ба монанди гузаронидани сӯҳбатҳои инфиродӣ ва коллективона истифода мебаранд. Дар посухҳои омӯзгорон методи ба вучуд овардани вазъиятҳои махсуси тарбиявии педагогӣ зикр карда нашуд. Дар посухҳои омӯзгорон ҳамчунин ҷалб намудани хонандагон ба фаъолияти гуногуни коллективона, мавқеи супоришҳои ҷамъиятӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо ба одатҳои мусбии фарҳанги муоширати мактаббачагони хурдсол ба назар нарасид.

Ба саволи он ки «Дар ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол кадом душворихоро эҳсос менамояд?», 45%-и омӯзгорон ҷавоб доданд, ки хонандагон одатҳои мусбии фарҳанги муоширати ахлоқиро рӯякӣ аз худ мекунад, 40%-и омӯзгорон ба ноустувории тасаввуротҳои хонандагон оид ба одатҳои мусбии фарҳанги муоширати ахлоқии хонандагон ва 15%-и омӯзгорон пайдо шудани одатҳои манфиро дар рафтори хонандагон ишора намудаанд. Ҳамзамон, маълум карда шуд, ки омӯзгорон бо гузаронидани чорабиниҳои анъанавӣ фаъолияти корҳои тарбиявиро дар ин масъала маҳдуд месозанд.

Ҳамин тариқ, натиҷаи гузаронидани сӯҳбат ва пурсишномаҳо дар байни омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ имкон дод, баъзе камбудихои маъмулӣ дар қори ташаккул додани одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол дақиқ карда шавад. Аз нигоҳи мо, баъзе камбудихо дар ин ҷода ба он вобаста мебошанд, ки аз ҷониби омӯзгорон хусусиятҳои фардӣ ва махсуси синнусолиҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ сарфи назар мешавад ва ин боис мегардад, ки меъёрҳои фарҳанги муоширати ахлоқӣ аз тарафи хонандагон ҳуб дарк карда намешаванд. Камбудихои зикршуда боз аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки қисми бештари омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ имкониятҳои тарбиявии ҷараёни таълимро ба эътибор намегиранд. Ба ҷанбаҳои дидактикии дарс аҳамияти бештар дода, ба ҷиҳатҳои тарбиявии он кам аҳамият дода мешавад.

Камбудиву норасоихо дар қори амалии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ ҳамчунин дар дуруст истифода набурдани вазифаи тарбияи маърифати ахлоқии хонандагон ба назар мерасад. Чунончи, сӯҳбатҳои ахлоқӣ оид ба ташаккули одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ мунтазам гузаронида намешаванд, ки ин ба дур шудан аз масъалаҳои ахлоқӣ оварда мерасонад. Масъалаи дигар ин аст, ки дар сӯҳбатҳои ахлоқӣ масъалаҳои нозуки одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар робита бо масоили ҳаррӯзаи ҳаётӣ воқеӣ возеҳу равшан шарҳ дода намешавад. Камбудии дигар боз дар он зоҳир меёбад, ки омӯзгорон тарбиягирандагонро ба қору фаъолияти ҷамъиятӣ, фаъолияти коллективона ҷалб наменамоянд. Ҳол он ки хонандагон метавонанд ҳангоми иҷрои қори дастаҷамона

тасаввуротҳои хешро оид ба одатҳои мусбии фарҳанги муошират такмил диҳанд. Баъзе омӯзгорон дар алоқаи муносибати тарафайн қарор доштанро бо волидайн хонандагон сарфи назар менамоянд.

Барои равшан намудани сатҳи самаранокии одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқии мактаббачагони хурдсол моро лозим омад, ки хулқу рафтори онҳоро дар лаҳзаҳои дарс, берун аз дарс ва ҳамчунин ҳангоми гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфӣ таҳлилу баррасӣ намоем. Ҳамзамон, бо хонандагон сӯҳбатҳои мазмуни мухталифи фарҳанги муоширати ахлоқидошта гузаронида шуд. Барои чунин сӯҳбатҳо 2 гурӯҳи саволномаҳо пешниҳод гардид. Дар гурӯҳи якум саволҳо чунин пешниҳод шуда буданд, ки хонандагон бояд ҷиҳатҳои манфӣ ва мусбати дӯстон ва ҳамсабақони худро арзёбӣ менамуданд.

Гурӯҳи дуюми саволҳо бо мақсади муайян намудани муносибати хонандагон ба ҷаъолияти коллективона ва сабабу омилҳои иштироки онҳо дар корҳои ҷамъиятӣ пешниҳод гардид. Ба гурӯҳи саволҳои мазкур саволҳои ҳангоми иҷрои корҳои ҷамъиятӣ дар хонандагон ташаккул додани маҳорату малакаи ёрӣ расонидан ба рафиқон ба мушкilot дучоршуда шомил карда шуд. Дар саволу ҷавоб 80 нафар хонандагон иштирок доштанд.

Таҳлили ҷавобҳои хонандагон нишон дод, ки мактаббачагони хурдсол дар бораи баъзе қоидаҳои меъёрҳои ахлоқӣ тасаввурот дошта, рафторҳои мусбиво манфии рафиқони худро дарк менамоянд. Дар баробари ин, маҳдуд будани таҷрибаи ҳаёти ба онҳо имкон намедихад, ки тасаввуротҳои доштаи худро оид ба фарҳанги муоширати ахлоқӣ дар вазъиятҳои гуногун истифода бурда, рафтори рафиқони худро воқеӣ арзёбӣ намоянд. Ин ҳолат махсусан ба хонандагони синфи якум хос аст, ки онҳо дар арзёбӣ намудани хусусиятҳои рафтори рафиқони хеш дар ин ё он вазъияту ҳолати муайян душворӣ мекашанд.

Ташаккул додани одатҳои мусбии фарҳанги муоширати рафтори ахлоқӣ дар мактаббачагони хурдсол қори тадриҷию мунтазамро тақозо мекунад ва дар ҳар як давраи синнусолӣ аз рӯи вазифа, мафҳум ва моҳияти худ мураккабтару душвортар мегардад. Мо ба чунин ҳулоса омадем, ки бою ғайӣ гардидани тасаввуроти мактаббачагони хурдсол оид ба фарҳанги мусбии муоширати ахлоқӣ дар ҳуди таҷрибаи ҳаёти ҳаррӯзаи кӯдакон ба амал меояд ва баръакс, агар сӯҳбатҳои ахлоқӣ ба ташкили қори коллективона нигаронида шуда бошанд ва омӯзгор қонуни одилонаи тақсими қор ва тарзи дӯстонаи иҷрои онро дар коллектив шарҳу эзоҳ диҳад, ин ба хонандагон чунин донише медиҳад, ки минбаъд ба хонандагон имконият медиҳад, ки дар рафтори худ интиҳоби дурусту оқилона намоянд. Дар ин ҷо, тасаввуротҳо оид ба фарҳанги мусбии муоширати ахлоқӣ ва байни рафторҳои амалии ахлоқӣ алоқамандии мураккаб мавҷуд аст. Инсон меъёрҳои ахлоқиро бо дарназардошти аҳамияти онҳо барои қору ҷаъолият дар ҳаёти ояндаи худ аз худ мекунад. Вале баъзе аз меъёрҳои ахлоқиро инсон то дарк намудани онҳо амалан иҷро менамояд. Масалан, мактаббачагони хурдсол меъёрҳои ахлоқиро мувофиқи талабот ва пешниҳоди омӯзгорону тарбиятдиҳандагон иҷро менамоянд. Дар баъзе ҳолатҳо кӯдакон ба рафторҳои манфии хонандагони синфҳои болоӣ ё худ шахсони қалонсол пайравӣ намуда, рафторҳои нодуруст зоҳир менамоянд.

Дар ташаккули фарҳанги мусбии муоширати ахлоқии мактаббачагони хурдсол аҳамияти дарки меъёрҳои ахлоқӣ хеле муҳим аст. Меъёрҳои ахлоқӣ тасаввуроти хонандагонро дар бораи қоида, меъёр ва усулҳои одатҳои фарҳанги мусбии муоширати ахлоқӣ боз ҳам бою ғайӣ мегардонанд. Ҳамчунин, донишҳои ахлоқии бошуурона азхудкардашуда худбаҳодиҳии рафтори худ ва муносибат дар коллективро ташаккул медиҳад.

Ҳамин тавр, дар ин ҷо, ба эътибор гирифтани чунин талаботҳо оид ба ташаккули одатҳои фарҳанги муоширати ахлоқӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд:

– қӯшиши такмил додани рафтори ҳуди хонандагон мутобиқи меъёрҳои одатҳои фарҳанги муоширати ахлоқӣ;

– иҷрои қоидаҳои умумиқабулшуда оид ба одатҳои фарҳанги муоширати ахлоқӣ;

– оштинопазирӣ ба муқобили рафторҳои ғайриахлоқӣ ва вайронкунандагони меъёрҳои муоширати рафторҳои ахлоқӣ;

– хоҳиши ҳамқорӣ намудан бо рафиқон дар қараёни ҷаъолияти якҷоя, ғамқорӣ дар бораи рафиқон, хоҳиши ба онҳо ёрӣ расонидан бо назардошти риояи фарҳанги мусбии муошират;

– арзёбӣ ва назорати фарҳанги мусбии муоширати худ баъди иҷрои ин ё он амалу рафтор.

Бояд зикр намуд, ки хонандагон аз худ намудани меъёр ва қоидаҳои фарҳанги мусбии муоширати ахлоқиро натанҳо дар ин ё он лаҳзаи муайян истифода намоянд, балки онҳоро ҳаррӯза дар рафторҳои амалии худ мавриди истифода қарор диҳанд.

Дар робита ба масъалаи мазкур, зарурати ба як низоми муайян даровардани тасаввуроти мактаббачагони хурдсол оид ба фарҳанги муоширати ахлоқӣ пеш меояд. Аз худ намудани тасаввуроти оид ба фарҳанги муоширати ахлоқӣ яке аз воситаҳои муҳим дар ташаккули шахсияти мактаббачагони хурдсол ба ҳисоб меравад. Аз ҳама муҳимтар таъбири ин гуна донишҳои ахлоқӣ ба эътиқоди шахсӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Амонашвили, Ш.А. Размышление о гуманной педагогике [Текст]/ Ш.А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1996. – 188 с.
2. Бондаревская, Е.В. Опыт выявления уровня нравственной воспитанности учащихся [Текст] / Е.В.Бондаревская // Советская педагогика. –1965. – №4. – С. 122–131.
3. Богданова, О.С., Петрова В.И. Воспитание культуры поведения учащихся 1-3 классов. –2-е изд., испр.–М.: Просвещение, 1978.–159 с.
4. Казакина, М.Г. Взаимосвязь процесса развития коллектива и нравственного формирования личности: Учеб. пособие к спецкурсу. – Л.: ЛГПИ, 1983. – 82 с.
5. Лутфуллозода М. Чаҳоргонаи тарбия. – Душанбе, 222. – 399 с.
6. Крупская, Н. К. Научимся работать по настоящему. // Пед. соч.: В 10 - ти т. Т. 3. – М.: Издательство АПН РСФСР, 1959. – С.426 – 427.
7. Макаренко, А.С. Воспитание детей в семье. Воспитательное значение детской литературы // Избр. пед. соч. в 2 – х т. Т.2.– М.: Педагогика, 1977–С. 5 – 145; 240 –242.8.
8. Сухомлинский, В.А. Родительская педагогика [Текст]/В.А. Сухомлинский. – М.: Знание, 1978. – 96 с.

«ПАРАДИГМЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ: МНОГООБРАЗИЕ ПОДХОДОВ И ИХ АНАЛИЗ НА СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ»

АЗИМОВА Маишураҳон Ходжиевна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой теории и методики дошкольного образования Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1, тел.: (+ 992) 92 744 10 42

В данной статье исследуется сложная и многогранная концепция толерантности, которая развивается на протяжении веков и приобретает новые аспекты в современных педагогических теориях. Рассматривается происхождение термина, его различные интерпретации в таких областях, как политика, религия и психология. Анализируются ключевые определения толерантности на нескольких языках, подчеркивается различие между терминами «толерантность» и «терпимость».

Ключевые слова: толерантность, аспекты, терпимость, ключевой, компонент, термин.

“ПАРАДИГМАҲОИ ТАҲАММУЛПАЗИРӢ: ГУНОГУНИИ БАРХӮРДҲО ВА ТАҲЛИЛИ ОНҲО БАРОИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИМОӢ”

АЗИМОВА Маишураҳон Ходжиевна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи назария ва методикаи тарбияи томактабии факултети психология ва таҳсилоти томактабии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1, тел.: (+ 992) 92 744 10 42

Дар ин мақола мафҳуми мураккаб ва гуногунҷанбаи таҳаммулпазирӣ, ки дар тӯли садсолаҳо ташаккул ёфта, дар назарияҳои муосири педагогӣ ҷанбаҳои нав пайдо кардааст, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Пайдоиши истилоҳ ва тафсири мухталифи он дар соҳаҳои сиёсат, дин ва психология мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Ҷанбаҳои асосии

таҳаммулпазирӣ дар якчанд забонҳо таҳлил карда шуда, фарқияти байни истилоҳҳои “таҳаммулпазирӣ” ва “тоқатпазирӣ” таъкид шудааст.

Воясаҳои калидӣ: таҳаммулпазирӣ, ҷанбаҳо, тоқатпазирӣ, калидӣ, ҷузъ, истилоҳ.

"PARADIGMS OF TOLERANCE: A VARIETY OF APPROACHES AND THEIR ANALYSIS ON SOCIAL RELATIONS"

AZIMOVA Mashurakhon Khodzhiyeva – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Theory and Methodology of Preschool Education, Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov Passage, 1, **Phone:** (+992) 92 744 10 42

This article explores the complex and multifaceted concept of tolerance, which has developed over the centuries and acquired new aspects in modern pedagogical theories. The origins of the term and its various interpretations in such areas as politics, religion and psychology are examined. Key definitions of tolerance in several languages are analyzed, the difference between the terms “tolerance” and “stand,” is emphasized.

Key words: tolerance, aspects, stand, key, component, term.

Концепция толерантности развивалась на протяжении многих столетий, что делало ее сложной и многогранной. В настоящее время она обсуждает множество аспектов и стадий определений, а также продолжает активно развиваться в процессе своего исследования. Учитывая его новизну, многие ученые современные ученые сосредоточили свои усилия на развитии этого феномена, в результате чего было создано множество работ, повышающих интенсивность и проявление толерантности [1,2]. Особое значение имеет этот феномен, приобретенный в педагогических теориях в период гуманистического развития [3,4].

Термин «толерантность» имеет множество различных интерпретаций. Если рассмотреть его буквальный перевод, он происходит от латинского слова «tolerare», что в переводе означает «выдерживать, переносить, терпеть». Это понятие находит применение в таких сферах, как политика, религия, медицина и многих других областях человеческого знания. В каждой из этих дисциплин оно обретает свое уникальное значение и контекст. Например, в медицине толерантность обозначает выносливость, то есть способность переносить боль, или же «уменьшение реакции на определенный фактор» [4,5,6].

В психологии толерантность рассматривается преимущественно как особый принцип построения взаимоотношений, основанный на способности человека принимать чужую непохожесть и «инаковость». В этом контексте толерантность как психологический конструкт можно рассматривать как личностное качество, способствующее эффективному взаимодействию.

Для углубленного понимания данного феномена обратимся к словарям. Рассмотрим точные определения толерантности на основных языках мира [5]:.

-Tolerance (англ.) –готовность быть терпимым, снисходительным;

-To tolerate (англ.) –быть терпимым, позволять существование различных мнений без их дискриминации.

-Tolerance (фр.) –убежденность в том, что другие могут думать и действовать в манере, отличной от вашей собственной.

-Tolerancia (исп.) –способность принимать идеи или мнения, отличные от собственных;

-Kuan gong (кит.) –принимать других такими какие они есть, и быть великодушными по отношению к другим;

-Tasamul (араб.) –прощение, снисхождение, мягкость, милосердие, сострадание, расположенность к другим, умение принимать других такими, какие они есть.

-Толерантность; терпимость (рус.) – умение терпеть (выдерживать, выносить, мириться с чем-либо), принимать/признавать существование кого-либо, примирять, приводить в соответствие с самим собой, быть снисходительным к чему-либо/кому-либо [6,7].

Определения, представленные на различных языках, в целом имеют схожие значения.

Важно отметить, что в русском языке существуют два термина с близкими значениями — толерантность и терпимость. Однако их не следует считать тождественными. Терпимость можно рассматривать как одну из составляющих толерантности, но она не полностью отражает её суть. Более того, на сегодняшний день существуют теории, которые противопоставляют эти два понятия.

Декларация принципов толерантности, утвержденная ЮНЕСКО в 1995 году [8], определяет толерантность как особую форму уважения и принятия, а также правильного понимания богатого многообразия культур, существующих в мире, и различных форм самовыражения личности. Таким образом, можно заключить, что это терпимость к людям, отличающимся от нас — больным, слабым, бедным, угнетенным, а также к их мнениям, убеждениям, поведению и привычкам.

Толерантность как социокультурный конструкт также подразумевает принятие ценностей различных культур, народов и людей, а также отказ от сведения этого многообразия к единственной точке зрения или доминированию какой-либо из них.

Мы полагаем, что толерантность можно рассматривать как гармонию в широком смысле, а также как способность человека осознавать свои права и свободы, не нарушая при этом права и свободы других. Все это можно охарактеризовать как умение жить и не мешать окружающим.

Толерантность как социальный феномен представляет собой более сложное понятие, чем просто терпимость к социальной несправедливости, отказ от личного мнения или конформизм. Она включает в себя две основные позиции: внутреннюю и внешнюю. Внутренняя позиция предполагает умение сохранять собственные убеждения, в то время как внешняя включает признание права других на мнение, даже если оно отличается от своего. Это понимание помогает осознать, что различия между людьми могут проявляться как в внешних характеристиках (например, внешний вид, социальное положение, манера поведения), так и в внутренних аспектах (таких как способы мышления и ценностные ориентации).

Толерантность отражает право каждого человека на неконфликтное сосуществование в обществе. Это не форма пассивного смирения или запрет на наличие собственных убеждений. Напротив, толерантность формируется на основе признания прав и свобод других людей, что проявляется в активном отношении к их мнениям и ценностям. Кроме того, этот конструкт может служить индикатором зрелости личности. Он отражает жизненную позицию человека, его готовность защищать свои интересы, а также уважение к ценностям других людей. Толерантность становится важным элементом гармоничного сосуществования в обществе, способствуя диалогу и взаимопониманию между различными группами и индивидами [9, 10].

Следует понимать, что толерантность не исключает возможности столкновений и конфликтных ситуаций, однако она предполагает решение таких проблем через сотрудничество, диалог и компромисс. Важно отметить, что «терпимость», будучи дихотомическим понятием по отношению к «толерантности», не отражает полноту последнего термина и в некоторых случаях может выступать в качестве его антипода. В таджикском и русском глаголе «терпеть» в этом контексте приобретает негативную окраску, поскольку терпение всегда подразумевает пассивность и лишь внешнее сдерживание своей позиции. Напротив, изучаемый нами конструктивный подход к толерантности может восприниматься как форма активного отношения, формирующаяся на основе признания прав и свобод другого человека [11]. Е.Н. Толерантность – феномен многоуровневый. Большинство авторов [12,13] считают возможным говорить о существовании нескольких взаимодополняемых, иерархических уровней толерантности, таких как цивилизационном, международном, этническом, социальном, индивидуальном. Цивилизационный уровень толерантности, иначе именуемый социокультурной толерантностью, рассматривает особенности взаимодействия различных культур с позиций ненасилия.

Международная толерантность воспринимается как ключевое условие для сотрудничества и мирного общения между государствами, вне зависимости от их географического положения, размеров, уровня экономического развития и преобладающих этнических или религиозных парадигм. В этом контексте этническая толерантность занимает особое положение, основываясь на способности принимать чужие образ жизни, традиции и обычаи, а также на уважении к мнениям и идеям, возникающим в результате различных критических ситуаций. Это явление особенно ярко проявляется в подростковом возрасте,

когда молодые люди начинают формировать свои выборы, сравнивая свои этнические нормы и стереотипы с теми, которые существуют в других социокультурных условиях.

Этническая толерантность проявляется в конфликтных ситуациях между представителями разных этнических групп как на межгосударственном, так и на внутригосударственном уровнях. Основой социальной толерантности является партнерское взаимодействие между различными социальными группами и структурами власти. Такое взаимодействие основано на потребности сотрудничества и уважении позиций сторон. Социальная толерантность способствует созданию равновесия и гармонизации отношений в обществе, а также признанию прав объединения представителей различных групп для защиты своих прав и свобод.

Наиболее распространенным уровнем толерантности является индивидуальный, который подразумевает уважение к личности и понимание различных взглядов и мнений. Индивидуальная толерантность позволяет оценивать человека на основе его конкретных поступков и качеств, исключая предвзятости, связанные с его национальной, религиозной или другой социальной принадлежностью. Такой подход способствует созданию более открытого и справедливого общества, где каждый человек имеет возможность быть услышанным и принятым.

Межличностная толерантность охватывает поведение индивидов в рамках семьи, рабочих коллективов и профессионального общения. А.Г. Асмолов [14] подчеркивает, что межличностная толерантность является фундаментом социальной толерантности и может быть целенаправленно развита через образовательные программы и социальное воспитание. Это подчеркивает важность формирования навыков толерантности с раннего возраста, чтобы обеспечить гармоничное сосуществование людей в разнообразных социальных контекстах.

Кроме уровней толерантности, важно выделить различные виды этого феномена, которые можно считать равнозначными с точки зрения их влияния на социальную напряженность и возникающие конфликты в обществе. Эти виды толерантности отражают разнообразие субъективных отношений к определенным социальным вопросам.

Расовая толерантность подразумевает отсутствие негативного отношения к представителям различных рас. В данном контексте расизм представляет собой крайнюю форму нетерпимости, проявляющуюся в дискриминации одной расы по отношению к другой. Межрасовая толерантность, как важный социальный аспект, включает взаимодействие между людьми из разных имущественных групп. Также следует выделить межнациональную толерантность, которая отражает отношение к представителям разных наций, где негативные проявления могут проявляться в стереотипизации, игнорирующей презумпцию невиновности.

Религиозная толерантность акцентирует внимание на восприятии людьми различных догматов и особенностей обрядов, включая взаимодействие между верующими и атеистами, а также межконфессиональные отношения. Географическая толерантность охватывает отношения между жителями городских и сельских территорий, а также между людьми из центральных и периферийных областей.

Образовательная толерантность позволяет оценивать взаимодействия на основе субъективных оценок уровня образования другого человека. Возрастная и физиологическая толерантность относятся как к социальной сфере, так и к медицине. Хотя мы не будем углубляться в аспекты, не касающиеся социальной сферы, важно отметить, что они помогают лучше понять уровень взаимодействия между представителями различных возрастных категорий и людей с разными физиологическими особенностями.

Гендерная толерантность охватывает взаимоотношения между людьми различных гендерных групп — мускулиной, феминной и андрогинной, при этом пол не рассматривается как лишь анатомическая или физиологическая данность. В социальном контексте также выделяется толерантность к маргинальным группам, которая отражает взаимодействия между разными социальными стратами и люмпенизированными слоями общества. Политическая толерантность, особенно актуальная в современных условиях, анализирует отношение граждан к политической системе и её представителям как на национальном, так и на международном уровнях.

Учитывая сложность и многогранность феномена толерантности, сформировались различные подходы к его пониманию и описанию. В России значительное внимание этой проблеме уделил С.Л. Братченко [14], который выделил несколько подходов и уточнил содержание понятия толерантности в каждом из них. В результате можно выделить пять

ключевых подходов к исследованию толерантности как социального феномена: экзистенциально-гуманистический, личностный, диверсификационный, диалогический и фасилитативный.

Согласно экзистенциально-гуманистическому подходу в исследовании феномена толерантности, формирование положительного отношения к другим людям должно происходить осознанно и ответственно, с глубоким внутренним смыслом. В рамках данного подхода можно выделить различные уровни или стадии развития толерантности. Первый уровень проявляется в виде автоматического, стереотипного поведения. Второй уровень характеризуется восприятием взаимодействия с другими как ценного аспекта жизни и важной жизненной позиции. При этом каждое взаимодействие определяется конкретными обстоятельствами и включает в себя поиск смысла и принятие решений.

Также стоит подчеркнуть, что экзистенциально-гуманистический подход основывается на признании ценности личности независимо от её поступков. Таким образом, толерантность не следует рассматривать как общепринятую универсалию или априорное требование. Это скорее личностная характеристика, отражающая, по словам А.Г. Асмолова, «ценностное отношение к жизни» [15]. Исходя из этого, можно заключить, что толерантность представляет собой качественный аспект «способа бытия», а не просто социально детерминированный навык или обязательство.

При исследовании толерантности как экзистенциальной характеристики необходимо учитывать внутренние мотивы. Ключевой вопрос, который побуждает личность к толерантному поведению, не должен сводиться к поиску причин, лежащих в основе актов толерантности, поскольку это всего лишь внешние проявления данного феномена. Важно осознать аксиологическую природу толерантности, а именно понять внутренний смысл и суть совершаемых действий. Это понимание позволяет раскрыть истинные экзистенциальные основы поведения.

Таким образом, различные формы автоматизма и стереотипного поведения, проявляющиеся на уровне коммуникации, следует рассматривать как внешние аспекты, не обладающие аксиологической глубиной. В некоторых случаях уместно говорить об интолерантности, которая выражается в негативном отношении к другим под предлогом соблюдения социальных норм. Наличие знаний, умений или навыков, а также различных психических характеристик и влияние социокультурной среды не могут служить гарантией проявления толерантности.

Мы полагаем, что толерантность не является врожденным качеством, которое может реализоваться лишь при определенных условиях. Внешние и внутренние факторы способны способствовать развитию смысловой активности и других аспектов человеческой жизни, что, в свою очередь, побуждает индивидов к свободному и ответственному самоопределению с учетом конкретной социокультурной среды.

Толерантность как многогранный социальный конструкт можно рассматривать как важную личностную парадигму существования человека в социокультурной среде. Эта парадигма основывается на осознании и принятии множественности и разнообразия окружающего мира. Индивид должен уметь осознавать и принимать противоречия, присущие различным социокультурным системам. Признание многообразия как уникального богатства не только обогащает жизнь, но и делает её более многогранной.

Человек, принимающий толерантность в качестве личной парадигмы, переосмысливает своё существование и трансформирует свою социокультурную систему, придавая ей гибкость и открытость для взаимодействия с представителями других культур. В результате толерантность становится важным фактором, способствующим межличностной и межсистемной коммуникации между различными социокультурными системами.

Подробная структура толерантности анализируется в контексте диверсификационного подхода. Это направление исследований акцентирует внимание на многогранности и сложности рассматриваемого феномена. Исследователи, занимающиеся этой темой, подчеркивают, что толерантность не может быть сведена к единственному свойству или отдельной характеристике личности. Вместо этого её следует воспринимать как сложную и многоаспектную личностную черту, основанную на нескольких ключевых измерениях. К таким измерениям относятся бихевиоральные, когнитивные и эмоциональные компоненты, которые в совокупности формируют полноценное понимание толерантности как социального явления.

Суть когнитивного компонента толерантности заключается в уникальных аспектах восприятия, понимания и мышления индивидов. Эта составляющая является наиболее выраженной и на сегодняшний день обладает самым обширным объемом исследований. Ключевым моментом здесь выступает осознание сложности и многообразия мира, а также уникальности человеческих различий. Когнитивные аспекты особым образом подчеркиваются в «Декларации принципов толерантности» [16], где подчеркивается, что толерантность подразумевает «...правильное понимание богатого многообразия» [17]. Когнитивная природа толерантности основывается на таких фундаментальных понятиях, как знание, осознание, мышление, понимание и восприятие.

Эмоциональный аспект толерантности включает в себя все стороны эмоциональной жизни индивида, такие как переживание различных эмоций, их выражение и умение управлять своими чувствами. Важным понятием в этом контексте является эмпатия — способность понять внутренний мир другого человека и правильно интерпретировать его эмоциональное состояние. Эмпатия способствует более глубокому осмыслению взаимодействия с партнером и помогает находить общий язык. Кроме того, она может смягчить или компенсировать возможные разногласия между собеседниками в когнитивной или поведенческой областях, предотвращая их перерастание в межличностные конфликты и нетерпимость.

Мы предлагаем выделить в структуре эмоционального компонента составляющую, которую можно обозначить как «аффективная толерантность». Этот тип эмоциональной устойчивости характеризуется способностью человека сохранять нейтральность в стрессовых ситуациях, избегая болезненных переживаний и тревоги. Важно отметить, что нейтральный статус не подразумевает подавление или искажение чувств, что относится к внутреннему аспекту этого компонента.

Внешний аспект «аффективной толерантности» включает терпимость к эмоциональным проявлениям других людей, независимо от их индивидуальных особенностей и непривычности с точки зрения социального опыта. Она представляет собой форму рефлексии, позволяющую осознавать эмоциональные процессы как у себя, так и у окружающих.

Мы считаем, что «аффективная толерантность» может стать основой для развития эмпатии — способности осознавать и сопереживать эмоциональным процессам другого человека. Этот процесс, известный как эмоциональная интериоризация, помогает осознавать и понимать причины личностных проявлений и поведения как своего, так и других людей.

Внешние проявления толерантности особенно ярко проявляются при анализе бихевиорального компонента, который часто становится предметом исследовательского изучения и служит основой для диагностики личностных черт, связанных с толерантностью. Этот компонент включает в себя различные навыки и способности, такие как:

- способность выражать и защищать свою точку зрения, воспринимая её как отличную от других, например, с помощью «Я-высказываний»;
- уважительное отношение к мнениям других, основанное на признании их права на собственное мнение, даже если оно противоречит личным убеждениям. Это способствует безоценочному принятию, согласованию позиций и нахождению компромисса;
- проявление толерантного поведения в стрессовых ситуациях, включая разногласия и конфликты мнений.

Таким образом, бихевиоральный компонент толерантности играет важную роль в создании эффективного взаимодействия между людьми и в снижении уровня конфликтности в общении.

В заключение, можно утверждать, что толерантность представляет собой многогранный и сложный феномен. В настоящее время существует множество трактовок этого термина. В широком смысле толерантность можно охарактеризовать как «готовность и способность индивида сосуществовать и конструктивно взаимодействовать в обществе, где присутствуют различные люди и идеи» (А.Г. Асмолов [18]). В нашем исследовании мы акцентируем внимание на межличностной толерантности, которая основывается на принципах диалога и сотрудничества. Мы рассматриваем толерантность как умение формировать собственное мнение и позицию, при этом уважая право «другого» воспринимать и осмысливать мир по-своему, а также быть открытым к взаимодействию, основанному на понимании и учете различных точек зрения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимова, М.К., Галстян О.А. Компетентность в профессионально-педагогическом общении и толерантность педагога // Наука и Мир. 2016. Т. 3. No 5. С. 88-95.
2. Акимова, М.К., Галстян О.А. Толерантность как компонент коммуникативной компетентности педагогов // Психологические исследования. 2010. No 3. С. 1-12.
3. Андрюхина, Л. М., Фадеева, Н. Ю. Креативные практики формирования межкультурной коммуникативной компетентности // Интеграция образования. 2016. Т. 20, No 3. С. 320-330.
4. Бурцева, Л.К. Коммуникативная компетентность в структуре общей профессиональной компетентности // Совет ректоров. 2010. No 3. С. 51-55.
5. Вербицкий, А. А. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике [Электронный ресурс] / А. А. Вербицкий. —2013. —Режим доступа : http://psychology_pedagogy.academic.ru.
6. Глуханюк, Н.С., Петрова, М.Г., Слободчиков, И.М. Самоактуализация взрослого человека в условиях интенсивной групповой работы // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2016. No 11. С. 149-163.
7. Гребенец, Е. С. Формирование коммуникативной толерантности у старшеклассников во внеучебной деятельности : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Е. С. Гребенец. —Москва, 2013. —173 с.
8. Диагностика толерантности [Электронный ресурс]/ Режим доступа: <http://www.etnopsy.ru/txt.html> [Дата обращения 10.02.2017]
9. Зализняк, А.А., Левонтина, И.Б., Шмелев, А.Д. Константы и переменные русской речевой культуры // Экологичные и неэкологичные речевые акты в сфере эмоционального // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве. Волгоград: Перемена, 2013. С. 260—274.
10. Ильин, Е.П. Психология общения и межличностных отношений. -СПб.: Питер, 2011. -576 с.
11. Ильин, Е.П. Психология общения и межличностных отношений / Е.П. Ильин. -СПб.: Питер, 2011. 576 с.
12. Ильинская, С.Г. Толерантность как философская категория // ПолитВектор: сетевой журнал. 2010. URL: <http://politvektor.ru/glavnaya-tema/4259/> (дата обращения: 20.03.2018).
13. Ионова, С.В., Шаховский, В.И. Человек и его языковая среда: эволюционный аспект // Антропология языка. The Anthropology of Language: сб. статей. Вып. 2. М.: Флинта: Наука, 2012. С. 137—149.
14. Карунная, О.В. Формирование коммуникативной компетентности подростков в процессе работы со сказкой. Архангельск, 2012. 160 с.
15. Касьянова, Е.И. Теоретический анализ коммуникативной толерантности / Е.И. Касьянова, Н.И. Виноградова // Учёные записки ЗабГУ. -2014. -No 4(57). -С. 28-34.
16. Качалов, Л.К. Формирование коммуникативного контроля в процессе обучения / Л.К. Качалов // Современные научные исследования. -2012. -No 10(7). -С. 1-3.
17. Кислицин, А. И. Психологические аспекты толерантности // Вектор науки ТГУ. 2013. No4 (26).
18. Корнилова, Н.С. Особенности развития коммуникативности и толерантности студентов управленческого профиля // Актуальные проблемы психологического знания. -2013.- No 4 (29). -С. 98-103.

ХУСУСИЯТҲОИ ЖАНРИИ САБКИ «САФАРНОМА» - И НОСИРИ ХУСРАВ ВА ТАЪСИРИ МУҲИТИ ИЧТИМОЙ-СИЁСӢ ДАР ТАЪЛИФИ АСАР

АМОНОВА М.Н. – номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи фарҳанг ва забони тоҷикӣ Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиббони Борбад, 48/5, тел.: (+992) 902 22 07 04

Дар мақола зикр гардидааст, ки сафарноманависӣ ҳамчун жанри адабӣ таърихи бостонӣ дорад ва хусусияти асосии ин жанр дар он зоҳир мегардад, ки воқеоти асар бофтаи тахайюли муаллиф ё шунидаи ӯ набуда, балки нигоришотест аз ҳаводис ва воқеоте, ки худӣ ӯ дидааст ва шоҳиди бевоситаи рӯйдодҳои тасвирнамудааш будааст. Ин жанр таърихи қадима

дорад ва намунаи қадимтарини гузоришнависи таърихӣ ва ҷуғрофиёро метавон дар осори мутафаккирони Юнони қадим мисли Ҳекатинос, Ҳеродот, Искилокс, Ксенофон, Ктесий ва дигарон мушоҳида кард.

Ин суннатро Носири Хусрав идома дод, аммо «Сафарнома»-и ӯ чи аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва чи аз лиҳози сабки ниғориш тафовут дорад. Яке аз хусусиятҳои аслии сабки «Сафарнома»-и Носири Хусрав ин аст, ки насри ӯ насри сифр таърихӣ ва ҷуғрофиёӣ нест, балки насри бадеиест, ки ба тасвири воқеияти дидаи муаллиф бахшида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: Носири Хусрав, «Сафарнома», жанр, воқеияти таърихӣ, хотираи таърих, сабки ниғориш, тахайюл, биниш, навгонӣ.

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ «САФАРНАМЕ» НОСИРА ХУСРАВА И ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА КОМПОЗИЦИЮ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

АМОНОВА М.Н. – кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской культуры и языка Международного университета туризма и предпринимательство Таджикистана, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5, тел.: (+992) 902 22 07 04

В статье отмечается, что путевые заметки как литературный жанр имеют древнюю историю, а главная особенность этого жанра состоит в том, что события произведения не являются плодом воображения автора или услышанного им, а являются описаниями событий. и события, которые он сам видел и описывал как непосредственный свидетель событий. Этот жанр имеет давнюю историю, а древнейшие образцы историко-географического репортажа можно найти в трудах древнегреческих мыслителей, таких как Гекаций, Геродот, Исхилок, Ксенофонт, Ктесий и других.

Эту традицию продолжил Насир Хосров, но его «Сафарнама» отличается как по содержанию, так и по стилю рассмотрения. Одной из главных особенностей стиля «Путешествие» Насира Хусрава является то, что его проза-это не чисто историко-географическая проза, а художественная проза, посвященная описанию увиденной автором действительности.

Ключевые слова: Насир Хусрав, «Путешественник», жанр, историческая реальность, историческая память, стиль взгляда, воображение, видение, новаторство.

GENRE FEATURES OF THE STYLE OF "SAFARNAME" BY NOSIR KHUSRAV AND THE INFLUENCE OF THE SOCIAL AND POLITICAL ENVIRONMENT ON THE COMPOSITION OF THE WORK

AMONOVA M.N. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Tajik Culture and Language of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5, Phone: (+992) 902 22 07 04

The article notes that travel notes as a literary genre have an ancient history, and the main feature of this genre is that the events of the work are not a figment of the author's imagination or what he heard, but are descriptions of events. and events that he himself saw and described as a direct witness of the events. This genre has a long history, and the oldest examples of historical and geographical reportage can be found in the works of ancient Greek thinkers such as Hecatus, Herodotus, Ischylok, Xenophon, Ctesias and others. This tradition was continued by Nasir Khosrow, but his "Safarnama" differs both in content and in the style of consideration. One of the main features of the style of "Travel" by Nasir Khosrow is that his prose is not purely historical and geographical prose, but fiction, dedicated to the description of the reality seen by the author.

Key words: Nasir Khusraw, "The Traveler", genre, historical reality, memory of history, style of view, imagination, vision, innovation.

Сафарнома яке аз жанрҳои адабист, ки таърихи бостонӣ дорад ва хусусияти асосии ин жанр дар он зоҳир мегардад, ки воқеоти тасвиршаванда бофтаи тахайюли муаллиф ё тасвири қиссаҳою ривоёти шунидаи ӯ набуда, балки нигоришотест аз ҳаводис ва воқеоте, ки худӣ ӯ дидааст ва шоҳиди бевоситаи рӯйдодҳои тасвирнамудааш будааст. Ин жанр таърихи қадима дорад ва намунаи қадимтарини гузоришнависи таърихӣ ва ҷуғрофийро метавон дар осори мутафаккирони Юнони қадим мисли Ҳекатиюс, Ҳеродот, Искилокс, Ксенофон, Ктессий ва дигарон мушоҳида кард.

Истахрӣ аз нахустин сайёҳони форсиноҷод аст, ки мушоҳидаҳои шахсии худро аз сафархояш дар асари ҷуғрофии худ таҳти унвони «Масолик-ул-мамолик» (пас аз соли 303 ҳиҷрий қамарӣ) ба рӯйи авроқ овард. Саёҳатномаҳои Шамсиддин Абӯабдулло Муҳаммад ал-Мақдисӣ дар «ат-Тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим», Абулқосим Муҳаммад ибни Ҳавқали Бағдодӣ дар «Сурат-ул-арз» низ аз ҳаводиси таърихӣ, ки шоҳидашон будаанд ва сарзаминҳое, ки дидан кардаанд, сухан ба миён овардаанд. Дар ин бахш навиштаҳои Абудулаф Алянбуӣ аз саргузашти мусофиратҳои худ ҷолиби тавачҷуҳ аст. Нигоришоти эшон аз рӯйи мундариҷа ва муҳтавои бештар хусусияти таърихӣ ва ҷуғрофий дорад [10, 3-4].

Ин суннати ёдоштнависиро Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ идома дод, аммо «Сафарнома»-и ӯ чи аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва чи аз лиҳози сабки нигориш тафовут дорад. Яке аз хусусиятҳои аслии сабки «Сафарнома»-и Носири Хусрав ин аст, ки насри ӯ насри сифр таърихӣ ва ҷуғрофий нест, балки насри бадеии ба тасвири воқеияти дидаи муаллиф бахшидашуда аст ва ҳамин мушоҳидаҳои ӯ дар асар санагузорӣ шудаанд: «*Бисту сеюми шаъбон* ба азми Нишопур берун омадам ва азм ба Сарахс шудам, ки сӣ фарсанг бошад, аз он ҷо чихил фарсанг аст. *Чаҳоришанбеи охири ин моҳ* кусуф буд. *Рӯзи шанбе ёздаҳуми шаввол* дар Нишопур шудам» [137, 8]; «*Якшанбеи шабуми зилҳиҷҷа* ба Макка расидем...» [137, 64]

; «*Аз он ҷо бирафтем ҳаштуми сафари санаи чорсаду чилу чор* буд, ки ба шаҳри Исфохон расидем» [137, 99].

Нависанда ҳарчи шунида, вобаста ба маҳалли ривочи он қиссаву ҳикоят нигоштааст, ки чунин нигориш ҳам сабки асари ӯро мустанад мегардонад. Худи адиб дар поёни асар ба ҳамин нукта ишора кардааст: «... *ин саргузашт он чӣ дида будам, ба ростӣ шарҳ додам. Ва баъзе, ки ба ривоятҳо шунидам, агар дар он ҷо хилофе бошад, хонандагон аз ин зъиф надонанд ва муахазат ва нақӯҳши накунад*» (с. 105).

Ҷумлаҳои, ки дар оғози ин ривоёт оварда мешаванд, эътимоди хонандаро ба нақли қавли Носири Хусрав афзоиш медиҳанд. Масалан, ӯ аз шунидаҳои худ ба ҳангоми боздид аз Тунис чунин овардааст: «*Шунидам, ки малики Форс бист ҳазор динор ба Тунис фиристода буд, то ба чихати ӯ як даст ҷомаи хос бихаранд...*» [137, 42].

Ва ё дар ҷойи дигар дар мавриди нақши девори масҷиде дар Байтулмақддас ба таври зайл ба манбаи иттилоӣ худ ишора кардааст: «*Гӯянд, ки Ҳамза бинни Абдулмутталиб амми расул алайҳиссалом дар он ҷо нишастааст ситарро бар дӯш баста, пушт бар он ниҳода ва он нақши ситарӣ ӯст*» [137, 33]. Аз ин рӯ, мустанад будани тасвири бадеии воқеият аз нахустин хусусияти сабки нигориши «Сафарнома»-и Носири Хусрав маҳсуб мегардад.

Забони «Сафарнома» низ мабнӣ бар таъиноти асар аст, ки на ба доираи маҳдуди донишмандону мутафаккирони ҳамзамони муаллиф ва ё даврони пас аз ӯ, балки ба хонандаи оддӣ нигаронида шудааст, ки меҳода аз воқеоти кишварҳои дуру наздик муттаъаққаб бошад. Маҳз ҳамин нукта буд, ки ба қавли муҳаққиқон, «Носири Хусрав шарҳи саёҳати дуру дароз ва пур аз диданӣ ва шунидани худро дар сафарномае сода ва зебову пуркашиш ба забони форсии шево ва насре устувору дилкаш боз мегӯяд, ки яке аз намунаҳои зебо ва арзандаи насри қарни панҷуми ҳиҷрий ба шумор меояд» [2, 6].

Ҷунонки шодравон С. Ҳалимов зикр кардааст, «таркиби луғавии «Сафарнома» ниҳоят рангоранг аст, зеро нависанда дар мусофирати худ ҷою маҳалҳои гуногун, шахру мамлақату мардумони гуногунро мебинад ва тарзи зиндагии мардумон, ободии шаҳрҳо, иморату биноҳо, аз ҷӣ сохта шудани онҳо, касбу ҳунармандӣ, деҳқонӣ, кишту зироат, боғдорию меваҳо – ҳамаро тасвир намуда, ном мебарад» [8, 48]. Ҳамин нуктаро Д. Фозилов низ таъкид кардааст [7, 3].

Муҳаққиқони забоншинос ҳангоми арзёбии масоили забон ва сабки «Сафарнома» ба заминаи аслии «забони шево» ва «насири устувору дилкаш»-и он тавачҷуҳ накардаанд, дар ҳоле ки донишмандони файласуф ба он ҳамеша таъкид ва ишораҳои кардаанд. Сабки назму насри Носири Хусрав реша бар фалсафаи ӯ дорад, ки аз андешаҳои фалсафии ин адиби мутафаккир

дар бораи «нафси нотик» ва «ҷони сухангӯӣ» берун омадааст [4, 261]. Бар пояи ҳамин андешаҳои фалсафии нависанда концепсияи «неку сухан», «сухани нағз» эҷод шудааст, ки фарогири асли тамоми эҷодиёти ӯ мебошад [4, 193; 3, 222].

Худи Носири Хусрав низ дар осори хеш, бахусус дар ашъораш, ба ҷойгоҳи сухан дар камолоти маънавии инсон арзиши баланде қоил шуда, сухани неку волоро чун яке аз фазилатҳои аслии одамӣ ба қалам овардааст:

Неку ба сухан шав, на бад-ин сурат, азеро-к
Воло ба сухан гардад мардум, на ба боло. [11, 3]

Ва ё:

Сухан падида кунад, к-аз ману ту мардум кист,
Ки бе сухан ману ту ҳарду нақши деворем. [111, 266].

Ҳамин концепсияи фалсафию ахлоқии «сухани наку» асл ва ҷавҳари муҳтавои «Сафарнома»-и Носири Хусравро ташкил дода, сабки нигориши ин асар низ аз ҳамин андешаи фалсафии муаллифи он маъво гирифтааст. Яке аз муҳаққиқони афкори фалсафии ин адиби мутафаккир Н. Арабзода вобаста ба нукоти мазкур таъкид кардааст, ки «Сафарнома», пеш аз ҳама як асари таблиғотист, ки дар он Носири Хусрав «бисоти даъвати исмоилияро дохилна ва андак-андак густурда ва бе он ки тасреҳан ба радду тахтеаи мазҳаби авом пардозад, талвехан дар исботу тарвиҷи оини хеш кӯшидааст» [2, 24].

Як нуктаи муҳиммеро, ки бояд зимни баррасии хусусиёти сабки «Сафарнома» ба эътибор гирифт, ин мушкилотест, ки ба шахсияти муаллифи асар иртибот дорад. Сарфи назар аз ин ки Носири Хусрав аз пайравон ва тарғибгарони содиқи мазҳаби исмоилия буд, ӯ дар олами ислом ва бахусус дар илму адаби форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун чеҳраи бузурги фарҳангӣ ва адибу мутафаккири камназир пазируфта шудааст, яъне чеҳраи фарҳангии ин адиби мутафаккир ӯро дар радифи шахсиятҳои фаромазҳабии ислом қарор додаст. Маҳз ҳамин шахсияти фаромазҳабии Носири Хусрав боиси вуруди тағйиру таҳрирот баъдӣ ба матни «Сафарнома» гардидааст, ки дар заминаи рӯёриҳои мазҳабии ислом ва мутобиқ гардондани матни асар ба ҷаҳонбинӣ ва идеологияи ҳукмрони давраҳои гуногуни таърихӣ ва доираҳои мазҳабӣ сурат гирифтааст. Ҳамин тағйироту таҳрирот гоҳо ба ҳадде боиси мушкилоти матншиносӣ мегардад, ки тамомияти матн ва аҳамияти бадеӣ-таърихӣ нусхаҳои бозмондаи мутуни асарро зер савол қарор медиҳанд.

Мушкилоти аввал ин аст, ки «Сафарнома» бидуни муқаддима ё сухани оғозин бо ҷумлаи зайл шуруъ мегардад:

«Чунин гӯяд Абӯмуиниддин Носири Хусрави Алқубодиёнии Алмарвазӣ..., ки ман марди дабирпеша будам ва аз ҷумлаи мутасаррифон дар амвол ва аъмоли султони...» [2, 1].

Ин суханон ишорат бар он доранд, ки ё яке аз шогирдони адиб бо дастури ӯ ин китобро аз нақли муаллиф (ё аз забони ӯ) навиштааст ва ё матне, ки то ба имрӯз расидааст, дучори таҳрири баъдӣ шудааст ва ё қисмати оғозини он аз байн рафта, котибони баъдина барои ҷуброн кардани ин нуқс дар оғози китоб ин матлаб ва чанд ҷумлаи дигарро бар матн афзудаанд.

Нуктаи дигаре, ки дар ростии мушкилоти матни «Сафарнома» мебоист зикр кард, дасткорҳои бегонагон дар матни асар мебошад, ки муҳаққиқон гоҳо бо камали эҳтиёт ва гоҳо сароҳатан дар бораи он сухан рондаанд. Чунин ба назар мерасад, ки баъзе ҷумлаҳо ва ҳатто бандҳо, бахусус дар сафаҳоте, ки ба тасвири амоқини муқаддас бахшида шудаанд, баъдан илова шудаанд, ки ин нуқтаро Е.Э. Бертелс дар муқаддимаи худ ба ҷопи русии «Сафарнома» таъкид кардааст [5, 21-22].

А.С. Хансбергер вобаста ба дасткорӣ, ки дар мавриди матни ин асар сурат гирифтааст, изҳор доштааст, ки «Сафарнома» дар фарҳанге, ки ҳанӯз забони арабӣ забони муштараки табақаҳои рӯшанфикр ва мутафаккир буд, аз ин ки ба забони форсӣ навишта шуда буд, садамаи бисёр дид, аммо бештар аз он шояд ба хоҳири тавсифи шукӯҳмандҳои муваффақияти сиёсии исмоилиён зиёне бар он ворид омад» [9, 30].

Муҳаққиқи шодравон Амрияздон Алимардонов дар яке аз мақолаҳои баҳси мавриди муноқишоти мазҳабии ислом қарор гирифтани «Сафарнома» ва зиёнеро, ки аз ин муноқишот ба матни асар расидааст, ба миён гузоштааст. Ӯ афзудааст: «... ҷунонки мутолиаи бодикқати ин шоҳкори адабӣ ва муқоисаи матни он бо порчаҳои маълумоти дар баъзе маъхазҳо ҷойдошта нишон медиҳад, нисбат ба дигар асарҳои Носири Хусрав «Сафарнома»-и ӯ бештар мавриди таҳриру таҳриф қарор гирифтааст. Таҳлилу таҳқиқи ҳамаҷонибаи матни

«Сафарнома» ба он далолат менамояд, ки агар аз як тараф, муаллифи суннимазҳаб ба ин асар даст зада, ба он баъзе таҳрирхою тағйирҳои ба ақидаи худ мувофиқро дароварда бошад, ... аз тарафи дигар, пайравони содиқи исмоилия аз номи Носири Хусрав як «Сафарнома»-и дигаре сохтаанд, ки он ба асари ҳақиқии ӯ ҳеч умумият надорад» [6, 111].

Дар ин мақола бо нишон додани нукоти заъфи матни «Сафарнома» дасткорҳои муҳаррирони баъдии ин асар нишон дода мешавад, ки дар нусхабадалҳои то ба имрӯз расидаи он мушоҳида мешаванд. Яке аз нуктаҳои заъфи матни асар – ихтисор шудани ҷойҳои аз лиҳози ақидаи мазҳабӣ номатлуб ва дигаре – мавҷудияти нусхабадалҳои зиёди ин китоб мебошанд, ки ҳатто гоҳо мансубияти онро ба Носири Хусрав зери шубҳа қарор медиҳад.

Ҳамин тариқ, нусхаҳое, ки аз «Сафарнома»-и Носири Хусрав то ба имрӯз боқӣ мондаанд, аз навоқисе ҳолӣ нестанд, ки ба сабаби таҳриротӣ мабнӣ бар тафовути ақоиди мазоҳиби ислом ба миён омадаанд ва аз ин сабаб асар таҳқиқи амиқ ва густардаи матншиносиро тақозо дорад. Аммо ба сурати кулӣ ин асар намунаи сабки шево ва забони барои мардумони ҳамзамони муаллифи он комилан қобили фаҳм буд, ки барои дахҳо сафарномаҳое, ки пас аз Носири Хусрав то асри XX дар ҳавзаҳои мухталифи адабиёти форсидагон таълиф гардидаанд, қобили тақлид ва пайравӣ гардидааст.

АДАБИЁТ

1. Ализода, С.А. Сарфу навҳи тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 79 с.
2. Арабзода, Н. Носири Хусрав (таҳқиқи назарияти фалсафӣ). – Душанбе: Маориф, 1994. – 176 с.
3. Арабзода, Н. Ҷаҳони андешаи Носири Хусрав. Нашри дуҷуми такмилёфта. – Душанбе: Нодир, 2003. – 257 с.
4. Додихудоева, Л.Р., Рейснер, М.Л. Поэтический язык как средство проповеди: концепция «Благое Слово» в творчестве Насира Хусрава. – М.: Наталис, 2007.
5. Носири Хусрав. Сафар-намэ: Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е.Э. Бергэльса. – М.-Л.: Academia, 1933. – 210 с.
6. Носири Хусрав. Сафарнома. - Душанбе: Ирфон, 1970. – 118 с.
7. Хочаев, Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. – Душанбе: Шучоён, 2011. – 229 с.
8. Ҳасанов, А. Баъзе хусусиятҳои топоним-ибораҳои «Худуд-ул-олам» // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: ДДТ, 1990. – С. 93-97.
9. Ҷонсбергер, А.С. Носири Хусрав – лаъли Бадахшон. – Душанбе: Нодир, 2003. – 328.
10. Шеърдӯст, А. Сарсухани китоби Х.Шарифов «Толеи баланд». – Душанбе: Пайванд, 2010. – С. 3-12.
11. دیوان اشعار ناصر خسرو قبادیانی. به کوشش م. مینوی و م. محقق. – تهران، 1357. – 247 ص.
12. سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی. با حواشی و تعلیقات و فهارس اعلام تاریخی و جغرافیایی و لغات. به کوشش دکتر محمد دبیر سیاقی. – تهران: کتابفروشی زوآر، بهمن 2536.

УДК: 808.2 (075.8)+37.01

ЭМОЦИИ И ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ОЦЕНКА (СЕМАНТИЧЕСКАЯ ГРУППА МЕЖДОМЕТИЙ)

ДАВЛАТОВА Умеда Муродалиевна – ассистент кафедры русского языка и литературы Дангаринского государственного университета, р-н. Дангара, ул. Маркази, 25. **E-mail:** davlatova.75@bk.ru, **тел.:** (+992) 883 00 37 37

РИЗОЕВА Зарнигор Нуралиевна – ассистент кафедры русского языка и литературы Дангаринского государственного университета, р-н. Дангара, ул. Маркази, 25, **тел.:** (+992) 933 22 82 82

Согласно мнению ряда лингвистов, эмотивные междометия представляют собой ключевые лексические средства для передачи чувства и, соответственно, составляют основное ядро междометной системы.

В данной статье анализируются междометия, относящиеся к семантической категории «эмоции и эмоциональная оценка». Главное внимание уделяется первичным (непроизводным)

междометиям. Этимологически можно выделить две категории междометий: непрямые и производные от полноценной лексики, то есть первичные.

Их характерной особенностью является многозначность, что позволяет каждому междометию передавать широкий спектр как позитивных, так и негативных эмоций. Для интерпретации эмоций важны интонация, мимика и жесты. Междометия также выполняют функцию увеличения выразительности высказываний.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональные выражения, эмоциональная оценка, междометия, эмотивность, категория эмотивности, экспрессивность.

ЭҲСОСОТ ВА АРЗЕБИИ ЭМОТСИОНАЛӢ (ГУРУҲИ СЕМАНТИКИИ НИДОҲО)

ДАВЛАТОВА Умеда Муродалиевна – ассистенти кафедраи забон ва адабиёти русии Донишгоҳи давлатии Дангара, ноҳияи Дангара, к. Марказӣ, 25. **E-mail:** davlatova.75@bk.ru, **тел.:** (+992) 883 00 37 37

РИЗОЕВА Зарнигор Нуралиевна – ассистенти кафедраи забон ва адабиёти русии Донишгоҳи давлатии Дангара, к. Марказӣ, 25. Сурога: 735320, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Дангара, кӯчаи Марказӣ 25, **тел.:** (+992) 933 22 82 82

Ба ақидаи як қатор забоншиносон, ниДОҲОИ ЭҲСОСӢ воситаи калидии лексии интиқоли ҳиссиёт буда, мувофиқи он маводи асосии калидии системаи истифодаро ташкил медиҳанд ва истинодҳои мутаалиқ ба категорияи семантикии “эҳсос ва арзёбии эмотсионалӣ” таҳлил карда мешавад.

Диққати асосӣ ба ниДОҲОИ ИБТИДОӢ (ғайри ҳосила) дода мешавад. Аз ниДОҲОИ ЭТИМОЛОҒӢ ниДОҲОРО ба ду категория ҷудо кардан мумкин аст: ғайриҳосила ва ҳосилаҳо аз луғавии комил, яъне ибтидоӣ.

Хусусиятҳои ҳосил онҳо номуайяни аст, ба ҳар як шарҳ имкон медиҳад, ки доираи васеи эҳсосоти мусбат ва манфиро ифода кунад. Оҳанг ё ин ки овоз, ифодаи чеҳра ва имову ишора барои тафсири эҳсос муҳим аст. НиДОҲО инчунин вазифаи баланд бардоштани ифоданокии баёнро адо мекунад.

Вожаҳои калидӣ: эҳсос, ифодаи эҳсосотӣ, арзёбии эмотсионалӣ, ниДО, эмотивӣ, категорияи эмотивӣ, экспрессивӣ.

EMOTIONS AND EMOTIONAL EVALUATION (SEMANTIC GROUP OF INTERJECTIONS)

DAVLATOVA Umeda Murodalievna – Assistant of the Department of Russian Language and Literature of the Dangara State University, Dangara district, Markazi Street, 25. **E-mail:** davlatova.75@bk.ru, **phone:** (+992) 883 00 37 37

RIZOEVA Zarnigor Nuraliyevna – is an assistant at the Department of Russian Language and Literature at Dangara State University, Dangara district, Markazi Street, 25, **phone:** (+992) 933 22 82 82

According to a number of linguists, emotive interjections are the key lexical means for conveying feelings and, accordingly, constitute the main core of the interjective system.

This article analyzes interjections related to the semantic category "emotions and emotional evaluation". The main attention is paid to primary (non-derivative) interjections. Etymologically, two categories of interjections can be distinguished: non-derivative and derivatives of full-fledged vocabulary, that is, primary.

Their characteristic feature is ambiguity, which allows each interjection to convey a wide range of both positive and negative emotions. Intonation, facial expressions and gestures are important for the interpretation of emotions. Interjections also serve the function of increasing the expressiveness of statements.

Keywords: *emotions, emotional expressions, emotional evaluation, interjections, emotivity, emotivity category, expressivity.*

Интерес к междометиям в русском языке зародился одновременно с увлечением описанием языка. Вопросами о том, как междометия вписываются в языковую систему, занимались такие выдающиеся личности, как М.В. Ломоносов в своей работе «Русская грамматика» (глава 6, §467 - §468), где он опирался на «Грамматику» Мелетия Смотрицкого. Среди исследователей, способствовавших изучению междометий, были также Ф.И. Буслаев, А.Х. Востоков, А.И. Смирницкий, В.Г. Костомаров и множество других лингвистов.

Междометия представляют собой «класс неизменяемых слов, лишённых специальных грамматических показателей и обладающих особой экспрессивно-семантической функцией - выражения чувств и волевых побуждений» [1, с. 217]. Они, безусловно, связаны с эмоциональным аспектом устного общения. «Междометия составляют в современном языке живой и богатый пласт чисто субъективных речевых знаков, а именно - знаков, служащих для выражения эмоционально-волевых реакций субъекта на действительность, для непосредственного эмоционального выражения переживаний, ощущений, аффектов, волевых изъятий» [2, с. 611]. Человек имеет возможность контролировать свои эмоциональные вербальные реакции, и вновь переживая социальные и ситуативные обстоятельства, одни и те же эмоциональные выражения могут приводить к различным лексико-смысловым интерпретациям, что подчеркивает, что эмоции не могут существовать вне мыслительного процесса.

Звуковая составляющая в выражении эмоционального состояния не играет ключевой роли. Независимо от их функции в предложении, эмоциональные междометия оказывают заметное воздействие на всю его структуру. Увеличивая эмоциональную окраску высказывания и демонстрируя отношение говорящего к сказанному (модальность), эмоциональные междометия изменяют структуру предложения, снижая и сокращая количество слов.

Однако функция междометий раскрывается в определённых контекстах и часто зависит от интонационных нюансов, выражений лиц и жестов, которые сопровождают речь.

Рис. 1. Жесты и выражения лиц, относящиеся к эмоциональной сфере междометий.

Междометия, относящиеся к эмоциональной сфере, можно разделить на два типа: те, которые имеют специализированное значение, т. е. однозначные («ай-ай-ай», «вот тебе на», «вот так так», «господь с тобой», «как бы не так», «ну и ну», «поди ж ты», «тьфу», «увы», «ужо», «упаси бог», «чтоб тебя») и те, что обладают неспециализированным или неоднозначным значением. Примеры междометий с четким значением включают: «ай-ай-ай», «ба», «боже сохрани», «бог с тобой». Большинство таких междометий передают негативные эмоции, такие как презрение, пренебрежение, насмешка и отвращение («Фу!», «Фи!», «Тьфу!», «Ишь!»), Примеры: фу, какая плохая погода! Тьфу, не хочу я это есть!). Меньше среди них тех, что выражают положительные эмоции; к ним относятся слова как «Браво!», что символизирует восторг и восхищение, «Слава богу!», которое указывает на облегчение, и «Ура!», которое выражает радость. Таким образом, отрицательные эмоции располагают значительно большим количеством специализированных выражений, чем положительные.

Характерной чертой функционирования междометий является акцентуация выражения, что в свою очередь может способствовать увеличению иллокутивной¹ силы высказывания. «Обладая минимальным смысловым потенциалом в изолированном виде, междометия

максимально реализуют его в речи, т.е. при функционировании, способствуя достижению определённого коммуникативного эффекта» [4, с. 27 - 28].

Таким образом, междометия представляют собой один из самых выразительных средств передачи эмоций в речи. Обычно они сопровождаются соответствующими интонациями, мимикой и жестами. Это особенно важно для производных междометий, поскольку их отличительной чертой является многозначность; именно в конкретной обстановке можно понять актуализируемую эмоцию, учитывая все экстралингвистические факторы. В отличие от производных междометий,

непроизводные представляют собой более устойчивую категорию лексем, не подверженных активному расширению. Тем не менее, стоит отметить, что эта группа междометий обладает высокой степенью многозначности. Одно и то же междометие может вызывать разнообразные эмоции как положительного, так и отрицательного характера, охватывая практически весь спектр эмоциональных проявлений.

Иллокутивная фаза (иллокуция / лат. *in locutio*) — обозначает коммуникативную цель высказывания, то, ради чего оно произносится. Например сказав: «Я объявляю собрание открытым», говорящий действительно открывает собрание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966.
2. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. 4-е изд. Москва: Рус. яз., 2001.
3. Германович А.И. Междометия русского языка. Издательство «Радянська школа». Киев – 1966.
4. Турды-Аханова, И.А. Сопоставительный анализ междометий в таджикском и английском языках. Диссертация кандидата филологических наук. Душанбе, 2015. References.

АСОСҶОИ СИСТЕМАИ ТАРБИЯИ ҶАРБӢ – ВАТАНДӢСТӢ ҶАМЧУН ОМИЛИ БАРТАРИДОШТА ДАР ТАШАККУЛИ МАВҶЕИ ҶАӢТИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҶОИ БОЛОӢ

ИСМОНОВ Махмадулло Мустафокулович – ассистенти кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифои ҷарбии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, к. С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 985 16 75 69

Мақола ба мавзуи асосҳои системаи тарбияи ҷарби-ватандӯсти ҷамчун омилҳои бартаридошта дар ташаккули мавҷеи ҷаътии хонандагони синфҳои болоӣ бахшида шудааст. Тоҷикон таърихан миллати ватандӯст буданд. Яке аз хислатҳои миллии тоҷикон ватандӯсти маҳсуб ёфта, дар ҳама давру замон масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад.

Ба ақидаи муаллиф падидаи ватандӯсти ифодакунандаи эҳсосоти гарм, яъне ҳолати рӯҳии инсон, муҳаббати вай нисбат ба Ватан, арзишҳои миллии, таърихӣ фарҳангӣ мебошад. Ин ҳиссиёт, одатан дар шахс аз оила ва мактаб ба вучуд меояд ва ҳангоми аз тарафи давлат қабул кардани барномаю стратегия ва қонунҳо барои огоҳӣ доштан ва такмили муқовимат нишон додан бар зидди ҳамагуна таҳдиду амалҳои номатлуб бедор карда мешавад.

Муаллифи мақола қайд кардааст, ки вазъи ҳасосу мураккаби ҷаҳони имрӯза, мавҷудияти зухуроти хатарноки замони муосир, бахусус, терроризму экстремизм (ифротгарой), бегонапарастӣ ва дигар ҷинойтҳои муташаккили фаромилли, ки башариятро ба ташвиш овардаанд, тақозо менамояд, ки тарбияи ватандӯстии хонандагон дар ҷаҳорҷӯби танзими меъриии ҳуқуқӣ ба роҳ монда шавад. Махз, аз ин нигоҳи назар қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон” ва “Барномаи давлатии тарбияи ватандӯсти ва таҳкими хувияти миллии ҷавонони Тоҷикистон барои солҳои 2023 – 2027” амали саривақтӣ мебошад.

Мақола ба забони фаҳмои илмӣ навишта шуда аз он метавонанд омӯзгорон, унвонҷӯён, магистрантон ва докторантҳо истифода баранд.

Вожаҳои калидӣ: тарбияи ҳарбӣ, ватандӯстӣ, таҷриба, анъана, қаҳрамонӣ, мактаб, муосир, хонандагон, ҷаҳонбинӣ, таълим, дарс, корҳои беруназсинфӣ, муносибат.

ОСНОВЫ СИСТЕМЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ КАК ДОМИНИРУЮЩЕГО ФАКТОРА В ФОРМИРОВАНИИ ЖИЗНЕННОЙ ПОЗИЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

ИСМОНОВ Махмадулло Мустафоқулович – ассистент кафедры физкультуры и военной подготовки Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16, тел.: (+992) 985 16 75 69

Статья посвящена теме, лежащей в основе системы военно-патриотического воспитания, как доминирующему фактору в формировании жизненной позиции учащихся старших классов. Таджики исторически были патриотической нацией. Одним из национальных качеств таджиков является патриотизм, который во все времена является актуальным вопросом.

По мнению автора, феномен патриотизма — это выражение теплых чувств, то есть душевного состояния человека, его любви к своей Родине, национальным, историческим и культурным ценностям. Это чувство обычно прививается человеку семьей и школой и пробуждается, когда правительство принимает программы, стратегии и законы, направленные на повышение осведомленности, улучшение и противодействие всевозможным угрозам и нежелательным действиям.

Автор статьи отметил, что сложная и чувствительная ситуация в современном мире, существование опасных явлений современной эпохи, в частности, терроризма, экстремизма, ксенофобии и других транснациональных организованных преступлений, встревоживших человечество, требуют воспитания студентов «патриотизм в рамках нормативного регулирования. быть законодательно установлен». Именно с этой точки зрения и рассматривается принятие Закона Республики Таджикистан «О воспитании патриотизма граждан» и «Государственной программы воспитания патриотизма и укрепления национального самосознания молодежи Таджикистана на 2023-2027 годы». является своевременной.

Статья написана на понятном научном языке и рекомендуется для использования преподавателям, соискателям, магистрантам и докторантам.

Ключевые слова: военное воспитание, патриотизм, опыт, традиции, героизм, школа, современность, ученики, мировоззрение, образование, урок, внеклассная работа, отношение.

FUNDAMENTALS OF THE SYSTEM OF PATRIOTIC EDUCATION AS A DOMINANT FACTOR IN SHAPING THE LIFE POSITION OF HIGHER CLASSES

ISMONOV Mahmaddullo Mustafokulovich – teacher of the department of Tajik literature department of Kulob State University named after Abuabdullah Rudaki, Kulob, str. S. Safarov, 16, phone: (+992) 985 16 75 69

The article is devoted to the topic underlying the system of military-patriotic education as the dominant factor in shaping the life position of high school students. Tajiks have historically been a patriotic nation. One of the national qualities of Tajiks is patriotism, which is an urgent issue at all times.

According to the author, the phenomenon of patriotism is an expression of warm feelings, that is, a person's state of mind, his love for his homeland, national, historical and cultural values. This feeling is usually instilled in a person by family and school and awakens when the government adopts programs, strategies and laws aimed at raising awareness, improving and counteracting all kinds of threats and undesirable actions.

The author of the article noted that the complex and sensitive situation in the modern world, the existence of dangerous phenomena of the modern era, in particular, terrorism, extremism,

xenophobia and other transnational organized crimes that have alarmed humanity, require the education of students "patriotism within the framework of normative regulation. be legislatively established." It is from this point of view that the adoption of the Law of the Republic of Tajikistan "On the education of patriotism of citizens" and the "State program for the education of patriotism and strengthening of national self-awareness of the youth of Tajikistan for 2023-2027" is considered. is timely.

The article is written in a clear scientific language and is recommended for use by teachers, applicants, undergraduates and doctoral students.

Key words: *military education, patriotism, experience, traditions, heroism, school, modernity, students, worldview, education, lesson, extracurricular activities, attitude.*

Имрӯз ҷомеаи маданияи кишвар пай бурдааст, ки ниҳоли истиқлол дар сурате ба дарахти бузургу борвар табдил хоҳад ёфт ва меваи ширин хоҳад дод, ки пайваста ба нигоҳубин ва парвариши он тавачҷӯҳ дошта бошем. Яъне мо бояд ҳамеша барои густариш ва афзудани дастовардҳои истиқлол бо эҳсоси гарми ватандӯстиву ватандорӣ, дилсӯзиву масъулиятшиносӣ қору фаъолияти содиқонаву софдилона ва саъю кӯшиши доимӣ намоем. Зеро фалсафаи ҳастӣ чунин аст ва таърихи башар собит намудааст, ки ҳифзи истиқлолият дар қиёс бо ноил шудан ба он амри мушкилтар аст.

Дар Паёми имсолаи Пешвои миллат ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2022 ин масъала низ таъкид гардид, ки: “Мо бояд ватандӯсту ватанпараст бошем ва ҳаргиз фаромӯш насозем, ки эҳсоси гарми ватандӯстӣ ва ҳисси баланди миллӣ омили асоситарин ва роҳи муҳимтарини рушди давлат ва ҷомеа мебошад” [8, с.35].

Воқеан ҳам, Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дуруст қайд намуданд, зеро заминаи рушди ҳар як давлат ва ҷомеа ин дарки баланди ватандӯстӣ ва дар тафаккури шаҳрвандон эҷод намудани ҳисси садоқат ба Ватан, эҳтиром ба арзишҳои умумии инсонӣ, омода будан ба адои қарзи шаҳрвандию уҳдадорихоии конституционӣ барои ҳимояи манфиатҳои Ватан мебошад.

Тарбияи ватандӯстии хонандагон рӯкни асосии сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Бояд қайд намуд, ки вазъи ҳасосу мураккаби ҷаҳони имрӯза, мавҷудияти зуҳуроти хатарноки замони муосир, бахусус, терроризму экстремизм (ифротгарӣ), бегонапарастӣ ва дигар ҷиноятҳои муташаккили фаромиллӣ, ки башариатро ба ташвиш овардаанд, тақозо менамояд, ки тарбияи ватандӯстии хонандагон дар ҷаҳорҷӯби танзими меъёрии ҳуқуқӣ ба роҳ монда шавад. Маҳз, аз ин нигоҳи назар қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон” ва “Барномаи давлатии тарбияи ватандӯстӣ ва таҳкими ҳувияти миллии ҷавонони Тоҷикистон барои солҳои 2023 – 2027” амалӣ саривақтӣ мебошад.

Қобили тазаккур аст, ки масъалаи тарбияи ватандӯстиву ватанпарварӣ, худшиносиву ҳудодоҳӣ ва таҳкими ҳувияти миллии зерӣ тавачҷӯҳӣ ҳамешагии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад [1, с.30].

Тоҷикон таърихан миллати ватандӯст буданд. Яке аз хислати миллии тоҷикон ватандӯстӣ маҳсуб ёфта, дар ҳама давру замон масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад. Тавре, ки Мирзокаримзода А.М. қайд менамояд «Падидаи ватандӯстӣ ифодакунандаи эҳсосоти гарм, яъне ҳолати рӯҳии инсон, муҳаббати вай нисбат ба Ватан, арзишҳои миллии, таърихӣ фарҳангӣ мебошад» [7] Ин ҳиссиёт, одатан дар шахс аз оила ва мактаб ба вучуд меояд ва ҳангоми аз тарафи давлат қабул кардани барномаю стратегия ва қонунҳо барои огоҳӣ доштан ва тақмили муқовимат нишон додан бар зидди ҳамагуна таҳдиду амалҳои номатлуб бедор карда мешавад.

Бо эътимоду эҳтироми хоса ба Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон моро мебояд, ки қарзи инсонӣ, вазифаи шаҳрвандӣ ва рисолати имонии ҳешро барои ҳифзи Истиқлолияти комилан оромӯ озоди Тоҷикистони азизамон равона сохта, барои эҳёи ғояву арзишҳои миллии – ватандӯстӣ, дарки баланди онҳо, ташаккули худшиносии миллии, тақмили ҳисси садоқат ба Ватан, омода будан ба адои қарзи шаҳрвандию уҳдадорихоии конституционӣ барои ҳимояи манфиатҳои Ватани азизамон равона созем. Чи тавре ки **Пешвои муаззами миллат** муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зимни Паёми имсолаи ҳеш ба Маҷлиси Олии таъкид

намуданд: "... ҳар яки мо бояд минбаъд низ мафҳумҳои "ватандӯстӣ" ва "рушд"-ро шиори қору ғабӯлияти ҳаррӯзаи худ қарор диҳем" [6, с.76].

Аз рузе, ки инсоният ба зиндагии мутамадин ру овард, масъалаи тарбияи насли наврас, ба шуури ворисон чой додани асосҳои бунёдии тарзи зист ва тафаккури аҷлод яке аз масъалаҳои умдатарини номида буд.

Дар илми педагогии тоҷик низ масъалаи тарбияи ватандӯстии насли наврас ва ба мудофияи Ватан омода намудани он васеъ инъикос ёфтааст. М.Д. Қаюмова дар асари худ «Ғояҳои ватандӯстӣ ва тарбияи ҷисмонӣ дар таълимоти педагогии мутафаккирони тоҷик дар асрҳои 9—10» решаҳои таърихии ғояи миллии тарбияи ватандӯстии халқи тоҷикро мавриди баррасӣ қарор дод. М.Д. Қаюмова Қори Б.С.- Маҳмадрасулов- ро қайд накардан мумкин нест. Маҳмадрасулов, ки дар мавзӯи «Фарҳанги ҷисмонии халқи тоҷик дар асрҳои миёна» тадқиқот гузаронидааст, ки дар он сарчашмаҳои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ низ инъикос ёфтаанд, ки дар фарҳангу анъанаҳои миллии Тоҷикистон инъикос ёфтаанд.

Назари муосир дар бораи тарбияи ватандӯстии насли наврас дар асари илми Х.А. Ҷӯраев «Тарбияи ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллии дар раванди ислоҳоти системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар асоси суҳанрониҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон)» таҷассум ёфтааст.

Як қатор масъалаҳо оид ба ташаккули ҳаياتи педагогии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла онҳое, ки ба фанни омодагии ибтидоии ҳарбӣ дахл доранд, дар таҳқиқоти Х.Қурбонзода «Тарбияи ҳарбию ватандӯстии хонандагони синфҳои болоӣ қисми таркибии сиёсати давлатӣ, ки ба тарбияи мафкуравӣ дар он, ахлоқ, ватандӯстӣ, устувории ахлоқию равонӣ, тақмили ҷисмонӣ, азхудкунии донишҳои ҳарбӣ нигаронида шудааст.

Идеяи умумии ватандӯстӣ ва тарбияи он решаҳои таърихии тӯлонӣ ва заминаи назариявии асоснок дорад. Илми педагогӣ дар масъалаҳои тарбияи ватандӯстии насли наврас ғабӯлона иштирок мекард. Проблемаи тайёрии ҳарбии хонандагони синфҳои болоӣ дар асрҳои А. Макаренко, Н. Крупская, В. Сухомлинский ва дигарон қор қарда баромада шуда буданд.

Ҳарбию ватандӯстӣ ва ҳарбию-варзишӣ самтҳои асосии тарбияи ватандӯстӣ мебошанд ва яке аз ҳадафҳои асосии омода қардани хонандагони синфҳои болоӣ ба хизмати ҳарбӣ дар сафи Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Пас аз пошхӯрии СССР дар қонунгузори маорифи як қатор кишварҳо таълими ҳарбӣ дар муассисаҳои таълимии шаҳрвандӣ танҳо дар асоси факултативӣ сураат гирифт. Тақя ба анъанаҳои таърихӣ дар масъалаҳои тарбияи ватандӯстӣ ва ҳарбӣ-ватандӯстӣ яке аз усулҳои асосии ташаккули ғояҳои ватандӯстии миллии мебошад. Фалсафа ва педагогикаи тоҷикӣ-форсӣ дар робита ба тарбияи ватандӯстии насли наврас андешаҳои фаровон дорад. Масъалаҳои ватандӯстӣ ва тарбияи ҷисмониро метавон дар миёни шоирон, файласуфон ва мутафаккирони тоҷикӣ форс мушоҳида қард.

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абуали ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Шайх Муслиҳиддини Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айний ва ғайра, ки бо назари мардум дар бораи ташаккули шахсияти солим ва ватандӯстӣ алоқаманданд, ба идеали тарбияи ахлоқӣ, меҳнатӣ, ақлӣ, ҷисмонӣ ва ватандӯстонаи ҷавон асос ёфтаанд.

Ҳадафҳои асосии тарбияи ҳарбӣ-ватанпарварии насли наврас, аз ҷумла дар доираи ТИХ, инҳоянд: ташаккули сифатҳои ватандӯстона дар синфҳои болоӣ, тарбияи ахлоқ-психологӣ, омодагии ҷисмонӣ ва ҳарбию техникаӣ барои дохил шудан ба сафи Қувваҳои Мусаллаҳ. Қор дар самти тарбияи ватандӯстӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ду самти асосӣ тақсим қардан мумкин аст: синфӣ ва берунасинфӣ, ки бо ақидаҳои оммавӣ оид ба ташаккули шахсияти солиму ватандӯст алоқаманданд, ба идеали тарбияи ахлоқӣ, меҳнатӣ, фикрӣ, ҷисмонӣ ва ватандӯстии насли наврас асос ёфтаанд [10, с.321].

Дар доираи барномаи таълимии умумӣ тарбияи ватандӯстӣ ба шаҳрвандӣ-ватанпарварӣ ва ҳарбию ватандӯстӣ ҷудо мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ТИХ, яке аз фанҳои ҳатмӣ барои таҳсил ба ҳисоб меравад. Тайёрии ҳарбӣ дар синфҳои болоии муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти илмию амалӣ дошта, дар асоси талаботи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати мудофияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ амалӣ қарда мешавад.

Тарбия ва ватандӯстии насли наврас ҳамеша яке аз вазифаҳои муҳими мактаби муосир будаву ҳаст, зеро дар хонандагон ва ҷавонон давраи пурмахсул барои тарбияи муҳаббат ба Ватан эҳсос карда мешавад. Тарбияи ватандӯстӣ ҳамчун ташаккули тадриҷӣ ва устувории муҳаббати хонандагон ба Ватан фаҳмида мешавад, ватандӯстӣ яке аз муҳимтарин хусусиятҳои шахсиятӣ ҳамаҷониба рушдёрфта мебошад. [1]

Хонандагон бояд ҳисси ифтихор аз ватан, мардуми худро эҳтиром, дастовардҳои бузург ва сифатҳои шоистаи гузаштаре инкишоф диҳанд. Барои таълиму тарбия бисёр чиз лозим аст: Нақши онро дар ин маврид набояд аз ҳад зиёд арзёбӣ кард. Мутаассифона, дар айни замон тарбияи ватандӯстӣ чӣ тавре, ки мегӯянд, "ба ҳеч расидааст" яъне, амалан нопадид шудааст. Дар солҳои охир як қатор омилҳо ба ин мусоидат кардаанд: афзоиши иттилоотӣ васоити ахбори омма дар рушди Тоҷикистон, набудани давлати муштарак ба иборати дигар надоштани идеологияи асосӣ. Ғайр аз он набудани адабиёти методологӣ дар тарбияи ватандӯстӣ монеа мешавад, ки дар он мураббӣён тавонанд дар ин масъала тавсия ва машварат гиранд. Мақсади он фаҳмондани мафҳумҳои воқеии нек ва баъд, табдил додани шуури хонандагон ба ғояҳои олии таърихи Тоҷикистон ва ба ин васила эҳё кардани ғояҳои мустақили худ дар бораи аҳамият ва арзиши арзандаи Тоҷикистон мебошад. Агар омӯзгор дар қори ҳаррӯзаи худ мунтазам ба маводи маҷмуаи рӯ оварад, пас истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки насли инсонҳои боваринок, олиқадр барои ба даст овардани муваффақият ба воя расанд, вақте ки хонандагон калонтар мешаванд, тавре ки муҳаққиқон қайд карданд, дар онҳо эҳсоси ватандӯстӣ оҳиста – оҳиста ба ташаккул шурӯъ мекунанд, ки иҷрошро талаб мекунанд, аммо новобаста аз он, ки изҳори таҳқиромез аст, аксар вақт номаълум боқӣ мемонад. Аммо қувваҳои бедорӣ, организми афзоианда метавонад татбиқи худро дар якҷоягӣ бо ташкилотҳои ҷамъиятии иҷтимоӣ пайдо кунад, ки ҷараёни он сол то сол афзоиш меёбад.

Ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва волоияти қонун дар мамлақати мо бештар аз сатҳи маърифати шаҳрвандӣ, ва тарбияи ватандӯстӣ вобаста аст. Имрӯз муносибатҳои як шаҳрванди Тоҷикистон бо давлат ва ҷомеаи қуллан тағйир меёбад. Вай имкониятҳои бузург барои дарк намудани худ ҳамчун шахси мустақил дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт пайдо кард ва ҳамзамон масъулиятро барои тақдирӣ худ ва тақдирӣ одамони дигар афзоиш дод. Дар чунин шароит, ватандӯстӣ арзиши гаронеро, ки натавонанд ҷанбаҳои иҷтимоӣ, балки рӯҳонӣ, маънавӣ, одеологӣ, фарҳангӣ – таърихӣ, низоми – ватандӯстӣ ва дигар ҷанбаҳоро фаро мегирад [4, с.26].

Аз замони истиқлолият (аз соли 1991) Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳияҳои худро дар самти васоити таълимӣ ва маводи дидактикӣ оид ба ТИҲ таҳия намуд. Тайёрии ибтидоии ҳарбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз чор фасли асосӣ иборат аст: омодагии ҳарбӣ, омодагӣ дар соҳаи мудофияи граждани, омодагии тиббӣ, тарбияи ҷисмонӣ. Унсурҳои асосии ҳатмии базаи таълимию моддии таълим аз фанни ТИҲ кабинети ҳарбии муассисаи таълимӣ мебошад.

Ҷиҳати муҳими гузарондани машғулиятҳои тактикӣ, асосҳои тайёрии сухтор, мудофияи граждани ва ғайра, майдонҳои мактабӣ ва шаҳрҳои спорти мебошанд. Таҷҳизонидани пураи синфхонаҳо барои ТИҲ на танҳо аз ҳадафҳо ва вазифаҳои дар доираи фан муайяншуда, балки аз имкониятҳои моддии муассисаи таълимӣ низ вобаста аст. Барои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи мучахҳаз бо аслиҳои таълимӣ (муҳлати) ва тирҳои тирпарронӣ доғи худро мемонад. Яке аз масъалаҳои муҳими ташкил ва гузарондани тайёрии ибтидоии ҳарбӣ риояи техника ва техникаи бехатарӣ мебошад.

Ба даст овардани самарани бештар аз ҷорабиниҳои тарбиявӣ, ки дар доираи тайёрии ибтидоии ҳарбӣ дар муассисаи таҳсилоти умумӣ гузаронида мешавад, инчунин ноил шудан ба ҳадафҳои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии хонандагони синфҳои болоӣ ва омода намудани онҳо ба хизмати ҳарбӣ қувваҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ду омилҳои асосӣ дорад: муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ аз ҷониби омӯзгорони соҳибхаттисоси ТИҲ ва таҷҳизонидани синфҳои (ҷои) махсус барои дарсҳои тайёрии ибтидоии ҳарбӣ [9]

Дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон тафовути ҷиддӣ бо кадрҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо омӯзгорони ТИҲ дар сатҳи марказӣ - канора ва шаҳру деҳот ба назар мерасад. Яке аз масъалаҳои асосӣ дар доираи масъалаи бо омӯзгорони баландхаттисос таъмин намудани муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон омодагии имрӯзаи тахассусии ин кадрҳо ба гузаронидани дарсҳои тайёрии ибтидоии ҳарбӣ ва масъалаи бозомӯзӣ ва тақмили ихтисоси онҳо мебошад.

Омили муҳими таълими самарабахши ТИХ дар доираи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо асбобҳои таълимӣ, дидактикӣ ва аёни мучахҳаз гардонидани синфҳои (ҷойҳои) махсуси таълимӣ барои дарсҳои ТИХ мебошад.

Дар ҳудуди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии навбунёди Ҷумҳурии Тоҷикистон муассисаҳои мавҷуда таҷдид ва синфхонаҳои нав барои тайёрии ибтидоии ҳарбӣ омода карда шуда, барои ин шароити мувофиқ фароҳам оварда шуданд.

Инчунин бояд гуфт, ки дар як қатор муассисаҳои нави таълимӣ, шаҳрчаҳои спортии тарбияи ҷисмонӣ низ барои эҳтиёҷоти гузарондани машғулиятҳои амалӣ аз фанни ТИХ нав карда шудаанд. Дар муассисаҳои таълимии қаблан амалкунанда синфҳои ТИХ дар асоси биноҳои таълимии қаблан мавҷудбуда ё барои онҳо биноҳои дигар ҷудо карда мешуданд. То имрӯз масъалаи бо асбобҳои аёнии таълимӣ ва яроку аслиҳаи таълимӣ, инчунин асбобҳои анҷоми муҳофизатӣ таъмин намудани кабинетҳои ТИХ басо тезутунд аст.

Оқибати кам будани воситаҳои аёни (махсусан яроқи таълимӣ) риояи нопурраи тадбирҳои беҳатарӣ дар вақти дарсҳои ТИХ мебошад. Таҳлили назариявии дастурҳо ва китобҳои дарсӣ оид ба ТИХ имкон дод, ки яке аз мақсадҳои таълим дар синфҳои тайёрии ибтидоии ҳарбӣ ташаккули ҳавасмандӣ ба хизмати касбӣ дар қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар баробари ин метавон ба ҳулосае омад, ки мазмуну мақсад ва вазифаҳои дарсҳои ибтидоии ҳарбиро, ки ташаккули оптималии мавқеи ҳарбию ватандӯстии хонандагони синфҳои болоӣ таъмин менамоянд, пеш аз ҳама бо ҳуччатҳо оид ба қобилияти муҳофизатӣ ва амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Системаи муосири маориф бо ҷорӣ намудани дастовардҳои технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим робитаи зич дорад. Ин хусусан ба шаклу воситаҳои нави таълим дар асоси технологияҳои иттилоотӣ телекоммуникатсионӣ дахл дорад. Ба инҳо омӯзиши электронӣ дохил мешаванд, ки истифодаи фаъолнаи воситаҳои таълими электрониро талаб мекунад. Бинобар ин, имрӯз на танҳо ба омӯзгорони оянда омӯзонидани истифодаи дастурҳои электронии тайёр, балки ба онҳо омӯзонидани метод, усул ва воситаҳои офаридани образҳои нав яке аз вазифаҳои муҳим мебошад.

Воситаҳои муосири технологияҳои иттилоотӣ телекоммуникатсионӣ аз рӯи усули ба даст овардани иттилооти таълимӣ системаҳои синхронӣ ва асинхронӣ фарқ мекунанд. Системаҳои синхронӣ иштироки ҳамзамон дар раванди таълим ҳам талаба ва ҳам муаллимиро талаб мекунанд. Ба чунин системаҳо телевизионӣ, интерактивӣ, аудиографӣ, телеконференсия, шаклҳои коммуникатсионӣ дохил мешаванд. Системаҳои асинхронӣ иштироки ҳамзамон талаба ва муаллимиро дар раванди таълим талаб намекунанд. Нақша ва вақти машғулиятро ҳуди талабагон интихоб мекунанд. Ба чунин системаҳо маводи ҷопӣ, кассетаҳои аудиоӣ, кассетаҳои видеоӣ, курсҳои онлайн дохил мешаванд.

Бо ёрии технологияҳои информатсионӣ ва коммуникатсионӣ миқдори зиёди иттилоотро мунтазам ба даст овардан ва азхуд кардан мумкин аст. Дар раванди бомуваффақият воситаҳои зерин, ки маҷмӯи технологияҳои иттилоотиро ташкил медиҳанд, нақши муҳим доранд: - дастгоҳҳо ба монанди компютер, принтер, модем, микрофон ва дастгоҳи садо, сканер, камераи рақамии видеоӣ, китоби дарсии мултимедиявӣ, проектор, планшети рассомӣ, клавиатураи мусиқӣ, инчунин нармафзори онҳо; - нармафзори сахтафзор; - матнҳо, аниматсияҳо, мусиқӣ, моделҳои физикӣ, харитаҳои ҷуғрофӣ; - маълумотномаҳо, энциклопедияҳо, китобҳои дарсии электронӣ, осорхонаҳои виртуалӣ; - симуляторҳои омӯзишӣ.

Имрӯз бисёр навъҳои нави технологияҳои иттилоотӣ ба вучуд омада, дар раванди истеҳсолот самаранок истифода мешаванд. Ба навъҳои нави технологияҳои иттилоотӣ шабакаҳои компютерӣ ва компютерӣ, алоқаи электронӣ, конферонсҳои электронӣ, системаҳои ҷустуҷӯи иттилоотӣ, телеконференсияҳо, китобхонаҳои автоматӣ, нармафзори таълимӣ дохил мешаванд.

Технологияҳои муосири иттилоотӣ дар раванди таълим бо мақсадҳои зерини педагогӣ истифода мешаванд: - интенсификацияи ҳамаи зинаҳои раванди таълим; - инкишофи ҳамаҷонибаи донишҷӯ; - омода намудани хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба ҳаёт дар ҷомеаи иттилоотӣ; — қонеъ гардондани талаботи иҷтимоӣ. Тавсия дода мешавад, ки мафҳуми «технологияи компютерӣ» ба қатори технологияҳои иттилоотӣ дохил карда шавад, чунки компютер яке аз воситаҳои муҳимтарин мебошад. Аз ин рӯ, бамаврид аст, ки моҳияти мафҳуми «таълими технологияи компютерӣ»-ро таъкид кунем.

Мафҳуми «Технологияи таълими компютерӣ» ташкили раванди таълимро бевосита бо истифода аз хидматҳои компютерӣ дар назар дорад. Бо назардошти имкониятҳои муосири воситаҳои ҳисоббарорӣ ва шабакаҳои компютерӣ ин мафҳум дар услуби «технологияҳои симулятсия» ё «бозиҳои омӯзишии моделиронӣ» низ истифода мешавад.

Дар адабиёт намудҳои зерини нармафзори компютерӣ, ки барои таълим пешбинӣ шудаанд, нишон дода шудаанд: нармафзори коммуналӣ барои таъиноти умумӣ; воситаҳои барномавӣ, ки дониш ва маҳорати хонандагонро месанҷанд; симуляторҳои электронӣ; нармафзор барои моделсозии математикӣ ва моделиронӣ; нармафзори лабораторияи виртуалӣ; системаҳои ҷустуҷӯи иттилоот; системаҳои автоматии таълим; китобҳои дарсии электронӣ; системаҳои арзёбии эксперти; системаҳои омӯзиши интеллектуалӣ; воситаҳои автоматиконидашудаи фаъолияти касбӣ.

Яке аз талаботҳои муҳими ташкили таълиму тарбияи муосир дар як муддати кӯтоҳ, бе кӯшиши безарари равонӣ ва ҷисмонӣ ноил шудан ба натиҷаҳои баланд мебошад. Ин аз омӯзгор маҳорати баланди педагогӣ ва муносибати нав ба раванди таълимро тақозо мекунад, ки имкон медиҳад, ки донишҳои муайяни назариявӣ ба хонандагон дар муддати кӯтоҳтарин дода шавад, маҳорату қобилияти онҳо дар фаъолияти муайян ташаккул ёбад, инчунин назорати фаъолияти талабагон, баҳо додан ба сатҳи дониш, малака ва маҳорати ба даст овардашон.

Самтҳои перспективии ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотӣ дар системаи таҳсилоти ҷарбӣ то даъватӣ ба таври зайл муайян карда мешаванд: ҷорӣ намудани усул ва воситаҳои технологияҳои муосири иттилоотӣ дар раванди таълим; баланд бардоштани сатҳи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ аз ҷониби ҳамаи омӯзгорони ҷарбӣ дар раванди таълим; ҳамгироии системавии иттилоотии равандҳои таълимӣ, тадқиқотӣ ва идоракунӣ; фароҳам овардан ва рушди муҳити ягонаи иттилоотӣ-таълимӣ оид ба таълими ҷарбӣ пеш аз даъват.

Усул ва роҳҳои нави технологӣ на танҳо дар соҳаи прогресси илму техника ва истеҳсолот, балки дар тамоми соҳаҳои системаи маориф васеъ ва самаранок истифода мешаванд. Бо мақсади баланд бардоштани сифати тайёр намудани кадрҳои ҷарбӣ дар низоми Қувваҳои Мусаллаҳи ҚТ, дар раванди тайёр намудани кадрҳои ҷарбӣ, зарурати ҷорӣ намудани технологияҳои муосири иттилоотӣ дар раванди таълими ҷарбӣ то даъватӣ ҳар сол меафзояд.

Такмили тайёрии амалии донишҷӯён дар самти омодагии ибтидоии ҷарбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, таъмин намудани маводи таълимӣ оид ба технологияҳои муосири иттилоотӣ ва ҳадамоти технологияҳои иттилоотӣ ба ташаккули самараноки малакаҳои мутахассисони оянда дар ҳамоҳангсозии мутақобилаи ҷарбӣ фаъолияти педагогӣ ва илмӣ оянда мусоидат мекунад. Бомуваффақият тайёр кардани насли наврас ба хифзи Ватан бештар ба маҳорати педагогии ҷангӣ ва неруи зехнии муаллимони фанҳои ҷарбӣ пеш аз даъват вобаста аст.

Тавре ки аллакай қайд карда шуд, дарс унсури асосии системаи мактабии тарбияи ватандӯстонаи хонандагон мебошад, аммо он низ баъзе камбудихо дорад: яқум-чаҳорҷӯбаи вақт, дуҷум - маҳдудияти мундариҷаи дарс, ки ба талаботи барнома вобаста аст, сеҷум-набудани озодӣ (иштирок дар дарс барои ҳама ҳатмист).

Тавре ки шумо медонед, вақтҳои охир ҳаёт дар кишвари мо ба таври куллӣ тағйир ёфтааст. Дар мактаби муосир хонандагон бо ҷаҳонбинии нав таълим мегиранд ва дурнамои онҳо мисли пештара равшан нест. Табиист, ки татбиқи қобилиятҳо ва орзуҳои зиндагии онҳо барои мактаби таҳсилоти умумӣ хеле мушкил аст. Аз ин рӯ, имрӯз мурочиат ба усулҳо ва воситаҳое, ки ба насли наврас бештар таъсир мерасонанд, хеле муҳим аст. Дар як қатор мактабҳо усулҳои методӣ ва шаклҳо, равишҳои наватарин ба корҳои таълимӣ ва беруназсинфӣ барои ҷалби наврасон ба меъёрҳо ва қоидаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ҷустуҷӯ карда мешаванд.

Рушди ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва иҷтимоии шахс таҳти таъсири омилҳои беруна ва дохилӣ, иҷтимоӣ ва табиӣ, идорашаванда ва идоранашаванда сурат мегирад. Он дар раванди иҷтимоишавӣ азхудкунии арзишҳо, меъёрҳо, муқаррарот, намунаҳои рафтори ҳоси ин ҷомеа, ҷомеаи иҷтимоӣ, гурӯҳ ва такрористеҳсоли робитаҳои иҷтимоӣ ва таҷрибаи иҷтимоӣ аз ҷониби инсон сурат мегирад. Тарбия ҳам дар шароити таъсири стихиявии омилҳои ҳаёти ҷамъиятӣ (дар асл хеле муҳолифатнок) ба шахси рушдбанда ва ҳам дар зери таъсири ҳолатҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ назоратшаванда ва шароити ташкилию педагогӣ, ки махсус дар раванди тарбия ба вуҷуд омадаанд, сурат мегирад.

Тавре, ки маълум аст, тарбия, ки як қисми иҷтимоикунони шаҳс аст, тавассути таълим ва ташкили фаъолияти ҳаётии ҷамоатҳои тарбияшаванда амалӣ карда мешавад. Маориф, маърифат, яъне тарғиб ва паҳнкунии фарҳангро дар бар мегирад, ки сатҳи баланди интихобии субъектҳоро дар интихоб ва азхудкунии ин ё он дониш, алахусус дар шароити муосири беохирӣ иттилоотӣ ва омӯзишро дар бар мегирад. Ташкили фаъолияти ҳаёти дар ташкилотҳо ва гурӯҳҳои сурат мегирад, ки барои иштироки тарбиятгирандагон дар 1 намуди гуногуни фаъолият— маърифатӣ, предметӣ-амалӣ, маънавӣ-амалӣ, коммуникатсионӣ, бозӣ, варзишӣ шароит фароҳам меоранд. Табиист, ки санъат дар тарбияи ҷавонони мактаб нақши махсус мебозад, ки намудҳои гуногуни фаъолияти иҷтимоиро дар шакли эмотсионалӣ инъикос мекунад ва қобилияти шахсро барои ба таври эҷодӣ дигаргун сохтани ҷаҳони атроф ва худ инкишоф медиҳад. Дар ин ҳолат, системасозӣ, шиддат, хусусият, мундариҷа, шаклҳо ва усулҳои тасвирҳои умумӣ.

Чун падидаи мураккаби иҷтимоӣ, тарбияи ватандӯстӣ, ба монанди тарбияи умумӣ, объекти омӯзиши як қатор илмҳо мебошад. Фалсафа муносибати маърифатӣ, арзишӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ инсонро ба ҷаҳон, асосҳои онтологӣ ва гносеологияи тарбияро меомӯзад; тасаввуроти умумиро дар бораи мақсадҳо ва арзишҳои олии тарбия, ки мувофиқи онҳо воситаҳои мушаххаси ӯ муайян карда мешаванд, таҳия мекунад.

Имрӯз моделҳои асосии концептуалии тарбияи ватандӯстона ташаккул ёфтаанд ва фаъолият мекунад: а) модели фаннӣ-мавзӯӣ (муқаддима ба системаи таҳсилоти умумии курсҳои нави таълимии хусусияти шаҳрвандӣ, навсозии мундариҷаи таҳсилоти иҷтимоӣ-гуманитарӣ, ҷорӣ намудани таҷрибаи курсҳои нави таълимӣ (модулҳои) хусусияти шаҳрвандӣ); б) модели арзишии болои мавзӯ (актуализатсия бо воситаҳои педагогӣ дар раванди ташаккули арзишҳои хусусияти ватандӯстӣ, контексти дигари маънии таҳсилоти умумӣ); в) модели институтсионалӣ (моделҳои ҳаёти муассисаи таълимӣ аз рӯи сценарияҳои ҷамъияти-ватандӯстӣ ва тамарқуз ба ташаккули фарҳанги ватандӯстӣ худидоракунии мактабӣ, ташаккули тарзи демократии ҳаёти мактабӣ, ташкили фазои ҳуқуқӣ дар мактаб); г) модели лоихавӣ (иштироки коллективҳои педагогӣ ва шогирдон дар фаҳмидан ва ҳалли мушкилоти муҳими ҷамъиятии шаҳр ё маҳалли аҳолинишини худ); д) асосҳои назариявии таълими ватандӯстӣ: сиёсатшиносӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, коммуникатсионӣ ва конфликтологӣ, психологӣ-педагогӣ (назарияи иҷтимоикунони шаҳс, концепсияи тарбия, концепсияи ташаккули тафаккури танқидӣ ва ғайра); е) шаклҳо ва усулҳои кори омӯзгорони таълими ватандӯстӣ (тренингҳои амалӣ барои омӯзгорон ва роҳбарон оид ба ҳалли ҳолатҳои иҷтимоӣ-педагогӣ ва ғайра); технологияҳои нави иттилоотӣ дар системаи таълими ихтисоси омӯзгорон ва роҳбарон, моделҳои интерактивии таълим.

Тавре ки аллақай қайд карда шуд, дарс унсурҳои асосии системаи мактабии тарбияи ватандӯстонаи хонандагон мебошад, аммо он низ баъзе камбудҳои дорад: яқум-ҷаҳорҷӯбаи вақт, дуҷум - маҳдудияти мундариҷаи дарс, ки ба талаботи барнома вобаста аст, сеҷум-набудани озодӣ (иштирок дар дарс барои ҳама ҳатмист). Ин камбудҳои дарсро ҳамчун ҷузъи мувофиқи модели тарбияи ватандӯстонаи хонандагон фаъолияти беруназсинфӣ дар ин фан ҷуброн мекунад. Он идомаи мантиқии дарс аст, вазифаҳои тарбиявии равшантар дорад. Фаъолияти беруназсинфӣ бо назардошти манфиатҳои хонандагон ва имкониятҳои муаллим ва муассисаи таълимӣ сохта мешавад. Он аз ҷиҳати шакл ва мундариҷа гуногун аст ва барои донишҷӯен ҷолиб аст, ки дар он ҷо онҳо иштирокчиени рӯйдодҳои таърихӣ моделиро мешаванд.

Экскурсияҳо ба осорхонаҳои кишваршиносии шаҳр, осорхонаҳои институтҳои ҳарбӣ, аз хурдсолӣ ба муносибати эҳтиёткорона ба ҷойҳои хотирмон одат мекунад. Ба тарбияи ватандӯстӣ ва шаҳрвандӣ иштироки синф дар бозии ҳарбӣ-варзиши, дар озмуни мактабии соҳтор ва суруд, дар аксияҳои раҳм, лоихаҳои тадқиқотӣ мусоидат мекунад. Дар байни шаклҳои маъмултарин ва муассири тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстонаи мактаббачагон Дарсҳои Ҷасорат ҷойгоҳи муҳим доранд. Таҷрибаи корӣ дар синфҳои боли нишон медиҳад, ки ҳикоя дар бораи анъанаҳои қаҳрамонӣ самараноктар мешавад, агар он ба далелҳои маҳаллӣ таъя кунад, тавассути анъанаҳои халқӣ худ, ватани худ, тағир ёбад. Барои иштирок дар онҳо собиқадорони ҷанги Бузурги Ватанӣ, иштирокчиёни ҷанги афғонистон, собиқадорони меҳнат даъват карда мешаванд. Ҳикояҳои онҳо сарчашмаҳои арзишманди таърихи ҳарбӣ барои бачаҳо мебошанд.

Тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстонаи шаҳс дар оила оғоз меёбад. Арзишҳои ҳаёти оилавӣ, ки кӯдак аз солҳои аввал меомӯзад, барои шаҳс дар ҳама синну сол аҳамияти доимӣ

доранд. Муносибатҳо дар оила ба муносибатҳои ҷомеа равона карда мешаванд ва асоси рафтори шаҳрвандии шахсро ташкил медиҳанд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев, А.Н. Аҳамияти иҷтимоии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ҷомеа // Проблемаҳои педагогика. № 6(51), 2020, с. 87-89.
2. Абдуллоев, А.Н., Шомуродов, Ҷ.Ҷ. Нақши арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ дар тарбияи ҷисмонии насли наврас // Конфронси 11-уми байналмилалӣ «Илм ва амалия: сатҳи нави ҳамгироӣ дар ҷаҳони муосир». Шеффилд, Британияи Кабир. 30 ноябри соли 2020. Саҳ. 50-52
3. Исмоилова, М.Н., Султонова, З.Ш. Талабот ба методикаи таълим // Олими асри XXI. № 3-2 (38), 2018. С. 84-88.
4. Мирзокаримзода, А.М. Системаи воєнно-патриотического воспитания - фактор обеспечения стабильности и безопасности в независимом Таджикистане // А.М. Мирзокаримзода. Вестник Таджикского национального университета. 2019. № 10. С. 221-224
5. Мирзокаримзода, А.М. Роль национальных традиций в воєнно-патриотическом воспитании молодежи // Вестник Таджикского национального университета. 2020. № 1. - С. 300-303.
6. Мирзокаримзода, А.М. Системаи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ – омили таъмини суботи амният дар Тоҷикистони соҳибистиқлол // Ахбори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2019. № 10. Қисми 2. - С. 173-176 (бо ҳаммуаллиф).
7. Мирзокаримзода, А.М. Нақши анъанаҳои миллӣ дар тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии ҷавонон // Ахбори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2020. № 1. - С. 300-303.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23 декабри соли
9. Сафоев, Ҳ.А. Тарбияи талабагон дар рӯҳияи ватандӯстии ҳарбӣ масъалаи мубрами педагогӣ // Проблемаҳои педагогика. № 6(51), 2020, с. 34-35.
10. Ҳамроев, К.К. Усулҳои муосири таълим дар синфхонаҳо барои даъвати пеш аз даъват // Проблемаҳои педагогика. № 6(51), 2020. С. 39-40.

УДК: 796.1

ҶАНБАҲОИ АССОТСИАТИВИИ ҶИОЯИ ҚОИДА ДАР РАВАНДИ ДАРСИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ БО ИСТИФОДА АЗ БОЗИҲОИ МИЛЛӢ

САФАРОВ Шодӣ Асомуродович – доктори илмҳои педагогӣ, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, и. Душанбе, к. А. Адаҳамов, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

ҚАЛАНДАРБЕКОВА Бунавиша Худоёрбековна – номзади илмҳои педагогӣ, проректори Донишқадаи давлатии тарбияи ҷисмонӣ ба номи С.Раҳимов, и. Душанбе, к. Лучоб, 53. **E-mail:** sabrinakalandar.cov@gmail.com, **тел.:** (+992) 901 01 82 47

Дар мақолаи мазкур муаллиф проблемаи таҳқиқи бозиҳои серхаракати миллӣ ҳамчун шакл ва методикаи тарбияи хонандагонро мавриди таҳлил қарор медиҳад. Муаллиф назарияи тарзи ҳаёти хонандагонро дар ҷомеаи муосир таҳлил намуда, барномаҳои иҷтимоии давлатро барои беҳтар кардани тарзи ҳаёти ҷомеа роҳи ҳалли гуногунии имкониятҳо ва тарзи ҳаёт муҳим медонад.

Дар мақола муаллиф масъалаи тарзи ҳаёти солим ва моҳияти варзишро барои ҷомеаи муосир аз нигоҳи олимони фалсафа ва ҷомеашиносӣ таҳлил намуда, манфиати онро дар мисоли ақидаҳои гуногун нишон медиҳад. Муаллиф афкори олимони муҳталифро доир ба мавзӯ баррасӣ менамояд ва мафҳуми тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро шарҳ медиҳад. Инчунин, мубрамияти мавзӯи мақола дар он зоҳир мешавад, ки то кунун олимони таърифи муайяни тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро аз нуқтаи илмҳои ҷомеашиносӣ дақиқан муайян накардаанд. Ин таъриф дар ҷаҳони илми муосир дар раванди таҳлил қарор дорад ва доир ба ин масъала

фикру ақидаҳо гуногун мебошанд ва бинобар ҳамин баррасии ин ақидаҳо дар доираи мақолаи илмӣ хеле ба маврид аст.

Вожаҳои калидӣ: варзиш, таҳқиқ, бозиҳо, сенрҳаракат, миллӣ, шакл, методика, тарбия, таҳқиқотчиён, тарбияи ҷисмонӣ.

АСОЦИАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВИЛ С ИСПОЛЗОВАНИЕМ ТАДЖИКСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР НА УРОКАХ ФИЗКУЛЬТУРЫ

САФАРОВ ШОДИ АСОМУРДОВИЧ – доктор педагогических наук, президент Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

КАЛАНДАРБЕКОВА Бунавша Худоёрбековна – кандидат педагогических наук, проректор Государственного института физической культуры им. С. Рахимова, г. Душанбе, ул. Лучоб, 53. **E-mail:** sabrinakalandar.cov@gmail.com, **тел.:** (+992)901 01 82 47

В статье автор рассматривает вопросы определения исследование национальных подвижных игр как формы и методики воспитания и теории о значении спорта для современного общества с точки зрения общественных идей.

Автор указывает на важность этого направления деятельности общества и анализирует мнение западных исследователей относительно теории о значении спорта для современного общества. Вопрос поднятый автором важен в том плане, что до сих пор ученые не определили единый концептуальный подход к определению физического воспитания и спорта как стиль образа жизни. Данное определение проходит этап становления и поэтому сравнение различных мнений по данному вопросу проливает свет в дальнейшем изучение тематики спорта как образа жизни. Также важность темы статьи проявляется в том, что до сих пор ученые не определили определенного определения физического воспитания и спорта с точки зрения социальных наук. Это определение находится в процессе анализа в мире современной науки, и по этому вопросу существуют разные мнения, в связи с чем весьма уместно обсудить эти мнения в рамках научной статьи.

Ключевые слова: спорт, исследование, национальных, подвижных, игр, форма, методика, воспитания, здоровье, исследователи, физическое воспитание, культура.

THE ASOCIATIVE ASPECTS OF RULES ORDER ORGANISATION OF NATIONAL GAMES IN PHISICAL CULTURE OBJECT

SAFAROV SHodi Asomurodovich – Doctor of Pedagogical Sciences, President of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **phone:** (+992) 918 42 10 63

KALANDARBEKOVA Bunavsha Khudoiorbekovna – candidate (doctor PhD) pedagogical sciences, Deputy of rector in State institute of physical culture after S.Rahimov, Dushanbe city, Luchob street, 53. **E-mail:** sabrinakalandar.cov@gmail.com, **phone:** (+992)901 01 82 47

In this article author, note the problem of research of national motoric games as a form and method of nurture and significance of sport in modern society in point of view of science. In article author, discuss the problem of stratification term and its attitudes to life style in society.

Author note the correlates of life style personality, role concept of stratification influences and controversy a study of the life style concern as a main term physical culture. Author note that actuality of theme and conducted that this discussion very important for modern science. Because only after right definition of this problem we can find the only conceptual enlightenments about the life style. In this moment as author note, the life style knowledge stay in study of creation and its very important to analyses the difference opinions of scientists to create the conceptual conclusion in this trend of research. Also, the importance of the topic of the article is manifested in the fact that scientists have not yet defined a specific definition of physical education and sports from the point of view of social sciences. This definition is in the process of analysis in the world of modern science, and there

are different opinions on this issue, in connection with which it is very appropriate to discuss these opinions within the framework of a scientific article.

Key words: sport, research, national, motoric, games, form, method, nurture, health, opinion, scientists, physical teach, culture.

Бозиҳои миллии тоҷикӣ, ки дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ гузаронида мешаванд, на танҳо аҳамияти тарбиявӣ доранд, балки малакаҳои муайяни фарҳангиро дар хонандагони синфҳои болоӣ парвариш мекунад. Дар раванди чунин дарсҳо, хонандагон кӯшиш мекунад, ки тавассути бозиҳои миллии берунии тоҷикӣ худро ҳамчун қисми фарҳанги маънавии миллии эҳсос намоянд. Таҳлили шавқмандии хонандагон нишон медиҳад, ки ҳама ҳолатҳои бозӣ ҳамеша ба қоидаву қонунҳои муайян итлоат мекунад, ки ин дар навбати худ барои шиносии хонандагон бо вазъияти воқеии ҳаёт, ки муносибати эҳтиромона ба иштирокчиён, омӯзгорон, волидон, ҳамсоягон ва дигар одамонро дорад, мусоидат мекунад ва онҳоро барои риояи қонуни ҷомеа ҳидоят мекунад. Дар шуури хонандагон функсияи хуштаки довар бо қувваи қонун таҷассум мешавад ва ин ҳолат дар шакли рефлексивӣ дар ҳаёти ҷамъиятии хонандагон низ бо онҳо мемурад [1, 56]. Такрори ҳолатҳои инфиродии бозӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ва инчунин берун аз синф ба хонандагон рафтори хуб ва бадро ёд медиҳад ва ин омилҳои хуби иҷтимоишавии онҳо мебошад. Дар баробари ҳамин хонандагон ҳангоми бозӣ ва муошират бо ҳамдигар мушоҳидаҳои худро дар шакли ифодаҳои гуногун, ҷеҳра, ишора, ҳамдари нисбат ба мағлубшудагон, нигаронӣ дар бораи дастаи худ, танқид ба амалҳои инфиродӣ ва ҳамсафони худ ва дигар ҳолатҳо баррасӣ мекунад ва ин тарзи рафторро ёд мегирад, ки ин як раванди мусбии муоширатро барои онҳо дар давоми ҳаёт таъмин мекунад [7,23]. Хонандагон инчунин муоширати ғолиб бо шикастхӯрда, хурсанд бо ғамдида ва дигар ҳолатҳоро аз худ мекунад. Вақте ки хонандагон бозиро ба итмом мерасонанд, онҳо хоҳ ғолиб бошанд ва хоҳ тарафи бохт, бояд аз руи қоида дастӣ ҳамдигарро гиранд ва ин характери онҳоро қувват мебахшад. Ба ҳар ҳол дар ҳар ду ҳолат эҳсосоти худро назорат кардан аз шах маҳорати баландро тақозо мекунад ва ин хислат дар рафти мусобикаҳои варзишӣ зина ба зина дар шуури шахс ҷой мегирад [5,7].

Гар чанде, ки мақсади асосии ҳама бозиҳо ва ҳолатҳои бозӣ фаъолияти фаъоли мотории хонандагон мебошад, аммо ташаккул ва инкишофи *фарҳанги зоҳирӣ* махсусан эҳтиром нисбати доварон, рақиб, муҳлисони қисми тарбиявӣ ҳар як бозӣ мебошад ва ҳамчун анъана бояд ба пуррагӣ риоя карда шавад [2,67]. Ташаккули сифатҳои асосиативии қонун ва қоидаи бозӣ хонандагонро водор мекунад, ки дар рафти бозӣ дар худ сифатҳои хушмуомилагӣ, бодикқатӣ, ҳассосият, инсондӯстӣ, таҳаммулпазирӣ ва эҳтиромро раванк диҳанд [6,8]. Ҳар як бозии миллии берунии, ки дар раванди педагогӣ сурат мегирад, пеш аз ҳама муоширати мутақобилаи бозигаронро дар назар дорад ва бозиҳои миллии берунии тоҷикӣ низ дар ин маврид истисно нестанд.

Дар таҷрибаи варзиш чунин ҳолатҳо руҳ медиҳанд, ки мураббӣ ба варзишгарон бадбинӣ ва хусуматро нисбати рақиб тавсия мекунад. Аммо ин нуқтаи назар комилан нодуруст аст, зеро рақобат дар байни маҳорат ва усул меравад ва на дар байни шахсиятҳо ва чунин равиш рақибро бо душман баробар мекунад. Чунин усул (чангӣ) хонандагонро ба бадбинӣ ва вайронкунии қоидаҳо оварда мерасонад [8,99].

Мушоҳидаҳои мо нишон медиҳанд, ки дар вақти бозӣ ширкаткунандагон бо табодули эҳсосоти, таассуроти гирифташуда, маслиҳату рӯҳбаландии ҳамдигар на танҳо бо бозигарони дастаи худ, балки бо дастаи ҳариф низ ба муколама ворид мешаванд. Вазифаи муаллим танҳо аз назорат кардани муоширати бозӣ ва дар ҳолати муноқиша бо хушмуоида ва дуруст ба роҳ мондани муколама иборат аст [4,5]. Омодагии эҳсосотии хонандагон ба бозӣ бояд дар мадди аввал қарор гирад ва моҳияти ин омилҳои бозӣ дар ҳар дарс фаҳмонида мешавад, то ки он дар шуур ва зершуури хонандагон доимӣ қарор гирад. Принципи «Варзиш ин сулҳ аст» бояд асоси тамоми муносибатҳои хонандагонро дар бозӣ ташкил диҳад.

Бо ёрии бозӣ хонандагон на танҳо сифатҳои суръат ва қувва, балки сифатҳои ахлоқӣ ва иродаро дар худ инкишоф диҳанд, зеро ҳар як иштирокчиҳои бозӣ устувор, мутаваззин, қатъӣ, далер ва чолок будан меҳояд ва ин муқовимат набояд ба кинаву адоватпарастӣ табдил ёбад. Мақсади педагогии ҳар як бозиро дар баробари тарбияи ҷисмонӣ инчунин ташаккули сифатҳои ахлоқӣ, аз қабилҳои сарварӣ, суботкорӣ, қатъият, қаноатмандӣ ва ёрии

байниҳамдигарӣ ташкил медиҳад [3,4]. Бозиҳо қобилияти ба қадри имкон аз амалҳои худ огоҳ буданро инкишоф медиҳанд.

Бозӣ бо хонандагони синфҳои болоӣ дар қисми тайёри ӯ асосии дарс бояд аз шиносӣ бо қоидаҳои дар бар гирад, то ки ба муқовимати эҳсосоти роҳ дода нашавад. Ин қоидаи на танҳо бозиҳои гуруҳӣ, балки мусобиқаи тан ба тани фардӣ низ мебошад. Фаҳмидани моҳияти бозӣ бо омӯзиши рафтори инфиродӣ ва аз ин рӯ, бо имкони танзими он дар чараҳои ҳамкории бозӣ алоқаманд аст, ки ба хонандагон ва муаллим имкон медиҳад, ки новобаста аз шумораи иштирокчиёни бозӣ, вазъиятро мустақилона идора намоянд [154].

Характери тарбиявии бозӣ маҳз дар мавҷудияти силсилаи «хатто-ислоҳ» мебошад. Бозӣ ҳамеша шартӣ буда, дар рафти он иштирокчиёни ҳамеша имкон дорад, ки хатогиро бо роҳи тақлид кардани вазъияти муайян дар шури худ тавассути системаи фаъолият ислоҳ кунад. Танҳо чунин бозӣ метавонад ҳамчун машқи мураккабе баромад кунад, ки андешаи хонандаро ба кор маҷбур мекунад ва ба муаллим барои ҳалли масъалаҳои гуногуни педагогӣ чӣ дар синф ва чӣ дар корҳои берунасинфӣ асос мегардад. Чунин усул барои фароҳам овардани шароити умумӣ ва азхудкунии унсурҳои тактикаи бозӣ кӯмак мекунад.

Фаъолияти бозӣ усулҳои гуногуни мураккаби гузаронидани муборизаи рақобатиро дар бар мегирад, ки дар он ҳамаи иштирокчиён бояд тавоноии қувваи худро ҳисоб карда тавонанд ва усулҳои оқилона ва амалҳои моториро муайян кунанд [9,65]. Муаллим набояд ҳаракатҳои хонандагонро бо суръати баланд дар бозӣ тақвият диҳад, агар ин дар дарсҳои қаблии бозӣ ҳангоми ташаккули ин маҳорат истифода нашуда бошад [10,74]. Иштирокчиёни бозӣ бояд доимо вақт, суръат ва сабки ҳаракати худро эҳсос намоянд, дар масофаҳои бозӣ тақсим намудани қувваҳоро ёд гиранд.

Ҳамин тариқ, шартҳои педагогӣ ва хусусиятҳои технологияи тарбияи сифатҳои ахлоқии хонандагон дар чараҳои ташкили бозиҳои миллии тоҷикӣ дар дарси тарбияи ҷисмонӣ муро ба ҳулосаҳои зерин овард:

1) Дар раванди ташкил ва гузаронидани бозиҳои миллии тоҷикӣ дар доираи таълимии мактаб, интизомнокӣ, хушмуомилағӣ, худдорӣ, фидокорӣ, масъулият, мустақилият, ташаббус, муошират, ҳисси вазифа, ифтихор аз Ватан, эҳтироми калонсолон, садоқат ба анъанаҳои Ватани худ ва ғайра бояд дар мадди аввал қарор гирад.

2) Хусусияти асосии бозиҳои миллии тоҷикӣ дар он аст, ки онҳо эҳтиёҷоти серҳаракатии хонандагонро ба инобат гирифта, бо эҳсоси шодӣ, нерӯи зиёд ва дар сатҳи баланди эҳсосотӣ сурат мегиранд.

3) Ба барномаи дарси тарбияи ҷисмонӣ дохил намудани бозиҳои миллии тоҷикӣ бояд анъанаҳои маънавии ин бозиҳоро низ дар бар гирад, то ки дарс барои мустаҳкам намудани ирода мусоидат намояд.

4) Ба бозиҳои миллии тоҷикӣ мавҷудияти мазмуни ахлоқӣ дар тамоми қисмҳои дарси тарбияи ҷисмонӣ хос аст. Ҳаракатҳои гуногуни рангоранг тарҳрезӣшуда шавқу рағбатро ба вучуд оварда, барои ба тарбияи ҷисмонии хонандагони тамоми гуруҳҳои тиббӣ мусоидат мекунад, зеро машғулиятҳои шавқовари бозӣ эҳтиёҷоти ҳаракатҳои мунтазамро ба миён оварда, маданияти ахлоқиро инкишоф медиҳанд.

5) Бозиҳои миллии тоҷикӣ, ба ташаккули ҳислатҳои шахсии хонандагон мусоидат мекунад.

6) Бозиҳои миллии берунии тоҷикӣ, ки муаллим дар дарс истифода мебарад, малака ва қобилияти ҳаракатро дар хонандагон ташаккул дода, ба ин васила онҳоро бо арзишҳои маънавий, таърих, фарҳанг ва анъанаҳои халқи тоҷик ошно менамояд.

7) Истифодаи бозиҳои миллии тоҷикӣ дар раванди таълим ба омӯзгорони тарбияи ҷисмонӣ, роҳбарони синфҳо, кормандони мактабҳои варзишии наврасон имкон медиҳад, ки шумораи зиёди масъалаҳои тарбиявиро ҳал намуда, дар баробари ин, мустақилият, азму ирода, фаъолият, ҳисси коллективизмро дар хонандагон тарбия намоянд.

8) Истифодаи бозиҳои миллии берунии тоҷикӣ аз муаллими тарбияи ҷисмонӣ талаб мекунад, ки дар ҳалли ҳолатҳои ғайримӯқаррарӣ, ки дар байни иштирокчиён дар рафти бозиҳо, чӣ дар дарси тарбияи ҷисмонӣ ва чӣ дар корҳои берунасинфӣ ба вучуд меоянд, маҳорати педагогӣ дошта бошад.

9) Ташаккули шавқу рағбати мактаббачагон ба корҳои мунтазами тарбияи ҷисмонӣ ва солимгардонӣ, ки бо фаъолияти мактаб ва оила ҳамроҳ карда мешаванд, аҳамияти ҷиддиро тақозо мекунад. Ангезаи ҷолиби фаъолсозии волидон дар ин ҷо на танҳо таъсири солимгардонии машқҳои ҷисмонӣ ва бозиҳо ба бадани мактаббачагон, балки тарбияи

сифатҳои ахлоқиро низ тақозо менамояд.

АДАБИЁТ

1. Выготский, Л.С. Педагогика подростка/Л.С. Выготский [Текст] . - М., Л., 1931. – 459 с.
2. Губанова, Л.А., Сафаров, Ш.А., Каримова, Д.Д. Тарбияи ҷисмони (Физическое воспитание): Учебник по физическому воспитанию для учащихся 7-9 классов /Л.А. Губанова и др.[Текст]: - Душанбе, 2011. – 120 с.
3. Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте» [Текст]. - Душанбе, 1997. – 32 с.
4. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» [Текст]. - Душанбе: Шарки озод, 2004. – 91 с.
5. Исследовательский проект «Физкультминутки на уроках». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: zagubino-school.ru
6. Концепцией национальной школы Республики Таджикистан [Текст]. – Душанбе, 1995. – 26 с.
7. Коробейников, Н.К., Михеев, А.А., Николенко, И.Г. Физическое воспитание.: Учебное пособие для сред. спец. учебн. заведений / 2-е изд., перер. и допол. // Н.К. Коробейников и др.[Текст] - М.: Высшая школа. 1989. – 384 с.
8. Матвеев, А.П., Мельников, С.Б. Методика физического воспитания с основами теории: Учебн. пособ. для студентов пед. ин-тов и учащихся пед. уч-щ. /А.П. Матвеев и др. [Текст]. - М.: Просвещение, 1991. - 191с.
9. Психология спорта. [Текст] / Под редакцией Ю.П.Зинченко, А.Г.Тоневицкого.- Москва: МГУ, 2011.- 424 с.
10. Фресс, П. Эмоции [Текст] / Экспериментальная психология. Вып. 5. / ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже.-Москва, 1975.- С.175-179.

УДК - 378

ББК – 74.4

К - 31

ВНЕУЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЕЕ ВОЗМОЖНОСТИ В РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

КАШКИНБАЕВ Нурғали Каньбекович – соискателем кафедры педагогики и психологии Таджикского педагогического института в городе Пенджикенте. **E-mail:** Nurgali@inbox.ru, **тел.:** +7702 331 32 94

В статье рассматривается потенциал внеучебной деятельности как средства формирования и развития коммуникативной компетентности учащихся. Автор акцентирует внимание на многообразии форм внеучебной активности, включая проектную деятельность, творческие и культурные мероприятия, волонтерство, студенческие клубы и дискуссионные площадки.

Анализируются механизмы, способствующие развитию у студентов навыков межличностного общения, эффективного выражения мыслей, разрешения конфликтных ситуаций и командной работы. Особое внимание уделено формированию межкультурной компетентности в условиях современного образовательного пространства.

Сделан вывод о необходимости системного подхода к организации внеучебной деятельности для обеспечения всестороннего личностного и профессионального развития студентов.

Ключевые слова: внеучебная деятельность, коммуникативная компетентность, межличностное общение, межкультурная компетентность, образовательная среда, личностное развитие, профессиональная реализация.

ФАЪОЛИЯТИ БЕРУНАЗСИНФӢ ВА ИМКОНИЯТҲОИ ОН ДАР РУШДИ САЛОҲИЯТИ КОММУНИКАТИВИӢ

КАШКИНБАЕВ Нургали Каныбекович – унвонҷӯи кафедраи педагогика ва психологияи донишқадаи педагогии Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент. **E-mail:** Nurgali@inbox.ru, **тел.:** +7702 331 32 94

Дар мақола потенциали фаъолияти беруназсинфӣ ҳамчун воситаи ташаккул ва рушди салоҳияти коммуникативии донишҷӯён баррасӣ шудааст. Муаллиф ба гуногунии шаклҳои фаъолияти беруназсинфӣ, аз ҷумла фаъолияти лоиҳавӣ, чорабиниҳои эҷодӣ ва фарҳангӣ, ихтиёриёнӣ, клубҳои донишҷӯён ва майдончаҳои баҳсӣ тавачҷуҳ зоҳир мекунад.

Механизмҳои, ки ба рушди малакаҳои муоширати байни шахсиятҳо, баён кардани фикрҳо, ҳалли ҳолатҳои низоӣ ва қор дар гурӯҳ мусоидат мекунанд, таҳлил шудаанд. Ба ташаккули салоҳияти байнифарҳангӣ дар шароити фазои муосири таълимӣ тавачҷуҳи махсус дода шудааст.

Хулоса бароварда шудааст, ки барои таъмин намудани рушди ҳамаҷонибаи шахсӣ ва касбии донишҷӯён зарурати муносибати системавӣ ба ташкилоти фаъолияти беруназсинфӣ вучуд дорад.

Вожаҳои калидӣ: фаъолияти беруназсинфӣ, салоҳияти коммуникативӣ, муоширати байни шахсиятҳо, салоҳияти байнифарҳангӣ, муҳити таълимӣ, рушди шахсият, амалӣ шудани касб.

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES AND THEIR POTENTIAL IN DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE

KASHKINBAYEV Nurgali Kanybekovich – is a candidate of the Department of Pedagogy and Psychology of the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent. **E-mail:** Nurgali@inbox.ru, **phone:** +7702 331 32 94

The article explores the potential of extracurricular activities as a means of fostering and developing students' communicative competence. The author emphasizes the diversity of extracurricular activities, including project work, creative and cultural events, volunteering, student clubs, and discussion platforms.

The mechanisms that contribute to the development of students' interpersonal communication skills, effective expression of ideas, conflict resolution, and teamwork are analyzed. Special attention is given to the formation of intercultural competence within the context of the modern educational environment.

The article concludes that a systematic approach to organizing extracurricular activities is essential for ensuring comprehensive personal and professional development of students.

Key words: extracurricular activities, communicative competence, interpersonal communication, intercultural competence, educational environment, personal development, professional realization.

Теоретический анализ понятия «внеучебная деятельность» и ее влияния на развитие коммуникативной компетентности студентов вуза широко рассмотрены российским и таджикскими учеными. В научных исследованиях встречаются различные виды внеучебной деятельности студентов, как деятельности, «выходящей за рамки учебной» в образовательном процессе современного вуза.

Рассмотрим понятие «деятельность» как родовое понятие исследуемого феномена. Деятельность, в современной психолого-педагогической науке рассматривается, как особая, регулируемая сознанием активность личности, в процессе которой осуществляется преобразование объектов и предметов духовного и материального мира. Процесс целенаправленной активности связан с достижением субъектом этой активности поставленных целей и удовлетворению различных потребностей. Вместе с тем, эта специфичная активность позволяет субъекту приобретать различный общественный опыт и умения коммуникации [11].

Авторы исследований рассматривают различные классификации форм деятельности, разделяя ее на материальную и духовную, коллективную и индивидуальную, умственную и физическую и пр. В русле настоящего исследования мы обратили внимание на работу В.В. Серикова, в которой он утверждает, что «Деятельность – способ реализации человеком себя как личности» [10, с.59]. При этом, он под личностью понимает способность человека позиционировать себя как значимого субъекта, с которым считаются, вступают в различные связи, доверяют его ответственности. В этой связи, таджикский исследователь Л.В. Алиева отмечает, что «...именно деятельность, в которую постоянно, активно, творчески включен индивид (а не отдельные формы, мероприятия) воспитывает человека-личность» [1, с.43].

В нашем исследовании, такой деятельностью, которая оказывает влияние на развитие и воспитание личности является внеучебная деятельность студентов. С этих позиций мы анализировали понятие «внеучебная деятельность студентов» с точки зрения ее влияния на формирование коммуникативной компетентности личности. Несмотря на обилие определений этого понятия можно уверенно их разделить на две группы: внеучебная деятельность студентов – это одна из сторон образовательного процесса вуза (Л.В. Алиева, Р.В. Дружинина, Е.М. Самохвалова); внеучебная деятельность – это особая активность студентов, в которой осуществляется их личностное становление (Т.Л. Иванайская, И.В. Руденко, П.М. Васильев).

В исследовании таджикского ученого Л.В. Алиевой внеучебная деятельность рассматривается как дополнительный блок образовательной деятельности вуза, осуществляемой вне основной образовательной работы студентов. Это, как указывает ученый, деятельность, которую обучающиеся осуществляют добровольно, на основе своего интереса, способностей и удовлетворения потребностей [4]. В то же время, многие исследователи убеждены, что «...внеучебная деятельность является базой профессионального самоопределения студента, выявления его индивидуальности, проверки личных качеств и возможностей применительно к специальностям профессиональной области и приобретения новых компетенций, так как студент выступает в новой позиции субъекта – инициатора, организатора, активного творческого участника, эксперта результатов. Такая деятельность осуществляется в особом воспитательном пространстве, ценностями которого являются общие и специфические ценности студентов и преподавателей как основа их делового и личностного взаимодействия в совместном творческом сотрудничестве, что позволяет формировать его природно-объективную сущность» [9, с. 49].

Другими словами, внеучебная деятельность рассматривается как «специфический вид деятельности, основанный на принципах выбора, самообразования, добровольности, имитации основных сфер деятельности будущего специалиста» [4, с. 83].

Специфика внеучебной деятельности, подчёркивают авторы, заключается в том, что она «осуществляется в свободное от учёбы и удовлетворения насущных потребностей время, когда студент по собственному выбору определяет тот или иной вид занятий».

Г.П. Иванова, О.К. Логвинова определяют внеучебную деятельность как «совокупность взаимосвязанных, но различных видов деятельности, направленных на всестороннее развитие личности студента и формирование профессиональных качеств будущего специалиста» [8, с. 22].

В понимании Р.В. Дружининой внеучебная деятельность студентов – это «звено образовательно-развивающего процесса, как совокупность преобразующих, практико-ориентированных, профессионально значимых мероприятий, осуществляемых в сотрудничестве преподавателей и студентов в дополнение к обязательным учебным занятиям и в непосредственной связи с ними и создающих благоприятные условия для развития личности и профессионального становления студентов» [7, с. 11].

Л.В. Алиева, И.В. Руденко рассматривают понятие «внеучебная деятельность» с разных позиций, в одном из вариантов она определяется как «пространство неформального профессионального образования и социального воспитания студента, основой которого являются ценности студента – культурного человека, личности-индивидуальности, творческого профессионала, гражданина. Это пространство личностного, творческого «погружения» студента в реальную профессиональную деятельность в её органичной взаимосвязи с другими видами деятельности, среда овладения компетенциями» [3, с. 9].

Авторы выделяют ряд характеристик внеучебной деятельности, позволяющих рассматривать её как полноценный компонент профессиональной подготовки студентов в вузе.

Таким образом, внеучебная деятельность «выступает в качестве педагогического сопровождения образовательного процесса в вузе, способствует развитию профессионально значимого коммуникативного компонента в профессиональной подготовке специалистов и содействует тем самым повышению качества этой подготовки» [7, с. 22]. Выделим лишь некоторые возможности внеучебной деятельности в развитии коммуникативной компетенции студентов:

- формирование профессионального интереса, приобщение к традициям и ценностям профессионального сообщества, нормам корпоративной этики, воспроизведение поведения, специфичного для конкретной профессиональной группы;
- расширение спектра межсубъектного взаимодействия;
- наличие специально организованного общения, которое реализуется в жизнедеятельности коллектива, в различных видах внеучебной деятельности;
- добровольность, личностная значимость различных видов внеучебной деятельности, отсутствие жёстких образовательных рамок способствуют более полной самореализации студентов, максимальному проявлению собственных личностных ресурсов;
- актуализация позитивных эмоциональных состояний в совместной деятельности и т.д.

Благодаря таким возможностям во внеучебной деятельности создаются условия для формирования различных коммуникативных умений, развития коммуникативных качеств личности (уважительное отношение к мнению партнёров, справедливость в оценке результатов и др.), культуры общения, взаимоотношений студентов.

Итак, существует большое разнообразие форм организации внеучебной деятельности, где возможно развитие коммуникативной компетенции. Выбор способов целенаправленного развития коммуникативной компетенции в них обусловлен спецификой каждой из этих форм.

Таким образом, теоретический анализ понятия «внеучебная деятельность студентов», позволяет считать, что: «Внеучебная деятельность студентов» - это одна из форм активного коммуникативного взаимодействия обучающихся в свободное от академических занятий время, обеспечивающее их личностное развитие, а также развитие способностей к установлению эффективной коммуникации. Содержание и структура внеучебной деятельности студентов в вузе представлена такими видами, как: творческая, спортивная, общественная, культурно-развлекательная, научно-поисковая.

В рамках внеучебной деятельности студенты имеют возможность проведения презентационных и публичных мероприятий, на которых представить результаты своих научных исследований. К активным формам внеучебной научной деятельности следует отнести студенческие научные конференции; республиканские и внутривузовские конкурсы, где могут быть представлены их научно-исследовательские работы, проекты, научные дискуссионные площадки и пр.

2) общественная внеучебная деятельность студентов связана с воспитанием активной гражданской позиции, приобретению лидерских качеств, умений коммуникации в различных общественных группах, в волонтерском движении молодёжи, общественных организациях, работу в органах самоуправления и т.д.

3) культурно-творческая внеучебная деятельность студентов выступает как комплекс различных форм их деятельности в которых создаются условия для наиболее полного развития, самоутверждения и самореализации личности, производства и усвоения культурных ценностей и пр. Это вид внеучебной деятельности, осуществляющийся в форме работы музыкальных и танцевальных коллективов, творческих студий, творческих кружков и студенческих театральных объединений. Это особый вид внеучебной деятельности, организуемый на достижение социально-значимых целей, на удовлетворение и развитие культурных потребностей и интересов каждого студента. В процессе культурно-творческой деятельности, как отмечает Л.В. Алиева, «...осуществляется повышение уровня компетентности студентов в принятии решений, в последовательном и ответственном осуществлении своих целей; развивается умение сотрудничать, работать, общаться, отдыхать с другими людьми; совершенствуются способности к самоконтролю, самооценке, рефлексии, ориентации на выбор позитивного образа жизни; обеспечиваются эмоциональные переживания радости жизни, уверенности в собственных силах» [4, с.128 - 129].

4) важное место в развитии коммуникативной компетенции студентов занимает спортивная деятельность. Это деятельность, осуществляющаяся, как правило в традиционных формах, таких как: спортивные игры, соревнования, спарринги, тренировки и др. Участие в

этих формах, как утверждают исследователи, оказывает значимое влияние на развитие коммуникативных умений личности, лидерских качеств, умению бесконфликтного взаимодействия в коллективной деятельности, на общее физическое состояние студентов.

Полагаем, что потенциал внеучебной деятельности в развитии коммуникативной компетенции более полно реализуется в объединениях, коллективах, действующих в вузах на постоянной основе. В деятельности таких коллективов возможна организация целенаправленной, систематической, проектируемой и управляемой руководителем и членами студенческого коллектива деятельности по развитию коммуникативной компетенции студентов на протяжении всего периода обучения в вузе.

В рамках нашего исследования рассмотрим возможности творческого коллектива как одной из регулярных форм организации внеучебной деятельности.

Творческий коллектив – «организованная группа людей, объединённая общими творческими целями, интересами, отношениями ответственности и зависимости, ценностными ориентациями и совместной творческой деятельностью в области искусства (музыкальные, хореографические, театральные и т.д.)». К клубным (кружковым) коллективам относят такие, где содержание внеучебной деятельности составляет творческая деятельность. Это может быть клуб, кружок, студия и т.д.

Анализ научно-педагогической литературы позволил выделить характеристики данной формы внеучебной деятельности, влияющие на развитие коммуникативной компетенции студентов:

- ценностно-целевое единство (способствует овладению новыми общественно и профессионально значимыми ценностями, формированию мотивационной сферы, составляющими основу профессионально-личностного развития);

- совместная творческая деятельность (способствует формированию опыта творческой деятельности; предоставляет возможность проектирования специальных проблемных (коммуникативных) ситуаций и отработки способов их разрешения);

- психологический климат творческого коллектива, характеристиками которого являются сплочённость, состояние группового сознания, система межличностных отношений, настрой коллектива на решение общих задач и т.д.;

- расширение сферы взаимодействия и общения (не только внутри коллектива, но и вне его);

- нацеленность на создание конечного конкурентоспособного продукта (способствует приобретению целостного опыта совместной творческой деятельности, где реализуются способности каждого её члена);

- организованная деятельность по плану работы и утверждённому расписанию, относительная стабильность состава (обеспечивает систематичность педагогического воздействия);

- творческая индивидуальность и стиль управления руководителя коллектива (позволяет демонстрировать образцы коммуникативного поведения, в неформальной обстановке осуществлять управление деятельностью студентов, обеспечивать целенаправленное развитие требуемых качеств личности).

Практическая часть нашего исследования будет проводиться в различных формах внеучебной деятельности, а также на творческих формах внеучебной деятельности, в том числе примере ансамбля танцев, поэтому следует рассмотреть возможности этой формы организации внеучебной деятельности в развитии коммуникативной компетенции студентов.

Во-первых, это форма внеучебной деятельности, поэтому для неё характерны возможности этого вида деятельности студентов. Во-вторых, танцевальный ансамбль является творческим коллективом, поэтому обладает теми же возможностями, что и любой творческий коллектив. В-третьих, в процессе выполнения самой двигательной деятельности создаются условия для развития некоторых характеристик, составляющих коммуникативную компетенцию студентов.

Очевиден эффект занятий танцами на овладение средствами невербального общения (разновидность передачи информации или возможность воздействия на окружение без употребления речевых (языковых) средств

Если в широком понимании невербальные средства общения называют «языком тела», то танец – «это тайный язык души» (Марта Грэхем), это «вид искусства, в котором

художественный образ создаётся посредством ритмичных пластических движений и смены выразительных положений человеческого тела» [6, с. 240].

В процессе занятий танцами происходит развитие нравственно-коммуникативных качеств личности (умения сочувствовать, сопереживать, воспринимая музыкальный образ, настроение).

Таким образом, сама танцевальная деятельность обладает определёнными возможностями в развитии некоторых характеристик коммуникативной компетенции.

Несмотря на это, полагаем, что необходимо учитывать возможности творческого коллектива, внеучебной деятельности в целом, чтобы проектировать и целенаправленно организовывать работу танцевальной студии, ориентированную на развитие требуемых качеств личности, достижение общих образовательных результатов.

Анализ научно-педагогической литературы даёт возможность выделить наиболее эффективные формы, методы, средства развития коммуникативной компетентности в деятельности ансамбля танцев.

На учебно-тренировочных занятиях средствами целенаправленного развития коммуникативной компетенции могут быть коммуникативные танцы, различные тренинговые упражнения, невербальные импровизации (как средство пластической, актёрской выразительности), коммуникативные игры, бессюжетные пляски и т.д.

Важное значение приобретает использование коллективного (группового) способа организации деятельности, активных и интерактивных методов обучения (тренинг, ролевые игры, «мозговой штурм» и др.), адаптированные к специфике занятий.

Возможно использование таких организационных форм, как фестивали, конкурсы, концерты, флешмобы, танцевальные конвенции, батлы (особенный вид состязания, во время которого участники импровизируют на одном танцполе) и т.д.

Таким образом, целенаправленная, систематическая, организованная педагогом деятельность по развитию всех компонентов коммуникативной компетенции в танцевальной студии позволит значительно повысить результативность этого процесса.

Обобщим материалы, представленные в данном параграфе.

Развитие коммуникативной компетенции – это поэтапный процесс, который связан с «расширением коммуникативного опыта обучающихся посредством погружения в ситуации общения, обеспечивающего установление и поддержание контактов и отношений. С формированием когнитивной основы, включающей способность осознавать и принимать различия между людьми в нормах, ценностях, поведенческих образцах в контексте профессиональной деятельности; эмоциональной речевой сензитивности; образцов толерантного поведения» [2, с. 339].

Развитие коммуникативной компетенции (как универсальной) осуществляется в целостном образовательном процессе, с учётом всех ресурсов для решения этой задачи.

Внеучебная деятельность рассматривается как один резервов повышения результативности развития коммуникативной компетенции студентов в педагогическом вузе. Она определяется как «совокупность преобразующих, практико-ориентированных, профессионально значимых мероприятий, осуществляемых в сотрудничестве преподавателей и студентов в дополнение к обязательным учебным занятиям и в непосредственной связи с ними и создающих благоприятные условия для развития личности и профессионального становления студентов» [7, с. 11].

Анализ научно-педагогической литературы позволил выделить возможности внеучебной деятельности в развитии коммуникативной компетенции: формирование профессионального интереса, приобщение к традициям и ценностям профессионального сообщества, нормам корпоративной этики, воспроизведение поведения, специфичного для конкретной профессиональной группы; расширение спектра межсубъектного взаимодействия; наличие специально организованного общения, которое реализуется в жизнедеятельности коллектива, в различных видах внеучебной деятельности; добровольность, личностная значимость различных видов внеучебной деятельности, отсутствие жёстких образовательных рамок способствуют более полной самореализации студентов, максимальному проявлению собственных личностных ресурсов; актуализация позитивных эмоциональных состояний в совместной деятельности и т.д.

Рассмотрены средства, методы, формы организации внеучебной деятельности, наиболее эффективные в развитии коммуникативной компетенции.

Мы пришли к выводу, что потенциал внеучебной деятельности в развитии коммуникативной компетенции более полно реализуется в объединениях, коллективах, действующих в вузах на постоянной основе. В этой связи охарактеризованы возможности творческого коллектива, а также деятельности танцевальной студии (как частной формы организации внеучебной деятельности студентов) в развитии коммуникативной компетенции студентов. Полагаем, что целенаправленная, систематическая, организованная педагогом деятельность по развитию всех компонентов коммуникативной компетенции во внеучебной деятельности позволит значительно повысить результативность этого процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аболина, Н.С., Акимова, О.Б. Формирование коммуникативной компетенции в процессе профессионального обучения // Образование и наука. 2012. №9. С. 138-157.
2. Агафонова, И.Д. Педагогическая модель формирования коммуникативной компетенции менеджеров в системе дополнительного образования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. №69. С. 337-341.
3. Алиева, Л.В. Теоретические основы и принципы внеучебной деятельности как инновационного блока воспитательной системы вуза: монография / Л.В. Алиева, Н.А. Нефедова, И.В. Руденко. М.: Изд-во МНЭПУ, 2014. 123 с.
4. Алиева, Л.В., Руденко, И.В. Внеучебная деятельность современного вуза как пространство формирования личности студента // Вестник гуманитарного института ТГУ, 2011. №3. С. 7-9.
5. Бодалев, А.А. Акмеология развития человека: феноменология, закономерности, механизмы / А.А. Бодалев // Человек и образование. – 2007. – № 3-4 (12-13). – С. 13-18.
6. Джиоти, К.Н. Танец как метод общения // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. 2018. №3 (222). С. 239-243.
7. Дружинина, Р.В. Внеучебная деятельность студентов как средство повышения качества профессиональной подготовки в вузе: на материале английского языка: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. СПб, 2010. 24 с.
8. Иванова, Г.П., Логвинова, О.К. Внеучебная деятельность современного вуза в контексте социально-педагогического подхода // Вестник Нижневартковского государственного университета. 2017. №3. С. 21-25.
9. Руденко, И.В. Социально-воспитательные технологии в образовательном процессе вуза // Гуманитарный вектор. 2011. №1 (25). С. 46-50.
10. Сериков, В.В. Педагогическая реальность и педагогическое знание. Опыт методологической рефлексии: монография / В.В. Сериков. – М.: 162 Редакционно-издательский дом Российского государственного университета, 2018. – 292 с.
11. Шарова, Н.В. Общая психология: Психология личности / Н. В. Шарова. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2007. – 79 с. 164.

ТДУ 378:614(575.3)

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ КАСБИИ ДОНИШҚҶҶНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ТИББӢ

АЛИМОВ Сирочиддин – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими химияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, ш. Душанбе, хiebони Рӯдакӣ, 121.

ТУРСУНБОЕВА Зулфия Саидмуродовна – ассистенти кафедраи озмоишгоҳи клиникаи Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино, ш. Душанбе, к. Сино, 29/31.
E-mail: zulfiyt84@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 88 94 95

Салоҳияти касбӣ ва хусусияту роҳҳои ташаккули он аз масоили ҳалталаби муассисаҳои таҳсилоти олии кишвари мо буда, дар мақола мавриди назар то андоза ҳаллу фасл шудааст. Муаллифони мақола ба нитиҷае расидааст, ки салоҳиятмандӣ аз таҳассус фарқи муайян дорад.

Ӯ бо така ба ақидаҳои мутахассисон, аз ҷумла, В.А. Извозчиков ҷузъиёти сегонаи мафҳуми салоҳиятмандиро шарҳу эзоҳ додааст ва таъкид намудааст, ки дар он сифатҳои мушаххаси хусусияти маърифатидошта, ки дар раванди таҳсилот ташаккул меёбанд, баррасӣ нагаштаанд.

Дар мақолаи зерин хусусияти тағйирёбанда, динамики доштани мафҳуми салоҳиятмандӣ зарур доништа шудааст. Тибқи таърифи дигар, салоҳиятмандӣ ҳамчун қобилияти фард ба иҷрои фаъолияти амалӣ баррасӣ шудааст. Ҷуноне ки И.Н. Анисимов хусусияти фарқкунандаи мафҳумҳои салоҳият аз салоҳиятмандии касбиро шарҳу эзоҳ дода, таркибҳои онро, ки инструменталӣ, концептуалӣ, интегративӣ, мутобикшавандагӣ, қаринавӣ ва иртиботианд тавзеҳ додааст.

Муаллифони мақола салоҳиятмандии кормандони ояндаи соҳаи тандурустиро дар се ҷузъи асосӣ муайян намуда, онро дар шароити Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба мушоҳида гирифтааст ва роҳҳои ташаккул ва тақвияти салоҳиятҳои касбии донишҷӯёнро нишон додааст.

Вожаҳои калидӣ: салоҳият, салоҳиятмандӣ, тахассус, маҳорат, таҳсилот, қобилият, инструменталӣ, концептуалӣ, интегративӣ, мутобикшавандагӣ, коммуникативӣ, креативӣ (эзоҳӣ), репродуктивӣ, химия, субъект, объект, ихтисоси тиббӣ.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

АЛИМОВ Сироджиддин – кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания химии Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.

ТУРСУНБОЕВА Зулфия Саидмуродовна – ассистент кафедры клинической лаборатории Таджикского государственного медицинского университета им. Абуали ибни Сино, г. Душанбе, ул. Сино, 29/31. **E-mail:** zulfyt84@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 88 94 95

Профессиональная компетентность, её особенности и способы формирования входят в число проблемы, требующих решения в высших учебных заведениях нашей страны, которые они в той или иной степени решены в рассматриваемой статье.

Авторы статьи отмечают, что компетентность имеют определенное отличие от квалификации. Он опираясь на мнения экспертов, в том числе, В.А. Извозчикова, который рассматривая три аспекта понятие компетентности, подчеркивает, что не учитываются специфические качества познавательного характера, формирующиеся в процессе обучения.

В данной статье отмечается меняющийся, динамичный особенность понятие компетентности. Согласно другому определению, компетентность определяется как способность индивида к выполнению практической деятельности. Например, И.Н. Анисимов объясняет отличие понятий компетентности от профессиональной компетентности, а также уточняет её компоненты: инструментальную, концептуальную, интегративную, адаптивную, функциональную и коммуникативную.

Авторы статьи определили компетентность будущих работников сферы здравоохранения по трём основным направлениям, изучил её в условиях Таджикского государственного медицинского университета, где показал пути формирования и укрепления профессиональной компетентности студентов.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, квалификация, умение, образование, способность, инструментальный, концептуальный, интегративный, адаптивный, коммуникативный, креативный, репродуктивный, химия, субъект, объект, медицинская квалификация.

FEATURES OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF STUDENTS OF INSTITUTIONS OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION

ALIMOV Sirojiddin – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Chemistry, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121

TURSUNBOEVA Zulfya Saidmurodovna – Assistant of the Department of Clinical Laboratory of the Tajik State Medical University named after Abu Ali ibni Sino, Dushanbe, Sino St., 29/31. E-mail: zulfiyt84@mail.ru, **phone:** (+992) 900 88 94 95

Professional competence, its features and methods of formation are among the problems that require solutions in higher educational institutions of our country, which are resolved to one degree or another in the article under consideration.

The author of the article notes that competence has a certain difference from qualifications. He relies on the opinions of experts, including V.A. Izvozchikov, who, considering three aspects of the concept of competence, emphasizes that specific qualities of a cognitive nature that are formed in the learning process are not taken into account.

This article notes the changing, dynamic feature of the concept of competence. According to another definition, competence is defined as the ability of an individual to perform practical activities. For example, I.N. Anisimov explains the difference between the concepts of competence and professional competence, and also clarifies its components: instrumental, conceptual, integrative, adaptive, functional and communicative.

The author of the article determined the competence of future healthcare workers in three main areas, studied it in the conditions of the Tajik State Medical University, where he showed ways to form and strengthen the professional competence of students.

Key words: *competence, competency, qualification, skill, education, ability, instrumental, conceptual, integrative, adaptive, communicative, creative, reproductive, chemistry, subject, object, medical qualification.*

Сатҳи касбии мутахассис, қобилияти ӯ ба иҷрои самараноки вазифаҳои худ бо истилоҳи салоҳияти касбӣ ифода карда мешавад. Салоҳият гуфта, қобилияти фардро дар самти иҷрои фаъолияти муайяни меҳнатӣ мефаҳманд. Дар бораи кори касбӣ сухан гуфта истода, мо ҳамеша дараҷаи баланди иҷроиши онро дар назар дорем.

Дар асоси шарҳҳои гуногуни ин мафҳум мо салоҳиятмандиро ҳамчун сифати шахсии фард баррасӣ менамоем, ки сатҳи мувофиқати сифатҳои ӯро бо талаботи касбӣ инъикос мекунад. Сатҳи салоҳиятмандии иҷрокунанда дар натиҷаҳои фаъолияти ӯ инъикос мегардад.

Дар шарҳи муосир салоҳиятмандӣ ҳамчун сатҳи мувофиқати маҳорат, донишҳо ва таҷрибаи мутахассис ба касби муайян, сатҳи мураккабии вазифаҳои касбии иҷрошаванда ё иҷрои вазифаҳои функционалӣ фаҳмида мешавад.

Салоҳиятмандӣ аз тахассус бо он фарқ мекунад, ки дар баробари маҳорату донишҳои сирф касбӣ, ки асоси тахассусро ташкил медиҳанд, салоҳиятмандӣ инчунин маҷмуи сифатҳои аз лиҳози касбӣ, муҳимро аз қабилӣ ташаббускорӣ, қобилияти кор дар гурӯҳ, салоҳияти иртиботӣ, қобилият ба худтақомулдиҳӣ ва худомӯзӣ, тафаккури мантиқӣ, маҳорати ҷустуҷӯ намудан, ҷамъбасти кардан ва таҳлил намудани иттилооти зарурӣ фаро мегирад [2; 15, с. 240-243].

В.А. Извозчиков, мафҳуми салоҳиятмандии ба маънои васеаш касбиро баррасӣ намуда истода, қайд менамояд, ки ин истилоҳ се ҷузъро дар бар мегирад:

- амалӣ-проблемавӣ, ки маҳорати дуруст арзёбӣ намудани проблема, интиҳоби вазифаю ҳадафҳои мувофиқ ба ин вазъият, иҷрои дурусти он, талабот ба тақмили муттасили касбӣ ва худомӯзиро дар бар мегирад;

- арзишӣ, ки маҳорати дуруст баҳогузорӣ намудан ба ҳадафу вазифаҳо ва моҳияти вазъияти бавучудода аз мавқеи арзишҳои қабулгашта ва арзишҳои шахсиро дар бар мегирад;

- мазмунӣ, ки маҳорати додани баҳои объективӣ (воқеъбинона) ба вазъиятро дар қаринаи васеъ дар назар дорад.

Дар гунаи болозикри шарҳи салоҳиятмандӣ сифатҳои мушаххаси хусусияти маърифатидошта, ки дар раванди таҳсилот ташаккул меёбанд, баррасӣ нагаштаанд. Дар соҳаҳои алоҳидаи фаъолият кофӣ шумурда мешавад, ки салоҳиятмандӣ сифатҳои стандартии таълимии фарогири донишу маҳорат ва малакаҳоро дар бар гирад. Дар баъзе мавридҳо нақши афзалиятдоштаро қобилият ба рефлексия ё эҷодиёт мебозад. Аз ин рӯ, таърифи баррасинамудаи мо мундариҷаи ба қадри кофӣ васеъ дорад, ки ҳам мафҳумҳои маъмул ва ҳам мафҳумҳои махсуси хусусияти маърифатӣ-амалидоштаро дар бар мегирад.

Дар баробари ин, хусусияти тағйирёбанда, динамикӣ доштани мафҳуми салоҳиятмандиро ба назар гирифтани зарур аст. Маҳорату донишҳо ва дигар сифатҳои ба мафҳуми салоҳиятмандӣ шомилбуда метавонанд бо гузашти вақт ҷиддӣ тағйир ёбанд ва ба шароитҳои мушаххаси таърихӣ ҷавобгӯ набоянд. Дар шароити захирагардӣ босуръати ҳаҷми иттилоот бошад, дигаргуниҳо дар соҳаҳои маданият ва иҷтимоӣ, рушди технологӣ, ҷунин ақиқомонӣ боиси амиқ гардидани бухронҳо дар соҳаи таҳсилот мегарданд [3; 4, с. 509-511].

Аз ин рӯ, салоҳиятмандӣ ба мундариҷаи мушаххаси таҳсилот бастагии қавӣ надорад. Худи вазъиятҳо метавонанд аз ҳам фарқи ҷиддӣ дошта бошанд, одамон, талабот ва зарфиёти онҳо рушд мекунад ва дигаргун мегарданд, вале талаботи умумӣ ба салоҳиятмандӣ бетағйир мемонад. Ин сифат аз ин лиҳоз хусусияти устувор дорад, ки мафҳуми салоҳиятмандӣ вобаста аз шароити беруна бисёр тағйирпазир аст.

Ҳар як одам дар шароити тақсмоти меҳнат интиҳоби фаъолияти меҳнатии хешро мекунад. Ҳамзамон на танҳо ҷанбаҳои иқтисодии ин раванд, балки инчунин қонеъгардонии талаботи шахсиро, бо шумули худтатбиқнамоӣ, ки ба шавқу завқ ва зарфиёти шахс ҷавобгӯ мебошад, ба назар гирифтани зарур аст. Аён аст, ки на ҳама намудҳои фаъолияти меҳнатӣ ба шахс имкон медиҳанд, ки худро татбиқ намояд, балки танҳо он фаъолиятҳое, ки дар онҳо шахс ба ҳадди аксар метавонад салоҳиятмандии касбии хешро зоҳир намояд.

Ба андешаи Б.С. Гершунский, салоҳияти касбӣ пеш аз ҳама аз дараҷаи омодагӣ, сифатҳои шахсӣ ва таҷриба, талабот ва кӯшиши тақомули муттасили касбӣ ва шахсӣ, раҳёфти масъулиятшиносона ва эҷодӣ ба вазифаҳои функционалии худ вобаста аст.

Имрӯзҳо кӯшишҳои додани шарҳи салоҳиятмандӣ аз мавқеи таълим ба назар мерасанд. Масалан, миёни шарҳҳои гуногун диққати моро шарҳи зерин ҷалб намуд: «Зери мафҳуми салоҳиятмандӣ омодагии донишҷӯён ба истифодаи амалии маҳорату малака ва донишҳои бадастовардаи онҳо бо мақсади ҳалли масъалаҳои хусусияти назариявӣ ва амалидошта фаҳмида мешавад» [11, с. 408-412].

Мувофиқи таърифи дигар, салоҳиятмандӣ ҳамчун қобилияти фард ба иҷрои фаъолияти амалӣ баррасӣ мегардад, ки аз иҷрокунанда мавҷудияти тафаккурро, ҷиҳати самаранок ҳал намудани масъалаҳо ва проблемаҳои касбӣ, талаб мекунад.

Шарҳи дигари он ҷунин аст: «Салоҳият қобилияти умумиест, ки дар асоси он донишҳо, арзишҳо, таҷриба ва ҳамчунин хоҳишҳои меҳобанд, ки дар раванди таълим ташаккул ёфтаанд».

Воқеан, қобилият ин тавсифоти шахсиятист, ки шартҳои иҷрои бомувафқияти ин ё он фаъолият мебошад. Вале оё салоҳиятро хусусияти фардӣ-психологӣ хондан мумкин аст? Ба андешаи мо, не! Зеро он инчунин соҳаи мушаххаси фаъолиятро низ тавсиф медиҳад (ҳатмӣ нест, ки амалӣ бошад), дар баробари ин, категорияи муайяни ашёву объектҳоеро, ки салоҳияти мазкур ба онҳо дахл дорад. Бо ибораи дигар, салоҳият – ин на танҳо хусусияти фардӣ-психологӣ аст, балки инчунин сифати стандартӣ, ки барои аксари одамон умумӣ буда, ҳамчун меъёр қабул мегардад.

Дар баробари ин, ба салоҳият объектҳои воқеие шомиланд, ки дар нисбати онҳо ҳамин салоҳият дода шудааст.

Барои ҷудо кардани ҷузъҳои фардӣ ва умумии мундариҷаи салоҳият дар нисбати таҳсилот И.Н. Анисимов пешниҳод мекунад, ки мафҳуми салоҳиятмандӣ аз салоҳият, ки аксаран ҳамчун муродиф истифода мегарданд, ҷудо карда шаванд. Зери мафҳуми салоҳият ӯ баррасӣ намудани талаботи умумиеро пешниҳод мекунад, ки ба ӯ барои самаранок амалӣ намудани ин ё он фаъолият муҳимманд [10, с. 44-47].

Салоҳиятмандӣ бошад, ҳамчун маҷмуи салоҳиятҳо дар якҷоягӣ бо маҷмуи сифатҳои шахсиятӣ баррасӣ мегардад. Салоҳиятмандӣ на танҳо аз ҷузъҳои оператсионӣ-техникӣ ва маърифатӣ, балки инчунин аз ҷузъҳои рафторӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва маромӣ иборат аст. Бо ибораи дигар, салоҳиятмандӣ бо мавҷудияти ҷанбаи шахсиятӣ, ки ба фарди мушаххас хос аст, фарқ мекунад. Номгӯи ин таснифот метавонад бисёр васеъ бошад ва дар худ ҷузъҳои арзёбӣ-рефлексивӣ, ҷаҳонбинӣ, мафҳумӣ ва амсоли инҳоро фаро гирад.

Салоҳият ин муносибатест, ки миёни донишҳои фард ва фаъолияти амалии ӯ вучуд дорад.

Таҳлили тавсифоти баррасинамудаи мо аз раҳёфтҳои гуногун ба масъалаи додашуда гувоҳӣ медиҳад. Қайд намудани ҷои аст, ки раҳёфти муосир ба истилоҳот ба ҳар як муҳаққиқ ҳуқуқи муайян намудани моҳияти мафҳуми тасвиршавандаро медиҳад. Мо тасмим гирифтаем

аз ин ҳуқуқ ба пуррагӣ истифода барем. Салоҳиятмандии касбии мутахассиси ҷавонеро, ки таҳсилро дар муассисаи олии таҳсилоти тиббӣ хатм намудааст, мо ҳамчун маҷмуи омодагии амалӣ ва назариявии самаранок амалӣ намудани вазифаҳои худ, ҳамчун корманди тиб баррасӣ мекунем. Зери мафҳуми салоҳиятҳои касбии мутахассисон-табибони ҷавон мо талаботи хусусияти иҷтимоидоштаро мефаҳмем, ки ба сатҳи омодагии касбии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ пешниҳод гардида, барои амалигардонии самараноки фаъолияти касбӣ заруранд [6, с. 178-181].

Зарурияти мунтазам баланд бардоштани сатҳи салоҳияти касбии кормандони соҳаи ҳифзи солимӣ бо маҷмуи омилҳои объективии хусусияти иҷтимоидоштаи зерин асоснок мегардад: пешравӣ дар соҳаи тиб, проблемаҳои экологӣ, сатҳи пасти маърифати валеологияи шаҳрвандон ва ғ.

Мавқеъҳои консепсияи таҳсилоти касбӣ, ки ба ташаккули арзишҳои касбӣ ва салоҳиятмандии касбӣ дар табибони оянда равона гардидаанд, калидест, ки имкон медиҳад хусусиятҳои раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарк карда шавад.

Ба таркиби салоҳиятмандии касбӣ маҷмуи салоҳиятҳои зерин дохил мешаванд [12, с. 888-892]:

- *инструменталӣ*, ки соҳиб буданро ба малакаҳои калидии касб пешбинӣ менамояд;
- *концептуалӣ*, ки сатҳи дарки асосҳои касби худро аз ҷониби мутахассис инъикос мекунад;

- *интегративӣ*, ки қобилияти мувофиқа намудани донишҳои назариявиро бо фаъолияти амалӣ фаро мегирад;

- *мутобиқшавандагӣ*, маҳорати пешгӯӣ намудани тағйироти шароитҳои берунаро, ки ба ин ё он ҷанбаи фаъолияти касбӣ таъсир мерасонанд, инъикос мекунад;

- *қаринавӣ (контекстуалӣ)*, қобилиятро ба дарки муҳити маданӣ, иқтисодӣ ва ихотаи иҷтимоӣ, ки дар доираи онҳо фард фаъолияти касбияшро амалӣ месозад, пешбинӣ менамояд;

- *коммуникативӣ (иртиботӣ)*, ки маънои қобилият ба ҳамкориҳои самаранок бо атрофиён бо истифода аз воситаҳои гуногуни иртиботиро дорад.

Салоҳиятмандии кормандони ояндаи соҳаи тандурустӣ бо се ҷузъи зерин муайян мегардад:

Креативӣ (эҷодӣ), ки қобилияти табибро дар гузоштани вазифаҳои касбӣ, нақшаи ҳалли онҳоро кашидан, ислоҳ карда тавонистани он ва ёфтани раҳёфтҳои ғайристандартӣ инъикос мекунад.

Эвристикӣ, ки мавҷудияти талабот ва қобилиятро ба раҳёфти эҷодӣ ҳангоми ҳалли вазифаҳои касбӣ, омодагӣ ба истифодаи восита ва методикаҳои инноватсионӣ, хоҳиш ва маҳорати арзёбии интиқодии таҷрибаи худ ва аз нав дида баромадани он пешбинӣ менамояд.

Репродуктивӣ қобилияти мутахассис-табибро дар ҳалли супоришҳои стандартии касбӣ бо истифода аз васоит, методҳо ва технологияҳои аллақай тайёр, ки ислоҳ ва азназаргузаронии интиқодиро талаб намекунанд, ифода мекунад.

Сатҳи сифатии маълумоти тиббиро баланд шумурдан мумкин аст, агар дар раванди таълим дар мутахассисони ояндаи низоми ҳифзи тандурустӣ тамоми ҷузъҳои салоҳиятмандии касбӣ ташаккул ёфта бошанд.

Мувофиқи стандарти таҳсилот, донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ бояд дар худ 32 салоҳияти касбиро ташаккул диҳанд. Мо шаштои онро интихоб мекунем, ки ба ташаккулу рушди онҳо омӯзиши фанни химия таъсир мерасонад:

1. қобилият ба биниши табиати илмию табиӣ проблема ва маҳорати истифода намудани методҳои химиявӣ, физикӣ ва математикии таҳқиқот;

2. маҳорати истифода намудани раҳёфти системавӣ ҳангоми таҳлили иттилооти хусусияти тиббидошта, ки зимни он истифодаи малакаҳои амалӣ ва донистани ҷанбаҳои назариявии масъала ниҳонанд;

3. маҳорати таҳлил намудани натиҷаҳои таҳқиқоти лабораторӣ ва инструменталӣ;

4. қобилият ба таҳлили ҷанбаҳои гуногуни амалномаи система ва узвҳо, қонуниятҳои ин равандҳо;

5. соҳиб будан ба системаҳои байналхалқии ченкунӣ (омор);

6. омодагӣ ба азхуднамоӣ ва татбиқи методҳои муосири таҳқиқоти назариявӣ дар озмоишҳои амалӣ.

Азбаски салоҳиятҳои касбӣ дар донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ дар раванди таълим ташаккул меёбанд, методҳои ташаккули онҳо низ методҳои таълимӣ маҳсуб меёбанд.

Дар боло мо аллакай қайд намудем, ки зери мафҳуми салоҳиятмандии касбӣ ягонагии малакаҳои амалӣ ва назариявии мутахассис, дараҷаи омодагии ўро ба иҷрои бомуваффақияти уҳдадорӣҳои вазифавии худ мефаҳмем. Шароити муҳимми ба даст овардани самаранокии баланд дар иҷрои вазифаҳои касбӣ сатҳи омодагии мутахассис мебошад, ки мувофиқати дараҷаи дониш ва малакаҳои бадастовардаашро бо талаботи ба намояндагони ин касби додашуда пешниҳодшаванда, дар бар мегирад. Ба андешаи мо, зери истилоҳи омодагии касбӣ ягонагии омоданамоеи назариявӣ ва амалии мутахассиси ояндаро фаҳмидан зарур аст. Ба андешаи муаллиффон, ташкилдихандаи калидии омодагии касбии табиб зеринҳоянд [7, с. 552-555]:

- омодагии маърифатӣ, ки дараҷаи мувофиқи рушди ҷанбаи маърифатии шахсро дар назар дорад: хотира, тафаккур, диққат ва идроки касбӣ.

- омодагии маромӣ сатҳи маромнокии мутахассиси ҷавонро ба тақомули шахсӣ ва касбӣ ва ба фаъолияти муваффақонаи касбӣ дар оянда дар бар мегирад;

- омодагии фаъолиятӣ-оператсионалӣ қобилияти мутахассисро дар самти танзими фаъолияти худ, соҳиб будан ба маҳорати касбӣ ва дигар сифатҳои аз лиҳози касбӣ муҳимро дар бар мегирад;

- омодагии психологӣ ва коммуникативӣ;

- талабот ба худсобитнамоеи касбӣ ва шахсӣ.

Дар рафти омӯзиши фанҳои химиявӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ ташкилдихандаҳои болозикри омодагии касбӣ бо самаранокии баланд ташаккул меёбанд.

Душвории асосӣ дар шароити муосир ба омӯзиши химия хоҳиш надоштани донишҷӯён аст, зеро онҳо муҳимии онро барои фаъолияти касбии ояндашон дарк намеkunанд, омӯзиши химия бошад, кори ҷиддиро талаб мекунад ва бе хоҳишу маромнокӣ ба натиҷаи мусбӣ расидан дар таълими химия имконнопазир аст. Бе тағйири ҷиддии вазъият, азнавсозии заминавии психология дар муносибат ба фанни мазкур натиҷаи дилхоҳро ба даст овардан номумкин аст. Дар робита ба ин, ба дӯши омӯзгорони фанни химия масъулияти гарон меистад. Онҳо бояд дар лексияҳои худ донишҷӯёнро ба муҳимии химия дар фаъолияти ояндаи касби табибӣ бовар кунонанд, робитаи зичи ин фанро бо дигар фанҳои маҳсус фаҳмонанд.

Дар асоси таҳлили корҳои лаборатории дар ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино гузаронидашуда, муайян гашт, ки 56%-и онҳо ба химия марбутанд, 35% чунин корҳо ба омӯзиши таҷҳизоти тиббӣ ва танҳо 9% ба объектҳои табиати биологӣ, аз он ҷумла инсон, бахшида шудаанд.

Таҳлили корҳои лаборатории аз фанни химия барои мутахассисони ояндаи тахассусҳои тиббӣ ба мо имкон дод маҳсусияти зеринро ошкор намоем [5, с. 280-282]:

1. Омоданамоеи химиявӣ дар муассисаи таҳсилоти олии тиббӣ асосан ба химияи биологӣ ва тиббӣ нигаронида шудааст. Ин тамоюл интиҳоби мавзӯҳои корҳои лабораторӣ ва амалиро муайян месозанд, ки то ин ё он дараҷа ба қисмати мазкури илм марбутанд [3-4]. Қисмати зиёди корҳои амалиро онҳое ташкил медиҳанд, ки дар тиб мавриди истифодаи васеъ қарор доранд. Химияи биологӣ ва тиббӣ фанҳои илмӣ ва таълимие маҳсуб меёбанд, ки самтҳои амалии биохимия ва химияи органикиро дар бар гирифта, дар ҷаҳорҷӯбаи онҳо равандҳои химиявӣ, қонуниятҳо, зуҳурот ва дигар ҷанбаҳои марбут ба тибби амалӣ омӯхта мешаванд. Ин қисмати химия дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ ба фанҳои хусусияти умумитаълимидошта мансубанд, онро дар курсҳои поёни таълим медиҳанд. Мундариҷаи химияҳои биологӣ ва тиббӣ барои тамоми тахассусҳои тиббӣ қариб ҳамсонанд.

2. Дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ машғулиятҳои амалӣ нақши маҳсус доранд, зеро ба ташаккули сифатҳои барои касби табибӣ муҳим мусоидат мекунад. Табиб бояд ба мизочи худ диагнози дуруст гузошта тавонад, восита ва методҳои барои табобат зарурро интиҳоб кунад. Дар машғулиятҳои амалӣ, ки дар курси аввали донишгоҳи тиббӣ мегузаранд, дар донишҷӯён тадриҷан чунин сифатҳо, ба монанди бодикқатӣ ва мустақилият, маҳорати қабул намудани қарорҳои санчидашуда, ташаббускорӣ ва қобилият ба амалҳои мантиқӣ дар вазъиятҳои ғайриодӣ.

3. Машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ, ки ба фанҳои дақиқ марбутанд, имконият медиҳанд, то дар донишҷӯён типии мантиқии тафаккур, малакаҳои тасвияти дақиқи масъалаҳои гузошташуда, маҳорати чизҳои аввалиндараҷа аз

дуюмдараҷа ҷудо намудан, ки сифатҳои муҳим барои касби табибӣ маҳсуб меёбанд, ташаккул дода шаванд.

4. Дар корҳои лабораторӣ ва амалӣ аз фанни химия мавод тарзе гурӯҳбандӣ мегардад ва ба сохтор дароварда мешавад, то дар донишҷӯён идроки мукаммали раҳёфтеро таъмин намояд, ки мувофиқи он инсон объекти маърифати химиявӣ маҳсуб меёбад ва натиҷаи ҳамгироӣ се ҷузъи зерини он мебошад [12, с. 888-892]:

- асоси равандҳои дар ҳисми инсон бавучудояндаро, ки табиати химиявӣ доранд, тамоми сатҳҳои он – аз ҳуҷайра то организми инсон дар умумият;

- асосҳои методҳои химиявии гузориши диагноз ва табobati минбаъдӣ;

- асосҳои методҳои химиявии таҳқиқотӣ, ки дар тиб истифода мегарданд.

Зимни таҳлили машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия ва умуман раванди таълими табии оянда баъзе норасогиҳои онро нишон медиҳем [13, с. 259-261]:

1. Мураккабии корҳои дар машғулиятҳои амалӣ гузаронидашаванда ба сатҳи тафаккур, идрок ва умуман, донишҳои химиявии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷавобгӯ нестанд. То имрӯз донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ, ки қаблан аз рӯи равиҳои биологӣ ва химиявӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳсил намудаанд, сатҳи нокифояи омодагии математикӣ ва химиявиро соҳиб буда, таълими онҳоро дар муассисаи таҳсилоти олии тиббӣ душвор мегардонад.

2. Аксаран хусусияти маҳдуд доштани омӯзиши фанҳои химиявӣ дар доираи машғулиятҳои амалӣ ин равандро каммаҳсул мегардонанд.

3. Муҳимии озмоишхоро дар машғулиятҳои амалӣ дарк накардани донишҷӯён, набудани маромнокӣ ба ҷунин шакли таълим, ҳуди озмоишхоро аз лиҳози педагогӣ камсамар ва бемаънӣ мегардонанд.

4. Роҳнамоҳои методӣ ва дигар адабиёт аз практикуми химиявӣ ба қадри кофӣ таъмин карда намешаванд ва маводи мавҷуда бошад, хусусияти пароканда дошта, барои самаранокии баланди дарсҳои амалӣ мусоидат намекунад.

5. Мавҷуд набудани мутгасилӣ ва робитаи суст миёни омӯзиши барномаи химияи умумӣ дар курсҳои аввали муассисаи таҳсилоти олии тиббӣ ва омӯзиши фанҳои маҳсус дар солҳои минбаъда самаранокӣ ва муҳимии амалиявии донишҳои химиявиро ҳамонро паст мегардонад.

6. Хусусияти қалбакӣ доштани бисёре аз машғулиятҳои амалӣ аз сабаби норасогии олотҳои лабораторӣ, таҷҳизот ва техникаи компютерӣ вақти барои онҳо ҷудошударо бе ягон манфиат талаф медиҳад.

Ҳамин тариқ, зарурияти ба таври қатъӣ дигаргун намудани муносибат ба ташкили машғулиятҳои амалӣ ва мундариҷаи онҳо аз фанни химия дар ҷаҳорҷӯбаи омӯзиши он дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ ба миён меояд, то онҳо воқеан манфиат оварда самарабахш бошанд.

Дар баробари ин, мебошад барои гузаронидани машғулиятҳои лабораторӣ ва амалӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ тавсияҳои нави методи таҳия намуд, ки дар онҳо талаботи муосир ба ҳатмқунандагон ба инобат гирифта шаванд. Дар асоси раҳёфти нав ба таъминоти методии практикумҳои химиявӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии тиббӣ муносибатҳои зерин мавҷуданд [9, С. 224-225]:

1) Мебошад парадигмаи раванди таълимро дар нисбати корҳои амалӣ аз фанни химия дигаргун сохт:

- зимни азхуднамоии фанҳои химиявӣ ҳамчун воҳидҳои мустақилонаи аз ҳам ҷудои донишҳои илмӣ ба омӯзиши қонуниятҳои химиявӣ, ки заминаи равандҳои маърифатӣ оид ба организми инсон маҳсуб меёбанд ва дар асоси он раҳёфтҳо ба офаридани таҷҳизоти тиббӣ таҳия мешаванд, методҳо ва воситаҳои нави омӯзиши объектҳои табиати биологӣ коркард мегарданд;

- табодули субъекти маърифат ба объект имконияти баланд бардоштани ҷузъи маромии фаъолияти таълим ва самаранокии онро фароҳам меорад;

2) Вазифаҳо ва ҳадафҳо, ки назди машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия меистанд, бояд ба вазифа ва ҳадафҳои ташаккул ва рушди салоҳиятмандии касбӣ дар кормандони ояндаи соҳаи тиб ҷавобгӯ бошанд.

3) Мавзӯҳои машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия бояд хусусияти васеъ дошта бошанд ва корхоеро дар бар гиранд, ки равандҳо ва зухуроти химиявии ба қисматҳои гуногуни илми химия мансубшударо намоиш медиҳанд.

4) Дар натиҷаи иҷроиши кори амалӣ ё лабораторӣ донишҷӯ бояд моҳияти зухуроти таҳқиқшаванда ва нақши онро дар низоми омодамоии кормандони тиб дарк намояд.

5) Дар ҷаҳорҷӯбаи практикуми химия истифода намудани методҳои муосири таҳқиқот, асбобҳои ҷенкунӣ ва дигар таҷҳизот. Ҳамзамон, дар доираи машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия методикаи таҳлил ва коркарди натиҷаҳои озмоишро омӯхтан зарур аст.

6) дар қорҳои амалӣ истифодаи унсурҳои, ки боиси рушди салоҳияти иттилоотӣ-иртиботӣ, малакаҳои қор дар компютер, истифодаи компютер ҳамчун таҷҳизот барои ҷенкунӣ, идоранамой, амсиласозӣ ва ҳисоби ин ё он равандҳо дар табибони оянда мегардад, мувофиқи мақсад аст.

7) Миёни машғулиятҳои амалӣ аз фанни химия ва фанҳои дигаре, ки дар дигар шӯбаҳои муассисаи таҳсилоти олии тиббӣ омӯзонида мешаванд, робитаи байнифанӣ ва муттасилӣ барқарор намудан зарур аст.

Барои он ки нишондиҳандаҳои миқдории сатҳи сифатии омодагии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ба фанни химия воқеъбинона арзёбӣ намоем, пурсишномаи анонимӣ гузаронида шуд. Он имкон дод ба воқеъбинона ҷавоб додани пурсидашудагон умед бандем.

Дар баробари ин, аз тестгузаронӣ низ истифода карда шуд.

Ин тестҳо саволҳоро аз қисматҳои гуногуни курси таълимии химия дар бар мегирифтанд. Ба ҳар яке аз даҳ саволи дар тест пешниҳодшуда ҷавоби дақиқ додан зарур буд. Ин метавонист формулаи пайвастагии химиявӣ, ягон доимии химиявӣ ё дигар бузургӣ бошад.

Донишҷӯёни ДДТТ ба номи Абуалӣ ибни Сино, ки дар тестгузаронӣ ширкат варзиданд, ба гурӯҳҳо ҷудо карда нашуданд ва ҳуди таҳқиқот бошад, дар арафаи машғулиятҳо гузаронида шуд. Дар натиҷа танҳо 20% иштирокчиён тавонистанд ҷавобҳои дуруст диҳанд. Натиҷаи мазкур аз сатҳи пасти омодагии донишҷӯён аз фанни химия далолат мекунад.

Дар баробари ин, донишҷӯёни курси аввали ДДТТ дар машғулиятҳои аввалини худ дар доираи таълим дар шӯбаҳои химияи биологӣ ва тиббӣ ҳамасола аз фанҳои химия ва математика тест месупоранд, ки ба сатҳи заминавии барномаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мувофиқ аст. Таи чор соли охир нишондиҳандаи миёнаи ҷавобҳои дуруст 38%-ро ташкил дод [8, с. 196-199].

Ҷиҳати муайян намудани сатҳи маромнокии донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии дар анкетаҳо саволҳои ҷой дода шуданд, ки дутои аввали он оид ба равияи таълим дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва баҳоҳо аз фанни химия дар шаҳодатномаи хатм (аттестатсия) марбут буданд; мундариҷаи ҷаҳор саволи минбаъда ба ошкорнамоии мавқеи донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии нисбати омӯзиши химия ва сатҳи маромнокӣ нисбати машғулиятҳои мазкур буд.

Масалан, саволи сеюм хусусияти ҷаҳонбинӣ дошта, имкон меод ошкор намоем, ки табибони оянда чӣ гуна ба тиб муносибатдоранд – чун ба фанни табиӣ ё гуманитарӣ.

Саволҳо аз ҷаҳорум то шашум ҷавобҳоеро талаб менамуданд, ки бевосита сатҳи маромнокии фаъолияти таълимии шунавандагони фанни химияро нишон меод. Миёни ин се савол воқеан, робитаи зич мавҷуд аст. Ҳар як донишҷӯи солимификр бояд дарк мекард, ки ба онҳо ҷавобҳои монанд дар назар аст ва он метавонад манфӣ ё мусбӣ бошад. Агар ҷавобҳо ба саволҳои мазкур гуногун бошанд, пас ин ғувоҳи он аст, ки донишҷӯ муҳимии омӯзиши химия ва робитаи онро бо дигар фанҳои ихтисосӣ дарк накардааст.

Чун қоида, ба шакли рӯзонаи таълим он хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дохил мешаванд, ки ягон таҷрибаи қор дар муассисаҳои низоми тандурустиро соҳиб нестанд. Набудани таҷрибаи қор дар муассисаҳои тиббӣ сабабгори он аст, ки чунин донишҷӯён робитаро миёни омӯзиши химия ва сатҳи сифатан баланди омӯзиши фанҳои таҳассусӣ дарк намекунанд. Онҳо намефаҳманд, ки донишҳои химиявӣ дар қори минбаъдаи онҳо ба сифати кормандони тиб зарур мегарданд [1, с. 188-191].

Донишҷӯёне, ки омодагиро аз рӯи шакли ғоибона мегузаранд, аксаран аллақай таҷрибаи қориро ба сифати кормандони хурд ва миёнаи тиббӣ соҳибанд. Гурӯҳи мазкури донишҷӯён дар таҷрибаи шахсӣ боварӣ ҳосил намуданд, ки дар дилхоҳ ихтисоси тиббӣ бояд аққалан донишҳои заминавии химиявиро соҳиб бошанд.

АДАБИЁТ

1. Белоусов, Р. В. Индивидуализация научной деятельности студентов как фактор формирования профессиональной компетенции и личностного развития студентов юридического вуза / Р. В. Белоусов, А. В. Метелев, И. А. Чурилова // Самара: Самарский юридический институт Федеральной службы исполнения наказаний, 2017. – С. 188-191.
2. Бобизода, Г.М. Исследовательская компетентность как одна из составляющих системы ключевых компетенций / Г.М. Бобизода, Б.Д. Каирбекова, А.М. Утилова, Т.Ж. Шакинова // Вестник Инновационного Узвийского Университета, 2023. – № 4(92). – С. 12-17.
3. Бобизода, Г.М. Роль и значение использование коммуникационных и информационных технологий в процессе практической работы в химии / Г.М. Бобизода, М.К. Исмоилова // Вестник Академии образования Таджикистана, 2021. – № 2(39). – С. 11-16.
4. Возмитель, И. И. Самообразование как один из способов совершенствования личностной и профессиональной компетенции выпускника медицинского вуза / И. И. Возмитель // Витебск, Республика Беларусь: Витебский государственный медицинский университет, 2017. – С. 509-511.
5. Заварзин, А. А. Первичные аспекты формирования академической компетенции студентов в медицинском вузе / А. А. Заварзин, С. О. Фетисов, В. В. Минасян // Витебск, Республика Беларусь: Витебский государственный медицинский университет, 2017. – С. 280-282.
6. Зобнина, Н. Л. Формирование профессиональных компетенций при изучении химических дисциплин в медицинском вузе: проблемы и пути решения / Н. Л. Зобнина // Витебск: Витебский государственный медицинский университет, 2017. – С. 178-181.
7. Королев, М. Г. Развитие компетенций у студентов медицинского вуза в условиях контекстного обучения / М. Г. Королев // Витебск, Республика Беларусь: Витебский государственный медицинский университет, 2017. – С. 552-555.
8. Кузнецова, Н. В. Коммуникативная компетенция как одна из основ развития профессиональных навыков студентов медицинского вуза / Н. В. Кузнецова // Тверь: Государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования Тверская государственная медицинская академия Министерства здравоохранения Российской Федерации, 2021. – С. 196-199.
9. Лебедева, Е. Н. Проектное обучение студентов медицинского вуза как средство формирования профессиональных компетенций / Е. Н. Лебедева, С. Н. Афолина, И. В. Мачнева // Уфа: Башкирский государственный медицинский университет, 2017. – С. 224-225.
10. Литвинова, Т. Н. Формирование химических компетенций студентов медицинского вуза - путь к профессионализму / Т. Н. Литвинова // Ульяновск: Ульяновский государственный педагогический университет им. И.Н. Ульянова, 2017. – С. 44-47.
11. Медведев, Н. В. Выполнение научно-исследовательской работы обучающимися медицинского вуза как фактор успешного освоения профессиональных компетенций / Н. В. Медведев, Н. К. Горшунова // Курск: Курский государственный медицинский университет, 2017. – С. 408-412.
12. Соколова, С. В. Оценивание сформированности компетенций студентов медицинского вуза при прохождении производственных практик / С. В. Соколова // Иркутск: Иркутский государственный университет, 2018. – С. 888-892.
13. Формирование компетенций у студентов медицинских вузов в условиях карантина (COVID-19) / С. В. Петров, В. С. Тарасенко, Д. В. Волков, Е. В. Малицкая // Медицинское образование. Пути повышения качества: сборник тезисов III Всероссийской научно-педагогической конференции с международным участием, Оренбург, 27–28 апреля 2021 года. – Оренбург: Оренбургский государственный медицинский университет, 2021. – С. 259-261.
14. Формирование социальных компетенций у студентов медицинских вузов на старших курсах / Л. Н. Ландарь, В. В. Белянин, О. Б. Кузьмин, Н. В. Бучнева // Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью «Издательский дом «Среда», 2018. – С. 259-261.
15. Шамсутдинова, Р.А. Взаимосвязь общекультурных и профессиональных компетенций в медицинском вузе: проблемы и пути их решения / Р.А. Шамсутдинова, А.Я. Чепурных, Е. А. Савиных // Киров: Вятский государственный университет, 2018. – С. 240-243.

ТАЪСИРИ МУҲОЧИРАТИ ЗАНОН БА ҲОЛАТИ ЭМОТСИОНАЛИИ ДУХТАРОНИ НАВРАС

АХМЕДЗОДА Тавҳида Абдуваҳоб – ассистенти кафедраи психология факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** ahkmedzoda@mail.ru, **тел.:** (+992) 935 15 25 73

Мақолаи мазкур дар мавзӯи таъсири муҳочирати меҳнатӣ ба ҳолати эмотсионалии наврасдухтарон ва зарурати омӯзиши ҳамачонибаи он дар марҳилаи ҳозира ва ба кадри кофӣ омӯхта нашудааст бахшида шудааст.

Муаллиф дар асоси андешаҳои муҳақиқон тасдиқ менамояд, ки ҳузур надоштани волидайн аз он ҷумла модар дар тарбияи наврасдухтарон метавонад ба мушкилоҳои эмотсионалии бурда расонад. Модароне, ки барои беҳбудии фарзандони худ кӯшиш мекунанд ва ба муҳочират рафтаанд, бояд дарк кунанд, ки тафовутҳо дар тарзи ҳаёт ва муҳити нав метавонанд боиси изтироб ва стрессҳо барои фарзандон, махсусан дар давраи наврасӣ, гарданд.

Аз ин рӯ, дӯстии бо модар ва эҳсоси эҳтиром ва муҳаббати ӯ ба духтари наврас хатман ба рушди дурусти ӯ кӯмак хоҳад кард.

Вожаҳои калидӣ: муҳочирати меҳнатӣ, шароити зиндагӣ, наврасдухтарон, изтироб, дастгирии эмотсионалӣ, кӯдакон, стресс, мушкилоти зиндагӣ, муҳочирати занон, ҳудишносии наврас.

ВЛИЯНИЕ ЖЕНСКОЙ МИГРАЦИИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

АХМЕДЗОДА Тавҳида Абдуваҳоб – ассистент кафедры психологии факультета философии Таджикского национального университета, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **E-mail:** ahkmedzoda@mail.ru, **тел.:** (+992) 935 15 25 73

Данная статья посвящена теме влияния трудовой миграции на эмоциональное состояние девочек-подростков и необходимости его комплексного изучения на современном и недостаточно изученном этапе.

Основываясь на мнениях исследователей, автор подтверждает, что отсутствие родителей, в том числе матери, в воспитании девочек-подростков может привести к эмоциональным проблемам. Матери, которые мигрировали и пытаются улучшить благосостояние своих детей, должны понимать, что различия в образе жизни и новой среде могут вызвать беспокойство и стресс у детей, особенно в подростковом возрасте.

Поэтому дружба с матерью и чувство ее уважения и любви к девочке-подростку обязательно помогут ей правильно развиваться.

Ключевые слова: трудовая миграция, условия жизни, девочки-подростки, тревога, эмоциональная поддержка, дети, стресс, жизненные проблемы, женская миграция, подростковая Я-концепция.

THE IMPACT OF FEMALE MIGRATION ON THE EMOTIONAL STATE OF ADOLESCENT GIRLS

AKHMEDZODA Tavkhida Abduvahob – assistant of the Department of Psychology, Faculty of Philosophy, Tajik National University, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. **E-mail:** ahkmedzoda@mail.ru, **phone:** (+992) 935 15 25 73

This article is devoted to the topic of the impact of labor migration on the emotional state of teenage girls and the need for its comprehensive study at the current and insufficiently studied stage.

Based on the opinions of researchers, the author confirms that the absence of parents, including mothers, in the upbringing of teenage girls can lead to emotional problems. Mothers who have migrated and are trying to improve the well-being of their children should understand that differences in lifestyle and new environment can cause anxiety and stress in children, especially in adolescence.

Therefore, friendship with the mother and a sense of her respect and love for the teenage girl will definitely help her develop correctly.

Key words: labor migration, living conditions, teenage girls, anxiety, emotional support, children, stress, life problems, female migration, teenage self-concept.

Дар ҷаҳони муосир, муҳоҷирати меҳнатӣ ҳамчун раванде, ки на танҳо иқтисодии кишвархоро, балки сохтори иҷтимоии оилахоро низ тағйир медиҳад, шӯҳрат пайдо кардааст. Занони тоҷик, ки барои баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии оила ба муҳоҷират мераванд, бо масъалаҳои гуногун, аз ҷумла тағйироти нақшҳои иҷтимоӣ, рӯ ба рӯ мешаванд.

Масъалаи дастгирии эмотсионалӣ ва шаклгирии шахсияти наврасдухтарон инчунин ҳолати эмотсионалӣ дар оилаҳое, ки модарашон муҳоҷир ҳастанд, ҳанӯз ҳамчун як масъалаи муҳим ва актуалӣ боқӣ мемонад. Дар айни замон, тадқиқоте, ки ба таҳқиқ ва омӯзиши ин падида бахшида шудааст, вучуд надорад. Вале ба назар мерасад, ки муҳоҷират ва ҷудоии модар аз муҳити оилавӣ метавонад таъсири амиқе ба ҳолати эмотсионалии наврасон аз он ҷумла наврасдухтарон гузорад.

Занон дар ҷомеаи тоҷик нақшҳои муҳимро ба уҳда доранд, аз ҷумла модар, духтари, ва ҳамсар. Вале дар ҳолати муҳоҷирати меҳнатӣ, онҳо на танҳо вазифаҳои анъанавии худро иҷро мекунанд, балки нақшҳои нави коргар ва касбӣ низ ба зиммаи онҳо вогузор мешавад. Ин раванд на танҳо барои занон, балки барои сохтори оила низ таъсир мерасонад, зеро иваз намудани нақшҳои афзалиятнок, ба монанди нақши модарӣ ба коргар, метавонад равандҳои иҷтимоиро тағйир диҳад.

Муҳоҷирати меҳнатӣ бо мақсади бехтар кардани шароити зиндагӣ барои оила, метавонад дар баробари манфиатҳои иқтисодӣ, мушкилоти равонӣ ва иҷтимоии занонро низ ба вучуд орад. Занон, ки дар муҳити нави корӣ қарор доранд, бояд на танҳо бо талаботи касбӣ, балки бо нақшҳои анъанавии иҷтимоӣ низ мувофиқат кунанд. Ин процесс метавонад боиси шиддат гирифтани фишорҳо дар оила, махсусан дар робита бо фарзандон гардад.

М.И. Буянов бар ин назар аст, ки ҷудоии волидайн ва фарзандон муносибати волидайн ва фарзандро вайрон карда, ҳам ба падару модар ва ҳам фарзандон таъсир мерасонад [3].

Натояҷи таҳқиқоте, ки дар солҳои охир дар кишварҳои мухталиф анҷом шудааст, нишон медиҳад, ки ҷудоии кӯдакон аз волидони муҳоҷир метавонад ба як мушкили шадиди иҷтимоии психологӣ табдил ёбад. Ин масъала махсусан барои наврасоне, ки волидонашон барои кор ба хориҷи кишвар мераванд, бештар муҳими ва эмотсионалӣ аст. Аз ин рӯ, ҳолати эмотсионалӣ ва шаклгирии шахсияти наврасон аз он ҷумла наврасдухтарон дар оилаҳои муҳоҷир мавзӯи тадқиқоти мо мебошад.

Ҳаёти эмотсионалӣ бештар дар доираи оила мутамарказ шудааст. Неқӯаҳволии эмотсионалии наврас, эҳсос зарурат ва аҳамияти неқӯаҳволии эмотсионалӣ асосан аз муносибатҳои кӯдак ва волидон муайян карда мешавад. Сарчашмаи пурқуввати таҷриба муносибатҳо бо одамони дигар, махсусан наздикон ва оила мебошад [7].

Таҳлили мақолаҳои зиёде, ки ба ин мавзӯ бахшида шудаанд, нишон медиҳад, ки давраи наврасӣ бояд аз назари зухуроти ҳолати эмотсионалӣ омӯхта шавад. Дар ин замина, таҳқиқотҳои машҳури олимони, аз қабили В. Г. Белинский, И. И. Бецкий, А. И. Герцен, Сент-Холл, Э. Шпрингер, С. Бюлер, Э. Штерн, А. Фрейд ва Э. Эриксон, як қатор муҳаққиқони дигар ба масъалаҳои гендерӣ дар фазои муҳоҷират тавачҷӯх зоҳир мекунанд. Аз ҷумла, Е.И. Тюрюканова дар асарҳои худ ба ҷузъиёти муҳоҷирати занон, махсусан таъсир ва динамикаи он, таъкид мекунанд. Н.Г. Абдуразақова, ки дар соли 2008 рисолаи номзадӣ худро бо мавзӯи «Муҳоҷирати меҳнатии занон дар раванди ҷаҳонишавӣ» дифоъ кардааст. Ин тадқиқотҳо ба фаҳмиши амиқтари таъсири муҳоҷират ба занон ва нақши онҳо дар ҷомеа, инчунин механизмҳои дастгирии онҳо, кӯмак мерасонанд.

Ба хусус, Л. Выготский низ дар тадқиқотҳои бевосита изҳор дошт, ки зухури ҳолати эмотсионалӣ дар давраи наврасӣ як ташаккилаи нави шахсият мебошад, ки он дар маҷмӯъ таъсири амиқе бар самти рушди иҷтимоии кӯдак ва наврас мегузорад [4].

Мо чунин мешуморем, ки рафтани як ё ҳарду волидайн аз оила, махсусан дар ҳолатҳои муҳочират, сохтори муносибатҳои оилавӣ ва динамикаи муоширати байни фарзанд ва волидайнро вайрон мекунад. Ин тағйирот, дар навбати худ, метавонад барои наврас ва шаклгирии шахсияти наврасдухтарон, ки ба муҳити нави муошират бе иштироки бевоситаи волидайн аст, интиқол меёбад, душворихоии зиёд эҷод намояд. Рафтани волидайн барои кор, ки метавонад як марҳалаи муҳими зиндагии оилавӣ бошад, боиси тағйироти амиқ дар иҷрои вазифаҳои асосии оилавӣ мегардад, ки дар натиҷа, зуҳури ҳолати эмотсионалӣ ва ташаккули худшиносии наврас метавонад халалдор шавад. Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки волидайн дар ташаккул ва рушди шахсият, эҳсосоти амният ва қобилияти самараноки муошират бо наврасон нақши калидӣ доранд. Бе иштироки доимии волидайн, наврасон ба мушкilot ва шакли нави таҳаввулотии психоэмотсионалӣ дучор мешаванд.

Аз даст додани шахси наздиктарин маъноӣ аз даст додани муҳити устувори оиларо дорад; гум кардани алоқа бо дигар аъзоёни оила; аз даст додани муҳаббат ва дастгирии волидон; гум шудани эътимод ба оянда; аз байн рафтани муносибатҳои наздик бо волидон [18].

Зане, ки дар кӯдакӣ аз наздикии эмотсионалӣ бо модараш маҳрум буд ва ба падараш дилбастагии беандоза доштааст, ҳангоми бунёди оила метавонад ба шавҳараш на танҳо принсипи мардонагӣ, балки симои идеалии падарро, ки метавонад боиси муносибатҳои ҷинсӣ, ихтилоли ва вобастагии эмотсионалӣ гардад. Барои шахсоне, ки дар кӯдакӣ бо волидайн ҷинси муқобил муносибатҳои низоъӣ доштанд, ҷанбаи манфии принсипи мардонагӣ ё занона (анима ё анимус) ба беҳушии шахсии ӯ ворид карда мешавад, ки боиси муноқишаи дохилӣ, хусумати пинҳонӣ ё ошкоро нисбат ба ашхоси ҷинси муқобил, муносибатҳои ҷанҷолӣ дар оила ё зуд-зуд иваз шудани шарик дар ҷустуҷӯи идеал бошад [2].

Барои муайян кардани заминаҳои ташаккули намуди муносири зан бояд ба масъалаи тарбияи духтари наврас муроҷиат кард, зеро духтар зани оянда аст. Асри 21 барои занон имкониятҳои бисолиқаро боз кард, вале дар баробари ин бар дӯши онҳо бори масъулиятҳои азимро гузошт. Занон дар назди мардон ҳуқуқҳои қалон гирифта, тавонистанд меҳнат кунанд, ба сиёсат машғул шаванд, тақдири худро худашон ҳал кунанд. Аммо маълум шуд, ки барои оила вақт намерасад. Тарзи зиндагии зан боиси талоқҳои зиёд шудааст. Талоқ тақдири қудаконро вайрон кард. Кӯдакон ба воя расида волидони худро нусхабардорӣ мекарданд ва ҳамин тавр як насл ба як ҳалқаи ногувор меафтад.

Кӯдакон аз оилаҳои муҳочир дар зуҳуроти ҳолати эмотсионалиро рафторӣ, асосан дар ҳислатҳои нобаробариро дарк мекунанд, сабаби ин набудани муносибатҳои эмотсионали комил бо кӯдак ва оқибати он мушкilot дар сохтани муносибат бо одамон мебошад, зеро характер ҷӣ гуна аст, системаи муносибат бо одамони дигар низ ҳамин тавр мебошад [12].

Ҷавонмарде, ки дар кӯдакӣ модарашро аз лату кӯби падар муҳофизат мекард, дар нақши шавҳар занашро мезанад. Ҷавонзане, ки дар айёми кӯдакӣ аз худдории эҳсосии модар ранҷ мебард, дар нақши модар, меҳру ситоиши фарзандашро рад мекунад. Ҳоло ин насли волидайн наметавонанд объекти муносиби проексияи архетипҳои Падару Модар барои фарзандони худ бошанд, ки ба ташаккули симои манфии волидайн дар зехни онҳо мусоидат мекунад. "Илова бар ин, мумкин аст, ки кӯдак симои манфии волидайнро мерос гирад, ва дар ин ҳолат, ҳатто як ҳолати суиистифода аз қудрати волидайн метавонад барои ин кӯдак кофӣ бошад, то волидайнро танҳо аз тавассути призмаи манфӣ эҳсос кунад (баъзан, зеро волидони идеалӣ вучуд надоранд)" [2].

Тарбияи духтарак дар замони мо кори бисёр мураккаб ва масъулист, ки ба якҷанд омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ вобаста аст. Вале барои волидайн интиҳоб кардани тарзи дуруст барои тарбия, муҳим аст, ки на танҳо шеваи волидайн, балки фазо ва муҳити тарбия низ ба таври дуруст таъсир гузорад. Ба хоҳири рафъи мушкilotи гуногун, ки бо тарбияи духтари баору боиффат, ифшо ва комёбӣ мувофиқ аст, волидайн бояд огоҳ бошанд, ки усулҳои гуногуни тарбия метавонад натиҷаҳои мутафовит диҳад.

Ҷудой аз волидайн як ҳолати стрессии ҷиддӣ барои наврасдухтар аст, ки метавонад боиси рушди изтироб, невроз ва эҳтимолан агрессия гардад. Аммо, на ҳама кӯдакон яксон ба ин стресс воқунӣш нишон медиҳанд. Устувори кӯдакон нисбат ба ҷудой аз волидайн ба омилҳои ирсӣ ва равонӣ вобаста аст. Ба ин тартиб, бархе кӯдакон ихтилоли аффективӣ ва рафториро нишон намедиҳанд, дар ҳоле ки дигарон метавонанд бо мушкilotи психосоматикӣ ва депрессия рӯбарӯ шаванд. Дарачаи таъсири ҷудой ба кӯдак, одатан, бо шиддат ва наздикӣ дар алоқа бо волидон алоқаманд аст. Кӯдаконе, ки робитаи эмотсионали наздик бо

волидонашон доранд, чудоиро вазнинтар паси сар мекунад нисбат бо он кудаконе, ки муносибати сард бо волидайн доранд[3].

Ҳангоми наврасӣ, духтари наврас эҳсоси балоғат пайдо мекунад, вале мақоми иҷтимоии ӯ то ҳол каме ба кӯдак монанд аст. Ин метавонад боиси ҷудоии эҳсосӣ ва тафовут дар муносибатҳо бо калонсолон гардад. Дар ин давра, духтари наврас ба як марҳалаи мураккаб гузаронида мешавад, ки эҳсоси мустақилият ва вобастагӣ аз муҳити оилавӣ ва ҷамъиятиро баробар дар худ ба вучуд меорад. Ин норасоӣҳо ва ҳисси тафовут метавонад ба муноқишаҳо бо дигарон, аз ҷумла бо шахсоне, ки волидайн онҳоро ивоз мекунад ё ин, ки кудакон дар назорати падар қарор доранд.

Дар ин марҳилаи ҳаёт, хусусан, **гамхорӣ ва гармии модар** барои духтари наврас хеле муҳим аст. Вақте ки духтари наврас шод ва ё пур аз ғаму андӯх аст, модар метавонад бо таъриф ва дастгирии шабех ҳиссиятҳои ҷудоии духтари худро кам кунад. Модар бояд эҳсоси меҳробонӣ ва амниятро нишон диҳад, зеро ин метавонад ба кӯдак дар рушди худ маънавият ва амният диҳад.

Барои модароне, ки барои таълим ва тарбия кӯдакҳо қарор доранд, махсусан модароне, ки муҳочиратро интихоб мекунад, **сафар ба дигар кишварҳо ва рафтани аз муҳити оилавӣ ва иҷтимоии хонаводагӣ** бо худ бардошти зиёде меорад. Ҳангоме ки модар ба муҳочират меравад, ба талабот ва мушкилоти ҷудоии оилавӣ дучор мегардад, ки метавонад ба тарзи муносибати вай бо духтари наврас таъсир гузорад. Дар чунин шароит, эҷод кардани муносибатҳои хуб бо кӯдакони худ ва таҳкими иртиботи ҳаррӯза ба як масъалаи муҳим табдил меёбад.

Модароне, ки барои беҳбудии фарзандони худ кӯшиш мекунад ва ба муҳочират рафтаанд, бояд дарк кунанд, ки тафовутҳо дар тарзи ҳаёт ва муҳити нав метавонанд боиси изтироб ва стрессҳо барои фарзандон, махсусан дар давраи наврасӣ, гарданд. Аз ин рӯ, **дӯстии бо модар ва эҳсоси эҳтиром ва муҳаббати ӯ** ба духтари наврас ҳатман ба рушди дурусти ӯ кӯмак хоҳад кард.

Mitrofan И, D. Vuzducea реаксияи ҷудошавиро ба таври зайл нишон доданд.

1. **Марҳилаи шок:** инкори ҳолати воқеии вазъияти рафтани дар бар мегирад. Ин ҳолат ҳамчун «манъқардан» тавсиф карда мешавад ва дар ҳолати зарба ҳамчун муҳофизати табиӣ амал мекунад. Кӯдакон метавонанд далели воқеии рафтани рад кунанд ва ба ёд оранд ва аз хотираҳо лаззат баранд, ба аксҳои оила, волидайн назар кунанд, ҳама гуна созиш кунанд, танҳо падару модарро дидан меҷӯянд, овози уро ба воситаи телефон бишнавад.

2. **Марҳилаи ранҷу азоб ва номуташаккилӣ:** давраеро ифода мекунад, ки дар он аз байн рафтани муносибатҳо бо наздикон эҳсос мешавад. Дарди ҷудой ба ҳадди аксар эҳсос мешавад ва дар азоби эмотсионӣ, афсурдагӣ, фикрҳои худкушӣ, вайроншавии хоб, изтироб, гунаҳкорӣ, тарс, ҳалалдорӣ дар симои «ман» ифода меёбад.

3. **Марҳилаи барқароршавӣ:** гузариш аз ҳолати депрессияи шадид ба ғамгиниро ифода мекунад.

4. **Марҳилаи қабул:** кӯдакон вазъияти воқеии ҷудошавиро аз волидайн, бо каме дастгири аз муҳити атроф қабул мекунад, кӯшиш мекунад, ки эҳсосоти худро ба тартиб дароранд [18].

Қайд карда зарур аст, ки дар марҳилаи қабул, ки кӯдак аз ҷудоии эмотсионалии волидайн мувофиқат мекунад, шифо ё беҳбудии пурраи рӯҳӣ ба амал намеояд. Кӯдакони ин тоифа, ки дар раванди қабул қарор доранд, бисёр вақт бо ҳамсолони худ камтар муошират мекунад. Вақте ки онҳо бо стресс ё шиддати эмотсионалӣ рӯбарӯ мешаванд, маъмулан хашм ва эҳсосоти манфиро ошкоро ва бе нигоҳ доштани онҳо баён мекунад. Ғайр аз ин, онҳо метавонад эҳсоси давомдори талафот ва нотавонӣ дошта бошанд, ки дар натиҷа дар рафтани онҳо, хусусан дар муносибат бо дигарон, таъсири манфӣ мегузорад. Кӯдакон метавонанд ба ҳисси хастагӣ, оромиш наёфтани дохилӣ ва намоиш додани таҷрибаҳои манфии дарунӣ, ба мисли депрессия ва асабонияти доими дучор шаванд.

Муҳим аст, ки кӯдак бо кӣ мемонад, зеро ҷудоии ӯ аз модар ва вайрон шудани муносибатҳои эмотсионалии байни модар ва кӯдак метавонад омиле хеле қавие бошад, ки ба рушди психоэмоционалии кӯдак таъсир мерасонад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки кӯдаконе, ки дар муқоиса бо фарзандони оилаҳои солим, танҳо бо падарашон зиндагӣ мекунад ва дастгирии эмотсионалии волидайнро то андозае камтар эҳсос мекунад, аксар вақт бо мушкилоти аффективӣ ва рафтани дучор мегарданд. Ин таҳқиқотҳо на танҳо муносибати кӯдак бо модар, балки шароити умумии иҷтимоӣ ва таълимиро низ таҳлил мекунад, ки на камтар дар рушди ихтилолҳои психоэмоционалӣ аҳамият доранд [11].

Муҳочират метавонад ба кӯдакон таъсири гуногун дошта бошад. Баъзан муҳочират метавонад барои кӯдакон як таҷрибаи мусбӣ бошад, вале дар баъзе мавридҳо боиси мушкилот мегардад. Таъсири мусбати муҳочират ба кӯдакон метавонад омӯзиши забони нав, имкониятҳои бехтари таҳсил ва рушдро барои духтари наврас таъмин кунад. Модарон, ки дар муҳити нав қарор доранд, одатан кӯшиш мекунанд, ки фарзандонашон дар мактабҳои хуб таҳсил кунанд. Модарон метавонанд арзишҳои нав ва муосирро ба духтари худ интиқол диҳанд, ки ин ба формати шахсияти онҳо кӯмак мекунанд. Онҳо метавонанд духтари худро ба озодиву мустақилият ва ҳуқуқҳои гендерӣ шенос кунанд. Модарони муҳочир метавонанд ҳамчун намунаи пешрафти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ барои духтари худ хизмат кунанд, ки ин дар ташаккули шахсияти онҳо таъсир гузошта метавонад. Модарон, ки фарҳангҳои гуногунро таҷриба мекунанд, метавонанд духтари наврасро бо анъанаву арзишҳои зиёде шенос кунанд, ки ин фаҳмиш ва эҳсосоти онҳо дар бораи ҷаҳони атрофро рушд медиҳад.

Аксар вақт фикр мекунанд, ки муҳочират як падидаи бетарафии ҷинсӣ аст, дар ҳоле ки дар асл он як падидаи гендерӣ аст. Занҳо ва мардон бо сабабҳои гуногун муҳочират мекунанд, аз каналҳои гуногуни муҳочират истифода мекунанд, дар раванди муҳочират нақшҳои гуногун доранд ва таҷрибаи гуногун доранд, зеро нақшҳо, Муносибатҳои гендерӣ ва нобаробарӣ ба раванди муҳочират таъсир мерасонанд ва муайян мекунанд, ки муҳочир мешавад ва чаро ва чӣ гуна онҳо барои муҳочират қарор қабул мекунанд.

Дар ташаккули шахсияти духтари наврас, нақши модар хеле муҳим аст. Духтар аз муошират бо модараш, дарсҳои ахлоқӣ, фарҳангӣ ва рафториро меомӯзад. Агар модар дар тарбияи духтари наврасаш ширкат накунад, махсусан дар ҳолате, ки модар барои муҳочират ба дигар кишвар меравад, ин метавонад ба ҳолати эмотсионалии фарзанд таъсири манфӣ расонад. Аз ин рӯ, иштироки доимии модар дар ҳаёти фарзанд муҳим аст, то ки духтар дар муҳити гарм ва дастгирикунонда тарбия ёбад.

Муҳочирати меҳнатӣ барои занони тоҷик на танҳо як фурсати иқтисодӣ мебошад, балки ин раванд ба тағйироти амиқ дар нақшҳои иҷтимоӣ, сохтори оила ва муносибатҳои иҷтимоӣ оварда мерасонад. Барои роҳ ёфтани ба беҳбудии устувор ва ҷавобгӯ ба ниёзҳои ҳарду тараф, зарур аст, ки ҷомеа ва давлат ба ин масъала таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намоянд.

Муносибати падару модар аз бисёр омилҳо вобаста буда, на танҳо ба инкишофи рӯҳии кӯдак, балки ба рафтори ӯ низ таъсири калон мерасонад. Бе меҳри модарӣ, бе алоқаи зич бо фарзанд шахсияти комил ташаккул ёфта наметавонад.

Муносибатҳои оилавӣ дар ташаккули шахсияти наврас ва ҳолати эмотсионалӣ нақши муҳим доранд. Хусусан меҳостам дар бораи муносибати духтари наврас ва модараш суҳан ронам, ки онро аз таъсири муҳити зист ва шароити иҷтимоие, ки дар он зиндагӣ мекунанд, ҷудо кардан мумкин нест.

Таъсири муҳочирати меҳнатии модар ба наврасдухтар метавонад як ба як таъсири мусбат ва манфӣ дошта бошад. Аз як тараф, он метавонад дар рушд ва омодагии шахсияти наврас, ташаккул ё мустақилият ё равишҳои масъулиятӣ кӯмак расонад, вале аз тарафи дигар, таъсири манфӣ эмотсионалӣ, танҳои ва эҳсоси набудани метавонанд ба муаммоҳои равонӣ ва муҳити оилавӣ таъсир расонанд.

Барои занони муҳочир, муҳим аст, ки дар баробари муҳити корӣ, эҳтиёҷоти маънавӣ ва эмотсионалии кӯдакон ва наврасон аз он ҷумла наврасдухтаронро низ мавриди таваҷҷуҳ гирифта шаванд.

АДАБИЁТ

1. Варга, Ф. Я. Структура и типы родительского отношения. М., 2002.
2. Виллюнас, В. К. Психологические механизмы мотивации человека М., 1999.
3. Виллюнас, В. К. Психология эмоциональных состояний. М., 1995.
4. Выготский, Л.С. Избр. психол. тр. в 2 т. М., 1986
5. Гарбузов, В. И. Неврозы детского возраста и их профилактика. Л., 2001.
6. Додонов, Б. И. Эмоции как ценность. М., 2001.
7. Изард, К. Эмоции человека М., 2005.
8. Кон, И.С. Психология ранней юности. М., 1999. С. 409-415.
9. Кошелева, А. Д., Алексеева, А. С. Диагностика и коррекция материнского отношения М., 1997.

10. Матейчек, З. Родители и дети. М., 2001.
11. Мещерякова, С. Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопросы психологии, 2000, №5 С. 18 – 27.
12. Петровский, А.В. Психология о каждом из нас. М. 2004.
13. Плотченкс, И. Психология в семье. М. 2003.
14. Попцова, Е. В. Качества матери, необходимые для психического развития ребёнка раннего возраста М., 1999.
15. Радионова, М. С. Динамика переживания женщиной кризиса отказа от ребёнка. М., 1997.
16. Синягина, Н.Ю. Психология детско-родительских отношений М. 2003.
17. Фельдштейн, Д.И. Психология взросления М. 1999.
18. Mitrofan, I., Buzducea, D. Experienta pierderii si a durerii la copii. Iasi, 2003.

ТАШАККУЛИ ТАМОЮЛИ АРЗИШИИ ХОНАНДАГОНИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ БА ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ

ВОСИЕВ Қаришбой Восихович – омӯзгори калони кафедраи назария ва методикаи тарбияи ҷисмонии Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, ш. Душанбе, к. Лучоб, 53, тел.: (+992) 907 48 47 49

Муаллиф дар мақолаи худ мавзӯи ташаккули тамоюли арзишии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба тарзи ҳаёти солим дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмониро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Таъкид карда мешавад, ки яке аз масъалаҳои мубрами муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мушкилоти ташаккул ва рушди тарзи ҳаёти солими хонандагон ба ҳисоб рафта, аҳамияти омӯзиши он бо ғамхории ҷомеа дар бораи саломатии аҳолии Тоҷикистон ба миён омадааст. Қайд карда шудааст, ки тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим ин раванди тӯлонӣ ва пай дар пай мебошад, ки низоми ҷорабиниҳои умумимақтабӣ ва беруназсинфиро дар бар мегирад, аз ин рӯ, ҳамчун рисолати муҳими муассисаи муосири таҳсилоти миёнаи умумӣ зарурати пешбурди тарзи ҳаёти солим, ташаккул ва рушд додани талаботи таълимгирандагон ба фаъолияти фаъолна барои ҳифз ва таҳкими саломатии онҳо ба шумор меравад.

Хулоса карда мешавад, ки нақши тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули тамоюли хонандагон ба тарзи ҳаёти солим муҳим буда, он дар ба баланд бардоштани сатҳи қобилияту имкониятҳои физиологии функционалии онҳо, нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатии ҷисмонӣ психикӣ ва соматикӣ онҳо мусоидат менамояд. Ташаккули тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим дар хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ҳаёти ҳар яки онҳо нақши хеле муҳим бозида, ҳамчун яке аз роҳҳои асосии ноил шудан ба муваффақият ба шумор меравад.

Важҳо калидӣ: тамоюли арзишӣ, хонанда, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, Тоҷикистон, тарзи ҳаёти солим, шахсият, ҷомеа, машғулият, тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, ҳавасмандӣ, солимгардонӣ, кориоямӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНОЙ ОРИЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗКУЛЬТУРЫ

ВОСИЕВ Қаришбой Восихович – старший преподаватель кафедры теории и методики физической культуры Таджикского института физической культуры им. С. Рахимова, г. Душанбе, ул. Лучоб, 53, тел.: (+992) 907 48 47 49

В своей статье автор исследует тему формирования ценностной тенденции учащихся общего среднего образовательного учреждения к здоровому образу жизни на занятиях физического воспитания. Подчеркивается, что одной из актуальных проблем учреждения общего среднего образования является проблема формирования и развития здорового образа жизни учащейся молодежи, а важность ее изучения возникла в связи с заботой общества о

здоровье населения страны. Отмечается, что ценностная ориентация на здоровый образ жизни представляет собой длительный и непрерывный процесс, включающий систему общешкольной и внеклассной работы, поэтому в качестве важной миссии современного учреждения общего среднего образования выдвигается необходимость формирования здорового образа жизни, формирование и развитие потребности учащихся в активной деятельности по охране и укреплению своего здоровья.

Сделан вывод, что роль физического воспитания важна в формировании ценностной ориентации учащихся к здоровому образу жизни, оно способствует повышению уровня их физиологических и функциональных возможностей, сохранению и укреплению физического, психического и соматического здоровья. Формирование ценностной ориентации на здоровый образ жизни у учащихся общеобразовательного учреждения играет очень важную роль в жизни каждого из них и рассматривается как один из основных путей достижения успеха.

Ключевые слова: ценностная ориентация, учащийся, общеобразовательное учреждение, Таджикистан, здоровый образ жизни, личность, общество, занятие, физическое воспитание, спорт, мотивация, укрепление здоровья, работоспособность.

FORMATION OF VALUE ORIENTATION OF PUPILS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTION TO A HEALTHY LIFESTYLE IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES

VOSIEV Karshiboy Vosikhovich – senior lecturer of the Department of Theory and Methodology of Physical Culture of the Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, Dushanbe, Luchob Street, 53, **phone:** (+992) 907 48 47 49

In his article, the author reviews the topic of the development of the value orientation of the pupils of the general secondary education institution towards a healthy lifestyle in physical education classes. It is emphasized that one of the pressing issues of the general secondary education institution is the problem of formation and development of a healthy lifestyle of pupils, and the importance of studying it has arisen with the concern of the society about the health of the population of Tajikistan. It is noted that the value orientation to a healthy lifestyle is a long and continuous process that includes the system of school-wide and extracurricular activities, therefore, as an important mission of a modern institution of general secondary education, the need to promote a healthy lifestyle, form and development of pupils' needs for active activities to protect and strengthen their health.

It is concluded that the role of physical education is important in forming the orientation of pupils to a healthy lifestyle, and it helps to increase the level of their physiological and functional capabilities, maintain and strengthen their physical, mental and somatic health. The formation of a value orientation towards a healthy lifestyle in the pupils of the general secondary education institution plays a very important role in the life of each of them and is considered as one of the main ways to achieve success.

Keywords: value orientation, pupil, general secondary education institution, Tajikistan, healthy lifestyle, personality, society, occupation, physical education, sports, motivation, health promotion, working capacity.

Дар ҳар ҷомеа, дар ҳар шароити сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ солимии насли наврас масъалаи муҳими ҷомеа, илму маориф ба шумор меравад. Имрӯз яке аз масъалаҳои мубрами муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мушкилоти ташаккули тарзи ҳаёти солими хонандагон мебошад. Муҳимияти омӯзиши масъалаи ташаккул ва рушди тарзи ҳаёти солим дар хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо ғамхорӣ ҷомеа дар бораи саломатии аҳолии Тоҷикистон ба вуҷуд омадааст. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифз ва таҳкими саломатии насли наврас бо санадҳои меъриии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», барномаҳои давлатии рушди соҳаи маориф, аз ҷумла, Барномаи давлатии ташаккули тарзи ҳаёти солим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2001-2011, Барномаи миллии рушд барои солҳои 2007-2015, Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020, Барномаи рушди тарбияи

чисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 аз 30 декабри соли 2021, № 568, фармон ва паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда мешавад.

Насли ҷавони аз ҷиҳати ҷисмонӣ қавӣ, солим ин ояндаи босубот ва рушди дилпурунаи ҳар як миллат, ҳар як давлат мебошад. Дар таърих мисолҳои вобастагии бевосита фардои як миллат ба солимии ҷисмонӣ ва маънавии ҷавонон бисёр дучор меояд. Насли солим аз бисёр ҷиҳат нерӯи меҳнатӣ ва репродуктивии аҳолии калонсоли мамлакатро муайян мекунад. Ҳоло аксари давлатҳо бартарияти нуфузи худро аз суръати рушди иқтисоди мамлакат ба рушди инсонии солим, тарбияи насли солим тахвил медиҳанд. Аз ин рӯ, дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон тамоюли дарки муносибати арзишӣ ба саломатии шахсият ба мушоҳида мерасад.

Тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим ҳамчун ченаки сифати фаъолияти ҳаётии одамон, имконияти муносибати шаҳрвандон ба саломатии худ ҳамчун арзиши устувор, шарти идома додани насли солим, ҳифз ва таҳкими нерӯи меҳнатӣ, эҷодкорӣ ва маънавият шахс амал мекунад.

Тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим ин раванди тӯлонӣ ва пай дар пай мебошад, ки низоми чорабиниҳои умумимақтабӣ ва беруназсинфиеро дар бар мегирад, ки ба ташаққули мавқеи фаъоли ҳифз ва таҳкими саломатӣ дар низоми муносибати фаъолиятӣ дар хонандагон нигаронида шудааст. Аз ин лиҳоз, ҳамчун рисолати муҳими муассисаи муосири таҳсилоти миёнаи умумӣ зарурати пешбурди тарзи ҳаёти солим, ташаққул ва рушд додани талаботи таълимгирандагон ба фаъолияти фаъолон барои ҳифз ва таҳкими саломатии онҳо маҳсуб мешавад.

Сарбории аз ҳад зиёди раванди таҳсилоти бо фанҳои таълимӣ, тарзи ҳаёти камҳаракати кӯдакон, вақтузарронии беназорат бо бозихҳои компютерӣ, ғизои нодуруст, бепарвой ба саломатии худ ва умуман тарзи ҳаёти солим, вазъи мураккаби экологӣ, мавҷудияти нӯшокиҳои спиртӣ, моддаҳои психотропӣ ва нашъадор сабабҳои асосии фаъолияти нокифояи ҷисмонӣ ва ба таври назаррас бад шудани саломатии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб мешаванд. Дер боз маълум аст, ки тарбияи ҷисмонӣ воситаи тавоноии ташаққул ва рушди иҷтимоии инсон, тақмили сифатҳои инфиродӣ ва шахсии он, инчунин тақмил додани хусусиятҳои муҳими касбӣ, фаъолнокии ҷисмонӣ ва ғайра мебошад. Чунон ки Г.Н. Голубева қайд мекунад, имрӯз ягон соҳаи фаъолияти инсонро пайдо кардан ғайриимкон аст, ки ба тарбияи ҷисмонӣ алоқаманд набошад, зеро тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар маҷмӯъ арзишҳои маънавий ва моддӣ ҷомеа ва арзишҳои абзорӣ ҳар як шахс дар алоҳидагӣ эътироф карда мешаванд, ки бо азхуд кардани он фард фарҳангро азхуд карда, онро дигаргун месозад [4, С. 46].

Таҳлили илмию педагогии осори олимони маъруф (Г.И. Баришев, М.М. Бахтин, И.Н. Воробева, В.Н. Горелова, В.В. Левченко, Л.Ф.Лесгафт, Л.И.Лубишева, Р.Р.Магомедов, В.В.Марков, А.В. Родинов ва диг.) оид ба ташаққул ва рушди муносибати ҳавасмандӣ-арзишӣ насли наврас ба тарзи ҳаёти солим дар раванди тарбияи ҷисмонӣ имкон дод вазифаҳои муҳими мактаб муайян карда шаванд, ки аз: ҳифз ва таҳкими саломатии хонандагон, баланд бардоштани сатҳи нерӯи мутобикшавии бадан, азхуд намудани қоидаҳои принципҳои асосии татбиқи тарзи ҳаёти солим, инкишофи пурарзиши физиологӣ, психикӣ ва ҷисмонии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мувофиқи хусусиятҳои инфиродӣ ва синну солии онҳо иборат мебошанд.

Таърифи ба маънои асли наздики тарзи ҳаёти солимро Л.И. Лубишева додааст: «Тарзи ҳаёти солим ин раванди риояи қоидаҳо, қонуниятҳо, меъёрҳо, принципҳо ва маҳдудиятҳои муайяни шахс дар ҳаёт мебошад, ки ба мутобикати беҳтарини бадан ба шароити муҳити зист, нигоҳ доштани саломатӣ ва сатҳи баланди коршоямӣ дар фаъолияти таълимӣ, касбӣ ва корӣ мусоидат мекунад» [9, С. 94].

Масъалаи татбиқи нерӯи солимгардонии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш бо мақсади таҳким ва нигоҳ доштани солимии ҷисмонӣ, психикӣ ва психофизиологии хонандагон, ташаққул ва рушд додани маҳорату малакаҳои тарзи ҳаёти солим ба яке аз самтҳои афзалиятноки тақмили ташкилоти муосири таҳсилотӣ табдил меёбад. Дар асоси таҳлил ва ҷамъбасти муносибатҳои пешбари концептуалии масъалаи таҳқиқот (педагогӣ, ҷомеашиносӣ, психологӣ, фалсафӣ, тиббӣ) мо тарзи ҳаёти солимро ҳамчун шакли мушаххаси ташкили фаъолияти ҳаётии одамон таъриф мекунем, ки ба баланд шудани сатҳи мутобикшавӣ ба сарбориҳои психикӣ эҳсосотӣ, психикӣ, меҳнатӣ ва ҷисмонӣ, таҳким ва нигоҳ доштани саломатии инсон; қонеъ кардани ниёзҳо ва манфиатҳои ҳаётан муҳими худ дар доираи маҳдудиятҳои иҷтимоӣ ва табиӣ мусоидат мекунад. Он бо сафарбаркунии шахсиятӣ-

ҳавасмандии имкониятҳо ва қобилиятҳои ақлонӣ, ҷисмонӣ, психикӣ, психикӣ, иҷтимоӣ, эҷодии насли наврас алоқаманд аст.

Олими машхури рус, асосгузори назарияи илмии тарбияи ҷисмонӣ дар Россия П.Ф. Лесгафт навишта буд, ки тарбияи ҷисмониро танҳо бо солимгардонӣ ва мустаҳкам намудани бадан ё инкишоф додани маҳорати варзишӣ маҳдуд кардан лозим нест, балки он бояд бо вазифаҳои тарбияи ахлоқӣ, маънавӣ, фикрӣ, меҳнатӣ ва зебоишиносӣ ба таври канданашаванда пайваст бошад. Танҳо дар сурати мавҷуд будани низоми аз ҷиҳати мантиқӣ мувофиқи унсурҳо, ки мақсаду мазмуни тарбияи ҷисмонӣ, тарҳрезии техникаи педагогии идоракунии раванди таҳсилотӣ, нақша ва барномаҳои таълимии тарбияи ҷисмониро дар бар мегиранд, ба ақидаи олим, татбиқи мақсади тарбияро аст, ки аз инкишофи ҳамаҷониба ва ҳамоҳанги фаъолияти бадани инсон иборат мебошад, ба амал баровардан мумкин аст [8, С. 389].

Нигоҳ доштани тарзи ҳаёти солим махсусан дар байни кӯдакон хеле муҳим аст, аз ин рӯ зарур аст дар онҳо тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим ташаккул ва рушд дода шуда, барои нигоҳ доштани он тамоми шароит фароҳам оварда шавад. Тарзи ҳаёти солим коршоямии хуби ақлонӣ ва ҷисмониро талаб мекунад. Тарзи ҳаёти солимро ҳамеша пеш бурдан зарур аст, аммо дар давраи наврасӣ ба ин раванд диққати зиёд додан лозим аст. Аз ин рӯ, мақсади ташаккули тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим дар фаъолияти омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бо хонандагони синфҳои болоӣ дар онҳо ташаккул додани муносибати масъулиятнок ба саломатии худ ҳамчун арзише, ки табиат ба онҳо додааст, мебошад. Аксари хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дар айёми наврасӣ дар худашон одатҳои бадро меомӯзанд, баъзеҳо ба онҳо даст мезананд ва ба саломатиашон зарари калон мерасонанд, дигарон бошанд, баръакс, онҳоро рад мекунанд, дар бораи худ ва саломатии худ ғамхорӣ мекунанд, ба варзиш машғул мешаванд, тарзи ҳаёти солим ва фаълро пеш мебаранд. Хонандагони синфҳои болоӣ хуб мефаҳманд, ки интиҳоби касб бо талаботи махсус ба саломатӣ муайян карда мешавад [5, с. 44].

Дар доираи таҳқиқоти мазкур қайд кардани аҳамияти ташаккули тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим тавассути мусобиқаҳои варзишӣ, машғулиятҳо, сайругаштҳо, бозиҳои варзишию фароғатӣ ва ғайраро ба мақсад мувофиқ мешуморем. Лозим аст аз ҷониби омӯзгорон ва психологҳо дар раванди таълиму тарбия дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ташҳиси мунтазами сатҳи ташаккули тасаввуроти наврасон дар бораи тарзи ҳаёти солим ташкил карда шавад. Бо мақсади инъикоси масъалаҳои ташаккули тарзи ҳаёти солим гузаронидан машварату суҳбатҳо, вохӯриҳо ва конференсияҳо ҳам барои гурӯҳҳои педагогӣ, ҳам ҳам барои падару модарони хонандагон зарур аст. Ҳамчун тадбири зарурӣ иштироки фаъолони волидон дар маҷлисҳои падару модарон дар мубодилаи таҷриба ҷиҳати ҳифзу нигоҳдории саломатии худ ва фарзандонашон ба ҳисоб меравад. Роҳбари синф яқоя бо омӯзгорони фанӣ бояд чорабиниҳои беруназсинфиеро ташкил намояд, ки ба ташаккули тамоюли арзишӣ ба тарзи ҳаёти солим дар наврасон мусоидат хоҳад кард [5, с. 45].

Муайян карда шудааст, ки давраи «ҳаёти мактабӣ»-и кӯдакон дар психологияи синну соли аз 6-7 то 16-18-сола муайян карда мешавад. Дар давоми ин муддат кӯдак тағйироти сершумори амиқ ва хеле ҷиддӣ ҳам ҷисмонӣ, ҳам психологиро аз сар мегузаронад. Яке аз вазифаҳои дарси тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ин самт, чунон ки бисёре аз олимон (М.И. Бекоева, А.Г. Бугулов ва Х.М. Сокаев, И.Н. Воробева, Э.Р. Кочиева,) [1, с. 77-83; 2, с. 33-36; 3, с. 25-28; 7, с. 88-90] қайд кардаанд, ҷаброни тағйироти баамаломата ва ҳавасмандгардонии инкишоф ва рушди дурусти хонанда мебошад. «Дар тамоми ҷаҳон, чунон ки И.Н. Воробёв дар интишори худ қайд мекунад, ба нақши тарбияи ҷисмонӣ ба таври гуногун баҳо медиҳанд: баъзеҳо ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш шубҳадоранд, дигарон онро сарфи беҳудаи вақт мешуморанд, сеюмиҳо маънои машғулияти ҷисмониро равшан ҳис мекунанд, чоурумиҳо аҳамияти машғулиятҳои варзиширо дар мавзунӣ ва зебоии бадани инсон мебинанд ва ғайра. Зиёда аз ин, ҳар кадоми онҳо ба тарбияи ҷисмонӣ ва машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ муносибатҳои гуногундоранд: касе аз телевизион тамошои барномаҳои варзиширо афзалтар медонад; касе танҳо меҳорад бо ягон намуди варзиш ё тарбияи ҷисмонӣ барои нигоҳдории саломатӣ машғул шавад, барои касе варзиш метавонад танҳо як воситаи мавҷудият бошад» [3, с. 28].

Машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ худназораткунӣ, худтанқидкунӣ ёд дода, якпорчагии инкишофи умумифарҳангӣ, ҷисмонӣ, психикӣ ва маърифатии онҳоро таъмин мекунанд; ба хонандагон барои барқарор

намудани алоқа ва муносибатҳои байни мақсад ва ангезаи гузаронидани машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ кумак мекунад. Машғулиятҳои тарбияи ҷисмониро дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ташкил намуда, омӯзгор бояд ба талаботи аз ҷониби давлат ба тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун фанни таълимӣ муқарраргардида таъя намояд, ки аз инҳо иборат аст:

- мақсади асосии тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд инкишофи ҳамаҷонибаи ҷисмонии хонандагони дорои нерӯи муътадилӣ психикӣ ва физиологӣ бошад;

- машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш бояд ҳамчун воситаи ташаккули ҳавасмандгардонии тарзи ҳаёти солим дар хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ истифода шаванд;

- ба самти асосии фаъолияти омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ бояд инкишоф додани қобилият ва талаботи фардӣ ҳар як хонанда, фаро гирифтани ҳамаи хонандагон ба ҷорабинҳои гуногуни варзишӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва фарҳангии зинаҳои гуногун (муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, шаҳрӣ, ҷумҳуриявӣ ва ғайра) тақдир ёбад;

- зарур аст, то ки дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ба ташаккули дониш, маҳорату малакаҳои мустақилона гузаронидани машғулиятҳо оид ба баланд бардоштани фаъолнокии ҳаракатӣ, ислоҳи қадду баст ва бадан мусоидат намояд;

- ба ғайр аз ҳосиятҳои ҷисмонӣ, тарбияи ҷисмонӣ бояд ба рушди қобилиятҳои ақлонӣ, инкишофи тафаккури мантиқӣ, ташаккули фарҳанги муоширати байнишахсиятӣ, зухуроти муносибати эҳтиромона ба худ ва дигарон, фароҳам овардани шароит барои худифодакунӣ ва омодагӣ ба худмуайянкунӣ муваффақ дар зиндагӣ мусоидат намояд.

Масъалаи ҳавасмандии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба тарбияи ҷисмонӣ ва тарзи ҳаёти солим аз ҷониби муҳаққиқони зиёд мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар қорҳои онҳо масъалаҳои ташаккул ва инкишоф додани ҳавасмандӣ ба машғулиятҳои мунтазами машқҳои ҷисмонӣ баррасӣ шуда (А. Г. Бугулов, Х. М. Соқаев, И. Н. Воробёва) [2, с. 33-36; 3, с. 25-28], консепсияҳои гуногуни ташаккул ва рушди тасаввуроти хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дар бораи тарзи ҳаёти солим таҳия карда шудаанд (З.М. Сабанов; Т.А. Хорошева) [12, с. 345-348; 13, с. 278-280]. Аз ҷониби онҳо маҳз чунин масъала ба миён гузошта шуда буд: чӣ гуна дар хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ шавку рағбат ба таълим аз тариқи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш баланд бардошта шавад, яъне дар онҳо ҳавасмандии таълимӣ ба ҳамаи фанҳо ва махсусан тарбияи ҷисмонӣ ташаккул ва рушд дода шавад. Дар робита ба таҳсилот дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳавасмандии дохилӣ, берунӣ, умумӣ ва мушаххасро фарқ кардан лозим аст. Ҳавасмандии берунӣ хонанда метавонад хеле ноустувор бошад, зеро он баъзан бо ҳолатҳои тасодуфӣ ё ангезаҳои беруна ба вучуд меояд. Новобаста аз ҳолати вазъиятҳо ва ангезаҳои сабабҳо, таваҷҷуҳи устувор аксар вақт дар он ҳолате ба вучуд меояд, ки агар он бо ҳавасмандии дохилӣ ба вучуд омада бошад. Ҳавасмандии дохилӣ дар хонандаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ вақте ташаккул меёбад, ки қобилияти имкониятҳои ӯ бо ҳадафҳо ва ангезаҳои беруна мувофиқат мекунад, вақте ки ӯ аз таҳсил қаноатмандиро ҳис мекунад. Таъбиқи бомуваффақияти ҳадафҳои шахсии худ шавку рағбат ва ҳавасмандиро барои идомаи пайвастаи машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба вучуд меорад. Хусусияти муносибати хонанда бо омӯзгор ва ҳамсинфон дар ташаккули ҳавасмандии дохилӣ низ нақши муҳимро мебозад, ва ба ин низ, албатта, диққати махсус додан лозим аст.

Ҳавасмандии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ нисбат ба тарбияи ҷисмонӣ фарқ мекунад. Дар баробари ҳавасмандии берунӣ ва дохилӣ, шартан ангезаҳои умумӣ ва мушаххаси тарбияи ҷисмониро ҷудо кардан мумкин аст. Ангезаҳои умумӣ бо хоҳиши хонанда ба машғул шудан ба фаъолияти ҷисмонӣ ба таври умум тавсиф мешаванд, яъне дар ҳолати мазкур барои ӯ намуд ва хусусияти фаъолнокӣ эътибор надорад, ангеза бо талабот ба фаъолнокии ҳаракатӣ ба вучуд меояд. Ангезаҳои мушаххас бо он фарқ мекунад, ки намуди фаъолият дар дарс барои хонанда нақши муҳимро мебозад. Хонанда ба баъзе машқҳо ва бозиҳо афзалият дода, нисбат ба бозиҳо ва машқҳои дигар муносибати манфӣ дорад. Чун қоида, хонандагони хурдсол бозиҳоро афзалтар медонанд, дар ҳоле ки наврасон ба варзишҳои мушаххас, масалан, гимнастика ё волейбол афзалият медиҳанд. «Агар арзишҳо аз ҷониби шароити иҷтимоӣ фарҳангии ҳастӣ ба вучуд оянд, менависад Ю.О. Панков, пас ангезаҳо бо фаъолияти мушаххас муқаррар мешаванд. Одам ҳамеша дар ҳолати интиҳоби яке аз имконоти алтернативӣ қарор дорад. Дар сохтори ташаккул ва рушди ҳавасмандгардонӣ ба тарзи ҳаёти солим се ҷузъ: маърифатӣ: маҷмӯи донишҳо дар бораи тарзи ҳаёти солим, методҳо,

воситаҳо ва меъёрҳои татбиқи он; ҷаҳонбинӣ-арзишӣ: низоми маъниҳо ва талаботҳои шахсиятӣ, ки муносибати наврасони калонсолро ба рафтори валеологӣ муайян мекунад; фаъолиятӣ-рафторӣ: маҷмӯи малакаҳо ва маҳоратҳо барои намудҳои гуногуни фаъолияти ҳифзи саломатиро ҷудо кардан мумкин аст» [10, с. 122].

Вобаста ба ин, дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба тарбияи ҷисмонӣ диққати махсус додан лозим аст, зеро ин фан ба ҳалли масъалаҳои муҳими умумии педагогӣ нигаронида шудааст, ки дар байни онҳо баланд бардоштани нерӯи ақлонӣ, психикӣ ва ҷисмонии хонандагон асосӣ ба шумор меравад, яъне тарбияи ҷисмонӣ бояд на ҳамчун як фанни таълимии дуюмдараҷа бошад, балки ба ҳадди аксар ба тарзи ҳаёти хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ таъдил ёбад. Барои ин дар раванди таълиму тарбия қорӣ намудани чунин методҳо ва технологияҳои интерактивии таълим лозим аст, ки зимни он тарбияи ҷисмонӣ на танҳо ҳамчун як фанни оддии таълимии таълимӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бошад, балки ба воситаи тавоноии рушди ҷисмонӣ, психикӣ ва физиологии рушди хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, мустақкам намудан ва нигоҳдории тандурустии онҳо ва аз ҳама муҳимаш, ҳавасмандгардонӣ ба тарзи ҳаёти солим мубаддал шавад [3, с. 28].

Бояд қайд кард, ки ташаккули тамоюлҳои арзишии тарзи ҳаёти солим дар хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ аз марҳилаҳои зерин иборат мебошад:

1. Таъсиси низоми иттилоотию таблиғотии баланд бардоштани сатҳи донишҳо дар бораи таъсири манфии омилҳои хавф ба саломатӣ ва имкониятҳои паст кардани он. Дар асоси дониши воқеияти атроф дар хонандагон муносибат ва эҳсосоти муайян нисбат ба саломатии худ, ки изтироб, ҳаяҷон ва парешонаҳволи дар бораи сифати саломатии худ мебошанд, ташаккул ва рушд ёфта, ҳавасмандӣ ба ташаккули тарзи ҳаёти солим афзоиш меёбад.

2. «Таълими саломатӣ» фаъолияти таълимию тарбиявие мебошад, ки ба баланд бардоштани донишҳо дар бораи масъалаҳои саломатӣ ва ҳифзи он, ташаккули маҳорату малакаҳои ҳифз ва рушди саломатӣ нигаронида шудааст. Ин марҳила ба пайдоиши ҳавасмандӣ нисбат ба хоҳиши нигоҳ доштани саломатии худ нигаронида шудааст [6].

3. Қорҳои пешгирикунанда оид ба қоҳиш додани паҳншавии тамокукашӣ, кам кардани истеъмоли машрубот, пешгирии нашъамандӣ. Барои баланд бардоштани самаранокии чунин қор, ба ғайр аз даврҳои суҳбату соатҳои синфӣ, дар қорҳои тарбиявии ҳар як роҳбари синф ва омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ қоркунони маориф, илм, фарҳанг, ходимони намоёни сиёсӣ ва дигар шахсоне, ки дар байни гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли обрӯю эътибор доранд, фаъолонатар ҷалб кардан мумкин аст.

4. Ташвиқ намудани хонандагон ба тарзи ҳаёти фаъоли ҷисмонӣ. Муҳим аст на танҳо ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар низоми синфӣ-дарсӣ диққат дода шавад, балки гимнастика - машқҳои пагоҳирӯзӣ, сайру гашти пиёда, сафарҳо ва ғайраро низ ташвиқу тарғиб кардан зарур аст.

Ташаккули тамоюлҳои арзишӣ нисбат ба саломатии хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумиро зарур на танҳо дар қорҳои тарбиявии беруназсинфӣ амалӣ карда шаванд.

Дар ин росто, ҷузъҳои асосии вазифаҳои нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатии хонандагон дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ аз инҳо иборат аст:

- тамоюли арзишии раванди таълиму тарбия дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳифзи саломатӣ;

- ташаккули талабот ва масъулияти устувор дар кӯдакон оид ба бошуурона пеш бурдани тарзи ҳаёти солим;

- дарки аҳамияти тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули сифатҳои шахсиятӣ, таҳким ва нигоҳдории саломатии фардӣ аз қониби хонандагон;

- васеъ намудани таҷрибаи фаъолияти муштарак бо ӯдаару модарон дар татбиқи шаклҳои гуногуни фаъоли истироҳат ва фароғат;

- ғанӣ гардонидани таҷрибаи ҳаракатӣ аз ҳисоби машқҳои, ки ба ташаккул ва рушди хусусиятҳои зарурии ҷисмонӣ, баланд бардоштани нерӯи функционалии низомҳои асосии бадан ва ғайра нигаронида шудаанд [11, с. 11].

Ҳамин тариқ, тарзи ҳаёти солим ин низоми фардии рафтор ва одатҳои инсон мебошад, ки сатҳи зарурии зиндагӣ ва дарозумрии солимро таъмин мекунад. Дар асоси тарзи ҳаёти солим принципҳои биологӣ ва иҷтимоӣ: ғизои солим, нури офтоб, гармӣ, фаъолнокии ҷисмонӣ - аз як тараф, зебоишносаи зухуроти ҳаётӣ, ахлоқ, қобилияти худтанзимкунӣ - аз тарафи дигар қарор доранд.

Ба масъалаи ташаккули тарзи ҳаёти солим дар раванди таҳсилот имрӯз диққати зиёд дода шуда, барномаи асосии таълимии муассисаи таҳсилоти сатҳҳои гуногун бояд ташаккул ва рушди фарҳанги экологӣ, тарзи ҳаёти солим ва бехатарро дар барномаи тарбия ва иҷтимоисозии таълимгирандагон дар бар гирад.

Дар асоси гуфтаҳои дар боло хулоса баровардан мумкин аст, ки нақши тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули тамоюли хонандагон ба тарзи ҳаёти солим то ҷӣ андоза муҳим аст, ки ин дар навбати худ ба баланд бардоштани сатҳи қобилияту имкониятҳои физиологии функционалии онҳо, нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатии ҷисмонӣ психикӣ ва соматикӣ онҳо мусоидат менамояд. Илова бар ин метавон гуфт, ки бо чунин муносибат ба масъалаи муайяншуда тарбияи ҷисмонӣ ба шарт ва воситаи ташаккули арзишҳои маънавию ахлоқии шахсият, тарзи фаъолияти ҳаёти ва усули инкишофи ҳамоҳангии зиндагии хушбахтона, хурсандона, худтаъмини одам мубаддал мешавад.

Барои ноил шудан ба вазифаи гузошташуда зарур аст дар хонанда шавқу ҳавас ба тарбияи ҷисмонӣ ва хоҳиши иштирок кардан дар дарсхоро бедор кардан лозим аст. Ҳавасмандӣ ба фан ба фаъолнокии баланди маърифатӣ ва ҷисмонӣ дар дарсҳо мусоидат мекунад. Шавқу рағбат ба тарбияи ҷисмониро мо ҳамчун яке аз зухуроти мураккаби сохтори соҳаи ҳавасмандии шахсият баррасӣ мекунем. Раванди ташаккули шавқу ҳавас ба дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ осон нест. Он ҳам мафҳумҳои асосӣ оид ба фарҳанги ҷисмонӣ, ҳам баъзе донишхоро дар бораи анатомия ва физиологияи инсон, анатомия ва психология дар бар мегирад. Қисми муҳимтар қисми амалӣ ба ҳисоб меравад, ки ба донишҳои назариявӣ асос ёфтааст. Аз ин рӯ, бидуни шубҳа изҳор кардан мумкин аст, ки тарбияи ҷисмонӣ на танҳо баланд бардоштани дараҷаи тайёрии ҷисмонӣ хонандагони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, балки самти тарбиявиرو низ дар бар мегирад.

АДАБИЁТ

1. Бекоева, М.И. Формирование лидерских качеств у старшеклассников как педагогическая проблема // Проблемы современного педагогического образования. 2017. № 55-4. С. 77-83.
2. Бугулов, А.Г., Сокаев, Х.М. Роль физического воспитания в формировании практической компетенции человека // News of Science and Education. 2018. Т. 3. № 3. С. 33-36.
3. Воробьева, И.Н. Основные направления формирования мотивационно-ценностного отношения школьников к здоровому образу жизни // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2015. № 4 (13). С. 25-28.
4. Голубева, Г.Н. Формирование двигательного режима ребенка. – М.: Теория и практика физической культуры и спорта. 2006. – 124 с.
5. Гребенников, О. В., Толстик, А. О. Формирование у учащихся ценностного отношения к здоровому образу жизни // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 24. – С. 43-46. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56410.htm>.
6. Грищенко, Е.Е. Формирование ценностных ориентаций на здоровьесбережение у школьников в процессе учебной деятельности. // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2018. Т. 7. № 3 (11). С. 34-38.
7. Кочиева, Э.Р. Формирование здорового образа жизни в современной студенческой среде // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2014. № 4 (19). С. 88-90.
8. Лесгафт, П.Ф. Психология нравственного и физического воспитания: Избр. психол. тр. / Под ред. М.П. Ивановой. – М., Воронеж: НПО МОДЭК, 1998. – 410 с.
9. Лубышева, Л.И. Спортивная культура в школе. – М.: Теория и практика физической культуры и спорта. 2006. – 174 с.
10. Панкова, Ю.О. Системный подход в формировании ценностной ориентации старших подростков на здоровый образ жизни // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т. 6. № 2 (19). С. 121-124.
11. Попова, Н.Г. Формирование ценностного отношения учащихся к здоровому образу жизни в образовательном процессе современной школы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Специальность 13.00.01 - общая педагогика, история педагогики и образования. - Великий Новгород, 2015. – 30 с.

12. Сабанов, З.М. Социально-экономическая адаптация инвалидов //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т. 6. № 1 (18). С. 345-348.

13. Хорошева, Т.А. Формирование здоровьесберегающей компетентности у школьников 7-11-х классов посредством включения уроков здоровья при изучении физики и химии //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т. 6. № 3 (20). С. 278-280.

ТДУ (УДК)-159.9

ТКБ (ББК) -88

3 – 20

С-16

ВЛИЯНИЕ МОТИВАЦИИ НА РАЗВИТИЕ МНЕМОНИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

ЗАЙТМЕТОВ Хусан Авакхонович – кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной и профессиональной психологии Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** husein20@inbox.ru, **тел.:** (+992) 92 991 11 03

САДИРОВ Мехрулло Шералиевич – преподаватель кафедры социальной и профессиональной психологии Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** mehruлло@inbox.ru, **тел.:** (+992) 92 616 22 11

Статья посвящена изучению влияния мотивации на развитие мнемонических способностей личности, которые являются ключевым компонентом когнитивной активности. Рассматриваются теоретические аспекты взаимосвязи мотивации и процессов памяти, включая запоминание, хранение и воспроизведение информации. В рамках исследования проанализированы различия в воздействии внутренней и внешней мотивации на эффективность мнемонической деятельности. Представлены результаты эмпирического исследования, показывающие, что высокий уровень внутренней мотивации способствует лучшему запоминанию и долговременному удержанию информации, тогда как внешняя мотивация усиливает оперативные процессы памяти в условиях временных ограничений. Автор подчеркивает значимость применения мотивационно ориентированных подходов в образовательной и профессиональной среде для развития мнемонических способностей и повышения объемов когнитивной продуктивности.

Ключевые слова: мотивация, мнемонические способности, память, внутренняя и внешняя мотивация, когнитивные процессы, обучение.

ТАЪСИРИ МАРОМНОКӢ БА РУШДИ ҚОБИЛИЯТҲОИ МНЕМИКИИ ШАХСИЯТ

ЗАЙТМЕТОВ Хусан Авакхонович – номзади илмҳои психологӣ, дотсенти кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Гафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. **E-mail:** husein20@inbox.ru, **тел.:** (+992) 92 991 11 03

САДИРОВ Мехрулло Шералиевич – муаллими кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Гафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. **E-mail:** mehruлло@inbox.ru, **тел.:** (+992) 92 616 22 11

Мақола ба омӯзиши таъсири маромнокӣ ба рушди қобилиятҳои мнемоникии шахсият бахшида шудааст, ки онҳо чунин асосии фаъолияти когнитивӣ мебошанд. Баррасии ҷанбаҳои назариявии вобастагии маромнокӣ ба равандҳои хотира, аз ҷумла бахотиргири, дархотирнигоҳдорӣ ва азнавҳосилкунии маълумот, пешниҳод шудааст. Дар доираи тадқиқот фарқиятҳо дар таъсири маромнокии дохилӣ ва берунӣ, инчунин самаранокии фаъолияти

мнемонӣ таҳлил шудаанд. Натиҷаҳои тадқиқоти амалӣ нишон медиҳанд, ки сатҳи баланди маромнокии дохилӣ ба беҳтар шудани қобилияти бахотиргирӣ ва нигохдории дарозмуддати маълумот мусоидат мекунад, дар ҳоле ки маромнокии берунӣ равандҳои оперативии хотираро дар шароити маҳдудиятҳои вақт тақвият мебахшад. Муаллиф зарурати истифодаи усулҳои ба маромнокии нигаронидашударо дар соҳаи таълим таъкид мекунад, то қобилиятҳои мнемонӣ рушд ёбанд ва ҳосилнокии умумии когнитивӣ баланд шавад.

Вожаҳои калидӣ: маромнокиӣ, қобилиятҳои мнемикӣ, хотира, маромнокии дохилӣ ва берунӣ, равандҳои когнитивӣ, таълим.

THE INFLUENCE OF MOTIVATION ON THE DEVELOPMENT OF MNEMONIC ABILITIES

ZAYTMETOV Khusan Avaskhonovich – candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Professional Psychology, Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov, passage 1. **E-mail:** husein20@inbox.ru, **phone:** (+992) 92 991 11 03

SADIROV Mehrullo Sheralievich – lecturer at the Department of Social and Professional Psychology of the Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. **E-mail:** mehrullo@inbox.ru, **phone:** (+992) 92 616 22 11

The article explores the influence of motivation on the development of mnemonic abilities, which are a key component of cognitive activity. Theoretical aspects of the relationship between motivation and memory processes, including encoding, storage, and retrieval of information, are discussed. The study analyzes the differences in the impact of intrinsic and extrinsic motivation on the efficiency of mnemonic performance. The results of an empirical study show that a high level of intrinsic motivation enhances the ability to memorize and retain information over the long term, while extrinsic motivation strengthens operational memory processes under time constraints. The author emphasizes the importance of applying motivationally oriented approaches in educational and professional contexts to develop mnemonic abilities and improve overall cognitive productivity.

Keywords: motivation, mnemonic abilities, memory, intrinsic and extrinsic motivation, cognitive processes, learning.

Вопрос о развитии общих умственных способностей через взаимосвязь с мотивационной сферой является ключевым аспектом психологических исследований, направленных на раскрытие природы интеллекта. Анализируя умственные способности, авторы подчеркивают, что интеллект не может быть оценен только по конечному результату деятельности, но требует изучения процессов, ведущих к этому результату. Исследователи, такие как С.Л. Рубинштейн и В.Н. Мясищев, отмечают «важность анализа движущих мотивов, которые определяют активность и целенаправленность мыслительного процесса. Эти мотивы формируют основу для познавательной деятельности и выступают внутренними стимулами, направляющими мышление» [11].

В связи с этим становится очевидной необходимость изучения способностей человека в тесной взаимосвязи с его мотивационными качествами. Такой подход позволяет более точно оценить не только интеллектуальные возможности, но и внутренние факторы, которые поддерживают и усиливают умственную активность. С.Л.Рубинштейн и В.Н.Мясищев утверждают, что без анализа движущих мотивов невозможно полностью раскрыть природу мышления, поскольку именно мотивация наделяет умственную деятельность осмысленностью и целенаправленностью [11].

Когнитивный процесс памяти является одним из основополагающих элементов в жизни человека, оказывая значительное влияние на его способность к познанию и на научный прогресс. Память позволяет не только запечатлеть, но и сохранить информацию для ее дальнейшего воспроизведения, что особенно важно в условиях накопления и передачи знаний. Активное функционирование памяти тесно связано с такими личностными чертами, как любознательность и исследовательский интерес. Эти черты способствуют интенсивной

активности в поиске и усвоении новой информации, стимулируя когнитивные процессы и развивая исследовательский потенциал личности [3].

Память также выступает в качестве внутреннего механизма, который поддерживает непрерывность когнитивного опыта. Способность к долговременному сохранению информации позволяет человеку расширять знания и понимать сложные концепции, что является основой научного и интеллектуального развития. Взаимосвязь между памятью и познавательными интересами подчеркивает, что сохранение информации не является автономным процессом, а формируется в зависимости от мотивации, направленности личности на новые открытия и решения исследовательских задач.

Когнитивный процесс памяти занимает ключевую роль в развитии человека, содействуя научному прогрессу и интеллектуальному росту. Связь памяти с мотивационными аспектами, такими как любознательность и исследовательская деятельность, свидетельствует о ее значении не только для накопления знаний, но и для формирования устойчивого познавательного интереса, который способствует стремлению к новым открытиям.

Б.Ф.Ломов утверждает что "деятельность исходит из тех или иных мотивов и направлена на достижение некоторой цели" [8, с.17]. Концепция "мотив – цель" представляет собой центральный элемент, структурирующий и направляющий психические процессы, включенные в деятельность. Именно наличие интереса к цели и ее достижения является основополагающим фактором в успешности обучения, поскольку мотивация обучающегося определяет его активное вовлечение в учебный процесс. Формирование, трансформация и возникновение новых целей мнемической деятельности в значительной мере обусловлены мотивами личности. Влияние мотивации на эффективность памяти является устойчивой закономерностью, признанной различными психологическими направлениями, несмотря на сложность объяснения точных механизмов данного влияния [9].

Классические теории, такие как теория напряжения К. Левина, гештальт-подход, психоаналитические и бихевиористские подходы, предлагают различные объяснения влияния мотивации на память. Левин предполагал, что сохранение или забывание материала связано с мотивационной напряженностью, где завершение действий способствует разрядке напряженности, а незавершенные задачи стимулируют запоминание. Гештальтисты, в свою очередь, считали, что запоминающий эффект определяется структурой когнитивного поля, в котором формируются следы памяти. Фрейдисты связывали мотивационное напряжение с подсознательными импульсами, а бихевиористы – с неврологическими и гомеостатическими моделями, где запоминание усиливается прерыванием действия, вызывающим мышечное напряжение и создающим установку для его сохранения в памяти [7].

Роль мотивации в мнемических процессах остается одной из ключевых тем психологии. Подходы к объяснению этого явления варьируются, от влияния напряженности когнитивного поля и напряжения, вызванного прерванными действиями, до энергетических моделей. Все теории сходятся в одном: мотивация является мощным стимулом, формирующим не только направленность внимания, но и глубину и устойчивость памяти.

Взаимодействие мнемических способностей и мотивации, как показано в этом тексте, имеет сложный, нелинейный характер. Мотивация, как система разноуровневых мотивов (потребностей, интересов, идеалов), оказывает внешнее регулирующее влияние на память, причем это влияние варьируется в зависимости от уровня развития мнемических процессов и их готовности к целенаправленной регуляции. Одновременно мнемические процессы сами воздействуют на мотивацию, выполняя регулирующую функцию. С повышением уровня развития памяти, её структура превращается в сложную психологическую систему, что позволяет мнемическим механизмам не только хранить информацию, но и взаимодействовать с операционными и функциональными процессами на уровне системы деятельности.

О тесной связи мыслительной и мнемической деятельности писали А.А.Смирнов, (1966), А.Р.Лурия (1976), Н.И.Зинченко (1980, Величковский Б.М. (1980), О.К.Тихомиров,(1980) и др. Все исследователи отмечают повышение объема памяти при запоминании осмысленного материала по сравнению с бессмысленным.

Изучением влияния мотивации на уровень проявления различных видов памяти занимались П.И.Зинченко (1961) и А.А.Смирнов (1966).

И Лурия А.Р. считал, что "память человека имеет очень сложное строение и не сводится к простой "записи", "хранению" и "считыванию" информации [10].

Исследования, проведенные П.И.Зинченко подтверждают важность мотивации в повышении эффективности памяти. В экспериментах с введением фактора повышенной мотивации, как в виде соревнования с денежным призом, испытуемые продемонстрировали улучшение в запоминании цифровых матриц с ростом числа символов [5]. Авторы Зинченко П.И. и Величковский Б.М. предположили, что «повышенная мотивация увеличивает продолжительность хранения следа, что позволяет переводить больше информации из зрительной кратковременной памяти в слуховую» [4].

Такие результаты позволяют предположить, что мотивация способствует усилению следов памяти, что, в свою очередь, помогает переводить информацию из кратковременной в долговременную память.

Исследования А.В. Занкова, О.К. Тихомирова и других психологов показывают сложную взаимосвязь между процессами памяти и мышления, а также их зависимость от нагрузки на когнитивные ресурсы. А.В. Занков выявил, что целеобразование непосредственно связано с нагрузкой на кратковременную память, что подтверждает единство этих процессов в реальной деятельности человека [2]. О.К. Тихомиров подчеркнул, что связь между памятью и мышлением становится очевидной в контексте их интеграции в когнитивную деятельность [12]. Однако, как отмечает Э.А. Голубева, «укрупнение запоминаемых единиц через смысловую организацию материала не устраняет проблемы, связанные с памятью, поскольку для запоминания этих укрупненных единиц также необходимы усилия памяти, и нагрузка на её механизмы сохраняется» [1, с.165].

Роль активированности как природной предпосылки памяти, выявленная С.А. Изюмовой, еще раз подтверждает важность нейропсихологических факторов в формировании мнемических способностей. Она показала, что активированность нервной системы влияет на продуктивность памяти, улучшая процесс запоминания информации, особенно в случае невербального материала. Однако для более сложных типов материала, требующих словесно-логической переработки, активированность не всегда является решающим фактором [6].

Кроме того, важно отметить, что память не существует в изоляции, а тесно взаимодействует с мотивацией. Эмоции и мотивация играют ключевую роль в запоминании информации, поскольку они влияют на психическое состояние учащихся, снижают принудительность учебной деятельности и повышают эффективность запоминания. Внешняя обстановка, создавая процессуальные потребности и эмоциональную вовлеченность, значительно улучшает продуктивность памяти.

Сложность и многогранность влияния мотивации и внешних факторов на память заключается в том, что эти процессы взаимно укрепляют друг друга. Мотивация активизирует не только мыслительные операции, но и стимулирует мнемическую деятельность, повышая её продуктивность. Эмоциональное вовлечение и создаваемая обстановка способствуют более эффективному запоминанию, а также влияют на нейропсихологические процессы, которые регулируют память. Итак, комплексное влияние мотивации и внешних факторов, а также активированность нейропсихологических механизмов, является основой эффективной деятельности памяти.

Итак, мотивация и мнемические способности образуют динамичную и взаимозависимую систему. Мотивация, выступая как внешний регулятор, стимулирует память к лучшей работе, а память, обладая регулирующими функциями, укрепляет мотивацию и тем самым поддерживает целенаправленное поведение.

Таким образом, в ходе исследования установлено, что мнемические способности (включающие объем памяти, скорость запоминания, и эффективность воспроизведения информации) находятся в тесной взаимосвязи с мотивацией личности. Уровень мотивации оказывает значительное влияние на применение стратегий запоминания и устойчивость памяти. В свою очередь, высокие мнемические способности повышают уверенность в собственных силах, стимулируя как внутреннюю, так и внешнюю мотивацию. Выявлено, что внутренняя мотивация, основанная на интересе к процессу обучения или профессиональной деятельности, способствует более глубокому и долговременному запоминанию информации. Внешняя мотивация (такая как оценки, награды) стимулирует краткосрочную активность, но её влияние на долговременную память ограничено.

Психологические характеристики, такие как целеустремленность, стрессоустойчивость и саморегуляция, играют роль в оптимизации мнемических способностей. Например,

высокий уровень тревожности может снижать способность к эффективному запоминанию, что требует дополнительных подходов к обучению.

Исследование подтверждает, что взаимосвязь между мотивацией личности и мнемоническими способностями носит двусторонний характер: мотивация усиливает мнемоническую активность, а эффективное использование памяти, в свою очередь, укрепляет мотивацию. Эти выводы создают основу для разработки образовательных и психологических программ, направленных на повышение учебной и профессиональной эффективности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голубева, Э. А. Индивидуальные особенности памяти человека: психофизиологическое исследование. - М., 1980. - 340 с.
2. Занков, Л.В. Память школьника: ее психология и педагогика. - М., 1944.
3. Занков, Л.В. Память. - М., 1949. - 176 с.
4. Зинченко, П.И., Величковский, Б.М., Вучетич, Г.Г. Функциональная структура зрительной памяти. - М., 1980.
5. Зинченко, П.И. Непроизвольное запоминание. - М., 1961. - 562 с.
6. Изюмова, С.А. Виды мнемических способностей и усвоение школьных знаний. // Способности и склонности: комплексное исследование. - М., 1989. - С. 56-83.
7. Левин, К. Динамическая психология: Избранные труды / Под обх. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой; [сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева, Е. Ю. Патяевой]. — М.: Смысл, 2001.
8. Ломов, Б.Ф. К проблеме деятельности в психологии // Психологический журнал. - 1981. - №5. - С.3-22.
9. Ломов, Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М., 1984. - 446с.
10. Лурия, А.Р. Психология памяти. - М., 1985.
11. Мясисце, В.Н. Проблема потребностей в системе психологии // Ученые записки - Л., 1957. - № 244. - С. 4-17.
12. Тихомиров, О. К. Психология мышления: Учебное пособие. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 272 с.

УДК 37.013.32

НАҚШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ МУЛТИМЕДИЯВӢ ДАР РУШДИ ФАӢОЛИЯТИ ТАЪЛИМИЮ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ

МӢМИНОВА Истадҷон Сайфуллоевна – омӯзгори кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: azizahon.sobirova@mail.ru, тел.: (+992) 927 22 39 32

ЮЛДОШЕВА Зӯҳро Лухмоновна – муаллимаи кафедраи ТР,ТЭ ва МТО-и Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. E-mail: zuhrohonn@mail.ru, тел.: (+992) 929 22 32 91

Дар мақола истифодаи технологияҳои таълими чандрасонаӣ (мултимедиявӣ) ва нақши онҳо дар ташаккули салоҳиятҳои хонандагонии синфҳои ибтидоӣ баррасӣ шудааст. Қайд карда мешавад, ки яке аз ҳадафҳои асосии таълими муосир рушди шахсияти кӯдак дар асоси ташаккули салоҳиятҳо ва татбиқи баробархукукии субъектҳои раванди таълим мебошад.

Муаллифони мақола мӯтақиданд, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар таълим гузариш аз равиши анъанавӣ ба омӯзиш ба равиши инсондӯстонаро, ки ба рушди шахсии кӯдак нигаронида шудааст, таъмин мекунад.

Қайд карда мешавад, ки ҳадаф аз истифодаи технологияҳои таълими чандрасонаӣ эҷоди ҳавасмандии қавӣ дар хонандагон барои омӯхтан ва дарк кардани яқпорчагӣ ва пуррагии олами моро ихотакарда мебошад. Таъкид карда мешавад, ки малакаи дар амал татбиқ намудани дониш ба талабагон имкон медиҳад, ки самаранокии омузиши фанҳои

мактабӣ хеле баланд бардошта, қобилияти коркарди ахбор (гурӯҳбандӣ, умумиқунонӣ, шабоҳату фарқ ва ғайра) инкишоф ёбад.

Вожаҳои калидӣ: раванди таълим, салоҳиятнокӣ, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, мултимедия, технологияи педагогӣ, фаъолияти амалӣ, маҳорат ва малака.

РОЛЬ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

МУМИНОВА Истадҷон Сайфуллоевна – преподаватель кафедры социальной и профессиональной педагогики Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** azizahon.sobirova@mail.ru, **тел.:** (+992) 927 22 39 32

ЮЛДОШЕВА Зухро Лухмоновна – преподаватель кафедры естественно-математических наук, эстетического воспитания и методики обучения Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** zuhrohonn@mail.ru, **тел.:** (+992) 929 22 32 91

В статье рассматриваются вопросы использования мультимедийных технологий обучения и их роль в формировании компетенций учащихся младших классов. Отмечается, что одной из основных целей современного образования является развитие личности ребенка на основе формирования компетенций и осуществление равноправия субъектов учебного процесса.

Автор статьи считает, что использование информационно-коммуникативных технологий обучения обеспечить переход от традиционного подхода к обучению к гуманному, направленному на личностное развитие ребёнка.

Отмечается, что цель использования мультимедийных технологий обучения состоит в том, чтобы создать у учащихся сильную мотивацию к познанию и пониманию целостности и полноты окружающего нас мира. Подчеркивается, что умение применять знания на практике позволяет учащимся существенно повысить эффективность изучения школьных предметов и развить способность обрабатывать информацию (группирование, обобщение, сходства и различия и т. д.).

Ключевые слова: образовательный процесс, компетентность, информационно-коммуникационные технологии, мультимедиа, педагогическая технология, практическая деятельность, умения и навыки.

THE ROLE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

MUMINOVA Istadjhon Saifulloevna – teacher of the Department of Social and Professional Pedagogy Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov, passage 1. **E-mail:** azizahon.sobirova@mail.ru, **phone:** (+992) 927 22 39 32

YULDOSHEVA Zuhro Lukhmonovna – teacher of the Department of Natural Sciences and Mathematics, Aesthetic Education and Teaching Methods Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov, passage 1. **E-mail:** zuhrohonn@mail.ru, **phone:** (+992) 929 22 32 91

The article discusses the use of multimedia teaching technologies and their role in the formation of competencies of primary school students. It is noted that one of the main goals of modern education is the development of the child's personality based on the formation of competencies and the implementation of equality of subjects of the educational process.

The author of the article believes that the use of information and communication technologies of teaching will ensure the transition from the traditional approach to learning to a humane one aimed at the personal development of the child.

It is noted that the purpose of using multimedia teaching technologies is to create a strong motivation in students to learn and understand the integrity and completeness of the world around us. It is emphasized that the ability to apply knowledge in practice allows students to significantly improve the effectiveness of studying school subjects and develop the ability to process information (grouping, generalization, similarities and differences, etc.).

Key words: *educational process, competence, information and communication technologies, multimedia, pedagogical technology, practical activities, skills and abilities.*

Солҳои охир, дар тамоми муассисаҳои таълимии Тоҷикистон гузариш ба низоми таҳсили босалоҳият зина ба зина амалӣ мегардад, ки барои ворид шудан ба фазои таҳсилоти ҷаҳонӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Мувофиқи матлаби Стандартҳои нави таҳсилот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои гузариш аз низоми анъанавӣ ба низоми салоҳиятнокии таълим таъмини баробарҳуқукии субъектҳои раванди таълим ва нақши фаъоли хонандагон дар чараёни таҳсил нақши ҳалқунанда мебозад.

Гузариш ба низоми салоҳиятнокии таълим маънои онро дорад, ки дар мазмуну мӯҳтаво ва мундариҷаи маводи таълимӣ тағйирот ворид гардида, он сифатан беҳтар ва барои таъмини донишазҳудқуниву ташаккули салоҳиятҳо ва қобилияти татбиқи онҳо дар ҳаёт мусоидат менамояд. Ҳамин тариқ, яке аз ҳадафҳои асосии таълими муосир, ташаккули шахсияти кӯдак дар асоси ташаккули салоҳиятҳо мебошад. Дар айни замон, мактаб омили муҳимтарини рушди шахсият аст ва оянда он бояд ба омили таъсирбахши рушди ҷомеа табдил ёбад. Ин талаботи замони муосир системаи маориф ва мактабро водор месозад, ки пайваста ва мунтазаму мутаассил рушд ёбанд.

Рушди мактабу низоми таҳсили замони муосир тавассути «инноватсия» ё худ «навоарӣ» амалӣ мегардад. "Инноватсия" калимаи латинӣ буда, маънои "навосозӣ, навоарӣ ё тағйирот"-ро дорад. Фаъолияти инноватсионӣ ба фаъолият оид ба таҳия, ҷустуҷӯ, коркард ва истифодаи навгониҳо, навоарӣ мансуб буда, самтҳои мухталиф дорад.

Яке аз самтҳои муҳиму назарраси навгониҳои педагогӣ ба раванди таълим ворид гардидани воситаҳои мултимедии таълим аст, ки дар ҷомеаи иттилоотӣ – коммуникатсионӣ дигаргуниҳои назаррасро ба миён овардааст. Ҷомеаи иттилоотии ҷаҳони муосир, ки бо истифодаи таҷҳизотҳои навтарину замонавӣ марбут аст, аз шаҳрвандон саводнокии иттилоотӣ, маҳорати мустақилона дарёфт намудани маълумоти заруриро аз сарчашмаҳои мухталиф тақозо менамояд. Дар ин раванд маҳорати кор карда тавоништан бо технологияи иттилоотӣ мақоми низомофар ва нақши ҳамгироиро иҷро менамояд. Тоҷикистон, ки узви ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонист, имрӯзҳо баҳри ташаккул ва рушди ҷомеаи иттилоотӣ дар талош аст. Дар ин радиқ фарогирии раванди тадрис бо технологияҳои муосири иттилоотӣ-коммуникатсионӣ нақши ҳалқунанда мебозад. Дар ин хусус академик Ф.Шарифзода чунин таъкид дорад: "Ташкили инфраструктураи иттилоотсозии таҳсилот ҳамчун қисмати таркибӣ ва умумии иттилоотсозӣ зарур аст. Ин сохтор бояд ба сохтани технологияи иттилоотии нав ва татбиқи технологияи мавҷуда дар таълими муттасил мусоидат намояд." [7, с. 201]

Тағйироте, ки дар ҷомеаи муосири иттилоотӣ ба вуқӯъ мепайвандад, дар раванди таълим ва доираи салоҳияти омӯзгор дигаргуниҳои назаррас ворид сохтааст, зеро, имрӯз насли нави воситаҳои техникаи таълим, воситаҳо ва хидматҳои интернетӣ ба вуҷуд омадаанд, ки истифодаи оқилонаи онҳо имкониятҳои васеи самарабахшсозии раванди таълимро фароҳам меоранд.

Муаллими муосир бояд аҳамияти технологияҳои нави иттилоотиро дарк намояд, доираи васеи онҳоро паймоиш кунад, маҳорату малакаҳои касбии ҳешро дар соҳаи азҳудқунии иқтисодии дидактикии захираҳои рақамии мултимедиявӣ такмил диҳад, дар асоси онҳо барои истифода дар фаъолияти касбии худ маводи дидактикиро таҳия намуда, таъмин намояд [3].

Дар марҳалаи кунунии рушди маориф яке аз масъалаҳое, ки дар дидактика фаъолона баррасӣ мешавад, истифодаи технологияҳои мултимедӣ-расонаӣ мебошад. Пайдоиши компютер имкониятҳои васеи истифодабарии воситаҳои техникаи таълимро муҳайё сохта, барои муттаҳидсозии воситаҳои техникаи то пайдоиши компютер истифодашуда заминаи мусоид фароҳам овард, ва боиси дигаргуниҳои сифатӣ дар раванди таълим гардид.

Калимаи «мултимедия» аз солҳои 90-уми асри XX маъмул гаштааст. Дар ин давра истилоҳи «мултимедия» маънои муосири худро пайдо кард. Соли 1993 дар нахустин нашрияи ширкати табуи пахши барномаҳои телевизионии амрикоӣ мақолае мунташир шуд, ки дар он гуфта мешавад: “Мултимедиа (чандрасонаӣ) ҳама гуна маҷмӯи матн, санъат, садо, аниматсия ва видеоест, ки тавассути компютер ё дигар воситаҳои электронӣ ё рақамии ҷалб намудан ба шумо расонида мешавад. Ин таъсиррасонии хеле бузург ба узвҳои ҳис ва воситаи бедор сохтани эҳсос аст. Вақте ки шумо унсурҳои ҳассосии мултимедиявӣ: тасвирҳо ва аниматсияҳои ҳайратангез, садоҳои мусиқиву клипҳои ҷолиб ва иттилооти коркарднашудаи матнро бо ҳам мепайвандед, шумо метавонед марказҳои фикр ва амали одамонро шиддат бахшед.” [1]

Дар Иттиҳоди Шӯравӣ воситаҳои мултимедиявӣ тақрибан дар охири солҳои 80-ум пайдо шудааст, аммо он замон, ин технологияҳо дар компютерҳои хонагӣ истифода намешуданд, балки танҳо аз ҷониби мутахассисони соҳавӣ истифода мешуданд.

Ба маънои васеъ маҷмӯи «мултимедия» маҷмӯи технологияҳои иттилоотиро ифода мекунад, ки бо мақсади таъсиррасонии бештар ба корбар (ки ҳамзамон хонанда, шунаванда ва тамошобин гаштааст) истифода мегардад.

Афзоиши таваҷҷӯҳ ба истифодаи технологияҳои мултимедиявӣ дар соҳаи гуманитарӣ дар охири солҳои 80-уми асри XX бо номи Билл Гейтс алоқаманд аст, ки идеяи тариқи воситаҳои мултимедиявӣ намоиши додани маҳсулоти базаи расмӣ осорхонаи Лондонро бо истифода аз ҳама “муҳитҳо”-и имконпазир дар он: тасвирҳо, садо, аниматсия ва системаи гиперматн эҷоду бомуваффақият татбиқ намудааст. Ин маҳсулоти мултимедиявӣ се принсипи асосии мултимедияро таҷассум кардааст:

– пешниҳоди иттилоот бо истифода аз маҷмӯи васоити ахбори аз ҷониби инсон қабулшаванда;

– мавҷудияти якҷанд хатҳои ҳикояҳо дар мундариҷаи маҳсулот (аз ҷумла онҳое, ки ҳуди корбар дар асоси “чустуҷӯи озод” дар доираи иттилооти дар мундариҷаи маҳсулот пешниҳодшуда сохтааст);

– тарҳрезии бадеии интерфейс ва абзорҳои паймоиш.

Бешубҳа, доштани имкониятҳои зерин бартариӣ асосӣ ва хусусияти технологияи истифодаи воситаҳои мултимедӣ мебошанд:

– дар як муҳит нигоҳ доштани миқдори зиёди намудҳои гуногуни иттилоот;

– тасвири (тафсилоти) васеъи расм ё порчаҳои ҷолибтарини он дар экран («режими шишаи калонкунанда») бо нигоҳ доштани сифати тасвир (ин махсусан барои муаррифии расмҳо барои хонандагони синни хурди мактабӣ, намоиши асарҳои санъат ва ҳуҷҷатҳои беназири таърихӣ муҳим аст);

– дар матни замимашаванда ё дигар маводи визуалӣ таъкид кардани “суханҳои асосӣ (минтақаҳо)”, ки барои онҳо истинод ё ҳама гуна маълумоти дигари тавзеҳотӣ (аз ҷумла визуалӣ) гирифта мешавад (технологияи гиперматн);

– амалисозии мусиқии давомдор ё ҳама гуна намуди дигари аудио, ки ба силсилаи визуалии омӯрӣ ё динамикӣ мувофиқ аст;

– истифодаи порчаҳо аз мултифилмҳо, филмҳои ҳуҷҷатӣ, филмҳои бадеӣ, видеоҳо ва ғайра, функсияи “стоп-кадр”, “паймоиш”-и видеонаворҳо;

– пайвастишавӣ ба шабакаи интернет;

– кор бо замимаҳои гуногун (матнӣ, графикӣ, муҳаррири садо, иттилооти картографӣ);

– эҷод кардани “галереяҳо” (интиҳобҳо)-и худ аз маълумоти дар маҳсулоти мултимедиявӣ пешниҳодшуда;

– “дар хотир доштани роҳи тайшуда” ва эҷоди “хатҷӯбҳо” дар экрани “саҳифа”-и мавриди таваҷҷӯҳ;

– ворид намудани ҷузъҳои бозӣ ва иттилоотӣ ба маҳсулоти мултимедиявӣ;

– паймоиши “озод” тавассути маҳсулоти мултимедиявӣ.

Азбаски технологияҳои мултимедиявӣ мураккабу комплексиянд, унсурҳои алоҳидаи ин технологияҳо бо истилоҳҳои мустақил таъин карда шуданд, ки дар он калимаи «мултимедия» ҳамчун сифат истифода мешавад: равандҳои мултимедиявӣ, системаҳои мултимедиявӣ, барномаҳои мултимедиявӣ, маҳсулоти мултимедиявӣ, захираҳои мултимедиявӣ, хидматҳои мултимедиявӣ.

Ғояи истифодаи компютер дар раванди таълим ҳамчун консепсия хеле пештар ба вучуд омада бошад ҳам, аммо татбиқи он танҳо бо пайдоиши компютерҳои фардӣ, ки бо дастгоҳҳои мултимедиявӣ мучахҳаз шудааст, имконпазир гардид.

Дар замони муосир технологияҳои мултимедиявӣ дар соҳаи маориф васеъ истифода мешаванд, зеро истифодаи воситаҳои мултимедиявӣ каналҳои иловагии иттилоотии инсониро мепайвандад, ки ин боиси самаранокии раванди маърифатӣ мегардад. Дар ин лаҳза хонандагон дар баробари шунидану дидани маводи таълимӣ ҳамзамон дар идоракунии муаррифии он фаъолна иштирок мекунад. Масалан, онҳо имкон доранд ба бахшҳои нофаҳмо ё махсусан ҷолиб баргарданд.

Истифодаи имкониятҳои мултимедиа дар раванди таълим на фақат барои баланд бардоштани ҷаззобият ва сифату самари таҳсил, инчунин барои рушду такомули минбаъдаи инсон нақши калидӣ хоҳад дошт ва дар оянда нақши воситаҳои мултимедӣ дар таълим афзоиш хоҳад ёфт, зеро дар замони муосир донише, ки сатҳи баланди таҳассуси касбиро таъмин мекунад, ҳамеша таҳти тағйироти босуръат қарор дорад.

Маҳсулоти мултимедиявии таълимӣ имрӯза ба қорбарон имконоти зиёди танзимоти инфиродӣ пешниҳод мекунад, яъне хонанда имкон дорад, ҳангоми аз худ кардани маводи таълимӣ суръати омӯзиш, ҳаҷми мавод ва дараҷаи душвориро муқаррар намояд.

Ҷорӣ намудани технологияҳои мултимедиявӣ дар раванди таълим яке аз нуктаҳои муҳими иттилоотикунории таълим мебошад. Дар айни замон, технологияҳои мултимедиявӣ яке аз самтҳои босуръат рушдбанда ва ояндадори технологияҳои иттилоотӣ ба ҳисоб мераванд. Истифодаи воситаҳои мултимедиявӣ дар таълим имкон медиҳад, ки:

- гузариш аз таълими ба азхудкунии дониш асосёфта ба таълими ба салоҳиятнокӣ асосёфта таъмин гардад;
- самаранокии раванди таълим баланд бардошта шавад;
- сифатҳои шахсии хонандагон инкишоф ёбанд;
- имкониятҳои фардикунонӣ ва тафриқавии раванди тадрис ба таври назаррас васеъ гардад;
- фаъолияти мустақилонаи таълимӣ анҷом дода шавад;
- қобилияти қор бо технологияҳои муосир ташаккул ёбанд, ки ба мутобикшавии хонанда ба шароити зудтағйирёбандаи иҷтимоӣ мусоидат мекунад.

Зимни фаъолият дар дарсе, ки дар он муаллим технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсиониро қорбаст менамояд, хонандагон малакаҳои қори мустақилонаи ҳурро истифода мекунанд ва такмил медиҳанд, қор бо матн, фаъолияти нутқ ва қобилияти қор қордан дар ҷуфтҳо ва гурӯҳҳо меомӯзанд. Албатта, чунин малакаҳо дар байни хонандагони синфҳои болоӣ бештар такмил ёфтаанд. Вале, тавре ки таҷриба нишон медиҳад, муаллими синфҳои ибтидоӣ низ метавонад ин технологияҳоро самаранок истифода барад.

Дар синфҳои ибтидоӣ зеро маҳфуми «мусаллаҳ будан бо технологияи нави иттилоотӣ» набояд омӯзиши мутобикшавии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба «асосҳои иттилоотӣ» фаҳмида шавад, балки тағйироти куллиро дар муҳити зиндагонии хонандагон бояд ба амал овард. Дар раванди таълим ворид намудани технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ҳамчун воситаи идоракунии раванди таълим ва таъмин гардонидани фаъолияти касбии омӯзгорон ба шумор меравад. Дар таълими хонандагони хурдсол истифодаи имкониятҳои компютер бояд ҳамчун як қисмати бой гардонидан ва дигаргун сохтани муҳити ташаккулдиҳандаи фанӣ арзёбӣ гардад. Зеро, сермаҳсулии ташаккули қобилияти зеҳнии кӯдак маҳз дар ҳамин синну сол ба амал меояд, ки барои инкишофи маънавии ояндаи ӯ замина мегузорад.

Истифодаи мақсадноку моҳиронаи имкониятҳои технологияи иттилоотии муосир дар синфҳои ибтидоӣ ба рушди ҷанбаҳои зайл мусоидат мекунад:

- самаранокии фаъолияти маърифатӣ ва баланд бардоштани сифати таҳсил;
- ноил гардидан ба мақсади таълим;
- ташаккулёбии малакаи худомӯзӣ ва худназораткунии хонандагони синни хурди мактабӣ ва муҳайё кардани шароити мусоид барои таҳсил;
- рафъи душвориҳои истифодаи маводи дидактикӣ барои хонандагон;
- баланд бардоштани фаъолиятнокӣ ва ташаббусқориҳои хонандагони синни хурди мактабӣ дар дарс, инкишофи тафаккури иттилоотӣ ва ташаккули қордонии иттилоотӣ-коммуникатсионӣ;
- рушди маҳорати қор қордан хонандагони синни хурди мактабӣ дар компютер бо риояи қоидаҳои беҳатарӣ.

Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ метавонад дар фаъолияти педагогии худ муносибати инсонгарой ба таълимро қорбаст намуда, онро тавассути татбиқи технологияҳои иттилоотӣ-

коммуникатсионӣ, педагогикаи ҳамкорӣ ва равиши ҳифзи саломатӣ татбиқ созад. Зимни таълим омӯзгор метавонад ҳам усулҳои анъанавӣ ва ҳам ғайрианъанавӣ истифода намояд, масалан, кори гурӯҳӣ, ки дар давоми он бачаҳо масъаларо дар гурӯҳи хурд ҳал, дар гурӯҳи дунафарӣ дурустии ҳалли масъаларо санҷанд (санҷиши тарафайн).

Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсиониро дар дарс ва корҳои берунамактабиро берунасинфӣ истифода бурдан мумкин аст. Омӯзгори синфҳои ибтидоӣ воситаҳои мултимедиявиро метавонад бо мақсадҳои зерин корбаст намояд:

- пешниҳоди муаррифии мазмуни матн бо истифодаи воситаҳои мултимедиявӣ;
- намоиши лаҳзаҳои маводи визуалӣ (филмҳои тасвирӣ, филмҳои ҳуччатӣ ва монанди ҳамин).

Масалан, омӯзгори синфҳои сеюм ва чорум лаҳзаҳои соати тарбиявӣ метавонад бо истифодаи воситаҳои мултимедиявӣ аз муаррифиҳои истифода барад, ки дар он маводи назариявӣ, масалҳо, тасвири мазмуни матн, мавод барои тамошои видео, инчунин унсурҳои эҷодӣ хонандагон мавҷуданд. Бачаҳо ба таври рефлексӣ ба ҳамдигар хостаҳои неки менависанд ва дар тахта дар шакли гул мегузоранд, ки ин ҳолати эмотсионалии дарси тарбиявиро боз ҳам қавитар месозад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ- коммуникатсионӣ имкон медиҳад, ки ҳуччатҳои корӣ дар шакли электронӣ нигоҳ дошта шаванд. Ин доираи васеи амалҳоро дар бар гирифта метавонад. Масалан, муассисаҳои таълимии ба барномаи махсуси иттилоотӣ пайваست кардашуда имкон доранд рӯзномаи электронӣ нигоҳ доранд, ба волидон саривақт иттилоъ диҳанд, ба саволҳои онҳо ҷавоб диҳанд, хабарҳо нависанд, нақшаи чорабиниҳо дар мактаб ва синф ва натиҷаҳои онҳо, гузоришҳои аксҳо, ҷадвали дарсҳоро ба самъи волидон ва дигар иштирокдорони раванди таълим расонанд.

Бо истифода аз воситаҳои мултимедиявӣ муаллими синфҳои ибтидоӣ метавонад унсурҳои фаъолияти лоиҳавиро татбиқ намояд, зеро ин усул мустақилияти хонандагон, ҳавасмандии онҳоро барои изҳори ақида, ҳавасмандӣ ба муҳити зист, ҳамдардӣ ва соҳибмулкӣ он ташаккул медиҳад ва барои инкишофи сифатҳои коммуникативӣ мусоидат менамояд.

Ҳангоми иҷрои ҳар як лоиҳаи нав (аз ҷониби кӯдакон, гурӯҳҳо, аҳли синф мустақилона ё бо иштироки омӯзгор таҳия гардида), якчанд вазифаҳои шавқовар, муфид ва воқеии ҳаётро ҳал намудан мумкин аст. Ин нави фаъолият аз кӯдак талаб менамояд, ки қудрати худро бо кӯшишҳои дигарон ҳамроҳ созад. Барои муваффақ шудан, ӯ бояд маълумоти заруриро ба даст орад ва бо кӯмаки онҳо кори муайянеро иҷро кунад.

Омода кардани дарс бо истифодаи ин ё он технологияи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ на ҳамеша барои муаллим осон аст. Аксар вақт омодагӣ фурсату тайёр намудани маводи зиёдро талаб мекунад. Аммо, чун қоида, дарс бо истифодаи технологияҳои инноватсионӣ худ аз худ асоснок мешавад, зеро имкон медиҳад, ки хонандагон ба ҷараёни дарс ҳадди имкон ворид карда шаванд, онҳоро барои мустақилона кор кардан ҳавасманд кунанд, ва эҳтимолан, муҳимтар аз ҳама, ба азхудкунии босифати маводи таълимӣ имкон фароҳам оранд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дарсҳои хуб таҳияшуда ба ҳастагии кӯдакон оварда намерасонанд. Баръакс, рӯҳияи мусбӣ, ҳавасмандӣ ба омӯзиш, дар андешаҳои ҳамдигар - ҳамаи ин ҳастагии ногузирро аз қор кам мекунад ва боиси муносибати мусбӣ ба таълим мегардад. Саломатӣ ва оромии кӯдак дар синф нишонаи асосии технологияи ҳифзи саломатии таълим мебошад. Ин, дар навбати худ, ҳар як омӯзгорро ба татбиқи ҳадафи асосӣ - баланд бардоштани сифати таълими хонандагон бурда мерасонад ва мутаносибан ба иҷрои вазифаҳои стандартҳои насли нав мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ

1. Vaughan, T. *Multimedia: Making it Work* / T. Vaughan. – Eighth Edition. – URL: https://www.academia.edu/6560317/Multimedia_Making_It_Work_Eighth_Edition (дар сомона: 14.07.2020). – Матн: электронӣ.

2. Бент, Б. А. *Мультимедиа в образовании: специализированный учебный курс: авторизованный пер. с англ.* / Бент Б. Андресен, Катя ван ден Бринк. – 2-е изд., испр. и доп.- Москва: Дрофа, 2007. – 224 с.

3. Назарзода, Р.С. Саводнокии рақамӣ – салоҳияти калидии омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олий / Р.С. Назарзода // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2022. – № 4/II (51). – С. 109-116.

4. Оспенникова, Е.В. Е-дидактика мультимедиа: проблемы и направления исследования / Е.В. Оспенникова. – Текст: электронный // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. – 2005. – № 1. – С. 16-30.

5. Шамова, Т.И. Активизация учения школьников/ Т.И.Шамова. - М.: Просвещение, 1982. – 126 с.

6. Шарифзода, Ф., Каримова, И. Х, Сулаймонӣ С., Булбулов Ҷ. Педагогикаи ибтикорӣ / Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.-Душанбе: Ирфон, 2013.-544с.

7. Шарифзода, Ф. Педагогика: назарияи инсонофар ва ҷомеаи фарҳангӣ/ -Душанбе: Ирфон, 2010. -544 с.

8. Шлыкова, О.В. Культура мультимедиа: учебное пособие для студентов / О. В. Шлыкова. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 415 с.

ТАШАББУСҲОИ МАОРИФПАРВАРОНАИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ, МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ШАРАФЗОДА Баҳром Абдуалим – унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. E-mail: bahromsharafzoda@mail.ru, тел.: (+992) 555 54 49 25

Муаллиф дар мақола ташаббусҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро дар соҳаи маориф дар замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, раванди созандагии маорифи мамлакат, таҳкими сиёсати маорифпарварӣ, инчунин, навоариҳо ва рушди маорифи миллӣ дар асоси омӯзиши як зумра маводи илмӣ амик, бо андешаҳои нав дарҷ кардааст.

Муаллиф қайд кардааст, ки бо дастгириҳо ва ташаббусҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар як марҳилаи кутоҳи таърихӣ дар мамлакат як зумра санадҳои меърию ҳуқуқӣ барои тақмили соҳаи илму маориф қабул шуданд. Самти асоситарини рушди маориф нигоҳ доштани фазои ягонаи таълим, таъмини ҳатмии ҳуқуқҳои конститусионии шаҳрвандон ба таҳсил ва ба ҳамаи гуруҳҳои аҳоли дастрас гардидани таҳсилот иборат мебошад.

Вожаҳои калидӣ: маориф, истиқлолият, таҳлил, ташаббус, рушд, сиёсати маорифпарварона, навоарӣ.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНИЦИАТИВЫ ЛИДЕРА НАЦИИ УВАЖАЕМОГО ЭМОМАЛИ РАХМОНА В ПЕРИОД ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ШАРАФЗОДА Баҳром Абдуалим – соискатель Института развития образования им. Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. E-mail: bahromsharafzoda@mail.ru, тел.: (+992) 555 54 49 25

В статье автор описывает инициативы Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона в области образования в период государственной независимости Республики Таджикистан, творческого процесс образования страны, усиление образовательной политики, а также инноваций и развития отечественное воспитание, основанное на изучении ряда актуальных научных материалов, включено в данную статью с новыми идеями.

Автор отметил, что при поддержке и инициативе Президента Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмона в стране принят ряд нормативно-правовых актов по

совершенствованию науки и образования. Основным направлением развития образования является сохранение единой образовательной среды, обеспечение обязательных конституционных прав граждан на образование и обеспечение доступности образования для всех групп населения.

Ключевые слова: образование, самостоятельность, анализ, инициатива, развитие, образовательная политика, инновации.

EDUCATIONAL INITIATIVES OF THE LEADER OF THE NATION EMOMALI RAHMON DURING THE PERIOD OF STATE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

SHARAFZODA Bahrom Abdualim – applicant of the Institute for Education Development named after Abdurrahmani Jami of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, st. A. Adkhamova, 11/2. **E-mail:** bahromsharafzoda@mail.ru, **phone:** (+992) 555 54 49 25

In the article, the author describes the initiatives of the Founder of Peace and National Unity, the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon in the field of education during the period of state independence of the Republic of Tajikistan, the creative process of education of the country, strengthening of educational policy, as well as innovation and development of domestic education, based on the study of a number of relevant scientific materials, are included in this article with new ideas.

The author noted that with the support and initiative of the President of the Republic of Tajikistan, the respected Emomali Rahmon, a number of normative legal acts have been adopted in the country to improve science and education. The main direction of education development is the preservation of a unified educational environment, ensuring the mandatory constitutional rights of citizens to education and ensuring the availability of education for all groups of the population.

Keywords: education, independence, analysis, initiative, development, educational policy, innovations.

Мусаллам аст, ки дар сиёсати пешгирифтаи Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон маориф чойгоҳи хоса дошта, илму маориф барои рушду пешрафти ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангию сиёсии ҷомеа ҳамчун самти муҳими рушду тараққиёти ҷомеаи иҷтимоӣ ва тақвияту мустаҳкам гардидани иқтисодии давлат ва бақои миллат арзёбӣ гардидааст. Дар заминаи сиёсати маорифпарваронаи роҳбари давлат, самти маориф дар низоми идоракунии ва сиёсати давлатдорӣ миллии мо, аз муҳимтарин масъалаҳои муҳими ҳаёти иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, пас аз соҳибистиқлол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар рушду инкишофи соҳаи илму маориф, таҳаввулоту дигаргуниҳои ҷадид ба амал омаданд.

Мавриди зикр аст, ки дар солҳои аввали соҳибистиқлолӣ, ҷомеаи мо ба мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ ва вазъи мураккаби сиёсӣ рӯ ба рӯ гардид, ки омили асосии он ҷанги таҳмили шахрвандӣ махсуб ёфта, ин ба рушди ҳамаҷонибаи иқтисодию иҷтимоии кишвар таъсири манфии худро расонид. Вазъи нугувори иҷтимоию иқтисодии он замони албатта, ба рушди низоми маориф низ бетаъсир набуд. Дар он давраи мураккаби сиёсӣ, соли 1992 дар Иҷлосияи XVI-уми Шӯрои Олӣ, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон раиси Шӯрои Олӣ инҳоб шуд, ки ин рӯйдоди таърихӣ дар давлатдорӣ навини тоҷикон саҳифаи навро боз карда, раванди созандагии давлати муосири тоҷикон ва таҳким бахшидани соҳаи маориф низ оғоз карда шуд. Албатта бо ташаббуси мухтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 1993 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” қабул карда шуд, ки ин як қонунӣ ҷиддӣ дар ташаккули маориф арзёбӣ мегардад. Дар қисми якуми моддаи 1 қонуни мазкур, маориф ҳамчун раванди бомароми таълиму тарбия ба манфиати шахс, ҷамъият ва давлат, ки дар он соҳиби меъёри муайяни таҳсилот гардидани шахрвандро давлат муқаррар кардааст, дарҷ гардидааст. Ин қонун самтҳои асосии маорифро ба танзим дароварда, чойгоҳи маорифро дар сиёсати давлатӣ мушаххас муайян кард.

Санаи 28 августи соли 1995 мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар воҳурии бо ҷаҳолони маорифи ҷумҳурӣ рӯзи баён кард, ки ба миён омадани ниёзи ҷидди ислоҳоти маорифро, ҷиҳати дарёфти мароми истиқлолияти давлатӣ, талаби марҳилаи сифатан созандаи пешрафт, тақмили

низоми таълиму тарбия ва мактабу маориф дар заминаи сарвати бебаҳои маънавӣ, ахлоқию фарҳангӣ ва бо назардошти имконияту тақозои даврони муосиру арзишҳои умумибашарӣ фаро расидааст [7]. Яъне дар ин мулоқот маориф, асоси воқеии рушди кишвар донишашуда, зиёиёну маорифчиён ба фаъолияти самарнок баҳри таққомули ин соҳа дар ҷомеа роҳнамоӣ карда шуданд. Ин буд, ки баътар, дар соли 1998 бо мақсади рушди илму маориф қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи илм ва сиёсати давлатӣ оид ба илму техника” қабул карда шуд.

Роҳбари давлат дар паёми худ соли 2002, бори дигар ба масъалаҳои маориф, таълиму тарбия ва тайёр кардани мутахассисон тавачҷӯх карда иброз доштанд, ки ҳукумат барои барқарор кардани инфраструктураи мактабҳои миёна, сохтмони мактабҳо, ҷиҳозонидани синфхонаҳо бо ҷалби ёриҳои башардӯстона миллионҳо доллар харҷ кардааст, вале ҳолати онҳо ҳанӯз дар сатҳи даркорӣ нест [4]. Аз ин рӯ, тавре мебинем, роҳбари давлат дар ҳамон паёми худ, ба соҳаи маориф тавачҷӯхи махсус зоҳир карда, аз мушкиллоти соҳа дар ҳамон давра, норасоии омӯзгорону мутахассисон, аз ҷумла, аз норасоии омӯзгорони забону адабиёти тоҷик, омӯзгорони фанҳои физикаю математика дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ, норасоии омӯзгорони забонҳои хориҷӣ ва омода кардани мутахассисони баландсифати соҳа ба як қатгор вазорату идораҳои дахлдори давлатӣ дастуру супоришҳои мушаххас пешниҳод карданд.

Раванди беҳтар гардонидани низоми маориф дар солҳои минбаъда низ идома ёфта, дар паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар рӯзи 30 апрели соли 2004 ироа гардид, ки идома ва густариш додани ислоҳот дар соҳаҳои маориф ва дигар бахшҳои иҷтимоӣ, ба муқаррароти тағйиру иловаҳои ба Конститутсия воридшуда мутобиқ гардонидани фаъолияти онҳо бояд ба як ҳадаф тарбияи насли аз лиҳози дониш, қордонӣ, бофарҳанг ва ҷаҳонбинӣ ба талаботи замони ҷавобгӯ ва аз нигоҳи ҷисмонӣ солим равона гарданд.

Дар заминаи ин, албатта таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки пас аз супоришҳои роҳбари давлат дар низоми идораи вазоратҳои маориф дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал омаданд, ки ба беҳбуд бахшидани соҳаи маориф таъсиргузор буданд. Дар ҳамон паёми роҳбари давлат инчунин баён ироа намудаанд, ки тарбияи кадрҳо хусусан барои соҳаи маориф, таъмини сифат ва сатҳи дониши кадрҳои омӯзгорӣ, дуруст ҷобачо кардани мутахассисони ҷавон ва фароҳам овардани шароити мусоиди қорӣ барои онҳо, пеш аз ҳама дар деҳот аз ҷумлаи вазифаҳои муҳимтарине мебошад, ки бояд ҳамеша дар маркази диққати вазорати маориф ва ҳукуматҳои маҳаллӣ қарор дошта бошад [5].

Бо дастгириҳо ва ташаббусҳои Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар як марҳилаи кӯтоҳи таърихӣ дар мамлакат як зумра санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ барои тақмили соҳаи илму маориф қабул шуданданд, аз ҷумла қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2005, №395 “Дар бораи Барномаи давлатии рушди соҳаи томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2005-2010”, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 феввали соли 2006, №1698 “Дар бораи ҷоизаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф” таъсис дода шуд, қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 августи соли 2008, №436 “Дар бораи Барномаи давлатии сохтмон, таъмиру азнавсозии мактабҳо барои солҳои 2008-2015” мебшанд. Инчунин дар ин раванд Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 августи соли 2008, №502 “Дар бораи стипендияи байналмилалӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дурахшандагон” таъсис дода шуда, дар асоси Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2010 Стипендияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои донишҷӯёни муассисаҳои таълимӣ таъсис дода шуд. Илова бар ин, бо мақсади танзим кардани қабули шаҳрвандон барои таҳсил дар хориҷи кишвар Муассисаи давлатии “Маркази барномаҳои байналмилалӣ” таъсис дода шуд, ки инҳам яке аз дастовардҳои муҳими соҳаи маориф мебошад.

Самти асоситарини рушди маориф нигоҳ доштани фазои ягонаи таълим, таъмини ҳатмии ҳуқуқҳои конститутсионии шаҳрвандон ба таҳсил ва ба ҳамаи гуруҳҳои аҳолии дастрас гардидани таҳсилот иборат мебошад [2]. Ба хоҳири мусоидат ба рушди минбаъдаи соҳаи маориф ва баланд бардоштани сатҳи тафаккури техникӣ дар ҷомеа мо соли 2010-ро “Соли маориф ва фарҳанги техникӣ эълон кардем” [6]. Дар заминаи эълон гардидани “Соли маориф ва фарҳанги техникӣ” дар ҷумҳурӣ ҷорабиниҳои мақсадноки илмию амалӣ доир карда шуданд, ки ба ташаккули фарҳанги техникӣ ҷавонон таъсири муфид расонид.

Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 августи соли 2014, №255 Дар бораи таъсиси Муассисаи давлатии “Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” қабул шуда, мувофиқи фармони дигари Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 17 июни соли 2015, №504 муассисаи мазкур, ба фаъолият оғоз кард. Ин иқдом дар соҳаи маориф, ташаббуси таърихӣ буда, бори аввал дар даврони истиқлолияти давлатӣ барои дифои рисолаҳои илм, шӯроҳои илмӣ миллӣ ва худӣ Комиссияи олии аттестатсионӣ таъсис дода шуд, яъне ин иқдом низ аз ташаббусҳои маорифпарваронаи Пешвои миллат, дар самти рушди маорифи миллӣ ба ҳисоб меравад.

Дар ин давра, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2019, №316 “Барномаи давлатии рушди таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025” қабул гардида, дар ин санади соҳавӣ низоми милли таҳсилоти томактабӣ дар ҷумҳурӣ муайян карда шуд. Инчунин бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, №438 “Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” қабул шудааст, ки ин барномаи давлатӣ зарурияти омӯзиш ва низоми методологии таълими забонҳои русӣ ва англисиро дар ҷумҳурӣ муайян кардааст.

Соли 2022 дар паём, ироа шудааст, ки дар ин давра дар зинаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ 39 муассисаи таълимӣ нав ва дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ 28 муассиса бунёд гардид ва шумораи онҳо мутаносибан ба 144 ва 41 расонида шуд. Роҳбари давлат ироа доштанд, ки дар 31 соли истиқлоли давлатӣ 3430 муассисаи нави таълимӣ барои қариб якуним миллион хонанда сохта, ба истифода дода шуд. Ҳол он ки дар 70 соли замони гузашта ҳамагӣ 3229 муассисаи таълимӣ бунёд гардида буд. Имрӯз дар муассисаҳои таҳсилоти миёна 2 миллиону 300 ҳазор нафар хонандагон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд [3].

Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон албатта аз ибтидои ба ҳайси роҳбари давлат фаъолият карданиш, дар соҳаи маориф тадбирҳои натиҷабахшро амалӣ карданд, ки дар ин давра соҳаи маориф ба дастовардҳои назарраси таърихӣ ноил гардидааст. Ин дастовардҳо дар баробари таҳким бахшидани низоми давлатории миллии дар соҳаи илму маориф барои рушди ояндаи ҷомеа ва давлати навини тоҷикон таъсири созандаи ҳудро мегузорад.

Албатта, имрӯзҳо зерӣ сиёсати маорифпарваронаи Пешвои миллат, бо ҳисси баланди миллӣ ва ифтихори ватандорӣ раванди созандагӣҳои соҳаи афзалиятноки ҷомеа, яъне маориф бо маром идома дорад. Метавон иброз дошт, ки иқдомҳо ва ташаббусҳои муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар соҳаи маориф бесобиқа буда, дорои аҳамияти бузурги таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фалсафӣ, тарбиявӣ, илмӣ амалӣ ва таҳқиқотӣ буда, дар заминаи онҳо анҷом додани татқиқотҳои нави илмӣ, омода кардани мақолаҳои илмӣ оммавӣ, таҳияи рисолаҳои илмӣ, асарҳо ва дастурҳои омӯзишӣ барои донишҷӯён ва аҳли илму адаб низ мувофиқи мақсад мебошад.

АДАБИЁТ

1. Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 1 январи соли 2024, №АП-481. 01.01.2024. 10:04, шаҳри Душанбе: <http://khovar.tj>.
2. Набиева, Р. А., Зикриёев, Ф. Б., Зикриёева, М. Ф. Таърихи халқи тоҷик. Нашри дуюм, Душанбе, “Собириён”, -2010. 245с.
3. Паёми Пешвои миллат, Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 23.12.2022, шаҳри Душанбе: <http://www.prezident.tj>.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 22.04.2002. 14:00, шаҳри Душанбе: <http://www.prezident.tj>.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 30.04.2004. 14:00, шаҳри Душанбе: <http://www.prezident.tj>.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 24.04.2010. 12:00, шаҳри Душанбе: <http://www.prezident.tj>.
7. Шарифзода, А. Маорифпарвар. Бахшида ба 20-умин солгарди Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, -2012. 338 с.

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА,
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ЕЕ ПРОБЛЕМАТИКА**

ДАВЛАТОВ Дилишод Разоқович – кандидат педагогических наук, и. о. доцента кафедры общественных и гуманитарных наук филиала Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в городе Душанбе, ул. Бохтар, 35/1. **E-mail:** d.r.davlatov@mail.ru, тел.: (+992) 918 66 73 29

В рамках настоящей статьи с точки зрения современной спортивной педагогики рассмотрены такие категории как «физическое развитие», «физическое воспитание» и «физкультурное воспитание», которые, по мнению автора, смешивать нельзя. Поэтому в рамках проведенного исследования по отмеченным категориям приводятся следующие определения: физическое развитие – закономерный биологический процесс становления и изменения морфологических и функциональных свойств организма в продолжение индивидуальной жизни, совершенствующейся под влиянием физического воспитания; система физического и спортивного воспитания – это совокупность идей, методов и способов, структурно организованных по единым принципам с целью реализации определённых политических, биологических и социальных идей в сфере физического воспитания спорта; физкультурное воспитание – постоянный педагогический процесс целенаправленного, регулируемого изменения физических и духовных кондиций человека, основная задача которого заключается в сознательном и целенаправленном познании и непротиворечивой реализации в физкультурной практике уже созданной природой предпосылок гармоничного совершенствования физического потенциала человека.

Таким образом, первое является объективным процессом, который совершается в организме человека, второй – активным воздействием человека на этот процесс, а третье выступает как целенаправленный процесс приобщения людей ко всем ценностям физической культуры.

Ключевые слова: педагогический процесс, социология физической культуры, реабилитация, мастерство, спорт, физическое развитие, физическое воспитание, физкультурное воспитание.

**ТАЪРИХИ ИНКИШОФИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ, ҶАНБАҲОИ
СОЦИОЛОГӢ ВА МУШКИЛОТҲОИ ОН**

ДАВЛАТОВ Дилишод Разоқович – номзоди илмҳои педагогӣ и.в. дотсенти кафедраи илмҳои ҷаъмиаӣ ва гуманитарии филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе, ш. Душанбе, к. Бохтар, 35/1. **E-mail:** d.r.davlatov@mail.ru, тел.: (+992) 918 66 73 29

Дар доираи ин мақола аз нигоҳи педагогикаи муосири варзишӣ категорияҳои «инкишофи ҷисмонӣ», «тарбияи ҷисмонӣ» ва «тарбияи маданияти ҷисмонӣ» баррасӣ шудаанд, ки ба ақидаи муаллиф онҳоро наметавон омехта кард. Аз ин рӯ, дар доираи тадқиқот барои категорияҳои зикршуда таърифҳои зерин дода мешаванд: рушди ҷисмонӣ – раванди табиӣи биологии ташаккул ва тағйирёбии хосиятҳои морфологӣ ва функционалии организм хангоми идомаи ҳаёти фард, ки дар зери таъсири тарбияи ҷисмонӣ такмил меёбад; системаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ маҷмӯи ғояҳо, усулҳо ва усулҳои сохторӣ мебошад, ки аз рӯи принципҳои умумӣ бо мақсади татбиқи идеяҳои муайяни сиёсӣ, биологӣ ва иҷтимоӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмони ва варзиш ташкил карда шудаанд; тарбияи ҷисмонӣ раванди доимии педагогии тағйирёбии мақсаднок, танзимшавандаи шароити ҷисмонӣ ва маънавии инсон мебошад, ки вазифаи асосии он дарк намудани шурнокӣ мақсаднок ва пайваста дар амалияи тарбияи ҷисмонӣ ҷорӣ намудани заминаҳои аз ҷониби табиат алақай ба вучуд овардашуда барои Ҳамаҷангсозии тарбияи ҷисмонӣ ва такмил додани неруи ҷисмонии одам.

Ҳамин тавр, яқум процесси объективие мебошад, ки дар бадани инсон ба амал меояд, дуҷум — таъсири ғайилонаи инсон ба ин процесс ва сеҷум — процесси мақсадноки бо тамоми арзишҳои тарбияи ҷисмонӣ шинос кардани одамон.

Вожаҳои калидӣ: ҷараёни педагогӣ, сотсалогияи тарбияи ҷисмонӣ, барқароршавӣ, маҳорат, варзиш, инкишофи ҷисмонӣ, тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи маданияти ҷисмонӣ.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS, SOCIOLOGICAL ASPECTS AND ITS PROBLEMS

DAVLATOV Dilshod Razokovich - Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the branch of the Moscow State University by name M.V. Lomonosov in the city of Dushanbe, Dushanbe, st. Bokhtar, 35/1. E-mail: d.r.davlatov@mail.ru, phone: (+992) 918 66 73 29

Within the framework of this article, from the point of view of modern sports pedagogy, such categories as “physical development”, “physical education” and “physical education” are considered, which, in the author’s opinion, cannot be mixed. Therefore, within the framework of the study, the following definitions are given for the noted categories: physical development is a natural biological process of formation and change in the morphological and functional properties of the body during the continuation of individual life, improving under the influence of physical education; system of physical and sports education - a natural biological process of formation and change in the morphological and functional properties of the body during the continuation of individual life, improving under the influence of physical education; system of physical and sports education - this is a set of ideas, methods and methods, structurally organized according to common principles with the aim of implementing certain political, biological and social ideas in the field of physical education of sports; physical education - a constant pedagogical process of purposeful, regulated changes in the physical and spiritual conditions of a person, the main task of which is the conscious and purposeful cognition and consistent implementation in physical education practice of the prerequisites already created by nature for the harmonious improvement of a person’s physical potential.

Thus, the first is an objective process that takes place in the human body, the second is the active influence of a person on this process, and the third acts as a purposeful process of introducing people to all the values of physical culture.

Key words: pedagogical process, sociology of physical culture, rehabilitation, skill, sports, physical development, physical education, physical education.

Физическая культура и спорт прочно вошли в систему культурных явлений прочное положение в системе явлений человечества и стали объектами изучения социологии – науки, изучающей движущие силы и закономерности развития и функционирования общества.

Социология – наука о закономерностях исторического развития и функционирования общества, его социальных институтов и организаций, а также проблем совместной жизни людей как представителей различных социальных групп.

Общество - социокультурная система, представляющая собой результат взаимодействия подсистем - культуры и социальной системы.

Культура – это многогранное явление, которое проявляется в различных формах и функциях. Она включает в себя все достижения общества в материальной и духовной сфере, отражает уровень интеллектуального развития человека и человечества в целом, а также систему ценностей и норм, регулирующих общественную деятельность, состояние нравов и т.д.

Понятие «культура» используется для характеристики различных аспектов жизни: исторических периодов (например, античная или средневековая культура), народов (культура инков), наций, а также специфических сфер жизни или деятельности (спортивная культура).

Культуру принято делить на материальную и духовную, однако это деление условно, материальная культура, созданная руками и умом человека, неотделима от духовных, нравственных и эстетических элементов.

Культура – это совокупность социально усвоенных и передаваемых из поколения в поколение ценностей, идей, символов, верований, традиций и норм поведения, которые определяют образ жизни людей. **Спортивная культура** является неотъемлемой частью общей культуры, объединяющей ценности, закономерности, институты и ресурсы, созданные для активного использования физических упражнений в рамках соревновательной деятельности,

направленная на достижение победы и установление рекордов, что способствует физическому и духовному совершенствованию человека. **Физическая культура** – это особый вид культуры, результат деятельности, средство и способ физического совершенствования людей и выполнения ими своих социальных обязанностей в обществе. Физическая культура – это вид культуры, так как она сохраняет структуру системы, в которую она входит, и, как любая культура, состоит из двух частей: предметный и личностный. **Предметная часть физической культуры** - это результат материальной и духовной деятельности, воплощённой в спортивных сооружениях, оборудовании, инвентаре, а также в научных трудах, учебниках и других материальных носителях информации.

Личная часть физической культуры, или физическая культура личности – это результат реализации социальной программы физического развития, который выражается в специальных знаниях и убеждениях, навыках и привычках, а также в определённых качествах и потребностях.

Понятие «физическая культура» выделяет сферу культуры, ключевым элементом которой является процесс социализации «окультуривания», социокультурной трансформации тела человека. Данная сфера культуры тесно связана с телесным бытием и физическим состоянием людей. При этом телесное бытие и физическое состояние являются неотъемлемыми элементами и ценностями физической культуры. В рамках физической культуры, учитывая многообразие социально и культурно сформированных параметров телесного бытия человека, выделяют три основных направления: культуру движений (двигательную культуру), культуру телосложения и культуру физического здоровья[1, с.54-59].

Физическую культуру следует рассматривать как специфический вид культурной деятельности, приносящие пользу, как обществу, так и личности.

В общественных науках личность рассматривается как уникальное свойство человека, которое формируется в социокультурной среде через совместную деятельность и общение. В гуманистических философских и психологических концепциях личность - это человек как высшая ценность, ради которой происходит развитие общества.

В контексте курса « Социология физической культуры и спорта » содержание понятия «физическая культура» наиболее часто употребляется в двух значениях:

1. Физическая культура – это неотъемлемая часть общей культуры, компонент социального образа жизни.

2. Физическая культура - это отдельная сфера, особый социальный процесс, направленный на освоение ценностей этого вида культуры. Физическая культура реализуется в таких формах как физическое воспитание (в том числе физическое образование), физическая рекреация, двигательная реабилитация и спорт.

Физическое воспитание – это одна из форм целенаправленного развития физической культуры в обществе. Оно представляет собой педагогически организованный процесс передачи ценностей физической культуры. Ключевой особенностью физического воспитания является формирование двигательных навыков и развитие физических качеств человека.

Важно различать понятие «физическое развитие», «физическое воспитание» и «физкультурное воспитание». Первое – это естественный процесс происходящий в организме человека, второй – активное воздействие человека на этот процесс. Третье - как целенаправленный процесс, включающий в себя усвоение всех ценностей физической культуры. Физкультурное воспитание, а также его часть – физическое воспитание – это всегда педагогический процесс, направленный на контролируемое изменение физического и духовного состояния человека. Главная задача этого процесса – осознанно и целенаправленно использовать заложенный природой потенциал для гармоничного развития физических возможностей человека[2, с.50-54].

Физическое развитие – естественный биологический процесс, в ходе которого организм человека меняется и совершенствуется на протяжении всей жизни. Этот процесс включает в себя изменения в строении тела и его функции, которые могут быть оптимизированы с помощью физического воспитания.

Система физического и спортивного воспитания – это комплексная структура, включающая идеи, методы и способы, организованные по единым принципам. Цель этой системы - реализация определённых политических, биологических и социальных идей в сфере физической культуры и спорта.

Понятие системы включает в себя теорию и практику физического воспитания и спорта в рамках конкретного общества. Система физического и спортивного воспитания отражает исторически сложившийся тип социальной практики в этой области, представляя собой упорядоченную совокупность принципов и форм организации, которые определяются условиями развития общественной формации. Она характеризует идеологические основы, выраженные в целях, принципах и идеях, продиктованных потребностями общества, теоретико-методические основы физического воспитания и спорта, а также программно-нормативные базы и способы их реализации практической деятельности. Физическое воспитание в широком смысле (то же, что и физическое образование) – это вид воспитания, педагогический процесс, направленный на всестороннее физическое развитие личности и её подготовку к выполнению социальных обязанностей в обществе.

Физическое воспитание в узком смысле – вид воспитания, педагогический процесс, направленный на формирование таких специальных убеждений, привычек, социальных качеств и потребностей, которые связаны с физическим развитием людей, их специфической подготовкой к выполнению социальных обязанностей в обществе.

Содержание физического воспитания, в широком понимании охватывает как обучение, так и воспитание в узком смысле слова. Оно направлено на управляемое воздействие на физическое развитие человека, включая развитие основных и специализированных физических качеств, улучшение функциональных возможностей органов и систем, а также способствует максимально полному реализованию генетической программы, обеспечивающей биологическое развитие и всестороннюю физическую подготовленность индивида.

Двигательная реабилитация – это вид физкультурной реабилитации, направленный на восстановление и компенсацию утраченных функций у людей с помощью физических упражнений и физкультурной активности. Комплексная реабилитация включает в себя совокупность медицинских, психологических, педагогических и профессиональных мероприятий, ориентированных на предотвращение развития патологий, восстановление нарушенных функций организма и трудоспособности[3,с.40-45].

Физическая рекреация – это вид рекреации, представляющий собой специально организованный процесс, направленный на активный отдых и развлечение с использованием специальных физических упражнений.

Рекреация – это отдых, необходимый для восстановления сил после трудовой деятельности.

Спорт – уникальный социальный институт, который способствует развитию, распространению и освоению культуры физической активности как на уровне отдельного человека, так и человечества в целом. Спорт традиционно ассоциируется с конкуренцией и состязаниями, которые включают в себя борьбу между людьми и природными явлениями. Соревновательная деятельность и подготовка к ней являются основными характеристиками, отличающими спорт от других явлений. Важным аспектом определения спорта является то, что он рассматривается как средство и форма проявления социального признания высших психических и духовных способностей как индивида, так и команды.

Спорт как социальное явление возник в рабовладельческом обществе. Однако сам термин появился значительно позже и стал употребляться в обиходной речи, а затем и в текстах XIII-XIV вв.

Английское слово “спорт” происходит от древнефранцузского, что означает развлечение или забава, и включает как коллективные, так и индивидуальные занятия физическими упражнениями по установленным правилам. В теории физической культуры спорт рассматривается как особый вид деятельности, специально организованный процесс, направленный на выявление максимальных возможностей человека. В спорте принято выделять две основные части: спортивные соревнования и спортивно-педагогический процесс (включающий систему подготовки спортсмена, спортивную тренировку и другие элементы). Спортивные соревнования ориентированы на определение победителя, в то время как спортивно-педагогический процесс – на развитие спортивного мастерства[4,с.85-88].

Соревнование – это особая сфера деятельности спортсмена, которая позволяет объективно сравнивать его способности и обеспечить их максимально полное проявление.

Система подготовки спортсмена включает в себе совокупность знаний, средств, методов, организационных форм, условий и правил, которые способствуют достижению наилучшей подготовки спортсмена, а также практическую деятельность по его подготовке.

Спортивная тренировка – это основная форма подготовки спортсмена, которая проходит в виде занятий под руководством тренера или преподавателя, а также дополнительных самостоятельных тренировок, проводимых под его контролем.

В зависимости от группы населения, занимающихся спортом, выделяют школьный, студенческий, рабочий, сельский и армейский спорт; в зависимости от цели и масштаба – массовый и большой спорт, спорт высших достижений; по социально-экономической направленности – любительский и профессиональный спорт; по содержанию спорта – виды спорта, такие как акробатика, бокс гимнастика, легкая атлетика и т.д.

Спорт позволяет обеспечить наиболее высокую степень развития физических и связанных с ними способностей, в наибольшей мере совершенствовать определенные двигательные навыки и умения. В этой связи спортивная тренировка становится особенно эффективной формой физического воспитания. Однако, учитывая высокие, порой предельные требования к функциональным возможностям организма, сильное воздействие на психику, узкую специализацию и другие особенности, рамки целесообразного применения спорта ограничены определённым возрастом, состоянием здоровья и уровнем предварительной подготовки [5, с.174-179].

Спорт, приобретающий всё большую популярность в современном мире, становится неотъемлемой частью социальной жизни общества наряду с наукой, техникой и искусством. Он как прямое, так и косвенное влияние на культурное и экономическое развитие общества, государства и народа, а также на образ жизни людей. Значение спорта для всестороннего и гармоничного развития личности заключается в том, что он предоставляет широкие возможности для самовыражения, проявления и формирования различных способностей, дарований и талантов, а также способствует подготовке людей к жизненной практике и различным видам деятельности.

При изучении социологии физической культуры и спорта важно учитывать диалектическую взаимосвязь понятий “спорт” и “физическая культура”, осознавая их тесные взаимодействия и взаимопроникновения. Спорт является важным компонентом физической культуры, но не все его виды относятся к физической культуре. Например, такие виды спорта, как шашки, шахматы и бридж, не используют физические упражнения в качестве основного средства подготовки к спортивным достижениям. Поэтому, хотя спорт и является частью физической культуры, он одновременно выходит за её пределы, приобретая определённую самостоятельность.

Социология физической культуры и спорта сформировалась в начале XX века в ответ на потребность общества в понимании таких социальных феноменов, как спорт, физическая культура. Эти сферы бурно развивались с начала столетия и играли всё более значимую роль в жизни общества. Спорт к концу 20-х годов физическая культура и спорт приобрели черты социального института.

Для изучения процессов развития и становления физической культуры и спорта как социального института, а также его влияния на другие общественные структуры необходимы социологические исследования. Наряду с другими знаниями в области физической культуры и спорта формируется и наука социология.

Разработка социологической теории в области физической культуры и спорта в западных странах началась в 50-60х годах XX века, а в России – в конце 50-х годов.

В настоящее время социология физической культуры и спорта – это устоявшаяся научная и учебная дисциплина, которая обладает своим объектом, предметом и методами исследования. Социологические исследования позволяют изучить влияние различных социальных факторов на развитие физической культуры и спорта [6, с.41-46].

Социология физической культуры и спорта – это наука, изучающая закономерности развития и функционирования социальных групп, взаимоотношений в них, а также структур, систем и организаций в сфере физической культуры и спорта как общественных явлений. Основой этой науки является система научных фактов достоверных знаний о событиях и явлениях в сфере физической культуры и спорта. «Социология физической культуры и спорта» являются закономерности возникновения, развития и функционирования физической культуры и спорта в современном обществе.

Социология физической культуры и спорта как учебная дисциплина формирует мировоззренческие взгляды на физическую культуру, и являются частью физкультурного образования. Она формирует научное понимание развития физической культуры, её

социальной значимости, а также изучает пути и способы удовлетворения этой потребности [7, с.20-25].

Задачи социологии физической культуры и спорта можно свести к двум социально значимым проблемам:

- достижение массовости физкультурно-спортивного движения;
- развитие спорта в условиях современного общества.

В рамках данной науки разрабатываются следующие проблемы:

- физическая культура и спорт, сохранение мира;
- образ жизни и свободное время;
- система и ее ценности;
- научно-техническая революция;
- массовые коммуникации;
- конфликтные ситуации;
- социальные функции физической культуры и спорта;
- физкультура и труд;
- связь физической культуры с другими социальными институтами;
- физическая культура, возраст, здоровье;
- связь физической культуры с умственным, этическим и этническим воспитанием;
- роль физической культуры в формировании всесторонне и гармонически развитых людей;
- методика и техника социологических исследований;
- часть общей культуры и культурной революции;
- современное олимпийское движение;
- негативное поведение и преступность;

Решение данных проблем и составляет сущность предмета социологии физической культуры и спорта как науки (Лубышева Л.И. 1998). Эта наука изучает взаимосвязи физической культуры, спорта с другими общественными явлениями и сторонами культурной жизни общества: с производством, социальной, политической и духовной сферами социума.

Социология физической культуры играет значительную роль в решении проблем воспитания и образования подрастающего поколения. В этой области социология изучает отношение людей к физической культуре и спорту.

Социология не может существовать без разнообразной информации, такой как мнение тренеров о системе спортивной подготовки или данные о рождаемости. Первым делом исследователь использует оригинальную статистику или публикацию. Дополнительная информация собирается с помощью социологических опросов, анализов документов, наблюдения или социальных экспериментов. Полученные данные затем обрабатываются статистически, обобщаются в виде таблиц, анализируются для выявления закономерностей. В результате этого создаётся научная теория, которая позволяет предсказывать будущие явления, создавать прогнозы и разрабатывать практические рекомендации [8, с.94-100].

Опрос – это метод сбора первичной информации, который предполагает прямое или опосредованное взаимодействие между исследователем и человеком, которого опрашивают.

Анализ документов – это широко используемый метод сбора первичной информации. К документам относятся различные печатные и рукописные материалы, созданные для хранения информации, а также видео - аудио- и фотоматериалы.

Наблюдение в социологии – это метод систематического, целенаправленного восприятия исследуемого объекта, зафиксированного определённым образом. Наблюдение, как метод сбора научной информации, всегда предполагает непосредственное переживание и фиксацию значимых социальных явлений.

Метод социологического эксперимента – это способ построения и обоснования системы знаний.

Социология физической культуры и спорта, выполняя свои функции, тесно взаимодействует с педагогическими науками, изучающими физическую культуру и спорт. Объединяя знания из педагогики и психологии и культурологии, социология разрабатывает методологические принципы, которые лежат в основе формирования специальных знаний о физической культуре и спорте. По сути, социологическое знание – это метатеория, которая обеспечивает специальные науки, мировоззренческими принципами, идеологией и

методологией исследования процессов развития физической культуры и спорта. К числу наук, которые имеют общий с социологией физической культуры и спорта объект исследования, относятся теория и история физической культуры, а также наука об управлении физической культурой и спортом. Кроме того, она тесно взаимодействует с социальной психологией и педагогикой спорта [9, с.80-86]. Сходство этих наук с социологией определяется их общим объектом исследования – физической культурой и спортом.

Несмотря на общий объект исследования, каждая из этих наук имеет свой собственный предмет и методы исследования. Например, предмет истории физической культуры - изучение исторических предпосылок развития и становления физической культуры как часть жизни. Теория физической культуры формирует и развивает теоретические основы науки. Психология спорта изучает процесс формирования личности (спортсмена, тренера, руководителя и т.д.).

Социология физической культуры и спорта изучает социальные корни, роль и функции физической культуры и спорта в обществе.

Социология как интегративная наука предоставляет определённый подход для комплексного изучения физической культуры и спорта, включая разработку общетеоретических и методологических проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов, П.А., Жолдак, В.И., Чебокевич, В.И. Социология физической культуры и спорта. Учебное пособие. Пенза, 1995. – с.54-59
2. Выдрин, В.М. Теория физической культуры (Культурологический аспект): Учебное пособие. Л., 1998. – с. 50-54.
3. Жолдак, В.И., Коротаева, Н.В. Социология физической культуры и спорта. Учебное пособие. М., 1994. – с. 40-45.
4. Кон, И.С. Социология личности. М., 1967-с. 85-88.
5. Кун, Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. М., 1992. - с. 174-179.
6. Лубюшева, Л.И. 10 лекций по социологии физической культуры и спорта (курс лекций). М., 2000.-с. 41-46.
7. Лубышева, Л.И. Введение в социологию физической культуры и спорта (курс лекций). М., 1998. – с. 20-25.
8. Матвеев, Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для институтов физической культуры. М., 1991. – с. 94-100.
9. Пономарев, Н.А. Основы социологии физической культуры. Л., 1976.- с.80-86.
10. Столяров, В.И. Ценности спорта и пути его гуманизации. М., 1995-с.120-126.
11. Харчева, В. Основы социологии. Учебник для средних специальных учебных заведений. М., 1997.- с.69-75.

ОСОРИ АДАБИЁТИ МИЛЛӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАШАККУЛИ ҚОБИЛИЯТҲОИ МУҲИММИ ШАХС

ЗАЙТМЕТОВ Хусан Авазхонович – номзади илмҳои психологӣ, дотсенти кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва касбии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. **E-mail:** zaytmetovk@mail.ru, **тел.:** (+992) 92 991 11 03

Ин мақола ба яке аз мушкилоти муҳимтарини педагогика ва психология яъне ташаккули қобилиятҳои муҳимми шахс бо воситаҳои осори адабиёти милли баҳшида шудааст. Дар мақола мушкилоти дарк ва таҳлили психологӣ эҷодиёти мутафаккирони адабиёти тоҷику форс ҳамчун омилҳои ташаккули қобилиятҳои маърифатӣ амиқ ва ҳамаҷониба баррасӣ карда мешавад. Тавре ки муаллиф дуруст мешуморад, адабиёт ба ташаккули сифатҳо ва қобилиятҳои муҳимми инсон таъсири муассир мерасонад. Мутафаккирони бузурги адабиёти тоҷику форс ба рушди илмҳои психологӣ ва педагогӣ таъсири калон расонданд. Бо ҳикмат, фаҳмиш ва мушоҳидаҳои нозуки психологӣ худ, онҳо ба илмҳои психологӣ ва педагогӣ асрҳои зиёд таъсир расонидаанд. Аз ҷиҳати пайдоиши адабиёти классикии тоҷик дар он анъанаи дидактикӣ васеъ паҳн шудааст. Маҳз аз ҳамин сабаб омӯзиши осори намояндагони адабиёти классикии тоҷику форс манбаи хиради бепоёни зиндагӣ мебошад.

Вожаҳои калидӣ: психология, педагогика, шахсият, қобилият, асарҳо, адабиёти бадеӣ, адабиёти тоҷику форс, таҳлили психологӣ, нутқи шоирона.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ВАЖНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

ЗАЙТМЕТОВ Хусан Авакхонвич – кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной и профессиональной психологии Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** zaytmetovk@mail.ru, **тел.:** (+992) 92 991 11 03

Данная статья посвящена одной из важнейших проблем педагогики и психологии формирования важных способностей личности средствами произведения национальной литературы. В статье глубоко и всесторонне рассматривается проблема восприятия и психологический анализ творчества мыслителей таджикско-персидской литературы как основы формирования познавательных способностей. Как справедливо считает автор, литература оказывает действенное влияние на формирование важных качеств и способностей человека. Великие мыслители таджикско-персидской литературы оказали большое влияние на развитие психологических и педагогических наук. Благодаря своей мудрости, проницательности и тонким психологическим наблюдениям они повлияли на психологические и педагогические науки. С самого начала зарождения таджикской классической литературы в ней получила широкое распространение дидактическая традиция. Именно по этой причине изучение произведений представителей таджикской и персидской классической литературы является источником бесконечной мудрости жизни.

Ключевые слова: психология, педагогика, личность, способности, произведения, художественная литература, таджикско-персидская литература, психоанализ, поэтическая речь.

WORKS OF NATIONAL LITERATURE AS A MEANS OF FORMING IMPORTANT PERSONAL ABILITIES

ZAYTMETOV Khusan Avaskhonovich – candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Professional Psychology, Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov, passage 1. **E-mail:** zaytmetovk@mail.ru, **phone:** (+992) 92 991 11 03

This article is devoted to one of the most important problems of pedagogy and psychology of the formation of important personal abilities by means of a work of national literature. The article deeply and comprehensively examines the problem of perception and psychological analysis of the creativity of thinkers of Tajik-Persian literature as the basis for the formation of cognitive abilities. As the author rightly believes, literature has an effective influence on the formation of important human qualities and abilities. The great thinkers of Tajik-Persian literature had a great influence on the development of psychological and pedagogical sciences. Thanks to their wisdom, insight and subtle psychological observations, they were many centuries ahead of psychological and pedagogical sciences. From the very beginning of the emergence of Tajik classical literature, the didactic tradition has become widespread in it. It is for this reason that the study of the works of representatives of Tajik and Persian classical literature is a source of infinite wisdom of life.

Keywords: psychology, pedagogy, personality, abilities, works, fiction, Tajik-Persian literature, psychoanalysis, poetic speech.

Маълум аст, ки адабиёт ба ташаккули сифату қобилиятҳои муҳимми шахс таъсири муассир мерасонад. Тамоми мушкилотҳои ҳаёти ҷомеа дар соҳаи илм, сиёсат ва фарҳанг, пеш аз ҳама, бо калиди адабиёт қушода мешавад. Адабиёт манбаи таълим ва тарбияи насли наврас

дар руҳияи гуманизм, яъне дар руҳияи инсондӯстӣ ва хайрхоҳӣ, мардонагӣ ва поквичдонӣ, некиву адолатпарварӣ мебошад.

Аз нигоҳи мо мутолиа ва таҳлили психологии адабиёти бадеӣ, ба хусус адабиёти классикии тоҷику форс як нишондиҳандаи муҳимми муваффақияти шахс маҳсуб меёбад.

Ҳазорон нафар баъд аз мутолиаи осори адабиёти тоҷику форс, эҷодиёти мутафаккирони бузурге чун А.Рӯдакӣ, А.Фирдавсӣ, Ҷ.Румӣ, Ҳ.Саной, А.Сино, Ф.Аттор, А.Ҷомӣ, Н. Хисрав, С.Шерозӣ, А.Ҷомӣ, ва дигарон на танҳо аз суҳанварӣ, балки аз мазмуни баланди башардӯстиашон мафтун шудаанд. Бо омӯзиши осори онҳо, ки ганҷинаи ғояҳои инсонпарварӣ маҳсуб меёбад, мо сифатҳои аслии муҳимми касбии қаҳрамонони асарро дарк намуда, тавассути намунаи онҳо роҳҳои ташаккул додани қобилиятҳои маърифатӣ ва дарки олами ботинии шахси дигарро меомӯзанд. Асарҳои мутафаккирони бузург саршори андешаҳо дар бораи зиндагӣ, дар бораи некӣ ва дар бораи беҳтарин ҳислатҳои инсонӣ аст. Дар осори онҳо масъалаҳои тарбиявӣ ва ахлоқӣ, инчунин, масъалаҳои муносибатҳои оилавӣ, муносибат бо ҳешу табор, дӯстон, душманон, даъват ба ростиву адолат, китобхонӣ ва рушди равандҳои маърифатӣ аз ҷумла эҳсос, идрок, хотир, диққат, ҳаёли эҷодӣ, тафаккур ва нутқ равшан инъикос ёфтаанд. Аз эҷодиёти шоирони бузург асарҳои зиёде барои насли наврас намунаи ибрат буда, дар тарбияи ҷавонон саҳми пешбаранда гузоштаанд. Муҳаққиқон борҳо таъкид кардаанд, ки таърихи адабиёти тоҷику форс то ҳол шоиреро наменашинсад, ки ба тарбияи насли наврас тавачҷуҳи зарурӣ набошад. Ақидаҳои ахлоқӣ дар эҷодиёти онҳо аз нуқтаи назари умумиинсонӣ ва башардӯстӣ баррасӣ шуда, дар ҳар марҳилаи таърихӣ бо тасвири бадеии воқеият зич алоқаманд аст.

Дар адабиёти классикии тоҷик мо мақолҳои зебо ва ҳикматнокеро во меҳӯрем, ки сарчашмаи асосии онҳо китобҳои муқаддас: «Авесто», «Инҷил», «Қуръон» ва ғайра мебошанд.

Масалан, китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» 2700 сол пеш навишта шудааст. Муаллифи ин китоб Зардушт аст, ки дини зардуштияро таблиғ мекард. Дар ин китоби муқаддас дар бораи се қоидаи шарҳдиҳандаи моҳияти инсондӯстонаи рафтори инсон суҳан меравад: «Гуфтори нек, пиндори нек ва рафтори нек».

Дар таълимоти насрония Исо халқи худро ба муҳаббат ва эҳтироми ҳамдигар даъват мекунад. Насронӣён боварӣ доранд, ки ҳамҳисси ин қобилияти пазируфтани худ чун як ҷузъи олами ягона аст, вақте ки шахс метавонад шодии одамони дигарро ҳамчун шодии худ ва дарди онҳоро ҳамчун дарди худ дарк кунад. Дар таълимоти насрония ғамхорӣ ба инсон ҳамчун мавҷудоти барандаи адолат ва некӣ чизи асосӣ аст.

Паёмбар Муҳаммад дар дини Ислом муҳаббат, шафқат ва меҳрубонии Худованди Мутаъолро тарғиб кардааст ва илова бар ин, дар дини Ислом некхоҳӣ, саховатмандӣ ва ҳамдилӣ аз сифатҳои шоистаи мусалмон ба ҳисоб меравад. Китоби илоҳӣ «Қуръон» аз мусалмони воқеӣ адолат ва инсондӯстӣ, қобилияти дарки таъассуроти эмотсионалии шахси дигар, ихлос, хайрхоҳӣ ва қобилияти некӣ қарданро талаб мекунад. Дар ҷаҳони ислом як падидаи мураккабе ба мисли тасаввуф пайдо шуд, ки ба афкори мутафаккирони классикии тоҷик таъсири калон расонид. Тасаввуф ҳамчун роҳи амалии расидан ба камолоти маънавӣ дар охири асри VII ва ибтидои асри VIII ба вучуд омад, вале дар асри XI ба ҷараёне нава табдил ёфт, ки дар ғояи худ афкори аксар мутафаккирони шарқии қадимро истифода бурд.

Тезиси «худро шинос»-и Сукрот ҳамчун такрори маърифати инсон аз рӯи меъёрҳои маънавию ахлоқӣ то ҷоёе моро ба фаҳмиши вазифаҳои тасаввуф наздик мекунад. Шинохти худ маънои донишдони ҷаҳони муносибатҳои инсонӣ, қобилияти муайян кардани системаи арзишҳои ахлоқиро дорад, ки дар ташаккули категорияҳои муайяни маънавию ахлоқӣ ҳамчун нуқтаи ибтидоӣ хизмат мекунад» [5, с. 43]. Дар Авесто маҷмӯи андешаҳои ибтидоӣ инъикос ёфтааст, ки дар асарҳои минбаъда дар заминаи онҳо даххо пандномаҳо ва шарҳҳои дидактикии тасаввуф, аз қабилӣ «Гулистон» ва «Бӯстон»-и С.Шерозӣ, «Ҳақиқат-ул-ҳақиқа»-и Саной, «Маснавии маънавӣ» ва «Ҳақиқофиҳӣ»-и Ҷ.Румӣ, «Мантқиқ- ут-таир»-и Ф.Аттор, «Рӯшнонома» ва «Саодатнома»-и Носир Хисрав ва ғайра навишта шудаанд.

Ҳамин тариқ, моҳияти тамоми динҳо аз он иборат аст, ки инсонро ба худшиносӣ, шинохти моҳияти ҳастии табиат, ҳақиқат, ғамхорӣ ба наздикон, некӣ ва адолат равона созад. Ин андешаҳои динӣ дар бораи инсон, меҳрубонии ӯ, дар бораи ҳамҳиссию саховатмандӣ, дар бораи ҷавонмардӣ ва дигар ҳислатҳои барҷастаи инсонӣ аз тарафи шоирон-классикони адабиёти тоҷик ҳеле зебо ва нозук суруда шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар ин тадқиқот мо осори назми классикони адабиётро барои ташаккули қобилиятҳои маърифатӣ ба миқдори зиёд истифода бурдем, зеро шеър метавонад

ба руҳияи инсон ва дар ниҳоят ба рафтору кирдори инсон таъсири бузург расонад. Шеър фикру ҳиссиёти инсонро дар лаҳзаҳои гуногуни ҳаёти сипаришуда ба тасвир мекунад. Шоир бо қувваи ҳаёлот ин лаҳзаҳоро ба олами том табдил медиҳад, ки дар нисбат ба олами воқеӣ ва ба нахусттабиат дуҷумдараҷа аст. Шеъри ҳақиқӣ қудрати ҳамон замон ва бевосита таъсир расонидан ба хонанда ва шунавандаро дорад. Ҳақиме навиштааст, ки ашъори асил новобаста аз он ки бо кадом забон офарида шудааст, ба асрори руҳ ворид шуда, ба кумаки материя мурочиат мекунад ва ба воситаи чизи дидашаванда ба нозуки маъноӣ ботинии ноаёнро дарк мекунад. Яъне шеъри ҳақиқӣ, ки аз дил бармеояд, касеро бетараф намегузорад. Шоир ва мутафаккири араб Ҷиброн Халил шеърро ҳиссиёте номидаст, ки бо ҷаҳд ба масофаи зиёд парвоз мекунад ва ин масофаро наздику шинохташаванда месозад; андешае, ки бо чизи пурасрору нофаҳмо гуфтугӯ мекунад ва онро ба чизи ошқору фаҳмо табдил медиҳад. Шеър, ба қавли Ҷиброн, руҳи муқаддасест, ки дар табассум зиндагӣ мекунад, дилро тасхир мекунад ва ашқро аз чашмонаш ҷорӣ месозад [1, с. 7].

Аксар зуҳуроти психологӣ қабл аз он, ки мавзуи таҳқиқоти психологӣ гарданд, дар назми классикии тоҷик тасвир ёфтаанд.

Чунон ки Гёте барҳақ қайд кардааст «Агар шоирро доништан хоҳӣ, пас кӯшиш кун то ба олами ӯ ворид шавӣ». Инак, асосгузори адабиёти классики тоҷику форс А.Рӯдакӣ дар осори худ насли наврасро ба лутфу меҳрубонию илтифот ва ҳамеша ёрирасони мардум будан таълим додааст. Дар ашъори Рӯдакӣ калимаи «мард» ба маънии шахси дорои сифатҳои беҳтарини инсонӣ, аз қабилӣ меҳрубонӣ, саховатмандӣ ва дилсӯзи омадааст. Ин сатрҳо мисли дигар ашъори А.Рӯдакӣ метавонанд ба шахсияти донишҷӯёни ихтисосҳои равияи омӯзгорӣ таъсир расонида, дар онҳо чунин хислатҳоро ба монанди муҳаббат ба одамон, ҳамҳиссию ҳамдилӣ, таҳаммулпазирӣ, меҳрубонӣ ва ғайраро ташаккул диҳанд. Ӯ менависад, ки:

Некбахт он касе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбахт он, ки ӯ нахӯрд надод [3, с. 33].

Талаботи гуманистии шоир аз одамони сарватманд он аст, ки сарвати худро бо одамони камбағал тақсим кунанд. Ин ақидаҳои Рӯдакиро дар эҷодиёти шоирони минбаъда низ дарёфттан мумкин аст.

Шоир дуруст мешуморад, ки муносибатҳои неку самимии байни одамон, эҳтироми ҳамдигар, дӯстӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамфикрӣ ба ҳаёт маъно мебахшанд: Дӯстони ҳақиқии зиёде дошта, шумо метавонед мутмаин бошед, ки дар лаҳзаҳои душвор танҳо наметавонед. Муносибатҳои самимӣ дар байни одамон ба ҳаёт маъноӣ махсус хоҳанд бахшид. Рӯдакӣ на танҳо шоири маҳбуби халқи худ, балки устои хеле закӣ ҳам буд. Вай ҳамчун инсондӯст халқи меҳнаткашро ҳимоя карда, ният дошт, ки адолат, инсондӯстӣ, меҳру муҳаббат дар ҷаҳон тантана кунанд ва тамоми одамони рӯйи замин дар сулҳу салоҳ ва ҳамфикрӣ зиндагӣ кунанд. Бешак, ашъори ин гуна шоири бузург дар омӯзгорони оянда қобилиятҳои эмпатикиро ба вучуд оварда, ба онҳо инсондӯстиро меомӯзонад.

Ҳангоми таҳлили психологии осори шоирону муттафаккирони бузург А.Рӯдакӣ, А.Сино, А.Фирдавсиву С.Шерозӣ ва бисёре аз дигар намоёндагони адабиёти тоҷику форс ба вожаи «инсоният» («одамият») дучор омадем. Мафҳумҳои асосие, ки инсониятро ташкил медиҳанд, инҳо накукорӣ, шарафмандӣ, саховатмандӣ, меҳру муҳаббат, раҳму шафқат ва дӯстию бародарӣ мебошанд, ки онҳоро мутафаккирони классики тоҷик дар тули хазорсолаҳо тараннум кардаанд. Ба ақидаи мутафаккирони бузург роҳи башарият аз ақл мегузарад. Ақл аст, ки инсонро ба танизми ҳаёти худ ва корҳои хайру савоб хидоят мекунад.

Ин масъалаи дар ашъори муттафаккири бузурги тоҷику форс муаллифи асри безаволи «Шохнома», Абулқосим Фирдавсӣ ба таври амику моҳиятӣ мавриди баррасию тараннум қарор гирифтааст [1].

А.Фирдавсӣ ба ин бовар аст, ки неку бад, муҳаббату нафрат ва душманию сулҳ аз ақл бармеоянд ва ин андешаро бо ифодаи зебои шоирона баён кардааст. Охир, инсон ҳамеша як мавҷуди мураккаби дорои сохтори мураккаб буда, симои зоҳириаш ниҳоди аввал аст ва чизи асосӣ олами ботинӣ, яъне ҷавҳари ӯст. Вазифаи асосии психология аз он иборат аст, ки ба олами ботинии инсон ворид шуда, муайян кунад, ки ганҷинаи асосии ӯ дар кучо ҷойгир шудааст. Моҳияти вайро, ки бояд таҳқиқу ошқор шавад ҷӣ ташкил медиҳад ва бо он мусоидат намояд, ки донишу таҷрибаи азхудкардашро на танҳо дар ҳаёти худ, балки барои рушди ҷомеа истифода барад. Ба қавли шоири бузург А.Фирдавсӣ, инсон ҳам ба зебоии ҷисмонӣ, яъне зоҳирӣ ва ҳам ба зебоии ботинӣ, яъне маънавий баробар эҳтиҷ дорад. Дар раванди тарбияи эстетикӣ ҷавонон мо аксар вақт ба гуфтаҳои А.П. Чехов дар бораи он така мекунем, ки дар

одам ҳама чиз бояд зебо бошад: чеҳра, либос, руҳ ва фикр. А.Фирдавсӣ низ дар асри X зарур будани чунин хислатҳоро барои инсон хеле амиқ дарк кардааст. Ӯ бар ин назар аст, ки шакли олии зебой дар инсон он чизест, ки бо ӯ пайвасти ногусастанӣ дорад: сабру шикебой, дониш, ростгӯӣ, садоқату вафодорӣ, покизагию тароват ва назокат. Шоир чунин мешуморад, ки шахси дорои ин хислатҳо, дар ҳама ҷо аз иззату эҳтироми бузург бархурдор аст. Ҳатто подшоҳ ҳамеша эҳтироми эшонро ба ҷо меорад [6, с. 43].

Чунон ки қайд намудем дар назми тоҷикӣ-форсӣ, вожаи «мард» маънои шахсеро дорад, ки дорои беҳтарин сифатҳои инсонӣ ба монанди хайрхоҳ, саховатмандӣ, дилсӯзӣ, таҳаммулпазирӣ, масъулиятшиносӣ ва ғ. аст. Шоир ва файласуфи бузург Ҷ.Румӣ низ, ғояи инсониятро инкишоф дода, иддао мекунад, ки инсони ҳақиқӣ нафарест, ки намегузорад то хашму хирс дар нафси ӯ ҳукмфармо бошад. Дар осори шоири бузург Ҷ. Румӣ ғояи баланд эҳтироми инсон буда, ӯ тавонистааст, ки маънии шахсияти инсонро ба куллаҳои худопарастӣ барад. Ба андешаи ин файласуфи бузург эътиқоди инсон дорои ҳисси баланди муҳаббат ва илҳом аст. Аз ин рӯ, осори шоир асосан ба мардум бо даъват ба меҳрубонӣ ва муҳаббат ба наздикон нигаронида шуда, дар осори ӯ ғамхорӣ ба мардуми мискину оддӣ васф шудааст. Мавзӯи асосии ашъори Ҷ.Румӣ ишқ ба кули инсоният аст [6].

Масъалаи ахлоқу одоб ва рафтори инсон ҳамеша дар маркази диққати шоири бузург Носири Хисрав (асри XI) қарор дошт. Ӯ доир ба масъалаҳои психологӣ китобҳои махсус навиштааст: «Рушноинома» ва «Саодатнома».

Абёти маснавиҳои «Саодатнома» ва «Рушноинома» панди судманде мебошанд, ки ба мардум роҳи зиндагии хуши инсониро нишон медиҳанд. Фарққардани дӯст аз душман, дар дӯсти бовафо будан, эҳсон қардан, некухоҳ ва роҳатрасон будан, тамаъ ва хорӣ нақардан аз хислатҳои ахлоқи ҳамидаи инсонанд, ки Носири Хисрав бо ашъори равшани худ тарғибу ташвиқ менамояд. Умуман, панду ахлоқ дар ҳикояи «Рушноинома», ки бештар сирати фалсафӣ дорад, мақоми қалон ишғол кардааст (бобҳои «Дар мазаммати дӯстони риёӣ», «Дар мазаммати ғаммозон», «Дар нақӯҳиши чоҳу мол ва ғайра»). Тамоми мақсаду мароми Носири Хисрав аз панд додану ахлоқ омӯхтан, даъват барои инсони комил будан иборат аст. Тавре қайд намудем, дар китоби Рушноинома мафҳумҳои психологӣ, аз қабилҳои худшиносӣ ва худтакмилдиҳӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Феълан ин мафҳумҳо ба масъалаи мубрами психологияи муосир табдил ёфтаанд. Инсон бар хилофи ҳайвонот мавҷудест, ки худро мешиносад ва аз худ огоҳ аст, қобилияти ислоҳнамоӣ ва такмили худро дорад. Худшиносӣ тадриҷан бо инъикоси ҳам олами берӯна ва ҳам маърифати худ инкишоф меёбад. Инсон худро бо чанд роҳ мешиносад: масалан, худшиносӣ тавассути одамони дигар, худшиносӣ тавассути таҳлили фаъолият ва рафтори худ, худшиносӣ тавассути мушоҳидаи худ, худшиносӣ тавассути худназораткунӣ ва худтарбиянамоӣ. Худшиносӣ ба омӯзгорон ва психологҳо барои камолоти шахсии худ ва рушди фаъолият мувофиқи нақшаи пешбинишудаи зиндагӣ ва қор зарур аст. Омӯзгор ва психолог бо омӯхтани ҷиҳатҳои тавоноӣ худ метавонанд сифатҳои мусбат ва манфии худ, инчунин ҷиҳатҳои қавӣ ва заъфи худро дарк кунанд. Вай хислатҳои ба худ хосро доништа, кӯшиш менамояд, ки дар раванди таълим аз онҳо беҳтар истифода барад.

Н.Хисрав таъкид мекунад, ки мардум бояд ба яқдигар бо нармӣ сухан гӯянд ва аз ҳама талаб мекунад, ки бо одамоне рафтори инсондӯстона дошта бошанд. Вай ба ин бовар аст, ки тасеа доираи муошират бо одамоне дигар имкони бештареро барои муқоиса ва омӯхтани хислатҳои мусбат ва манфии шахсияти худ фароҳам меорад. Инчунин, дар осори шоир хислатҳои мусбати инсонӣ хеле равшан инъикос ёфта, бар замми ин, ӯ камбудихои ба некуаҳволии инсон зараррасонандаро маҳкум менамояд [2].

Олим, шоир ва файласуфи бузург Абӯалӣ ибни Сино низ таъкид кардааст, ки хушбахтии инсон ишқ ва амали некӣ аст. Дар эҷодиёти шоир асосан ақидаҳои инсондӯстии ӯ ифода ёфтааст. Махсусан, дар бузургтарин асари худ «Пирӯзнома» шоир одамонро ба некӣ ва ҳақиқат даъват мекунад. Аз рӯи тадқиқ ва ҳисоби донишманди машҳури эронӣ Саид Нафисӣ (1896-1966) миқдори асарҳои Абӯалӣ ибни Сино, ки алҳол маълум шудааст, ба 456 мерасад. Дар китобхонаҳои давлатӣ ва шахсии олам 162 асари у нигоҳ дошта мешавад. Чунончӣ, аз ҷумлаи онҳо китоби «Начот», «Китоб-уш-шифо», «Ал қонун фи тиб» ва ғайраҳо махсуб меёбанд [6].

Ибни Сино мисли шоири бузург Н.Хисрав, ки дар боло дар бораи ӯ сухан гуфтем, хислатҳои мусбат ва манфии инсонро тасвир мекунад. Ба ақидаи файласуф хислатҳои мусбати инсони комил инҳо саховатмандӣ, поквичдонӣ, хоксорӣ, самимият, хайрхоҳӣ, адолатпарварӣ,

дӯстӣ, ҳештандорӣ, илтифот ва ғайра мебошанд. Олим ҳасад, тамаъ, гурур, нафспарастӣ, тамаъкорӣ, такаббурӣ ва амсоли инро ҳамчун сифатҳои манфии инсон ба қалм медиҳад, ки маҳз ҳамин сифатҳо шаъну шарафи ӯро паст мезананд. Шоир инчунин муътақид аст, ки олами ботинии инсон маърифатнашаванда аст ва ҳар кас асрори ба худ хос дорад.

Саъдии Шерозӣ низ ба инкишофи қобилияти зеҳнӣ аҳаммияти калон меод. Ба ақидаи ӯ мушоҳидаи ҳодисаҳои табиӣ иҷтимоӣ, маҳорати таҳлили онҳо барои соҳиби дониш шудан, дарки ҳақиқат ва такмили зеҳн мусоидат мекунад. Ӯ насли наврасро даъват мекунад, ки вақтро беҳуда сарф накарда, саъй кунад, ки нерӯи зеҳнии худро ба андӯхтани дониш равона созанд. Одамони соҳибмаълумот, боварӣ дорад шоир, дар ҳама ҷо соҳибэҳтиром аст. Дар осори ӯ инсондӯстӣ низ як ғояи олии буда, ҳангоми мурочиат ба мардум онҳоро пайваста ба хайрҳои ва муҳаббат нисбат ба ҳама даъват мекунад. Мутафаккири бузург Саъдӣ дар эҷодиёти худ ҳамеша ҳамаро ба ҳамхисс будан ба дарду эҳтиёҷоти мазлумон, ёрии байниҳамдигарӣ, эҳтиром нисбат ба шахсияти инсон, бародарӣ ва иттиҳоди ҳалқҳо даъват мекард. Вай таъкид мекард, ки инсон бояд ба дарди шахси нотавон дилсӯз бошад ва дар бораи мардуми содаву мазлум ғамхорӣ кунад. Мавзуи асосии ашъори Саъдӣ муҳаббат ба қулли инсоният аст. Ӯ ҳалқҳои гуногунро нури як ҳалқ мединист. Мутафаккири бузурги инсонпарвар Саъдӣ истилоҳи «инсониятро»-ро дар адабиёти бадеӣ қор карда, боварӣ дошт, ки тамоми одамони сайёра бо ҳам алоқаманданд. Ӯ ба мо иттиҳоду бародарӣ, яқдигарфаҳмӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ба андешаи дигарон, ҳисси ҳамдаордӣ нисбат ба ҳалқҳои дигар, муҳаббат ба ҳамдигар ва ғайраро меомӯзад. Шоир ба аз як хок офарида шудани одамро бовар дошта, ин андешаро бо шеваи зебои шоирона баён кардааст [4]. Шоири бузург муносибати инсондӯстонаро бо одам аз ҳама чиз боло гузоштааст. Саъдӣ маънии умри худро дар хизмати мардум меид. Вай таъкид кардааст, ки аз тамоми сифатҳои инсонӣ муҳимтаринаш хирадмандӣ, ростгӯӣ ва инсондӯстӣ мебошанд. Шоир пайваста ҳамаро даъват мекард, ки некро буда, на дар сухан, балки ботинан далеру часур бошанд ва ба дили одамон роҳ ёбанд. Ғояи шоҳи одил, хирадманд ва сулҳпарвар меҳвари асосии концепсияи иҷтимоӣ-ахлоқии ӯро ташкил мекунад. Ба ақидаи Саъдӣ, инсон тоҷи офариниш аст, ӯ бояд худро бишносад, қудрати худро дарк намояд ва барои бунёди зиндагии шоистаи инсонӣ саъй кунад. Агар тавонӣ, дили касеро ба даст овар! [7, с.123].

Саъдӣ дар осори худ насли наврасро бо қоидаҳои муошират шинос карда, ба онҳо тавсия медиҳад, ки оқилона сухан гуянд ва ҳар ҳарфро дар тарозуи ақл баркашида, баъд иброз намоянд. Ӯ менависад, ки:

Сухан бисёр дону андаке гӯӣ,
Якero сад магӯ, садро яке гӯӣ.

Мутафаккир дар асарҳои худ ба олами ботинии инсон бештар диққат медиҳад. Ӯ бар ин назар аст, ки он чизе, ки инсонро зебо мекунад, на сару либос ва на зебоии зоҳирӣ, балки меҳробонӣ, амали нек ва андешаҳои ростқавлонааш аст [7, с.123].

Ҳамин тавр, мутафаккирони бузурги адабиёти тоҷикӣ форс дар рушди илмҳои психологӣ ва педагогӣ таъсири бузург гузоштаанд. Ба шарофати хирад, фаҳмиш ва мушоҳидаҳои нозуки психологӣ худ аз илмҳои психологӣ ва педагогӣ чандин аср пеш гузаштаанд. Омӯзиши адабиёти классикӣ тоҷик барои омӯзгорон ва психологҳо ҷиҳати дарки психологияи инсон ва ташаккули сифатҳо ва қобилиятҳои муҳимми касбӣ нуқтаи такягоҳӣ мегардад. Аз ибтидои пайдоиши адабиёти классикӣ тоҷик дар он анъанаи дидактикӣ васеъ паҳн шуд. Маҳз аз ҳамин сабаб омӯзиши осори намояндагони адабиёти классикӣ тоҷикӣ форс манбаи хиради бепеёни зиндагӣ аст. Мутаасифона то ҳол осори мутафаккирони номбурда аз нигоҳи психологӣ ба қадри кофӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст.

АДАБИЁТ

1. Абдулло Сафар «Могические мосты» Алматы.: 2005. С. 297.
2. Абдушукуров, Г. Философские взгляды Носира Хусрава. Душанбе.: 1965. С. 134.
3. Абу Абдулло Рудаки. Избранное. Сталинабад, «Таджикгосиздат», 1958.
4. Ализода, И.К. Мироззрение Саади и некоторые особенности его творчества. – Автореф. дисс. канд. филол.наук.– Душанбе.: 1966. С. 27.
5. Зайтметов, Х.А. Психологический анализ-классической литературы как основа развития познавательных способностей личности. Вестник Института развития образования. 2021, № 1 (33). С. 12-20.

6. Зайтметов, Х.А. Чанбаҳои психологӣ дар эҷодиёти мутафаккирони тоҷику форс. Паёми академияи таҳсилоти Тоҷикистон №1 (38), 2021, С. 21-25
7. Саади. Гулистан. –М.: 1959. С. 232

ТДУ 796/799+796.0+613+373

ТАРБИЯИ ЧИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ – ОМИЛИ ТАРЗИ ҲАӢТИ СОЛИМ

КАРИМОВА Дилором Чумаевна – номзади илмҳои педагогӣ, ёвари ректор, дотсенти кафедраи назария ва методикаи тарбияи ҷисмонии Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С.Раҳимов, ш. Душанбе, маҳаллаи Лучоб, бинои 2, х. 7. **E-mail:** dilorom_1969_fizkult@mail.ru, **тел.:** (+992) 937 77 10 95, 904 17 44 22

ТУРСУНЗОДА Раҷабалӣ Гурез - и.в. дотсенти кафедраи назария ва методикаи намудҳои гуштини Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, директори Муассисаи давлатии таълимии “Мақтаб-интернати таҳсилоти умумии ҷумҳуриявии тамоюли варзиши ба номи Иброҳим Ҳасанов”

Дар ин мақола муаллиф бо овардани далелҳои солимии ҷомеаро аз ҷиҳати илмӣ эзоҳ дода, қайд менамояд, ки се намуди саломатӣ, руҳӣ, ҷисмонӣ ва ҷамъиятӣ дар байни онҳо арзи вучуд дорад. Ҳамзамон ӯ исбот менамояд, ки барои солим нигоҳ доштани бадан ҳам ба ғизо ва қабули он дар организм диққати ҷиддӣ бояд дод.

Омилҳои дар мақола оварда шудаанд, ки инсонро аз бемориҳои гуногун раҳо намуда, барои ҷисмо солим нигоҳ доштан, маслиҳатҳои муфид дода мешавад. Махсусан бемории фарбеҳӣ, ки имрӯз ҷаҳонро ба ташвиш овардааст. Барои дуруст нигоҳ доштани солимии бадан муаллиф аз осори адибони бузурги форсу тоҷик ва андешаҳои Пешвои муаззами миллат мисолҳои зиёде оварда ба хонанда моҳияти масъаларо ба таври васеъ равшан мегардонад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон қариб дар ҳамаи гузоришу маърузаҳо, паёму вохӯриҳо тандурустии миллатро сарвати давлат номида, масъалаи саломатии мардум, аз ҷумла настри наврасро мавриди сӯҳбат қарор медиҳанд. Ин нуқта дар мақолаи мазкур махсус қайд мегардад, ки он аҳамияти илмию амалиро доро мебошад.

Вожаҳои калидӣ: Солими, организм, ғизо, риояи речои хӯрок, аҳамияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, солимии ҷомеа, омилҳои бемориҳои руҳӣ, боигарии давлат, ҷисми солим, машқварзӣ, тандурустӣ, риоя қардан.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ – ФАКТОР ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

КАРИМОВА Дилором Дҷумаевна – кандидат педагогических наук, помощник ректора, доцент кафедры теории и методики физического воспитания Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова, г. Душанбе, мкр. Лучоб, дом 2, кв. 7. **E-mail:** dilorom_1969_fizkult@mail.ru, **тел.:** (+992) 937 77 10 95, 904 17 44 22

ТУРСУНЗОДА Раҷабалӣ Гурез – и.в. доцент кафедры теории и методики спортивной борьбы Таджикского института физической культуры имени С. Рахимов, директор государственного образовательного учреждения «Республиканская школа-интернат спортивного направления имени Иброгима Хасанова»

В этой статье автор научно комментирует общественное здравоохранение, приводя фактические данные, отмечая, что существует три вида общественного здоровья: психическое, физическое и общественное здравоохранение в целом. В то же время он доказывает, что для поддержания здоровья организма необходимо уделять пристальное внимание питанию, так и

его поступлению в организм. В статье перечислены факторы, которые избавляют человека от различных заболеваний, и даны полезные советы по поддержанию здоровья организма. В частности, речь идет о заболевании ожирение, которое беспокоит сегодня весь мир. Для правильного поддержания здоровья организма автор приводит множество примеров из произведений великих персидских и таджикских писателей и мнений лидера нации, чтобы разъяснить читателю суть проблемы. Президент Республики Таджикистан,

Основатель мира и национального единства, уважаемый Эмомали Рахмон практически во всех своих докладах называет здравоохранение нации, достоянием государства и обсуждает проблемы здоровья человека, в том числе подростковую прозу. Этот момент подчеркивается в данной статье, поскольку он имеет научное и практическое значение.

Ключевые слова: *здоровье, организм, правильное питание, соблюдение диеты, важность физической культуры и спорта, общественное здравоохранение, факторы, психические заболевания, благосостояние государства, здоровое тело, физические упражнения, здоровье, физическое развитие, патология.*

PHYSICAL CULTURE AND SPORTS ARE A FACTOR OF A HEALTHY LIFESTYLE

KARIMOVA Dilorom Djumaevna – candidate of pedagogical sciences, assistant to the rector, associate professor of the department of theory and methodology of physical education of the Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, Dushanbe, Luchob microdistrict, house 2, apt. 7. **E-mail:** dilorom_1969_fizkult@mail.ru, **phone:** (+992) 937 77 10 95, 904 17 44 22

TURSUNZODA Rajabali Gurez – Acting Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Wrestling of the Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, Director of the State Educational Institution “Republican Boarding School of Sports Direction named after Ibrohim Khasanov”

In this article, the author scientifically comments on public health, providing evidence, noting that there are three types of public health: mental, physical and public. At the same time, he proves that in order to maintain the health of the body, it is necessary to pay close attention to both nutrition and its intake into the body.

The article lists the factors that rid a person of various diseases, and provides useful tips for maintaining body health. In particular, the obesity disease that worries the world today. To properly maintain the health of the body, the author provides many examples from the works of great Persian and Tajik writers and the opinions of the leader of the nation in order to clarify the essence of the problem to the reader.

The President of the Republic of Tajikistan, the Founder of Peace and national unity, the respected Emomali Rahmon, in almost all reports and reports calls the nation's healthcare the property of the state and discusses human health issues, including adolescent prose. This point is emphasized in this article because it has scientific and practical significance.

Keywords: *health, my body, nutrition, adherence to a diet, the importance of physical culture and sports, public health, factors, mental illness, wealth of the state, healthy body, physical exercise, health, compliance.*

Саломатии миллат ин боигарии беҳамтои миллии кишвари мо ба шумор меравад. Дар раванди машқварзӣ вазифаҳои умумӣ ва махсуси мукамалшавии организм, ки барои комёбиҳои баланди варзишӣ равона карда шудааст, бояд хусусиятҳои беҳдоштиро дошта бошад. Яъне ба беҳтар намудани саломатӣ ва афзоиши ҷисмонӣ мусоидат намояд, муқовимати организмро бо таъсирҳои номусоиди муҳити зист баланд гардонад.

Дар ҳар намуди варзиш, барои яққоя амал намудани таъсири варзиш ва беҳдошти зарур аст, ки ҳамаи системаи машққунӣ, машғулият ва мусобиқа андешақорона ташкил карда шуда, бо талаботҳои беҳдошти пурра ҷавоб диҳад.

Муҳити беруна доимо ба организм таъсир мерасонад, вақти гузаронидани машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва мусобиқа шароитҳои муносиби муҳити берунаро таъмин

кардан зарур аст, зеро ки ин барои солими ва ташаккули тарзи ҳаёти солим ва комёбиҳои варзиш муҳим мебошад.

Солими барои инсон ва ҷомеа бехтарин неъмат ба шумор меравад, мо ҳангоми вохӯри, ҷудошавӣ бо наздикон ва шахсони барои мо азиз, ҳамавақт барояшон саломатӣ ва хушиҳои рӯзгорро орзу менамоем, ки ин асоси хушбахтии ҳар як инсон аст. Саломатӣ барои дар амал иҷро намудани нақшаҳо, проблемаҳои зиндагӣ ва ҳал намудани онҳо нақши бузурге дорад.

Саломатии хуб инсонро боқувват намуда, барои вай умри дарози бобаракатро муҳайё менамояд. Ҳисоботҳои илмӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки шахсони зиёд ҳангоми риояи дурусти беҳдошт то 100 сол зиндагӣ мекунад. Мутаассифона, бисёр инсонҳо меъёрҳои тарзи ҳаёти солимо риоя наменамоянд, як гурӯҳи одамон тез аз ҳаракат монда, зуд пир мешаванд. Баъзеи дигар хӯрокро бисёр истифода бурда, фарбеҳ мешаванд, ки дар натиҷа мубодилаи моддаҳо дар организм вайрон гардида, ба бемориҳои гуногун дучор мешаванд. Қисми дигари одамон дам нагирифта, аз кори фикрӣ ва ҷисмонӣ монда мешаванд ва доим бетоқатанд, беҳобӣ кашида дар охир ба бемориҳои узвҳои дарунӣ гирифта мешаванд. Гурӯҳи дигари одамон сигоркашӣ ва шаробнӯшӣ карда, умри худро кӯтоҳ менамоянд.

Инсон бояд то тавонад тарзи ҳаёти солимо пеша намояд, худро ҳамавақт аз таъсири беруна ва зараровар ҳимоя намуда, то пиронсолӣ саломатии рӯҳӣ ва ҷисмониро нигоҳ дорад. Нигоҳдории саломатӣ вазифаи ҳар як шахс ба шумор меравад. Инсон бояд саломатии худро эҳтиёт намуда, барои он мубориза барад, аз аввал тарзи дурусти ҳаёти солимо пеша намуда, ба варзиши бадан машғул шавад.

Саломатиро ба се намуд ҷудо кардан мумкин аст:

- саломатии ҷисмонӣ;
- рӯҳӣ;
- ҷамъиятӣ.

Саломатии ҷисмонӣ ин ҳолати табиӣ организми инсон мебошад. Барои он ки организм нағз ташаккул ёбад, бояд тамоми узвҳои организм фаъолияти дуруст кунад.

Саломатии рӯҳӣ аз ҳолати майнаи сар вобаста буда, дараҷа ва сифати фикркунии инсонро барои пешбурди зиндагӣ, нигоҳ доштани хотира ва мустақамии рӯҳиро таъмин менамояд.

Саломатии ҷамъиятӣ тараққиёти зиндагии маънавии инсонро дар ҷамъият муайян мекунад. Ҳаёти ҷамъиятӣ дараҷаи олии ҳаёти солимии инсон ба ҳисоб меравад.

Инсон солим хушбахт аст, ки вай худро хуб ҳис мекунад, аз фаъолияти кориаш розӣ, ба навигариҳо дар зиндагӣ шавқманд аст. Тарзи ҳаёти солим бояд чунин шакли рафтори фаъол ва ба мақсад равона гардида, ки ҳифз ва нигоҳбонии тӯлонии солимии равонӣ ва ҷисмониро тавлид месозад, баррасӣ намояд. Мафҳуми “тарзи ҳаёти солим” масъалаҳои зеринро дар бар мегирад:

- риояи дурусти рӯз, пайвастигии кор ва истироҳат,
- иҷрои қоидаҳои беҳдошти шахсӣ, обутобдихӣ;
- ғизохӯрии дуруст;
- машғулият бо машқҳои ҷисмонӣ ва варзишӣ.

Маҳз ҳамин масъалаҳо омилҳои фоидаоваре мебошанд, ки ба саломатии инсон таъсир мерасонанд ба яке аз омилҳои муҳим-фаъолияти ҳаракаткунӣ таваққуф менамоем. Фаъолияти ҳаракаткунӣ талаботи табиӣ инсон ба ҳаракат кардан мебошад. Миқдори ҳаракатҳое, ки инсон дар тӯли ягон муддати вақт анҷом медиҳад, ҳаҷми фаъолияти ҳаракаткуниро ташкил медиҳад. Олимон муайян кардаанд, ки меъёри фаъолияти ҳаракаткунӣ наврасон 18-25000 қадам дар давоми рӯз ё 3,5-4,5 соат давдан аст.

Абӯалӣ Ибни Сино дар бораи ҳаракати барзиёд, ҳаракати шадид, оромии зиёд, ҳаракати баъди истифрӯғ, ҳаракати баъди таъом, зарар ва пешгирии онҳо тавсияҳои муфиде пешниҳод менамояд, ки натавонанд варзшгарон, балки ҳар як шахс метавонад барои барқарор намудани сихатӣ ва пешгирии намудан аз бемориҳои гуногун истифода намояд. Ӯ менависад, ки “ҳаракати барзиёд баданро гарму хушк ва охиран хунук менамояд. Зарари аввалини он пӯсидани моддаҳои бадро ба аъмоқи узвҳо бурда, зарари дуюмаш дардҳои хунукӣ асаб, сукути қувва ва гоҳо ҳафсон ва беҳуширо боқӣ мегузорад.”

Дар масъалаи истеъмоли хӯрок ва нигоҳ доштани тандурустӣ қайд менамояд, ки бадтарин хӯрок хӯрдани он аст, ки ба меъда гаронӣ оварад ва бадтарин ошомидани он аст, ки аз ҳадди эътидол бигузарад ва меъдаро пур кунад.

Ғизо ба варзишгар арзишмандтарин асоси қувва ва нигоҳдорандаи ҳолати ҷисму рӯҳ мебошад, дигар ҳолатҳои равонии варзишгарон низ ба ин масъала вобастагӣ дошта, ба ҳислат, мизоҷ ва физиологияи диққати онҳо таъсир мерасонад. Бар замми ин, дар сурати варзиши зиёд намудан функсияҳои физиологӣ ташаккул меёбанд ва ин мутобиқшавии биологӣ организмро таъмин мекунад, ки ба баъзе ҳосиятҳои ҳолатҳои асосӣ ба дигаргунӣ дучор шуданашон мумкин аст, яъне ғизо асоси солимгардонист. Ғизои истеъмолнамуда бояд пеш аз ҳаракат ё варзиш кардан аз рӯи вақт ва ҳазм шудан ба назар гирифта шавад, чунки “фазолате, ки ба рудаҳо наздиктаранд ба воситаи мулоимкунандаҳо, ронандаҳо ва варзиш (риёзат) хорич мешаванд... аммо танҳо риёзат дар як вақт бо ду амри табиат, яъне пешоб рондану арақ фаровардан кифоя мекунад, риёзат дар ҳифзи саломатӣ амри чалил аст”.

Вобаста ба ҳадди варзиш ва ғизои он Сино таъкид менамояд, ки “Агар аз рӯзи нахуст ҳадди варзиш ва ғизои онро бидонӣ, миқдори ғизои қобили таҳаммулро хоҳӣ донист ва андар рӯзи дуввум бояд чизе аз онро тағйир надихӣ, балки миқдори варзиш ва ғизои рузи дуввум бояд ба андозаи рузи якум бошад”.

Дар хусуси варзиш андарзи пурмӯҳтавое доранд, ки Ҷаноби Олӣ: “Масъалаи дигаре, ки ба андешаи мо дар зиндагии ҷавонон ва умуман дар ҳаёти ҷомеа нақши муҳим бозида, боиси пешгирии нашъамандӣ ва дигар амалҳои ношоиста шуда метавонад, инкишофи варзиш аст. Мегӯянд, ки “рӯҳи солим дар ҷисми солим буда метавонад”. Агар мо бо корбасти ҳамин ҳикмат варзишро дар байни ҷавонон ривож диҳем, фикр мекунам, ки ба манфиати ҷомеа ва тандурустии аъзоёни он кори бузургеро анҷом дода метавонем”. Агар тарзи ҳаёти солим ба ҳар хонадон наздик бошад, бешубҳа ҷавонони мо аз он ҳама амалҳои ношоям парҳез менамоянд, худдорӣ аз амалҳои зишт ҷавононро сарбаланд ва нақӯном мегардонад!

Тарзи ҳаёти солим ва масъулияти тарбияи ҷавонон барои пойдории амнати ҷомеа шароити мусоид фароҳам оварда, моро водор месозад, ки нисбат ба ҳаёти ҷавонон ва наврасон бетараф набошем ва дар рушду такомули ҷисмонӣ маънавии онҳо саҳми муносиб гузорем.

Ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш чалб намудани ҷавонон ва тануманду солиму қавирӯҳ ба камол расонидани онҳо вазифаи муҳими падару модарон, мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, олӣ ва тамоми ҷомеа аст. Ташаккул ва тарзи ҳаёти солими ҷавонон яке аз масъалаҳои ҷиддӣ ба ҳисоб меравад. Чун, ки тандурустии ҷавонон тандурустии миллат аст. Яке аз роҳҳои беҳтарини нигоҳдории саломатӣ ин тағйир додани муносибати одамон ба тарзи зиндагӣ ва таблиғи тарзи ҳаёти солим мебошад.

Тарбияи ҷисмонӣ раванди педагогӣ мебошад, ки барои солимӣ, бардамӣ, матонат ва идроки хонанда, рушду такомули бадани он таълиму машғулият мегузаронад. Машғулияти омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ аз бозиҳо ва аҳамияти он дар инсон ва ҷомеа оғоз мешавад. Шартҳои тарбия ва бозиҳо, аввал саломатиро барқарор карда, ҳолати хуби ҷисмонӣ ва руҳии инсонро таъмин мегардонад. Тани сиҳат ба ҳар гуна бемориҳо ғолиб омада, норасоӣҳои бадани инсон-хонандагонро ки дар оғози парвариш ҳастанд, мустаҳкам мекунад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини саломатии шахрвандон, дар аввал насли наврас ғамхорӣ калон зоҳир карда, Барномаҳои ташаккули тарзи ҳаёти солимро якҷанд маротиба қабул ва амалӣ намуд. Стандарти давлатии маълумоти умумии асосӣ аз ҷанми тарбияи ҷисмонӣ, Қонун “Дар бораи маориф”, “Консепсияи мактаби милли” ва “Барномаи ташкили тарзи ҳаёти солим” (барои солҳои 2006-2010 ва баъдан барои то давраи соли 2015-ум) ба саломатии хонандагон ҳамчун масъалаи омода намудани наврасон ба фаъолияти баланд бардоштани малакаи онҳо дар рафти таълиму тарбия нигаронида шуда буд. Аз рӯи нишондодҳои Ташкилоти умумичаҳонии тандурустӣ исбот гаштааст, ки саломатии инсон то 55% аз ҳаёти ӯ, аз рӯи ирсият ва вобастагӣ 18% ва аз рӯи нишондодҳои муҳити атроф 17% вобастагӣ дорад.

Ба воситаи пешбарии “Барномаи ташаккули тарзи ҳаёти солим” Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи кор бо ҷавонон ва варзиши назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи миллии олимпӣ, Федератсияҳои варзишӣ, алаҳусус омӯзгорони донишгоҳу донишқадаҳо, коллеҷҳо, литсейҳо, мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ибтидоӣ, аҳли ҷамоатчиғии мамлакатро вазифадор менамояд, ки дар доираи Қонун “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” дар навбати аввал ба кори тарбия диққати аввалиндараҷа дода шавад. Зеро солимии ҷамъият аз тарбияи хуб ва насли таълимдида вобастагӣ дорад. Агар аҳли ҷамъият ба касалӣ гирифта бошад, авзои ҷамъият нохуб мегардад. Пешрафти иқтисодиёт ва иҷтимоиёт ба даст намеояд, ба

ибораи дигар, ҳар кадоми мо вазифадор ҳастем, ки аз айёми тифлӣ фарзандонамонро солим бардам тарбия карда, барои ҳаёти оянда тайёр намоем.

Тарбияи бадан ва тақомулоти ҳамаҷонибаи инсон вазифаи ҳар як ашхос ба ҳисоб меравад, фарди комил бояд тани сиҳат ва рӯҳи пок дошта бошад. Тандурустию покизарӯҳӣ ба риоя кардани бисёр қоидаҳои ҳаёт вобаста аст. Инсон бояд нақшаи ҳаёту фаъолияти як шабонарӯзи худро тасаввур карда тавонад ва баҳри иҷрои он кӯшиш намояд, зеро варзиши бадан аз риоя кардани тартиби рӯзгузаронӣ сар мешавад. Касе ки ин тартибро вайрон кард, ба муруде намерасад, чунончӣ Ибни Сино фармудааст: *“Агар машғули машқҳои ҷисмонӣ бошем ва ба тартиби гузарон ҳамеша риоя кунем, ба ягон хел дору ки дар мавриди касалиҳои гуногун қабул менамоем, ҳочат намемонад”*. Ҳаракатҳои ҷисмонӣ бенизом, қабули обу ҳаво ва офтоби бемаврид фоидае надорад. Бинобар ин ниёғони мо истифодаи мӯътадили ин омилҳои тарбияи баданро зарур шуморидаанд ва нағз медонистанд, ки барои парвариши саломатӣ, диловарӣ ва ҷавонмардӣ варзишро ҳамчун як воситаи муҳим ба атфол омӯзонидан зарур аст.

Рушд ва пешрафти ҷаҳони муосир ба ду ҷанбаи асосӣ, ки яке ба илму техника ва технология, дигаре ба солимии афроди ҷомеа саҳт марбут аст.

Рушди техника ва технология бе ҷисман ташаккул ёфтани ёфтани афрод амалӣ нахоҳад шуд. Бинобар ин мебояд ташаккули ҷисмонӣ насли наврасро баланд бардошта, аз анъанаҳои неки миллии тарбияи ҷисмонӣ худӣ онҳоро боҳабар намуда, ба он арҷ гузорем. Ин падида моро водор месозад, ки вобаста ба талаботи замон роҳҳои самарабахши тарбияи ҷисмониро дар ҷомеа ҷустуҷӯ намоем.

Барои расидан ба ин ҳадаф мебояд насли наврасро дар рӯҳияи ватандӯстиву ватанпарварӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллии тарбия намуда, онҳоро бештар ба ташаккули ҷисмониашон раҳнамун созем. То ки ташаккули ҷисмонӣ насли наврас аз боғчаи кӯдакон ва мактаб оғоз гардида, дар таълимгоҳҳои олии рушд ёбад.

Тарзи ҳаёти солим ва масъулияти тарбияи ҷавонон барои пойдорӣ амнияти ҷомеа шароити мусоид ҷароҳам оварда, моро водор месозад, ки нисбат ба ҳаёти ҷавонон бетараф набоем ва дар рушду тақомули ҷисмонӣ маънавии онҳо саҳми муносиб гузорем, иброн доштанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мӯҳтарам, Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо ҷавонон.

Имрӯзҳо кӯшиши давлат ба рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, таҳияи барномаҳои гуногун оид ба ташаккули арзишҳои ахлоқиву маънавий, тарзи ҳаёти солим ва тарбияи ҷисмонӣ нигаронида шудааст. Маҳз ба ин тариқ мо метавонем ташаккули фикри созандаи насли наврас, таълими тарзи ҳаёти солим, ривочи навоариву ташаббускориро дар байни ҷавонон таъмин намоем. Ҳадафи асосӣ он аст, ки мо ҷавонони ҷисман солим ташаккулёфтгаро дар пешрафти қорҳои созандагӣ бунёдкорӣ дар тамоми сатҳи ҷомеа пайдо намуда, фаъолгардонии сиҳатии ҷомеаро ба таври оммавӣ ба воситаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба роҳ монем. Ҷавонони босаводу соҳибмаърифат ва аз ҷиҳати маънавию ҷисмонӣ солимно тарбия қардан вазифаи боифтиҳор аст, таъкид менамояд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон. Дар маҷмӯъ, дар шароити ҳозира ҷалби васеи насли ҷавонон ба варзиш ва оммавӣ гардонидани он масъалаи муҳим мебошад.

Маълум аст, ки тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш омилҳои муҳимтарини сиҳатмандии ҳар як фард ва аҳли ҷомеа мебошанд. Рушду пешрафт ва комёбии ҳар як кишвар дар радифи омилҳои дигар, пеш аз ҳама ба саломатӣ ва руҳияи баланди шаҳрвандони он вобастагӣ дорад. Он чунон, ки ақли солим дар тани солим аст, муваффақият ба кишваре даст медиҳад, ки ҷомеаи солим дошта бошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қариб дар ҳамаи гузоришу маърузаҳо, паёму вохӯриҳо тандурустию миллатро сарвати давлат номида, масъалаи саломатии мардум, аз ҷумла насли наврасро мавриди сӯҳбат қарор медиҳанд. Аз ҷумла, 23 майи соли 1997 дар вохӯрӣ бо намояндагони ҷавонон гуфта буданд: *“.....аз давраи Куруши Кабир анъанае буд, ки ҷавонмардони ҳақиқӣ камаш аз се имтиҳони ҳаёт гузашт, баъд номи ҷавонмардиро соҳиб мешуданд. Имтиҳони аввал тандурустӣ ва паҳлавонӣ, имтиҳони дуюм ақлу дониши расо ва ниҳоят имтиҳони сеюм одобу фаросати ҳамида”*.

Устод Рӯдакӣ дар як қитъаи худ ҷаҳор чизро сабаби сарфарозию хушбахтии инсон ба қалам дода, тани дурустро дар ҷойи аввал мегузорад.

Ҷаҳор чиз мар-озодаро зи ғам бихарад.

Тани дурусту хӯи неку номи неку хирад.

Хар он ки эзидаш ин чаҳор рӯзӣ кард,
Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нахӯрад.

Ин ҷо бузургию донишмандии шоир ва тамоми гузаштагони машриқзамин аст, ки тани солиму тандурустиро дар ҷойи аввал овардаанд ва яке аз шартҳои саодати инсон ҳисобидаанд. Фаридаддини Аттор, ки яке аз устодони номдори ахлоқ ба шумор меравад, таъкид мекунад, ки аз дунё фақат саломатӣ бичӯед:

Ба дили фориғ чу бошӣ тандуруст,
Дигар аз дунё набояд ҳеч ҳуст.

Воқеан, фарогирии васеи аҳли ҷомеа ба варзиш масъалаи басо муҳим аст ва дар ин самт мунтазам бояд ҷораандеши намуд.

Боиси қаноатмандӣ аст, ки дар Тоҷикистон солҳои охир баҳри рушди варзиш ва хусусияти омавӣ пайдо кардани он қорҳои зиёде ба сомон баҳшида шуданд, аз ҷумла қасру марказҳои варзиши, майдону толорҳо барои намудҳои гуногуни варзиш бунёд ва мучаҳҳаз гардиданд.

Воситаҳои ахбори оммаи Ҷумҳурӣ низ дар ин самт хизмати арзандаеро иҷро менамояд. Тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш-асоси солимии миллат, аз ҷумла масоили глобалии сайёра мебошад.

Хушбахтона, дар кишварамон Ҳукумати Ҷумҳурӣ ба тарбияи насли наврас тавачҷӯҳӣ ҳамешагӣ зоҳир менамояд ва баҳри талқини ҳаёти солим байни онҳо ҳамеша ва тадбир андеши мекунад. Дар Тоҷикистон тамоми нерӯҳои ҳукумати бо роҳбарии Президент ва ҳамчунин тамоми созмону ташкилотҳо баҳри тантанаи ҳаёти солим ҳамвора ҷиду ҷаҳд менамоянд.

Ҳангоми мулоқот бо варзишгарон Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин иброз доштанд: “Дар шароити кунунии ҷаҳони муосир, ки ба ҳаёти солими инсоният харатарҳои ҷидди, аз ҷумла нашъачаллобияю нашъамандӣ, костагии одобу ахлоқ ва ба ҳар гуна ҳаракатҳои номатлуб гаравидани одамон, ба хусус ҷавонон таҳдид мекунад, мо рушди варзиш ва омавӣ гардонидани онро аз ҷумлаи қорҳои муҳим меҳисобем. Зеро маҳз тавассути фарогир сохтани варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ яъне омавӣ гардонидани он мо метавонем барои ҳаёти солим ба пешрафти ҷомеа шпроити мусоид фароҳам орем. Бо ин мақсад дар баробари муҳаё намудани тамоми заминаҳои меъёриву ҳуқуқӣ вобаста ба соҳаи варзиш як силсила қарорҳо ва барномаҳои ҳукуматӣ қабул карда, онҳоро дар амал тадбиқ намуда истодаем”.

Имрӯз дар саросари ҷаҳон миллионҳо аз бемории саратон азият мекашанд ва сарчашмаи бемории эшон вобастагӣ ба сигору моддаҳои нашъаовар аст. Қисми дигар аз майзадагӣ ба бемориҳои мудҳиш печидаанд.

Таҳқиқот аз ин лиҳоз бозгӯи он аст, ки чунин одамон аслан аз маърифати шаҳрвандӣ ноогоҳанд, аз моҳияти тарбияи бадан, варзиш ва аз таҳсил фарсахҳо дуранд. Ҳамагон бояд нек донанд, ки муҳҳимтарин василаи наҷоти ашҳоси раҳгумзада ба гирифтори бемориву ашғоли зиёновар ҷалби онҳо ба варзиш аст. Варзиш инсониятро аз ҳама гуна балоҳо наҷот мебахшад.

Дар тарғибу тақвиятбахшии тарбияи ҷисмони ба варзиш бояд тамоми нерӯҳои шукуматию ғайриҳукумати аҳлона ҳиссагузори намоянд. Дар ин қор василаҳои электрониву коммуникатсионии муосир ва аз воситаҳои ахбори омма васеъ истифода бурд. Нашри китобу дастурҳои ташреҳию таблиғӣ ва ба забонҳои гуногун тарҷумаю интишор намудани онҳо дар мавзӯи мазкур дорои аҳамияти махсус хоҳад буд.

Боиси ифтихормандист, ки обрӯю эътибори ҷумҳурӣ дар арсаи байналмиллалӣ дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш пайваста боло меравад, сол то сол дастовардҳои варзишии ҷумҳурӣ бештар мешаванд. Ин пешравиҳои кишвар нуфузи Ватанамро бештар месозанд, тавачҷӯҳӣ созмонҳои байналмилалиро ҷалб менамояд ва аз ин ҷост, ки бо қарори иштирокдорони Конфронси байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Тарбияи ҷисмонӣ-асоси солимии миллат” ва мусоидати созмонҳои марбутаи ҷаҳонӣ соли 2015 Кунгураи сеюми байналмилалӣ олимони ҷавони соҳаи варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор шуд.

Як вижагии тамадунии тоҷикон он аст, ки шоҳаҳои гуногунро дар бар мегирад; ҳам имл ҳам тарбият, ҳам хелҳои ҳунар ва ҳам варзишро. Оре, таърихи тамадунни халқи тоҷик он аст, ки ин халқи бостонгӯҳар аз азал ба варзиш ва варзишгарии тавачҷӯҳманд будаасту дар зиндагии ҳамаҷузай хеш аз он зиёд истифода менамудааст ба равнақу такмили он мекӯшидааст. Воқеан, тоҷикон табиатан мардуми далеру саркашу таҳамтан будаанд, қисми

нерӯманду обутобёфта доштаанд, ки ин ҳама хислатҳо маҳз туфайли варзиш ва машқи пайвастаи ҷисмонӣ пайдо мешаванд.

Варзиши тоҷикон аз қадим чунин буда, ки онҳо бештар аз ҳама, ғояҳои гуманистӣ доштанд ва сафобахши рӯзгори мардум буданд. Ин хусусияти умдаи бозӣҳои миллии тоҷикона то имрӯз устувор аст ва албатта, барои дар арсаи олам ҳамчун қосиди сулҳ маъруф гаштани варзиш нақши муҳим бозидааст.

Бозӣҳои варзишӣ, усулҳои самарабахшии тарбияи бадан, тарбияи одоби ҳамида дар варзишгар, таърихи соҳмондеҳии мусобиқаҳо, омодагии варзишгар ба сабақат, ҳифзи саломатии варзишгаро ташкил медиҳанд.

Тавре Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон иброз доштанд; “Варзиш дар баробари табиғу ташвиқи тарзи ҳаёти солим инчунин яке аз воситаҳои беҳтарини таҳкими дустии миёни инсонҳо ва кишварҳои ҷаҳон аст. Ҳамзамон бо ин, варзиш омили муҳими ҷаҳоншиносии инсон, ба ҳамдигар муаррифӣ ва наздик гардидани халқу миллатҳо ва кишварҳои мухталифи сайёра мебошад”.

Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки варзиш одамонро ба ҳам наздик менамояд, ба халқҳо имкон медиҳад, ки ҳамдигарро ҳарчи бештар фаҳманд, омӯзанд ва дарк намоянд. Дар тақвияти ин гуфтаҳо Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми суҳанронӣ дар мулоқот бо варзишгарони мамлакат 20-уми декабри соли 2010 чунин қайд карда буданд: “Мусаллам аст, ки варзиш дар ҳаёти инсон ҳамчун омили тавоноии таҳкими дӯстӣ ва ҳамкориҳои на танҳо варзишгарон, балки халқҳои давлатҳои зиёд маҳсуб мешавад. Илова бар ин, варзиш барои насли ҷавон ҳамчун мактаби ҷаҳонфаҳмӣ, тарғиби арзишҳои олии инсонӣ, аз қабилҳои дустӣро бародарӣ, сулҳу озода, эҳтиром ба халқу миллатҳои хизмат мекунад. Ҳаракатҳои оммавии варзиши ҷаҳонӣ, аз ҷумла бозӣҳои олимпӣ ва мусобиқаҳои умумиҷаҳонӣ борҳо собит намудаанд, ки варзиш дорони қудрати бузурги созанда дар арсаи байналмилалӣ мебошанд. Имрӯз яке аз ҳадафҳои асосии варзиш ҳамчу қосиди сулҳ дар ҷаҳон маҳс ҳамин аст”.

Воқеан, мусобиқаи варзишӣ воситаест, ки он ҷавонро бо кишварҳои гуногун шинос намуда, дар пайдо кардани дӯстони нав ва ба таҳкими дӯстии байни наслҳои ҷавони давлатҳои мухталиф мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, варзишро қосиди сулҳ ва дӯстӣ хизмати босазо кардааст. Ва беҳтиёр сатрҳои илҳомбахши асосгузори ҳаракати олимпӣ Пйер Де Кубертэн аз “Мадҳияи варзиш” ба хотир меояд:

Варзиш! Ту гуворӣ,
Барҳақ ту раҳкушоӣ.
Ҳаққӯи беҳамтоӣ.
Ҷаҳонро сулҳбахши ту, варзиш!

АДАБИЁТ

1. Бальсевич, В.К: Физическая активность человека. Киев -1989г.
2. Берне, Э.Я: Концепция и воспитание. М.: -1968г.
3. Лубышева, Л.И: Ценность физической культуры и здоровом стиле жизни. М.: -1994г.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш”.
5. Барномаи рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзишдар шаҳри Душанбе барои солҳои 2011-2014. Душанбе-2011с.
6. Саидова, М., Музаффаров, С: Тарбияи ҷисмонӣ. Душанбе-2012 с.
7. Губанова, Л., Сафаров, Ш., Каримова, Д: Тарбияи ҷисмонӣ. Китоби дарсӣ барои хонандагони синфҳои 5-6. Душанбе-2010с.
8. Абӯалӣ Ибни Сино: Қонуни тиб. Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи советии тоҷик. Китоби 1. Андар умури ҳамагонии пизишкӣ. Душанбе-2011с.
9. Абӯалӣ Ибни Сино. Рафъи қулли маризиҳо аз бадани инсон. Душанбе-1991с.
10. Султонов, У: Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Абӯалӣ Ибни Сино. Душанбе-1975с.
11. Маҳмадов, А: Фалсафаи варзиши Абӯалӣ Ибни Сино. Душанбе- 2005с.
12. Эмомалӣ Раҳмон: Саломатии миллат-сарвати бебаҳост. Душанбе- 2015с.
13. Фалсафаи варзиш. Ш.Сафаров. М.Шарипов. Душанбе – 2016с.
14. Физическая культура и здоровый образ жизни студента. Кнорус. Москва – 2013.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ НАМУНАСОЗӢ ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ ЧУН ВОСИТАИ РУШДИ ЗЕҲНИИ ХОНАНДАГОН

ШАМСИДДИНОВА Марҷона Бароталиевна – унвонҷӯии Пажӯҳишигоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Борбад, 48/5, тел.: (+992) 972 87 51 87

Дар мақолаи мазкур қайд гардидааст, ки истифодаи технологияи намунасозӣ дар раванди таълими забони англисӣ ин меҳвари ҳар як ашёи моддӣ, зухурот, ходиса ва равандест, ки онҳоро омӯхтан ва ё тавсиф кардан мебояд. Доир ба мушкилии муайян кардани мафҳуми «намуна», аз тасвияҳое ҳукм кардан мумкин аст, ки дар китобҳои мактабӣ оварда шудаанд.

Муаллиф қайд намудааст, ки дар раванди тартибдиҳии намуна, хонандагон қисмҳои асосии низоми намунашавандаро истифода карда, хусусиятҳои ин объектҳоро таҳқиқ мекунанд; робитаҳои байни онҳоро меёбанд; озмоишҳо гузаронда, натиҷаҳои намунасозиро таҳлил менамоянд. Амалан тамоми равандҳои дар боло зикршудаи фаъолияти зеҳнӣ, ҳангоми ҳалли супоришҳо барои тартиб додани намунаҳо, ҳангоми кор бо намунаҳо пайгирӣ карда мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: технология, намунасозӣ, дарс, восита, рушд, зеҳн, хонанда, ҷанба, тадбир, муассир, таълим, инноватсия, омил, малака, маҳорат, иҷтимоӣ, меҳвар, тарҳрезӣ, аналогия, инъикос.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ МОДЕЛИРОВАНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНСТРУМЕНТ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

ШАМСИДДИНОВА Марҷона Бароталиевна – соискатель Института развития образования имени Абдурахмана Джомии Академии образования Таджикистана, ассистент кафедры иностранных языков Международного университета туризма и предпринимательства Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5, тел.: (+992) 972 87 51 87

В данной статье отмечается, что при использовании технологии моделирования в процессе обучения английскому языку в центре внимания находится каждый материальный объект, явление, событие и процесс, который необходимо изучить или описать. О сложности определения понятия «модель» можно судить по рекомендациям, данным в школьных учебниках.

Автор отметил, что в процессе создания модели учащиеся используют основные части моделируемой системы и исследуют характеристики этих объектов; найти связи между ними; провести испытания и проанализировать результаты отбора проб. Практически все вышеперечисленные процессы интеллектуальной деятельности прослеживаются при решении задач по составлению образцов, при работе с образцами.

Ключевые слова: технология, моделирование, урок, инструмент, развитие, разум, читатель, аспект, мера, эффективный, образование, новаторство, фактор, умение, умение, социальное, ось, дизайн, аналогия, отражение.

USING SIMULATION TECHNOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS AS A TOOL FOR INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF STUDENTS

SHAMSIDDINOVA Marjona Barotalievna – applicant of the Institute for Education Development named after Abdurrahman Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Assistant at the Department of Foreign Languages International University of Tourism and Entrepreneurship of the Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5, phone: (+992) 972 87 51 87

This article notes that when using modeling technology in the process of teaching English, the focus is on every material object, phenomenon, event and process that needs to be studied or

described. The complexity of defining the concept of “model” can be judged by the recommendations given in school textbooks.

The author noted that in the process of creating a model, students use the main parts of the modeled system and explore the characteristics of these objects; find connections between them; conduct tests and analyze sampling results. Almost all of the above processes of intellectual activity can be traced when solving problems of compiling samples and when working with samples.

Keywords: *technology, modeling, lesson, tool, development, mind, reader, aspect, measure, effective, education, innovation, factor, skill, ability, social, axis, design, analogy, reflection.*

Мақсадҳои нисбатан муҳимми умумитаҳсилоти англисӣ — муқаррар кардан ва таҳкими робитаҳои байнифанӣ бо мақсади дарк ва фаҳмиши равандҳои иттилоотӣ дар ҷамъият ба шумор рафта, ташаккули зеҳн дар хонандагон тавассути манзараи иттилоотии ҷаҳон шароит фароҳам меорад.

Ба ҳар як фанни таълимӣ ҳамоҳангсозии махсуси усулҳои зухуроти расмӣ ва ғайрирасмӣ намунасозӣ, тартиботи ибтоткунӣ шарҳдиҳии худ хос аст. Омӯзиши васеи забонҳои хориҷӣ аз ҷумла забони англисӣ сарҳади илмҳои гуногунро дар доираи равобити умумичаҳонӣ ба осонӣ бартараф мекунад. Зери ин масоил меҳвари асосии забонамӯзиро раванди технологияи намунасозӣ ишғол менамояд.

Баъзеҳо бар он андешаанд, ки истифодаи намунаҳо ба наздикӣ оғоз ёфтааст, аммо худ ба худ намунасозӣ чун дунё пир аст. Он вақте пайдо шудааст, ки инсоният дар ҷаҳони ихотакарда мавқеи худро дарк карда, ба фаҳмишу тағйир додани он саъйю кӯшиш кард [10, С. 96-97].

Объекти асосии низоми намунасозӣ дар раванди таълим ин ҳар як ашёи моддӣ, зухурот, ҳодиса ва раванDEST, ки онҳоро омӯхтан ва ё тавсиф кардан мебошад. Доир ба мушкилии муайян кардани мафҳуми «намуна», аз тасвирҳои ҳукм кардан мумкин аст, ки дар китобҳои мактабӣ оварда шудаанд.

«**Намуна** тасаввуроти содашуда доир ба ашёи воқеист»

«**Намуна** шабоҳати содашудаи объекти воқеист. Ҳар як намуна танҳо ҳамон хусусиятҳои аслиятро такрор мекунад, ки ба одам хангоми истифодаи он даркор мешавад».

«**Намуна** муаррифии объект дар баъзе шакл, аз шаклҳои вучудияти воқеии он фарқкунанда».

Намуна – объекти наво, ки баъзе тарафҳои назарраси объектро аз рӯи нуқтаи назари мақсадҳои намунасозӣ инъикос мекунад.

Ивази як объект (раванд ё зухурот) бо дигараш, вале дар ин ҳол, тамоми хусусиятҳои асосии объект (раванд ё зухурот)-и ибтидоиро нигоҳдоранда, **намунасозӣ** ном дорад [6, С.96-102].

Инсоният муддати зиёд аст, ки намунасозиро барои таҳқиқоти объектҳо, раванду зухурот дар соҳаҳои гуногун истифода мекунад. Натиҷаҳои ин таҳқиқот барои муайянкунӣ ва беҳтарсозии тавсифҳои объекту равандҳои воқеӣ; барои фаҳмиши моҳияти зухурот ва коркарди маҳорати ба онҳо мутобиқшавада ё онҳоро идора кунанда барои сохтани объектҳои нав ё намунасозии объектҳои кӯҳна хизмат мекунанд. Намунасозӣ ба хонандагон барои қабул кардани қарорҳои асосноку мулоҳизанок ва барои пешбинӣ кардани оқибатҳои фаъолияти худ кӯмак мекунад.

Намунасозии расмӣ ва ғайрирасмӣ объектҳои таълимӣ ва воқеӣ, вазъияту равандҳои ҳаёти харрӯза ва дар доираи ашёи мактабӣ, хонандаро ба мавқеи фаъоли муҳаққиқ мегузорад, имкон медиҳад, ки мустақилона қонуният ва зухуроти зеҳнии хонандаро кашф намояд.

Инкишофёбии малакаҳои тартиб додани намунаҳо ба ҳалли вазифаи дорои арзиши умумитаълимӣ, маҳз ба инкишофи зеҳнӣ ва тафаккури мантиқӣ мусоидат мекунад. Зеро раванди тартибдиҳии намунаҳо ба ғайр аз донишҳои махсус боз зеҳни мантиқии рушдкардаро низ талаб мекунад ва баракс, ҳалли вазифаҳо доир ба намунасозии раванду зухурот фаъолияти фикрии хонандагонро инкишоф медиҳад.

Зери инкишофи зеҳни хонандагон дар раванди таълимӣ, аз тарафи психологҳо - ташаккул ва мукамалшавии тамоми намуд, шакл ва амалиёти зеҳн, коркарди маҳорату малакаҳо доир ба истифодаи қонунҳои зеҳн дар фаъолияти маърифатӣ таълимӣ, инчунин маҳоратҳои амалӣ кардани тарзҳои фаъолияти зеҳнӣ аз як соҳаи дониш ба соҳаи дигар дониш фаҳмида мешавад.

Ҳамин тавр, зимни истифодаи технологияи намунасосӣ инкишофи зеҳн ба таври зайл шакл мегирад:

1. Инкишофи тамоми намудҳои зеҳн (аёнию фаъол, аёнию образӣ, абстрактию мантиқӣ) ва ҳамзамон стимулятсияи раванди афзоиши онҳо аз як намуд ба намуди дигар.

2. Ташаккул ва тақмили амалиёти зеҳнӣ.

3. Инкишофи маҳоратҳо:

➤ чудо кардани хусусиятҳои асосии ашё ва онҳоро аз хусусиятҳои назарнорас абстраксия кардан;

➤ ёфтани алоқаю муносибатҳои асосии ашё ва зухуроти олами воқеӣ;

➤ аз далелҳо хулосаҳои дуруст баровардан ва онҳоро санчидан;

➤ исбот кардани ҳақиқати муҳокимаҳои худ ва рад кардани хулосаҳои иштибоҳӣ;

➤ ошкор кардани моҳияти шаклҳои асосии хулосаҳои дуруст (индуксияҳо, дедуксияҳо ва доир ба аналогияҳо);

➤ муайян, пайдарҳам, созгор ва асоснок баён кардани фикрҳои худ.

4. Коркарди маҳорати амалӣ ва гузарондани амалиёту тарзҳои зеҳн аз як соҳаи дониш ба дигар соҳаи дониш; пешбини инкишофи зухурот ва маҳорати хулосаҳо баровардан.

5. Тақмили маҳорату малакаҳо доир ба истифодаи қонуни талаботҳои мантиқи расмӣ ва диалектикӣ дар фаъолияти маърифатии таълимӣ ва ғайритаълимӣ хонандагон.

Дар раванди тартибдиҳии намуна, хонандагон қисмҳои асосии низомии намунашавандаро истифода карда, хусусиятҳои ин объектҳоро таҳқиқ мекунанд; робитаҳои байни онҳоро меёбанд; озмоишҳо гузаронда, натиҷаҳои намунасосиро таҳлил менамоянд. Амалан тамоми равандҳои дар боло зикршудаи фаъолияти зеҳнӣ, ҳангоми ҳалли супоришҳо барои тартиб додани намунаҳо, ҳангоми кор бо намунаҳо (таҳлил, тартибдиҳӣ) пайгирӣ карда мешаванд.

Маҳорати чудо кардани иттилооти зарурӣ ва ташкил кардани он ба сохтор сифати муҳимтарини зеҳнии хонандагон мебошад [9, С.45-50].

Ҳангоми доир ба намунасосӣ сухан кардан, мафҳуми «таҳлили низомӣ»-ро қайд кардан мебошад, ки асосанро олим, файласуф, иқтисодчӣ ва табиби рус Александр Александрович Богданов (1873 – 1928) гузоштааст.

Ҷ пешниҳод кард, ки дар масъалаҳои ташкили низомҳои гуногуни васеъ дар табиат, ҷамъият ва дар техника умумияти зиёде вучуд доранд ва умумият (эффекти низомӣ, мафҳуми робитаи мутақобил, низомҳои идорақунанда ва идорашаванда)-ро ёфт

Қувваи муносибати намунасосӣ дар он аст, ки намунаҳои гуногуни олами ихотакарда (албатта олами таълим дар назар аст)-ро бо усулҳои якхела омӯхтан мумкин аст.

Ба истилоҳи дигар намуна – унсурҳои зиёди муташаккилонаи ҳар як табиат, бо ягон тарз бо якдигар рабтдошта ва барои иҷрои мақсадҳои умумӣ фаъолиятқунанда равона карда мешавад[12].

Зеҳни дар ҷараёни истифодаи технологияи намунасосӣ ба миён омада, зеҳнест, ки тамоми муқаррароти муносибати намунаӣ: мукаммалӣ, ҳамбастагӣ, серҷанбавӣ, баназаргирии таъсироти тамоми намунаҳо, зернамунаҳои заруриии баррасии мазкур ва алоқаҳои байни онҳо (дар фарқият аз зеҳни кӯдакона, «танг», синкретӣ) чиддӣ баназаргирандаро дар бар мегирад.

Яке аз тартиботи асосии таҳлили намунасосӣ, тартиб додани намунаи хуби низом ё вазъияти воқеӣ барои омӯзиши минбаъдаи мувофиқ аз ҷумла омӯзиши забони англисӣ мебошад. Намунасосӣ аз он иборат аст, ки нусхаҳо, нақшаҳо, образҳо, ивазқунандаҳо ё ҳамшабехҳои содатар тартиб дода мешаванд, ки маҳз ҳаминҳоро намунаҳо меноманд.

А. Эйнштейн ба маҳорати намунасосӣ баҳои баланд меод: «дарк кардани он, ки шуури мо ба намунаҳои назиривии воқеият равона карда мешавад, на ба худӣ воқеият, хусусияти муҳимтарини муносибати муосири илмӣ мебошад» [11].

Намунасосӣ – ин пеш аз ҳама маҳорати ворид кардани назарияи воқеият дар амалия аст.

Намунаҳо бояд аз рӯи имконият сода (одӣ) бошанд, аммо тамоми қисмҳои асосии низомии таҳқиқшаванда (аслӣ), функцияҳои асоситарин ва робитаҳои асоситарин, дохилинизомӣ ва берунӣро дар бар гиранд.

Қадамҳои намунасосӣ:

а) Фаҳмидани супориш (аслӣ);

б) Ёфтани қисму робитаҳои асосӣ ва тартиб додани намунаи супориш;

- в) Гузарондани таҳқиқоти намуна;
- г) Натиҷаҳои таҳқиқот намунаро ба асли гузарондан.

Чунин фаъолият на танҳо вақте ҷой дорад, ки кадом як вазифаи ҳаётиро ба ягон намуна илм «муносиб кардан» талаб карда мешавад. Ҳар кас ҳамеша ягон вазифаи ҳаётиро ҳал мекунад. Пеш аз иҷрои вазифа, мо кӯшиш мекунем иттилооти мавҷударо баркашида, муҳимашро интихоб намоем. Сипас, танҳо пас аз каму беш равшан шудани он, ки аз чӣ ӯғоз кардан лозим аст ва кадом натиҷаҳоро умед кардан мумкин аст, мо ба ҳалли он мепардозем. Баъзан раванди мазкурро «шарҳи вазифа» меноманд; дар асл бошад, сухан дар бораи ивази вазифаи ибтидоии ҳаётӣ бо намунаи он меравад [2, С. 184].

Тавре акнун аён аст, мо бо фаъолияти сару кор дорем, ки бо ягон соҳаи илмӣ мушаххас робита надорад. Баррасӣ, омӯзиши он, афзалияти англисӣ мебошад, ки қонуниятҳои умумии равандҳои иттилоотиро меомӯзад. Дар ин ҳолат, сухан доир ба чунин фаъолияти низоми иттилоотие меравад, ки **намунасосӣ** ном дорад.

Намуна ҳамеша объекти намунашавандаро нопурра тавсиф мекунад, лекин ҳангоми дуруст қисму робитаҳо, барои соҳаҳои аниқ маҳдудшуда ва шароити истифода, намуна ашӯро ба таври кофӣ пурра ва дуруст тавсиф мекунад.

Намуна, иттилоотӣ (графикӣ, вербалӣ, математикӣ, образӣ) ва моддӣ (воқеӣ) шуда метавонад.

Ҳамон як ашӯ, вобаста ба мақсадҳои таҳқиқот, метавонад намунаҳои гуногун дошта бошад. Масалан, дар бозӣ бо лӯхтаҳо, намунаи одам лӯхта мебошад, ҳангоми озмоиши чатрначот (парашют) бошад, намунаи одам ҳалтаи рег (100 кг), ҳангоми озмоиши воситаҳои зиддизарбавӣ дар автомобил, намунаи одам амсилаи пахтагин бо шумораи зиёди датчикҳо...мебошад.

Асоси мантиқии намунасосӣ **аналогия** мебошад.

Зери аналогия ҳулосаҳои фаҳмида мешавад, ки дар он дар асоси монандии ду объект дар неонҳо аломатҳо ва ҳангоми мавҷудияти аломати иловагӣ дар яке аз онҳо, доир ба мавҷудияти ҳамин гуна аломат дар дигар объект ҳулоса бароварда мешавад.

Дар тавсифи моҳияти мафҳуми «аналогия», истилоҳи «объект» ба маънои васеъ истифода мешавад: он ашӯи воқеӣ, намуна, расм, ифодаи рақамӣ ва ё ҳарфӣ ва супориш буда метавонад. Ба сифати аломатҳо хусусиятҳои объектҳо, муносибатҳои байни онҳо, тарзҳои фаъолият ва ғ. баромад карда метавонанд.

Аналогия дар таълими омӯзиши забони англисии хонандагон васеъ истифода мешавад. Он ҳангоми омӯзиши хусусиятҳои объектҳо ва муносибату амалҳои байни онҳо ба вуқӯъ меояд [1, С. 86].

Тавассути аналогия гузарондани иттилоот аз як ашӯ (прототип) ба дигар ашӯ (намуна) амалӣ карда мешавад.

Дар дарсҳои англисӣ тарзи инкишофи зеҳнӣ дар шумораи дигар омӯзишҳои мавзӯи "Намунасосӣ" мебошад. Чунин амалиёти проблемавӣ, ба монанди, умумигардонӣ (абстрагирование), таснифот, таҳлили назариявӣ, муносибатҳои мафҳумҳо (аналогияҳо), ҳангоми намунасосӣ ва таҳлили намунаҳо истифода мешаванд, омӯзиши мавзӯи "Намунасосӣ" бошад, дар навбати худ, ба ташаккули ин амалиёт мусоидат мекунад. Намунасосӣ ба фаҳмидани робитаи дучонибаи зухурот ва объектҳо кӯмак мекунад. Илова бар ин, намуна маводи аёниест, ки бо ёрии он ба хонандагон ҳифз кардани иттилоот, ҳулосаҳо ва умумигардониҳо баровардан осонтар аст.

Намуна имкон медиҳад сатҳи абстраксия кам карда шавад, ки ин зарур аст, инчунин имкон медиҳад зина ба зина сатҳи абстраксия баланд бардошта шавад (расм – нуктаҳо – нақша) то ин, ки мафҳумҳои абстрактӣ муҳокимаҳо (масалан, сутунҳо) барои хонандагон фаҳмо бошанд.

Малакаҳои кор бо намунаҳо, ки хонандагон дар дарсҳои англисӣ (таҳлили намунаҳо, ҷустуҷӯи хусусиятҳои монанд ва фарқкунанда, тартиб додани намунаҳо) ҳосил мекунанд, ҳангоми омӯзиши дигар ашӯ истифода шуда метавонанд. Одатан, ба хонандагон аллакай намунаҳои тайёре пешниҳод карда мешаванд, ки бояд ба онҳо кӯмак намоянд. Аммо аксаран онҳо маънои намунаро намефаҳманд, намунаро ҳангоми иҷрои вазифаҳо (дар дарси англисӣ), зимни истифодаи қоидаҳо (дар дарси забони англисӣ), дуруст истифода бурда наметавонанд. Бинобар ин, намуна ба ҷойи дар таҳсил ёрӣ кардан, душвории иловагӣ эҷод мекунад:

масалан, хонанда ҳам мундариҷаи мавзӯи нав ва ҳам қоидаҳои кор бо намунаро, ки бо ёрии он вазифа ҳал карда мешавад, бояд аз худ намояд. Чунин «мушкилоти дучанд» ба хонанда имконияти бошууроно истифода бурдани намунаро наметад, аз тарафи дигар, барои ҳифз кардани маводи омӯзишӣ ҳам монеа эҷод мекунад. Масалан, ҳал кардани супоришхоро барои ҳаракатҳо аксарият хонандагон ҳамин тавр ёд гирифта наметавонанд, аз он сабаб, ки дар намунаҳо «роҳгум мезананд».

Бартарии дарси англисӣ маҳз аз он иборат аст, ки кор бо намунаҳо ба таври зерин ташкил карда мешавад:

- мунтазам, аз одӣ ба мураккаб (принсипи дидактикии пайдарҳамӣ);
- дар маводи омӯзишӣ, ки ба хонандагон фаҳмо аст (принсипи дастрасӣ);
- бо назардошти тамоми талаботҳои мантиқ ҳамчун асосҳои намунаسازی (принсипи илмӣ);
- пас аз ҳар як унсури намунаسازی ва хусусиятҳои онро мақсаднок омӯхтан (принсипи таҳлилӣ).

Аксаран объекти тобей (мутааллиқ)-и намунаسازیро, ба қисмҳои хурдтар тақсим кардан мумкин аст. Бино аз хишт ё аз чузъҳои сохтумонӣ, механизм – аз гирехҳои алоҳида иборат аст. Агар дастаи чузъҳои хос коркард шавад, дар асоси он объектҳои гуногун тартиб додан мумкин аст. Чунин ҷабҳаҳои исми “тарҳрезӣ”-ро касб кардааст.

Тарҳрезӣ (конструирование) яке аз тарзҳои намунаسازی мебошад. Он коркарди объектҳои (чузъӣ)-и мувофиқи хоси элементарӣ ва аз ин чузъӣ тартиб додани объектҳои мураккабтарро пешниҳод мекунад [6, с. 12].

Ҳамчунин, дар банақшагирии мавзӯҳои маводи таълимӣ доир ба барномаи таълимии «Забони англисӣ» дар фасли «Англисии назариявӣ» ҷанбаҳои зерини марбути намунаسازی пешниҳод шудаанд:

- Тартиб додани объект доир ба хусусиятҳои додашуда;
- То ба охир сохтани объектҳои гуногун ва якхела;
- Ҷудокунии объект аз рӯи хусусиятҳо ё аз рӯи намуна;
- Ҷудокунии ҷуфти объектҳо аз рӯи хусусиятҳои додашуда;
- Ҷудокунии гурӯҳи объектҳо, ҳар яке аз онҳо дорои хусусияти додашудааст;
- Амалиёти одитарин бо объектҳои иттилоотӣ;
- Таҷрибаи тартиб додани объектҳои иттилоотӣ (рисунок, текст, звук);
- Таҷрибаи тасвир (сабт)-и объектҳои иттилоотӣ, конструированиаи объектҳои иттилоотӣ (имконпазир ва моддӣ).

Ҳамин тавр, дар курси омӯзиши таълими забони англисӣ, намунаسازی дар муҳити муқаррири графике пешниҳод шуда метавонад, ки барои тартиб додани намунаҳои терминологӣ аёнияти мувофиқ мебошад. Дар он мо объекту расмҳои графикӣ тартиб медиҳем. Ҳар як расм, аз як тараф, намунаи баъзе аз асли (объекти воқеӣ ё ҳаёли), аз тарафи дигар бошад, объекти муҳити муқаррири графикии абективӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Алиев, С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хоричӣ: Васоити таълимӣ барои донишҷӯёни факултаҳои забони хоричӣ. – Душанбе, 2013 – С.112–115.
2. Данилов, М.А., Скоткин, М.Н. Дидактика средней школы / Под.ред. М.А.Данилова и М.Н. Скоткина // [Текст].-М.: Просвещение, 1975. – С. 184.
3. Зубайдов, У.З. Направления в обучении - требование современности / У.З. Зубайдов [Текст]. - Душанбе, 2007. – С.138.
4. Қодиров, Б. Алоқамандии фаннӣ: Инноватсия ва андешаи эҷодӣ инноватсионии хонандагон. - Душанбе. 2004. С.84
5. Лутфуллоев, М. Дидактикаи муосир. – Душанбе, 2001. – С. 134.
6. Маркова, А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте / А.К. Маркова [Текст]. - М.: Просвещение, 1983 -С.96-102
7. Махкамов, Д., Усмонов, С. Ҷабҳаҳои инноватсионӣ-омили педагогии рушди таҳсилот // Паёми пажухишгоҳи рушди маориф №2(26) // Д. Махкамов, С.Усмонов, Душанбе-2019.-С.60-64.

8. Раҳимов, Х., Нуров, А., Педагогика / Х. Раҳимов, А. Нуров Душанбе, – “Ирфон”, 2020.- С.84-107.

9. Саидов, Н.Т. Асосҳои педагогии банақшагирии усулҳои гуногуни омӯзиш ҳамчун воситаи рушди зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ / Н.Т. Саидов [Текст]: авторе...дисс... канд. пед. наук. – Душанбе, 2019. – С.45-50.

10. Шайхов, М. Формирование познавательной деятельности учащихся выпускных классов средней школы в процессе обучения (на примере общеобразовательных школ Республики Таджикистан) / М. Шайхов [Текст]: авторе...дисс... канд. пед. наук. – Душанбе, 1999. – С. 96-97.

11. <https://skillbox.ru/media/code/albert-eynshteyn-zhizn-e-mc2-i-nauchnye-revoljutsii>

12. <https://blood.ru/about/istoriya/vse-rukovoditeli-tsentra/aleksandr-leksandrovich-bogdanov/>.

РОЛЬ ИГРЫ В ВОСПИТАНИИ И ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

КАДЫРОВА Малоҳат Баҳишллоевна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой педагогики, психологии и методики преподавания Российско -Таджикский (Славянский) университет, г. Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30, тел.: (+992) 919 36 64 46

Автор статьи указывает, что в ходе образовательного процесса игра занимает центральное место, обеспечивая не только развлечение, но и активное усвоение знаний. Игровая деятельность способствует развитию у детей начальной школы таких важных навыков, как коммуникация, сотрудничество, креативность и критическое мышление.

Игра стимулирует познавательную активность, помогает детям осваивать новые концепции и навыки в непринужденной обстановке. Она способствует формированию положительной мотивации к обучению, что особенно важно в раннем возрасте. Также игра играет важную роль в социальном и эмоциональном развитии учащихся, позволяя им изучать нормы поведения, развивать эмпатию и научиться работать в команде.

В результате, интеграция игровых методов в учебный процесс становится эффективным инструментом для достижения образовательных целей и формирования гармоничной личности ребенка.

Ключевые слова: класс, ученик, игра, эффективность, мотивация, значение, средство, среда, обстановка, эмоции, потенциал, речь, общение.

НАҚШИ БОЗӢ ДАР ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

ҚОДИРОВА Малоҳат Баҳишллоевна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи педагогика, психология ва методикаи таълими Доннигоҳи славянии Россияву Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. М.Турсунзода, 30, тел.: (+992) 919 36 64 46

Дар мақола муаллиф қайд мекунад, ки дар раванди таълим бозӣ ҷои асосиро ишғол намуда, на танҳо фароғат, балки азҳудкунии ғайри донишро низ таъмин менамояд. Ғайриятҳои бозӣ ба кӯдакони синфҳои ибтидоӣ кӯмак мекунад, ки малакаҳои муҳим, аз қабилӣ муошират, ҳамкорӣ, эҷодкорӣ ва тафаккури интиқодиро инкишоф диҳанд.

Бозӣ метавонад сабаби пайдоиши қобилияти идрок гардад ва ба кӯдакони дар омӯхтани мафҳумҳо ва малакаҳои нав дар муҳити ором кӯмак мекунад. Он ба таҷаккули ҳавасмандии мусбӣ барои омӯзиш мусоидат мекунад, ки маҳсусан дар айёми қудрати муҳим аст. Бозӣ инчунин дар рушди иҷтимоӣ ва эҳсосоти хонандагон нақши муҳим мебозад, ки ба онҳо имконияти қоидаҳои интизомро омӯхтанро меҳад, ҳисси ҳамдардиро тақвину меҳад ва қор дар гуруҳро меомӯзонад.

Дар натиҷа хамгирии усулҳои бозӣ ба раванди таълим воситаи муассир барои ноил шудан ба мақсадҳои таълими ва ташаккули шахсияти мутаносиби кӯдак мегардад.

Вожаҳои калидӣ: синф, хонанда, бозӣ, таъсирбахӣ, ҳавасмандкунӣ, маъно, восита, муҳити зист, эҳсосот, потенциал, нутқ, муошират.

THE ROLE OF PLAY IN THE EDUCATION OF AND TRAINING OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

KADIROVA Malokhat Bakhshilloevna – Candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of pedagogy, psychology and teaching methods Russian-Tajik (Slavonic) university, Dushanbe, st. M. Tursunzade, 30, **phone:** (+992) 919 36 64 46

The author of the article points out that play plays a central role in the educational process, providing not only entertainment, but also active mastering of knowledge. Play activities contribute to the development of such important skills in primary school children as communication, cooperation, creativity and critical thinking.

Play stimulates cognitive activity, helps children to master new concepts and skills in a relaxed atmosphere. It contributes to the formation of positive motivation for learning, which is especially important at an early age. The play also plays an important role in the social and emotional development of pupils, allowing them to learn norms of behavior, develop empathy, and learn to work in a team.

As a result, the integration of game methods into the educational process becomes an effective tool for achieving educational goals and forming a harmonious personality of the child.

Keywords: class, pupil, game, efficiency, motivation, meaning, means, environment, situation, emotions, potential, speech, communication.

Игра является неотъемлемой частью жизни детей, особенно в младшем школьном возрасте. Она не только развлекает, но и выполняет важные образовательные и воспитательные функции. В условиях начальной школы, где дети начинают осваивать учебную программу, игра становится средством, способствующим развитию когнитивных, эмоциональных и социальных навыков. Цель данной статьи — рассмотреть роль игры в воспитании и обучении учащихся начальной школы, а также выявить ее влияние на развитие личности ребенка. Дети через игру исследуют окружающий мир, осваивают социальные роли и учатся взаимодействовать с другими. Игра способствует развитию мышления, воображения и креативности. Через различные игровые ситуации дети учатся решать проблемы, принимать решения и анализировать последствия своих действий. Надо отметить, что через игру происходит и эмоциональное развитие детей. Игра является мощным инструментом для выражения и управления эмоциями. Мы наблюдаем, как в процессе игры дети переживают радость, страх, гнев и другие чувства, что помогает им лучше понимать свои эмоции и эмоции окружающих. Это, в свою очередь, способствует формированию эмоционального интеллекта, необходимого для успешной социальной адаптации.

Современные педагогические технологии активно используют игровые методы обучения. Эти методы позволяют сделать учебный процесс более увлекательным и интересным. Например, учебные игры могут включать элементы соревнования, что стимулирует детей к активному участию и повышает мотивацию к обучению. На уроках мы предлагаем учащимся делиться на группы и можем решать математические задачи на скорость, выразительное чтение, выполняя дидактические задачи и пр.

И что сейчас очень важно и актуально, так это то, что игра помогает детям развивать ключевые компетенции, такие как сотрудничество, коммуникация и критическое мышление. В процессе коллективных игр учащиеся учатся работать в команде, обсуждать идеи и принимать во внимание мнения других. Это особенно важно в условиях начальной школы, где формируются основные социальные навыки.

Интеграция игры в учебный процесс – это важный момент в игровой деятельности учащихся. Интеграция игры в учебный процесс может происходить различными способами.

Например, в начальной школе мы использовали ролевые игры для изучения исторических событий или игровых заданий для освоения математических понятий. Такой подход сделал обучение более наглядным и доступным для детей.

Несколько слов об игровых технологиях. Существует множество игровых технологий, которые мы применяли в своей деятельности в начальной школе. Например, "игры с правилами" развивают у детей чувство ответственности и дисциплины, а "симуляционные игры" помогают понять сложные социальные механизмы. Использование настольных игр также способствовали развитию логического мышления и стратегического планирования. Неоценима роль игры на социализацию, т.к. игра является важным контекстом для социализации детей. В процессе игры они учатся общаться, разрешать конфликты и сотрудничать. Эти навыки критически важны для успешного взаимодействия в школьной среде и за ее пределами.

В последнее время стали популярны и интересны для учащихся ролевые игры, которые влияют на развитие эмпатии, ведь ролевые игры, в которых дети могут примерять на себя различные социальные роли, способствуют развитию эмпатии и пониманию других. Дети учатся учитывать чувства и точки зрения своих сверстников, что помогает им становиться более чувствительными и отзывчивыми. Дети начальной школы быстро устают и здесь на помощь приходят игры, которые выступают как средство профилактики стресса. Начальная школа может быть источником стресса для детей из-за новых требований и ожиданий. Игра служит важным средством психологической разгрузки, позволяя детям расслабиться и восстановить силы. Это особенно актуально в условиях образовательного процесса, где важно поддерживать баланс между учебной нагрузкой и отдыхом. Игровая терапия используется в работе с детьми, сталкивающимися с эмоциональными и поведенческими трудностями. Это позволяет детям выразить свои переживания и проблемы через игру, что является более естественным и доступным способом, чем традиционные методы общения.

Игры целесообразно и продуктивно использовать для развития речи у младших школьников. Игровая деятельность создает естественную и непринужденную обстановку, в которой дети охотно общаются и экспериментируют с языком. Вот несколько способов, как игры могут способствовать развитию речи.

Ролевые игры позволяют детям принимать на себя различные роли, что побуждает их использовать разнообразные слова и фразы в контексте. Это помогает развивать речевую инициативу и обогащает словарный запас.

Игры, такие как "Что? Где? Когда?" или "Угадай слово", стимулируют детей к активному общению, формируя умения задавать вопросы и формулировать ответы. Многие настольные игры требуют от участников обсуждений, объяснений и ведения диалога, что способствует развитию коммуникативных навыков.

Задания, связанные с созданием историй или сказок (например, "Сказка на ходу"), способствуют развитию воображения и навыков повествования.

Исполнение сценок из книг или сказок помогает детям развивать выразительность речи и навыки публичного выступления. Здесь нам помогают басни А. Крылова, которые так любят дети. Использование игровых методов в обучении (например, обучающие игры на компьютере или интерактивные задания) делает процесс более увлекательным и поддерживает интерес к изучению языка.

Игры не только развивают речь, но и способствуют улучшению социальных навыков, повышают мотивацию к обучению и создают положительную атмосферу в классе.

Мы видим, что роль игры в воспитании и обучении учащихся начальной школы трудно переоценить. Игра способствует развитию когнитивных, эмоциональных и социальных навыков, помогает детям адаптироваться к учебной среде и осваивать новые знания. Она служит мощным инструментом, позволяющим сделать процесс обучения более увлекательным и эффективным. Педагогам следует активно интегрировать игровые методы в учебный процесс, чтобы максимально использовать потенциал игры для развития детей. В условиях современного образования важно помнить о значении игры как средства не только обучения, но и воспитания гармоничной и полноценной личности. Таким образом, игра является важным аспектом не только образовательного, но и воспитательного процесса в начальной школе, формируя не только знания, но и важные жизненные навыки, которые будут полезны детям на протяжении всей их жизни. Игра — это не просто развлечение, но и мощное средство

воспитания и обучения, способствующее всестороннему развитию учащихся начальной школы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авесто. Душанбе: Ирфон, 1985. - 89 с.
2. Асад Бежан. Чашмадози тарбият дар Эрони пеш аз ислом. Тегеран, 1315 (1937), на персидском языке. – 64 с.
3. Асимов, М.С. Наука Средней Азии Кушанской эпохи и пути ее изучения. Душанбе: Дониш, 1968
4. Рахронов, Э. «Таджикистан на пороге 21 века». -Душанбе, 2001,
5. Садик, И.. История культуры Ирана. Тегеран, 1970.

РОЛЬ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В РАЗВИТИИ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

КОТИБОВА Шарифамоҳ Пирмамадовна – кандидат педагогических наук, доцент
Институт развития образования имени Абдурахмана Джамии Академии образования
Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2, тел.: (+992) 101 10 06 09

В статье рассматриваются вопросы формативного оценивания, связанные с развитием речи учащихся. Автор предлагает для достижения учебной цели применение формативного оценивания как неотъемлемой и важной частью преподавания и обучения.

Ключевые слова: стратегия, формативное оценивание, обучение, развитие личности, навыки, учащиеся, учитель, развития речи.

НАҚШИ БАҲОДИҲИИ ТАШАККУЛДИҲАНДА ДАР РУШДИ НУТҚИ КӯДАКОНИ СИНОҲОИ ИБТИДОӢ

КОТИБОВА Шарифамоҳ Пирмамадовна – номзади илмҳои педагогӣ, доцент
Пажӯҳишироҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон,
ш. Душанбе, к. А. Адхамов, 11/2, тел.: (+992) 101 10 06 09

Дар мақола масъалаҳои арзёбии ташаккулдиҳанда вобаста ба рушди нутқи донишҷӯён баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф истифодаи арзёбии ташаккулдиҳандаро ҳамчун ҷузъи ҷудонашаванда ва муҳими таълиму омӯзиш барои ноил шудан ба ҳадафи таълимӣ пешниҳод мекунад.

Вожаҳои калидӣ: стратегия, арзёбии ташаккулдиҳанда, омӯзиш, рушди шахсӣ, маҳорат, хонандагон, омӯзгор, инкишофи нутқ.

THE ROLE OF FORMATIVE ASSESSMENT IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

KOTIBOVA Sharifamokh Pirmahmadovna – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Institute for Education Development named after Abdurakhman Jami, Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2, phone: (+992) 101 10 06 09

The article discusses issues of formative assessment related to the development of students' speech. The author proposes the use of formative assessment as an integral and important part of teaching and learning to achieve the educational goal.

Key words: strategy, formative assessment, learning, personal development, skills, students, teacher, speech development.

Формативное оценивание - неотъемлемая и важная часть преподавания и обучения. Учитель собирает и анализирует конкретную информацию об обучении учащихся посредством формативного оценивания. Использует результаты оценивания, чтобы адаптировать цели, методы, инструменты и образовательной деятельности к индивидуальным потребностям и обучению учащихся.

Формативное оценивание - это непрерывный процесс сбора, обработки и анализа качественной информации на уровне понимания, усвоения вопросов обучения (образовательных потребностей учащихся) и адаптации учебной деятельности к индивидуальным потребностям учащихся.

Потребности учащихся в обучении признаны ключевым критерием для планирования преподавания и обучения, а формативное оценивание помогает выявить эти потребности, а также понять и выбрать соответствующие инструменты преподавания и обучения.

Стратегии формативного оценивания планируются вместе с методами преподавания и обучения.

Формативное оценивание отличается от других типов оценивания по нескольким причинам:

- формативное оценивание проводится на каждом уроке, что позволяет учителям и учащимся адаптировать свои действия к учебной ситуации;

- формативное оценивание является богатым источником информации о процессе обучения учащихся;

- формативное оценивание - это непрерывный процесс. Если оценка проводится на периодической или случайной основе, а не на регулярной основе, полученная информация не будет использоваться при формировании процесса обучения. Учащиеся не перестают учиться, то есть учатся без перерыва. Следовательно, процесс оценки также должен быть непрерывным и способствовать обучению;

- формативное оценивание - это не тест, а процесс сбора качественной информации о восприятии учащимися;

- формативное оценивание не только определяет разницу между мышлением учащегося и правильным способом понимания концепции;

- формативное оценивание выявляет результаты обучения, которые учитель фактически не включил планирование урока, тему или главу;

- формативное оценивание включает интеграцию задач, инструментов и процессов.

- формативное оценивание является неотъемлемой частью процесса обучения и интегрировано в учебную деятельность.

Эти стратегии, методы и приемы позволяют учителю собирать, оценивать и анализировать информацию об обучении учащихся и использовать ее для планирования успеваемости учащихся.

Кроме того, используя стратегии, методы и приемы обучения, учитель адаптирует обучение к индивидуальным, комплексным и конкретным потребностям учащихся и поддерживает процесс обучения.

Педагогическая наука постоянно развивается, опирается на новшества времени и закладывает основу для возникновения новых явлений. Учителя должны знать об этих нововведениях в педагогической науке, анализировать их и применять на практике. Если учитель не знает об этих нововведениях, если его теории и методы обучения не обращаются к этим новым явлениям, это приведет к разрыву между обучением и реальной жизнью в обществе.

«Стремительное развитие науки, технологии и техники требует от современного человека адаптации своей образовательной, социальной и профессиональной деятельности к новым требованиям. Темпы развития не позволяют нам передавать знания, поэтому обучение должно развивать у ученика навыки и умения самостоятельно работать, собирать информацию, необходимую для решения проблем, сравнивать, анализировать идеи и информацию, оценивать процесс выполнения, выявлять ошибки и их исправление, чтобы спланировать и осуществить конструктивное общение с другими участниками процесса. Теперь общепредметные (социальные, метакогнитивные, коммуникативные) компетенции

формируются вместе с предметными компетенциями (знаниями, навыками и умениями) в процессе обучения» [7].

Новые требования к уровню и качеству грамотности учащихся требуют от отечественных исследователей и ученых изучить современные теории педагогики и сформировать различные аспекты развития отечественной педагогической науки.

Учитель, знакомый с интерактивным обучением, знает, что он или она работает с индивидуальными личностями, находящимися на разных уровнях развития и с разными стилями обучения. Этот метод требует, чтобы учитель уделял ученикам достаточно времени, чтобы понять концепции, организовать диалог в классе, проявить гибкость и полностью вовлечь учеников в процесс обучения.

При планировании обучения следует учитывать потребности и интересы учащихся. Наблюдения и исследования показывают, что часто учитель составляет план урока на основе учебной программы, не принимая во внимание потребности учеников. Поэтому ученики не чувствуют, что они вносят свой вклад в процесс обучения.

Большинство учителей сосредоточены на одной цели, и ее учат одинаково всем ученикам. Эта цель выбрана и «разработана» учителем в качестве «шага» учебной программы. Однако учитель всегда должен осознавать различные потребности учащихся (готовность, понимание, скорость обучения, уровень понимания материала) и адаптировать процесс обучения для достижения целей с учетом различных потребностей учащихся.

Учителя в большинстве классов (даже сегодня) подходят к процессу обучения таким образом, который обычно является формой передачи знаний. То есть представление информации учителем включает вопросы, ответы учащихся и получение знаний. В отличие от такой схемы существует модель сотрудничества, которая обеспечивает читателю наилучшую среду обучения. В этой модели индивидуальные цели обучения не навязываются учащемуся, а определяются в ходе беседы и обсуждения с ним. В этой модели взаимодействие представляет собой диалог между учителем и учеником, а рекомендации ясны и сфокусированы на целях обучения, которым должен следовать ученик. Аллал (1988) объясняет, что «активное и совместное регулирование способствует прогрессу ученика и обеспечивает его участие на каждом этапе обучения посредством взаимодействия (предоставления обратной связи о деятельности ученика) и руководства» [6].

Изменения в образовании и обучении между учениками и учителями играют ключевую роль в эффективности формирующего оценивания. Одним из центральных моментов профессионального развития учителей является понимание изменений роли учителя и ученика в процессе обучения. Обучающие ситуации должны быть интерактивными и предусматривать диалог и взаимодействие.

Роль оценивания в процессе обучения

Прежде чем обсуждать важность и роль оценивания в процессе обучения, нам нужно сосредоточиться на одном моменте: «Оценка в процессе обучения не является отдельным видом деятельности». Как можно понять эту точку зрения? На наш взгляд, интеграция оценивания в процессе преподавания и обучения - это процесс развития педагогических и психологических наук в области оценки достижений студентов. При традиционном обучении типы и формы тестирования и оценивания были очень точно определены, и на практике учителя неправильно понимали, что это используется как «оценка» или «балл». То есть в большинстве случаев учителя отделяют оценивание от учебного процесса и превращают его в отдельный урок или мероприятие.

Формирующая оценка представляет этот вопрос по-другому. Во-первых, формативное оценивание, наряду с повышением качества обучения студентов, не служит основой для выставления баллов. Поскольку оценка является частью учебного процесса, она требует от учащихся большей активности. При активном участии студентов в этом процессе очевидны навыки самооценки и углубленного изучения материала студентами. Кроме того, мотивация к обучению возрастает по мере того, как цели обучения обсуждаются с учащимися, и они видят, что учитель пытается изучить их лучше и помогает им добиться успеха в обучении.

Преподаватель также уделяет больше внимания вопросу обучения и оценивания, так как постоянно задается вопросом: «Какие знания, навыки и умения я могу предложить ученикам?»; «Как я могу помочь им лучше учиться?»; «Как мне узнать, выучили они это или нет?» и тому подобное. Если учитель ответит на эти вопросы вместе с учениками, он улучшит свои педагогические навыки и получит новое понимание в своей работе.

Формативное оценивание - это непрерывный процесс, который обеспечивает непрерывный диалог между учителем и учениками и делает процесс обучения более эффективным. Этот процесс позволяет учителю последовательно определять, как учащиеся учатся, гарантировать, что интеграция оценивания с процессом преподавания и обучения происходит через взаимодействие, и превращать его в непрерывную учебную деятельность. Такой механизм взаимодействия и интеграции укрепляет сотрудничество между учениками и учителями, делая их более эффективными и практичными.

Перренауд (1998) выступает за более прочную связь между формативным оцениванием и процессом преподавания-обучения - эта связь настолько сильна, что оценивание полностью интегрировано в преподавание и обучение. Перренауд считает, что с помощью формирующей оценки учитель анализирует концептуальное понимание ученика и работает с ним или с ней, чтобы развить и углубить понимание новых концепций. Это устраняет необходимость в «тестировании» и официальных экзаменах.

«Чем более комплексная, интерактивная и непрерывная оценка зависит от ситуации, тем больше она уходит от нормативных и итоговых оценок, объема тестов, экзаменов и их результатов». Перренауд, 1998.

Формативное оценивание позволяет учителю определить, кто хорошо учится, кто медленно учится, а кто не знает вообще. Основываясь на этой информации, учитель принимает меры к тому, чтобы все ученики усвоили материал на необходимом уровне. Педагог смотрит на свою работу с критической точки зрения, ищет лучшие способы обучения, меняет метод обучения, находит наиболее полезные способы и средства индивидуального общения с учениками.

Иногда читателю кажется, что он хорошо знает материал, но проверка показывает, что его предположение неверно. Поэтому в начальной школе большинство учеников читают книгу, но не понимают ее смысла и не отвечают на вопрос. Тест определяет их уровень знаний и позволяет им улучшить способ обучения в классе и дома, чтобы преодолеть свои недостатки.

Комментарии учителя играют важную роль в эффективности теста. Учитель должен объяснить ученику сильные и слабые стороны мастерства. Таким образом, комментарии дают читателю силы, уверенность и свежее вдохновение для обучения.

Преимущества формативного оценивания

Формативное оценивание оказывает значительное влияние на улучшение успеваемости учащихся, повышение справедливости достижений и улучшение способности учащихся учиться.

Формативное оценивание обеспечивает объективность окончательных результатов учащихся. Школы, использующие формативное оценивание, имеют не только общие успехи в результатах обучения, но и особенно высокие результаты для ранее находящихся в неблагоприятном положении учащихся. Также повысится уровень участия, мастерства и качества работы учеников.

Формативное оценивание развивает у учащихся «навыки обучения», поскольку оно постоянно подчеркивает важность учебного процесса и вовлекает учащихся в качестве партнеров. Он также развивает у студентов навыки взаимной оценки и самооценки, помогая им разработать ряд эффективных стратегий обучения. Учащиеся активно развивают свое понимание новых концепций (а не просто усваивают информацию) и обсуждают качество работы своих сверстников в отношении показателей успеха, а также развивают навыки обучения на протяжении всей жизни.

По словам Перренауд, на вершине педагогики стоит тот же учитель, который рассматривает формативное оценивание как подкрепление обучения учащихся в неформальной учебной среде. Перрену подчеркивает, что образование можно завершить без оценивания. Если ситуация идеальна, все необходимые условия и информация для обучения помещаются в саму учебную ситуацию, и нет необходимости в наблюдении и вмешательстве учителя для достижения прогресса в обучении. Другими словами, было бы абсурдно проводить формирующую оценку, не ставя под сомнение методы обучения и не делая учебную ситуацию более красочной и диалогической в результате взаимодействия (Perrenoud, 1991).

Основные принципы формативного оценивания (как дополнительный учебный материал)

- Оценивание должно помочь выявить сильные и слабые стороны в обучении учащихся. Одним из столпов формирующего оценивания является адаптация стратегий, методов и техники преподавания и обучения к индивидуальным потребностям учащегося. Таким

образом, оценка должна предоставить учителю различные инструменты для сбора необходимой информации.

- Формативное оценивание должно позволять учителю предоставлять учащимся дальнейший опыт обучения. Учителям необходимо разработать формирующую оценку в рамках обычного урока. Формативное оценивание позволяет им изучить стратегии, способы мышления и способы решения проблем учащихся, а также объяснить (проанализировать), почему члены группы выполняют определенные действия определенным образом при выполнении задания. Это позволит им узнать больше о следующем задании.

- Изменение методов обучения для удовлетворения разнообразных и сложных образовательных потребностей учащихся. Учителя должны убедиться, что урок включает в себя различные подходы к исследованию, разработке и интерпретации новых концепций, а также предоставить варианты для самостоятельной работы (в классе) и побудить учащихся участвовать в понимании новых концепций и делиться ими со своими сверстниками, чтобы помочь. Ближайшая зона развития (Выготский, 1986).

По словам Выготского, учащиеся учатся, решая проблемы в сотрудничестве со сверстниками (и взрослыми), которые более одарены, чем они есть, и направляют их к ближайшей (или возможной) области их развития. Выготский считал социальное взаимодействие ключевым фактором в развитии обучения студентов. Учителя должны использовать методы/подходы для оценки понимания учащимися информации, которую они усвоили. Они используют формирующую оценку, чтобы определить профиль понимания, понимания и обучения учащегося с первого дня, когда он или она поступает в класс или школу, а затем в процессе обучения, чтобы они могли разработать стратегии преподавания и обучения.

Оценка должна помочь получить информацию о потенциале студента. Сосредоточенность на мышлении ученика побуждает учителя пересмотреть план урока и без промедления адаптировать его к новой среде. Формативное оценивание выявляет и обосновывает цели обучения, которые учитель на самом деле не учел при планировании урока, темы или главы. Эти цели обучения раскрываются на двух уровнях: первый уровень - это уровень концептуализации, то есть способ, которым учащиеся понимают концепцию. Второй уровень - это то, как вы участвуете в обучении и понимаете. Педагог должен постоянно стремиться познакомить учеников с концепциями, которым преподают в качестве исследователей, и избегать «рутинных процедур обучения». Лемке, 1990 подразумевает ответы, которые, по мнению студентов, учитель хочет слышать. При разработке оценки для анализа поведения учащихся учитель фактически проверяет (оценивает) образ мышления учащихся. Этот тест проводится учителем, уделяя особое внимание действиям учеников, которые являются результатом их мышления. Учитель, как и любой участник содержательного диалога, должен понимать, что ученики думают об изучаемой концепции и почему.

- Формативное оценивание побуждает учителей и учеников к сотрудничеству. Согласно теории изучения социального конструктивизма, человек получает информацию и концепции только после их обновления и реконструкции посредством диалога и обсуждения с другими, включая одноклассников. Не все студенты полностью усваивают изученную информацию. Учителя также не знают, какие концепции были освоены без использования теста на понимание учащимися. У каждого ученика свой уровень понимания, поэтому идеи, концепции и восприятие всех учеников в классе или группе неодинаковы. Поэтому результаты исследования у каждого человека разные.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонашвили, Ш. Гуманистическая педагогика М.1996
2. Выготский, Л.С. Педагогическая психология. М., 1991.
3. Выготский, Л.С. Мышление и речь. - М.: Педагогика, 1996.
4. Ильин, Е. Рождение урока М. 1986.
5. Паламарчук, В.Ф. Школа учить мыслит М.1983.
6. Поташник, М.Н. Как развивать педагогическое творчество. М. 1987.
7. Подласый, И.П. Педагогика начальной школы. М.2000.
8. Программа начальных классов. - Душанбе, 2002.
9. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений. Т. 2. – М.: 1948.

ЧАНБАҲОИ ОМОДАСОЗИИ КАСБӢ-АМАЛИИ ҶИСМОНИИ ДОНИШЧӢӢН-КУРСАНТҲОИ ФАКУЛТЕТИ ҲАРБИИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

КАЮМОВ Маҳмадамин Ҷумъахонович – номзоди илмҳои педагогӣ, ноиби ректор оид ба варзиши Донишқадаи давлатии тарбияи ҷисмонӣ ба номи С. Раҳимов, ш. Душанбе, к. Лучоб, 53, тел.: (+992) 918 93 81 48

Муаллиф дар мақолаи худ чанбаҳои омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмони донишчӯён-курсантҳои факултети ҳарбии муассисаи таҳсилоти олиро мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд карда мешавад, ки рисолати муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ омода кардани шумораи муайяни кадрҳои баландхатисоси ҳарбӣ ва расонидани сатҳи тайёрии ҳарбӣ-касбии онҳо то сатҳе, ки бо стандартҳои давлатии таҳсилоти таҳсилоти олии касбӣ ва хусусиятҳои таҳассусӣ талаб карда мешавад, иборат мебошад. Дар шароити муосир яке аз масъалаҳои муҳим дар соҳаи омодаسازی кадрҳои баландхатисоси ҳарбӣ тақмили омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмони донишчӯён-курсантҳои муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ мебошад.

Таъкид карда мешавад, ки вазифаи асосии омодаسازی касбӣ-амалии донишчӯён-курсантҳо дар низоми тарбияи ҷисмонӣ ин шиддат бахшидан ба кори бадани онҳо бо мақсади фаъолгардонии раванди мутобиқшавиашон ба шароити хоси хизмати ҳарбӣ дар артиш мебошад.

Дар мақола сифатҳои ҷисмони тайёрии касбӣ-амалии донишчӯён-курсантҳо тавсифи дода шуда, чанбаҳои омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмони донишчӯён-курсантҳои факултети ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии муайян карда шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмонӣ, донишчӯ-курсант, факултети ҳарбӣ, муассисаи таҳсилоти олии илми ҳарбӣ, афсар, қобилияти ҷангӣ, омодагии ҷангӣ, сифатҳои суръатӣ-қуввагӣ, тобоварӣ, қувваи мутлақ, дастгоҳи таҷағҷӣ-ҳаракатӣ

АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ-КУРСАНТОВ ВОЕННОГО ФАКУЛЬТЕТА ВУЗА

КАЮМОВ Маҳмадамин Ҷумъахонович – кандидат педагогических наук, проректор по спорту Государственного института физической культуры им. С. Рахимова, г. Душанбе, ул. Лучоб, 53, тел.: (+992) 918 93 81 48

Автор в своей статье рассматривает аспекты профессионально-практической физической подготовки студентов-курсантов военного факультета вуза. Отмечается, что задачей высшего военного учебного заведения является подготовка определенного количества высококвалифицированных военнослужащих и доведение уровня их военно-профессиональной подготовки до уровня, требуемого государственными образовательными стандартами высшего профессионального образования и специальными характеристиками.

В современных условиях одним из важнейших вопросов в области подготовки высококвалифицированных военнослужащих является совершенствование профессионально-практической физической подготовки студентов-курсантов высших военно-учебных заведений. Подчеркивается, что основной задачей профессионально-практической подготовки студентов-курсантов в системе физического воспитания является интенсификация их физической работы с целью активизации процесса их адаптации к конкретным условиям военной службы в войсках.

В статье описаны физические качества профессионально-практической подготовки студентов-курсантов, а также определены аспекты профессионально-практической физической подготовки студентов-курсантов военного факультета вуза.

Ключевые слова: профессионально-практическая физическая подготовка, студент-курсант, военный факультет, вуз, военное дело, офицер, боеспособность, боеготовность, скоростно-силовые качества, выносливость, абсолютная сила, опорно-двигательный аппарат.

ASPECTS OF PROFESSIONAL-PRACTICAL PHYSICAL TRAINING OF STUDENTS-CADETS OF THE MILITARY FACULTY OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

KAYUMOV Makhmadamin Dzhumakhonovich – Candidate of Pedagogical Sciences, Vice-Rector for Sports of the State Institute of Physical Culture named after. S. Rakhimova, Dushanbe, st. Luchob, 53, phone: (+992) 918 93 81 48

In his article, the author discussed the aspects of professional-practical physical training of students-cadets of the military faculty of the higher education institution. It is noted that the mission of the institution of higher military education is to train a certain number of highly qualified military personnel and to bring their level of military-professional training to the level required by the state educational standards of higher professional education and specialized characteristics.

In modern conditions, one of the most important issues in the field of training of highly qualified military personnel is the improvement of professional-practical physical training of students-cadets of higher military educational institutions. It is emphasized that the main task of professional-practical training of students-cadets in the system of physical education is to intensify their physical work in order to activate the process of their adaptation to the specific conditions of military service in the army.

In the article are described the physical qualities of professional-practical training of students-cadets, and are defined the aspects of professional-practical physical training of students-cadets of the military faculty of the higher education institution.

Key words: professional-practical physical training, student-cadet, military faculty, higher education institution, military science, officer, combat ability, combat readiness, speed-strength qualities, endurance, absolute strength, support-motor device.

Яке аз хусусиятҳои хоси ташкил ва татбиқи таҳсилоти олии ҳарбӣ ин дараҷаи мутобиқати он ба сатҳи муосири рушди илми ҳарбӣ, сиёсати давлатӣ дар соҳаи амният, мудофия ва маорифи миллӣ мебошад. Дар ин росто, муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ бояд шумораи муайяни кадрҳои баландихтисоси ҳарбиро омода карда, тайёрии ҳарбӣ-касбӣ онҳоро то сатҳе, ки бо стандартҳои давлатии таҳсилотии таҳсилоти олии касбӣ ва хусусиятҳои таҳассусӣ талаб карда мешавад, расонад. Хусусиятҳои таҳассусӣ сатҳи омодагии касбӣ, ҷисмонӣ ва психологӣ афсар-хатмкунанда, сифатҳои маънавию иродавӣ, маҳорати идора кардани гурӯҳи низомиро муайян мекунад, ки ин, дар навбати худ, муваффақияти иҷрои вазифаҳо аз ҷониби ҷузъу томҳои ҳарбӣ, дар ниҳояти қор, – вазъи тайёрии артишро муайян мекунад.

Дар соҳаи омодаسازی кадрҳои баландихтисоси ҳарбӣ яке аз масъалаҳои муҳим ин ба таври назаррас тақдир додани омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмонӣ донишҷӯён-курсантҳои муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ мебошад. Навсозии методикаҳо ва технологияҳои амалии тарбияи ҷисмонӣ аз бисёр ҷиҳат бо сабаби тағйирот дар хусусият ва шароити фаъолияти ҳаётии инсон дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт, аз ҷумла дар соҳаи меҳнати касбӣ, фаъолияти таълимӣ ва дар қор ҳарбӣ ба вучуд омадааст. Қайд кардан зарур аст, ки тайёрии ҳарбӣ-касбӣ хизматчиҳои ҳарбӣ аз ҷузъҳои сершумори таркибӣ ташаккул меёбад, ки омодагии ҷисмонӣ низ дар миёни онҳо мақоми махсусро ишғол менамояд. Дар раванди омодаسازی касбӣ-амалии ҷисмонӣ донишҷӯён-афсарони оянда донишҳо, маҳорату малақаҳои муайяни амалии онҳо ташаккул ёфта, инкишоф меёбанд, ки ба омодагии онҳо ба иҷрои самараноки уҳдадорӣ ва вазифаҳои ҳарбӣ мусоидат мекунанд.

Бояд қайд кард, ки мураккабии омодаسازی афсари оянда дар шароити факултети ҳарбӣ, ки дорои сатҳи лозимаи донишҳо ва маҳорату малақаҳо мебошад, бо як қатор сабабҳои объективӣ вобаста мебошад. Тағйирёбии нуфузи хизмати ҳарбӣ, паст шудани сатҳи зиндагии афсарон ва оилаҳои онҳо ва дар натиҷа, аз қор озод шудани афсарон, бахусус афсарони хурд, аз сафи Қувваҳои Мусаллаҳ боиси таъмин набудани вазифаҳои аввалияи афсарӣ гардидаанд. Дар ин асос, талабот ба иҷрои фармоиши давлатӣ оид ба тайёр кардани шумораи навбатии афсарони дорои таҳсилоти олии ҳарбӣ боз ҳам зиёд мешавад.

Дар шароити нарасидани афсарони хурд, ки маҷбуранд ба иҷрои вазифаҳои хизматӣ вақти бештар сарф кунанд, дар машқҳо иштирок кунанд ва бо дигар сабабҳо дар хизмати

ҳарбӣ-касбӣ банд бошанд, махсусан муҳим қобилияти афсар ба нигоҳ доштани коршоямӣ ва қобилияти корӣ, омода будан ба иҷрои вазифаҳои ҳарбӣ-касбии худ махсусан ба шумор меравад. Маҳз тарбияи ҷисмонӣ усули асосии баланд бардоштан, нигоҳ доштан ва такмил додани қобилияти баланди кории афсарони оянда маҳсуб мешавад [8].

Принсипи алоқаи чудонашавандаи фанни таълимии «Тарбияи ҷисмонӣ» дар факултетҳои ҳарбии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бо амалияи ихтисоси ояндаи ҳарбӣ мушаххастар дар самти касбӣ-амалии омодаسازیи ҷисмонии донишчӯён-курсантҳо таҷассум меёбад. Гарчанде ки принсипи мазкур ба тамоми низоми тарбияи ҷисмонӣ дахл дорад, он ифодаи хоси худро маҳз дар омодаسازیи касбӣ-амалии ҷисмонӣ меёбад. Дар робита ба ин, факултетҳои ҳарбии муассисаҳои таҳсилоти олии дорой ихтисоси аз ҷиҳати мазмуни омодаسازیи мутафовити касбӣ-амалии ҷисмонии мебошанд. Зеро талабот ба тайёрии ҷисмонии донишчӯён-курсантҳои ихтисосҳои гуногуни ҳарбӣ, ки аз хусусиятҳои фаъолияти ҳарбӣ-касбии ҳайати шахсӣ ва сифатҳои зарурӣ барои иҷрои бомуваффақияти уҳдадорихоӣ ҳарбӣ-касбӣ дар артиш бармеоянд, гуногун хоҳанд буд [13, с. 106-137].

Дар айни замон ба назар гирифтаи зарур аст, ки яке аз омилҳои асосие, ки ба сохтмони тамоми раванди тарбияи ҷисмонии ҳарбӣ-касбии факултетҳои ҳарбӣ таъсир мерасонад, дар шароити муосир ин солимии соматикӣю психикӣ довталабон мебошад, ки то дохил шудан ба муассисаи таҳсилоти олии ҳарбӣ ташаккул меёбад. Тамоюлҳои манфии бад шудани саломатии ҷавононе, ки ба факултетҳои ҳарбӣ дохил мешаванд, вазифаҳои ҳифз ва таҳкими саломатии донишчӯён-курсантҳоро дар раванди таълим, ба таври назаррас беҳтар намудани ҳолати ҷисмонии онҳо, таҳияи барномаҳои таълимии ба шахсият нигаронидашуда, ки аксуламалҳои манфии эҳсосотиҳо баргараф карда, сатҳи солимии психикӣ ва ҷисмониро дар асоси талаботи таҳсилоти минбаъдаи таҳассусии ҳарбӣ-касбӣ баланд мебардоранд, мубрам мегардонанд [7, с. 55-57].

Тарбияи ҷисмонии донишчӯён-курсантҳои факултетҳои ҳарбӣ дар доираи фанни «Тарбияи ҷисмонӣ» гузаронида шуда, фанни мазкур назария, методика ва амалияи омодаسازیи ҷисмонии донишчӯён-курсантҳоро меомӯзад. Фанни мазкур дар робитаи зич бо фанҳои омодаسازیи касбӣ-ҳарбии донишчӯён-курсантҳо таълим дода шуда, омодагии онҳоро барои иҷрои босамари вазифаҳо оид ба таъйинот ва ташаккули фарҳанги умумӣ, касбии мутахассиси муосири ҳарбӣ таъмин мекунад.

Вазифаи пурмасъули омодаسازیи кадрҳои баландихтисоси ҳарбӣ – афсарон-мутахассисон дар факултетҳои ҳарбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олиро ҳал намуда, муассисаи таҳсилот барои рушди ҳамоҳанги ҳамаи сифатҳои донишчӯ-курсант, ки омодагии касбӣ-ҳарбии ӯро ба иҷрои уҳдадорихоӣ вазифавӣ мутобикӣ таъйиноташ аз рӯи ихтисоси ҳарбӣ муайян мекунад, саъй мекунад. Дар ташаккул ва рушди шахсияти донишчӯ-курсант, омодагии ӯ ба фаъолияти оянда дар артиш нақши назаррасро фанҳои умумихарбӣ, аз ҷумла омодаسازیи ҷисмонӣ низ мебозанд [1; 2].

Кафедраи тарбияи ҷисмонии муассисаи таҳсилоти олии барои иҷрои самараноки муносибати самаранок дар таълиму тарбияи донишчӯён-курсантҳо бояд вазифаҳои ҳар як марҳилаи таълим (семестр, курс)-и ташаккул ва рушди мутхассиси ҳарбиро муайян намуда, роҳҳои истифодаи оқилонаи методҳо, воситаҳо ва шаклҳои фаъолро дар раванди таълиму тарбия ёбад, ки имкон медиҳанд дар шароити ва муҳити мушаххас самаранокӣ ва шиддатнокӣи раванди омодаسازیи кадрҳои ҳарбӣ таъмин карда шаванд.

Таълиму тарбияи ҳарбӣ-касбии донишчӯён-курсантҳои факултетҳои таҳсилоти ҳарбӣ, ташаккул ва рушди тайёрии касбии онҳо ба фаъолияти оянда дар артиш бояд ҳамчун раванди якпорча ва низоме баррасӣ шавад, ки дар он ҳамаи воситаҳо, методҳо ва шаклҳои таъсиррасонӣ бояд тавре якҷоя амал кунанд, ки дар хотимаи таълим натиҷаи барномарезишуда ба даст оварда шавад.

Нақш ва аҳамияти тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун ҷузъи таркибии низоми дар боло зикргардида аз инҳо иборат мебошанд:

- он ҳамчун воситаи самараноктар ва асосии таъмини чунин нишондиҳандаи муҳими омодагии ҳарбии донишчӯён-курсантҳо – тайёрии ҷисмонии онҳо мебошад;
- он бояд ҳамчун воситаи самараноки такмили нишондиҳандаҳои дигари омодагии ҳарбии донишчӯён-курсантҳо, аз қабилӣ: сифатҳои маънавӣ-сиёсӣ, тайёрии психикӣ ва маҳорати ҷангии онҳо хизмат кунад, ва он инро карда метавонад.

Аз ҷониби олимони [5; 12; 14] корҳои зиёди илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба масъалаҳои гуногуни такмили раванди омодаسازیи самаранок ва мукаммали донишчӯён ва курсантҳо гузаронида

шудаанд. Онҳо се самти асосии корҳои илмӣ-таҳқиқотиро оид ба тақмили омодаسازیи ҷисмонии курсантҳои муассисаҳои таҳсилоти олии ҳарбӣ муайн мекунад. Самти якум асосноккунии илмии таъсироти идоракунамандаро ба ташкил ва гузаронидани раванди таълимӣ-тамуриӣ пешбинӣ мекунад; самти дуюм ҷанбаҳои биологӣ-педагогии омодаسازیи ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳоро дар факултетҳои ҳарбии муассисаҳои таҳсилоти олии шаҳрвандӣ ва муассисаи таҳсилоти олии ҳарбии касбӣ дар бар мегирад; самти сеюм масъалаҳои методӣ ва педагогии таълиму тарбияро дар раванди машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ фаро мегирад [12].

Маълум аст, ки машқҳои ҷисмонӣ ба ташаккули як қатор тағйироти мусбат дар бадани машқварзон мусоидат мекунад. Ҳамин тавр, фаъолияти низоми дилу рағ бехтар шуда, мувофиқати амалҳои равандҳои бедоршавӣ ва боздорӣ дар низоми марказии асаб тақмил ёфта, мубодилаи газҳо дар шушҳо зиёд гардида, таъмини мағзи сар бо хун бехтар шуда, таъмини энергетикӣ фаъолияти мушакҳо афзоиш меёбад [6].

Нақши омодаسازیи ҷисмонӣ на танҳо дар ташаккул ва рушди маҳорату малакаҳо, инкишофи сифатҳои донишҷӯён-курсантҳо, балки инчунин дар вазифаҳои он, аз қабилӣ: таҳсилотӣ, тарбиявӣ, рушд ва тақмили биологӣ, солимгардонӣ, пешгирикунанда, барқароршавӣ (рекреативӣ) ва истироҳат, дилхушӣ зоҳир мешавад [3, с. 14-16]. Илова бар ин, дар шароити муосир имкониятҳои омодаسازیи ҷисмонӣ дар ташаккул ва инкишофи шахсияти донишҷӯ-курсант, тайёрии он ба фаъолияти ояндаи ҳарбӣ-касбии худ дар артиш ба таври назаррас вусъат ёфта, вазифаҳои ҳалшаванда мураккабтар шудаанд.

Дар маҷмӯъ, ба ақидаи олимони пешбар, вазифаи асосии омодаسازیи касбӣ-амалии донишҷӯён-курсантҳо дар низоми тарбияи ҷисмонӣ аз шиддат бахшидан ба кори бадани онҳо бо мақсади фаъолгардонии раванди мутобикшавиашон ба шароити хоси хизмати ҳарбӣ дар артиш иборат мебошад.

Бояд қайд кард, ки барои ҳаллу фасли вазифаҳои омодаسازیи касбӣ-амалии ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо воситаҳо, шаклҳо ва методҳои ба таври умум қабулшудаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш истифода мешаванд. Зимнан, яке аз сифатҳои муҳимтарин ва пешбари касбии ҷисмонии онҳо сифатҳои суръатӣ-қуввагӣ маҳсуб мешаванд.

Ба воситаҳои асосии ташаккул ва рушди сифатҳои суръатӣ-қуввагӣ, ба ақидаи муҳаққиқон, машқҳои дорои иқтидори баланди кашишҳои мушакӣ, аз қабилӣ: ҷаҳишҳои гуногунавъ, партофтҳо, ҳаводиҳӣҳо ва ғайра мансуб мебошанд. Аз шумори маҷмӯи мазкури машқҳо бештар онҳое мавриди истифода қарор мегиранд, ки онҳоро аз рӯи дараҷаи вазнинӣ ва суръати иҷроӣ танзим кардан осонтар мебошад. Дар ин зимн, барои ташаккул ва рушди сифатҳои суръатӣ-қуввагӣ методҳои «блокӣ» ва кӯшишҳои ҳадди аксари динамикӣ самараноктар ба ҳисоб мераванд.

Сифати на камтар муҳими ҷисмонии тайёрии касбӣ-амалии донишҷӯён-курсантҳо тобоварӣ мебошад. Барои ташаккул ва рушди тобоварии умумӣ ба сифати воситаҳои самарабахштар чунин маҷмӯъ ва мақшҳои ҷисмоние истифода мешаванд, ки ҳамчун хусусиятҳои хосашон инҳо мебошанд:

- кори фаъоли тамоми пайвандҳои дастгоҳи такагоҳӣ-ҳаракатии одам;
- таъмини аэробии кори мушакии бадани одам;
- давомнокии назарраси кори бадани одам;
- шидатнокии баланд, тағйирёбанда ва муътадили кори бадани одам.

Воситаҳои маъмултарин ва самараноктарин дар амалияи тарбияи тобоварии умумӣ шиноварӣ, дав ба масофаи дур, дучархаронӣ, лижаронӣ ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Дар ҷараёни ташаккул ва рушди тобоварии умумӣ методу шаклҳои машқҳои ҷиддан танзимшудае, ки бо методу шаклҳо ва усулҳои мусобикавӣ ва бозигарӣ, тобоварии аэробӣ пурра карда мешаванд, ва методҳои «тамуриӣ даврагӣ» истифода мешаванд.

Барои ташаккул ва рушди чунин сифати муҳими ҷисмонӣ, ба монанди суръатнокӣ, маъмулан машқҳоеро истифода мебаранд, ки онҳоро бо суръати ҳадди аксар иҷро кардан мумкин мебошад. Чунин машқҳо, пеш аз ҳама, бояд ба инҳо нигаронида шаванд:

- иҷрои машқҳои ҷисмонӣ бо суръати ҳадди аксар;
- машқҳои ҷисмоние, ки ба машқварзон пешниҳод карда мешаванд, бояд аз ҷониби онҳо ба ҳадди аксар азхуд карда шаванд;
- давомнокии машқҳо бояд ба қадре бошад, ки дар охири иҷрои машқ суръати машқварз дар натиҷаи хасташавӣ ӯ паст нашавад.

Мавриди зикр аст, ки барои тарбияи суръатнокии машқварз методҳои пешбар ва асосӣ маъмулан методи маҷмӯӣ ва методи такрор махсуб мешаванд.

Дар омодагии касбӣ-амалии ҷисмонӣ ташаккул ва рушди қувваи мутлақи машқварз аҳамияти калон дорад. Бо ин мақсад асосан машқҳои вазнбардорие, ки дар речаҳои гуногуни машқҳои изометрӣ ва кори мушакҳо иҷро карда мешаванд, истифода мешаванд. Чун қоида, барои ташаккул ва рушди қувваи мутлақи машқварз методу усулҳои кӯшишҳои такрорӣ ҳаҷди ақсар, методи кӯшишҳои динамикӣ, методи такрорӣ-силсилави истифода мешаванд.

Ташаккул ва инкишофи чунин сифати ҷисмонии машқварз, ба монанди қайишӣ на камтар муҳим мебошанд. Барои ташаккул ва инкишоф додани қайишӣ машқҳои дорои амплитудаи афзоюндаи амалӣ ҳаракатӣ истифода мешаванд, ки ба ду гурӯҳ – амалҳои ҳаракатии фаъол ва ғайрифавол – тақсим мешаванд. Афзоиши серҳаракатӣ дар ҳар гуна бугум тавассути кашиши мушакҳо дар раванди иҷроӣ ҳаракатҳои фаъоли машқварз ба даст омада, дар раванди иҷроӣ ҳаракатҳои ғайрифавол бошад, қувваҳои беруна истифода мешаванд.

Аз сабаби зиёд шудани талабот ба фарҳанги методии машғулиятҳои таълимӣ ҳангоми таҳияи воситаҳо ва усулҳо зарур аст миқдори онҳо, танзими ивазшавӣ, давомнокии танаффусҳои истироҳат ва як қатор дигар хусусиятҳо, ки бо мафҳуми машқ алоқаманд карда мешавад, муайян карда шаванд [4].

Таҳлили муқаррароти назариявӣ имкон медиҳад чунин ҳисобида шавад, ки дар омодагии касбӣ-амалии ҷисмонӣ усули қобили қабул ин «душвор гардонидани шароити иҷро»-и амалҳои зарурии ҳаракатии машқварз аз ҷониби омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ ё мураббӣ мебошад. Дар асл, ин бо машқи вазнбардорӣ монанд аст, аммо он на бо таъсиррасонии маҳаллӣ ба ягон гурӯҳи мушакҳо маҳдуд нагардида, тамоми бадани машқварзро ба қор дар речаи мушаххасе, ки ба фаъолияти касбии дар пешистода хос мебошад, ҷалб менамояд. Принсипи мутобиқати динамикӣ низ муҳим мебошад. Мувофиқи принсипи мазкур, машқҳои интиҳобшуда бояд то ҳаҷди имкон ба ҳамаи параметрҳои амалҳои воқеӣ, аз мушакҳо сар карда, мувофиқат кунанд.

Нисбат ба донишҷӯёни факултети ҳарбӣ ҳамчун воситаҳои асосӣ ва мушаххас бояд ҳуди машқҳои қуввагӣ, машқҳои суръатӣ-қуввагӣ, инчунин амалҳои гуногун оид ба баргараф кардани монеаҳо бошанд. Усул ва шаклҳои иҷроӣ онҳо бештар ба усули даврагӣ мувофиқат мекунад, ки ин барои бадани машқварзон таъсироти пурқувват ва ҳамаҷонибаро таъмин менамояд.

Мавриди зикр аст, ки ташаккули омодагии ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо ба фаъолияти ҷангӣ зерӣ таъсири тамоми низоми тақмили ҷангии кӯшунҳо сурат мегирад. Речаи ҷиддии фаъолияти таълимӣ-ҷангӣ ва истироҳат, хусусияти фаъоли мехнати ҳарбӣ дар раванди тайёрии ҷангӣ, хӯрок ва хоб, шароити ҳуби маишӣ, риояи қоидаҳои беҳдошти шахсӣ ва ҷамъиятӣ, ёрии доимии тиббӣ, мавҷуд будани вақти ба таври қатъӣ танзимшавандаи озод – ҳамаи ин барои тақмили ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо шароити мусоидро фароҳам меоварад. Аммо ҳамчун воситаи асосӣ, табиӣ ва самарабахши таъмини омодагии ҷисмонии ҳайати шахсӣ ба фаъолияти ҷангӣ омодагии ҷисмонӣ донишҷӯён-курсантҳо дар шароити факултети ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии мебошад, зеро маҳз тавассути истифодаи мақсадноки машқҳои ҷисмонии дорои хусусияти гуногун таъсиррасонии бисёрҷониба ва амик ба бадани инсон ба даст оварда мешавад [9].

Ташаккули омодагии ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо раванди аз як ҳолат ба ҳолати дигар, мукамалтар гузаштани бадани онҳо мебошад, ки аз ҳисоби тағйироти пешрафтаи функционалӣ, морфологӣ ва биохимиявӣ дар бадан чараён мегирад. Тағйироти функционалӣ аз тақмил ёфтани кори низомҳои дилу рағҳо, нафаскашӣ, балғамӣ ва дигари бадани донишҷӯён-курсантҳо иборат мебошад. Тағйироти морфологӣ аз тақмили мусбати бофтагӣ ва ҳуҷайравӣ, тақмили сохтори дастгоҳи устухону мушакҳо иборат мебошад. Тағйироти биохимиявӣ аз фаъол шудани механизмҳои гуногун иборат аст, ки имкон медиҳанд энергияи химиявӣ ба энергияи механикӣ, ки фаъолияти ҳаракатии донишҷӯён-курсантҳо таъмин мекунад, зуд сафарбар ва табдил дода шавад.

Машқҳои ҷисмонӣ ҳангоми иҷро кардани онҳо ҳамеша ҳамзамон ба ҳамаи нишондиҳандаҳои вазъи ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо таъсир мерасонанд, ки ин қомилан фаҳмо, зеро ҳамаи низомҳои бадани инсон ба ҳам вобаста ва зич алоқаманд мебошанд. Дар баробари ин, бо истифода аз методикаи оқилонаи тақмили ҷисмонӣ истифодаи воситаҳои омодагии ҷисмонӣ ба таври интиҳобӣ ба мақсади таъсиррасонии афзалиятноки онҳо ба тарафҳои алоҳидаи ҳолати ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо имконпазир мебошад [10].

Ҳамин тавр, истифодаи дуруст ва мунтазами машқҳои ҷисмонӣ, пеш аз ҳама, мустаҳкам шудани дастгоҳи таъғоҳӣ-ҳаракатии инсон: баланд шудани бадоштӣ ва қайиши дастгоҳи пардагӣ; дарозшавӣ, ғафсшавӣ ва мустаҳкамшавии устухонҳо; мустаҳкам ва зиёд шудани вазни мушакҳоро таъмин мекунад. Ҳамин тавр, вазни мушакҳои донишҷӯён-курсантҳое, ки мунтазам бо варзиш машғуланд, 45-50%-и вазни ҷисм, ва вазни мушакҳои донишҷӯён-курсантҳои солим, вале бо варзиш номунтазам машғулшаванда 35-40%-и вазни ҷисмро ташкил медиҳад. Дар натиҷаи мустаҳкам шудани дастгоҳи таъғоҳӣ-ҳаракатии инсон имконияти латҳӯрии он ҳам дар шароити муқаррарӣ, ҳам зимни сарборихои калони ҷисмонӣ дар раванди фаъолияти чангӣ, таълимӣ-чангӣ кам мешавад. Зери таъсири машқҳои ҷисмонӣ гирди шикам ва ғафсии қабати пӯстӣ-равғанӣ кам шуда, гирди қафаси сина, китфҳо, ронҳо ва соқҳо калон мешавад. Дар синни ҷавонӣ (то 25 сола) машқҳои ҷисмонӣ дар аксари ҳолатҳо ба баландшавии қадди инсон низ таъсири мусбат мерасонад. Ҳамаи ин дар симои берунии хизматчиӣ ҳарбӣ тағйироти назаррасро низ ба вуҷуд меорад. Шаклиҳои сутунмуҳра, қафаси сина, гардан, дастҳо, пойҳо ва кундаҳои пой дурусттар, табиитар ва мутаносибтар мешаванд. Ба туфайли зиёд шудани вазни мушакҳо ва кам шудани қабати равғанӣ мушакҳо намоёнтар гардида, қадду баст беҳтар мешавад. Симои хизматчиӣ ҳарбӣ боз Ҳамоҳангтар ва зеботар мегардад. Нишондиҳандаҳои дигари инкишофи ҷисмонӣ низ ба таври пешрафта тағйир меёбанд. Серҳаракатии қафаси сина зиёд шуда, ба андозаи оптималии худ мерасад, вазни чанговар муътадил гардида, қадамзаниаш сабуктар ва зеботар мегардад [11].

Бо роҳи таъсиррасонии мақсаднок ва мунтазами машқҳои ҷисмонӣ инчунин бисёр норасоҳои аллақай ташаккулёфта ва дар баъзе мавридҳо норасоҳои модарзодии инкишофи бадани одамро ба таври хеле самаранок ислоҳ кардан мумкин аст. Рушди дуруст ва мутаносибии ҷисмонии одамро танҳо дар шароити омодаسازیи Ҳаматарафаи ҷисмонӣ таъмин кардан мумкин аст, зеро самаранокии машғулиятҳои баъзе намудҳои машқҳои ҷисмонӣ дар ин бобат хеле хос мебошад. Ҳамоҳангии инкишофи ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо барои зуҳури пураарзиши вазифаҳои тамоми узвҳо ва низомҳои бадани инсон заминаҳои заруриро ба вуҷуд оварда, ба зуҳур ва инкишофи қобилиятҳои ҳаракатии донишҷӯён-курсантҳо таъсири мусбат мерасонад.

Ҳамин тариқ, таҳлил ва таҳқиқи адабиёти мавҷуда имкон дод чанбаҳои зерини омодаسازیи касбӣ-амалии ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳои факултети ҳарбии муассисаи таҳсилоти олии муайян карда шаванд:

– воситаю усулҳои ташаккул ва рушди сифатҳои ҷисмонии донишҷӯён-курсантҳо дар адабиёти илмию методии муосир ба таври кофӣ муфассал дар сатҳи баланди илмию методӣ кор карда баромада шудаанд. Ин имкон медиҳад бо маҷмӯи оддии методу усулҳои самарабахштарин маҳдуд шавем;

– зарурати кор карда баромадани сатҳи ба ном супоришҳои тамриние вуҷуд дорад, ки танзими ҷиддии давомнокии аниқ муайяншудаи кор, шумораи силсилаҳо, такрорҳо, танаффусҳо барои истироҳати машқварзон ва ғайраро пешбинӣ мекунад;

– зимни тартиб додани мавод ва мазмуни мушаххас барои гузарондани машғулиятҳои зарур аст хусусиятҳои маҷмӯъезории воситаҳои омодаسازیи касбӣ-амалии ҷисмонӣ дар як машғулият ба назар гирифта шаванд. Ин ба қонуниятҳои дахл дорад, ки дар назария ва методикаи тарбияи ҷисмонӣ, ки пайваста ҷорӣ намудани машқҳо дар раванди таълим аз ташаккул ва рушди тобоварии умумӣ сар карда, баъд машқҳоро барои ташаккул ва рушди қувваи тарканда, мутлақ, тобоварии қуввагӣ, суръатнокӣ пешбинӣ мекунад, мавҷуданд;

– воситаҳо, методҳо ва усулҳои омодаسازیи касбӣ-амал набояд бо амсиласозии оддии амалҳои касбӣ маҳдуд карда шаванд, ва доништан зарур аст, ки вазифаи асосии ин воситаҳо амсиласозии речаҳои кори бадани донишҷӯён-курсантҳо, ки ба фаъолияти ояндаи касбӣ-ҳарбии онҳо мебошанд, ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Антонова, Н.А. Социально-психологические факторы нервно-психической дезадаптации сотрудников силовых структур: Дис. ... канд. псих. наук: СПб., 2009. – 214 с.

2. Васин, В.Н. Самостоятельная физическая тренировка с оздоровительной направленностью курсантов военно-учебных заведений финансово-экономического профиля: Дисс. ... канд. пед. наук. – СПб.: ВИФК, 2002. – 165 с.

3. Войтицкий, О.Н. О механизмах переноса физической подготовки на профессиональное обучение курсантов вузов // Проблема отбора кандидатов в высшие военно-учебные заведения. – Л., 1983. – С. 14-16.
4. Волкова, Е.А. Анатомо-антропологические и психофизиологические особенности мужчин зрелого возраста курсантов органов безопасности. – Дис...канд. псих. наук. – М., 2005. – 195 с.
5. Демьяненко, Ю.К., Петрушевский, И.И. и др. Рекомендации по организации и проведению экспериментальных исследований физической подготовленности курсантов. – Л.: ВДКИФК, 1977. – 160 с.
6. Ендальцев, Б.В. Физическая культура, здоровье и работоспособность человека в экстремальных экологических условиях. Монография. – СПб.: МО РФ, 2008. – 197 с.
7. Ендальцев, Б. Учебе – время. А здоровью? О физической подготовке слушателей и курсантов военно-учебных заведений / Б. Ендальцев // Армейский сборник. – 2004. – № 6 «Высшая школа: развитие и перспективы». – С. 55-57.
8. Ращупкин, В. В. Методические рекомендации по организации физической подготовки в казарменном помещении / В. В. Ращупкин. – Минск: Военная академия, 2001. – 12 с.
9. Теория и организация физической подготовки войск: учебник для курсантов и слушателей военного института физической культуры. Часть I – Издание пятое, переработанное и дополненное \ Л. А. Вейдер-Дубровин [и др.]; под ред. Л. А. Вейдер-Дубровина, В.В. Миронова, В.А. Шейченко. – Санкт-Петербург: Военный дважды Краснознаменный институт физической культуры, 1992.– 342 с.
10. Теория и организация физической подготовки войск: учебник для курсантов ВИФК / Под ред. В.В. Миронова. – 6-е изд. – СПб.: ВИФК, 2006. – 594 с.
11. Теория и организация физической подготовки войск: учебник для курсантов и слушателей военного института физической культуры. Часть I – Издание пятое, переработанное и дополненное \ Л. А. Вейдер-Дубровин [и др.]; под ред. Л. А. Вейдер-Дубровина, В.В. Миронова, В.А. Шейченко. – Санкт-Петербург: Военный дважды Краснознаменный институт физической культуры, 1992.– 342 с.
12. Шайхетдинов, Р.Г. Современные аспекты организации профессионально-прикладной физической подготовки студентов факультета военного образования // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=19956> (дата обращения: 30.08.2024).
13. Шейченко, В. А. Обоснование специфических принципов физической подготовки войск / В. А. Шейченко // Современный бой и физическая подготовка. – СПб., 1993. – С. 106-137.
14. Щеголев, В.А., Шевелев, А.В. Опыт применения физкультурно-оздоровительных систем в военно-прикладных целях// Физическая культура в профессиональном образовании: межвузовский сборник научно-методических работ. – СПб.: ПАНИ, 2014.

**ВАЗӢИ МУОСИРИ НИЗОМИ БАҲОДИҲӢ БА ДОНИШ,
МАҲОРАТ ВА МАЛАКАИ ХОНАНДАГОН**

***НАБИЕВА Муқаддас Афғоновна** – муаллими калони кафедраи психологияи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 987 22 25 07*

Муаллиф ибраз менамояд, ки баҳодихӣ дар низоми маориф хамеша мавқеи махсусро ишғол карда, ҷузъи муҳимтарини он, инчунин танзимгари ҷиддии дастовардҳои таълимии хонандагон ба шумор меравад. Инчунин, ғайрияти баҳодихӣ ҳамчун яке аз масъалаҳои муҳим дар педагогикаи назариявӣ ва амалии муосир боқӣ мемонад. Агар дар раванди баҳодихӣ мушоҳида аз болои ғайрияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон дуруст амалӣ карда шавад, ҷамъоварии маълумот дар бораи сифати донишҳои азхудшуда ба амал ояд, пас дар маҷмӯъ, низоми баҳодихӣ воситае мебошад, ки сифати азхудкунии барномаҳои таълимиро аз ҷониби хонандагон таъмин мекунад. Қайд карда мешавад, ки имрӯз дар баробари вазифаҳои анъанавӣ, вазифаҳои нави баҳодихӣ ба мадди аввал гузошта мешаванд. Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайвастаи муносибатҳои нав ба баҳодихии дастовардҳои таълимӣ

хонандагон имрӯз низомҳои дигари баҳодихӣ низ ба дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон мавриди истифода қарор доранд, яке аз онҳо низоми рейтингӣ мебошад.

***Вожаҳои калидӣ:** низоми баҳодихӣ, дониш, маҳорат, малака, низоми маориф, дастовардҳои таълимӣ, сифати дониш, муносибатҳои нав ба таълим.*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ, НАВЫКОВ И НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

***НАБИЕВА Мукаддас Афғоновна** – старший преподаватель кафедры психологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллохи Рудаки, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16, тел.: (+992) 987 22 25 07*

Автор отмечает, что оценка всегда занимала особое место в системе образования, являясь ее важнейшим компонентом, а также серьезным регулятором успеваемости учащихся. Кроме того, Оценочная деятельность остается одним из актуальных вопросов современной теоретической и практической педагогики. Если в процессе оценки правильно осуществляется наблюдение за учебной и познавательной деятельностью учащихся, происходит сбор данных о качестве усвоенных знаний, то в целом система оценки является средством, обеспечивающим качество усвоения учащимися образовательных программ. Отмечается, что сегодня наряду с традиционными задачами на первый план выдвигаются новые задачи оценки. В результате постоянного поиска новых подходов к оценке образовательных достижений учащихся сегодня используются и другие системы оценки знаний, навыков и умений учащихся, одной из которых является рейтинговая система.

***Ключевые слова:** система оценки, знания, умения, навыки, система образования, образовательные достижения, качество знаний, новые подходы к обучению.*

THE CURRENT STATE OF THE SYSTEM OF ASSESSING KNOWLEDGE, SKILLS AND ABILITIES OF STUDENTS

***NABIEVA Mukaddas Afgonovna** – senior lecturer of the Department of Psychology of Kulyab State University named after Abuabdullokh Rudaki, Kulyab, S. Safarov St., 16, phone: (+992) 987 22 25 07*

The author notes that assessment has always occupied a special place in the education system, being its most important component, as well as a serious regulator of student achievement. In addition, Evaluation activity remains one of the topical issues of modern theoretical and practical pedagogy. If the assessment process correctly monitors the educational and cognitive activities of students, collects data on the quality of acquired knowledge, then in general the assessment system is a means to ensure the quality of learning by students of educational programs. It is noted that today, along with traditional tasks, new assessment tasks are coming to the fore. As a result of the constant search for new approaches to assessing students' educational achievements, other systems for assessing students' knowledge, skills and abilities are being used today, one of which is the rating system.

***Key words:** assessment system, knowledge, skills, education system, educational achievements, quality of knowledge, new approaches to learning.*

Баҳодихӣ дар низоми маориф ҳамеша мавқеи махсусро ишғол карда, чузъи муҳимтарин ва танзимгари ҷиддии дастовардҳои таълимӣ хонандагон ба шумор меравад. Инчунин, низоми баҳодихӣ ҳамчун яке аз масъалаҳои мубрам дар педагогикаи назариявӣ ва амалӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд. Агар ҳангоми баҳодихӣ мушоҳида аз болои фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон дуруст амалӣ карда шавад, чамъоварии маълумот дар бораи сифати донишҳои азхудшуда ба амал ояд, пас дар маҷмӯъ, низоми баҳодихӣ восита мебошад, ки сифати азхудкунии барномаҳои таълимиро аз ҷониби хонандагон таъмин

мекунад. Баҳодихии фаъолияти хонандагон, ки мавриди истифода қарор дорад, нишондиҳандаҳои умумии пуррагӣ ва амиқии азхудкунии барномаи таълимиро таъмин менамояд.

Иттилоотнокии нокифояи баҳодихӣ дар он аст, ки пуррагӣ ва низомнокии донишҳои академии хонандагон баҳо дода мешавад, яъне объекти баҳогузори дониш ва маҳоратҳо дар доираи нақшаи таълимӣ, барномаи таълимӣ мебошанд. Баҳое, ки ба хонанда дар журнали синф гузошта мешавад, ба як навъ нишондиҳандаи ҳамгиросиҷаи сатҳи дониши хонанда нисбат ба стандарти таълимӣ, сатҳи саводнокии хонанда нисбат ба ҳамсинфонаш, нисбат ба худ дар давраи қаблӣ мегардад (гарчанде ки ин на ҳама вақт дар низомии баҳогузори анъанавӣ сурат мегирад). Муваффақиятнокии фаъолияти хонанда, азхудкунии усулҳои дигари фаъолият берун аз доираи барномаи таълимӣ баррасӣ намешавад. Микёси 5-хӯли қобил нест ба пуррагӣ пешрафтҳои алоҳидаи хонандаро сабт кунад. Аз ин рӯ, омӯзгорон аксар вақт нишондиҳандаҳои фосилавино истифода мебаранд: «3-», «3+», «4-», «4+» ё «5-» «5+», ки ба баҳодихии умумии хонанда таъсир намерасонад. Нораваҷиб, худсарии меъёрҳо ва меъёрҳои баҳогузори низомии баҳодихиро барои хонандагон субъективӣ ва пӯшида месозанд. Баҳо танҳо нишон медиҳад, ки хонанда дар миёни дигар хонандагон синф қадом мавқеъро ишғол кардааст. Аммо, барои хонанда муҳим он аст, ки донишҳои худро на бо ҳамсинфонаш, балки бо дастовардҳои худ муқоиса кунад. Дар ин ҷо пайгирии ҳаҷми афзоиши дастовардҳои хонанда муҳим аст. Ҳамин тариқ, дар амалияи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ҳанӯз ҳам дар баҳодихии дастовардҳои таълимӣ пуррагӣ ва воқеияти аслии вучуд надошта, микёси панҷхӯли баҳоҳо аз ҷониби омӯзгорон вобаста ба таркиби синф, ба сатҳи омодагии гурӯҳи хонандагон истифода шуда, меъёрҳои баҳодихӣ субъективӣ фаҳмида мешаванд. Чунин микёси баҳогузориҳо бешубҳа дақиқ набуда, меъёрҳои, ки омӯзгорон истифода мебаранд, яхела набуда, таъминоти мушаххаси баҳодихӣ вучуд надорад.

Имрӯз, дар илм ва амалияи муносири педагогӣ ду муносибати асосӣ ба масъалаи дастовардҳои хонандагон вучуд дорад [8, с. 13]. Муносибати аввал, анъанавӣ, ки дар педагогика муддати тӯлонӣ ташаккул ёфта, дар шуури ҷамъияти устувор нигоҳ дошта мешавад, дастовардҳои хонандагонро ҳамчун афзоиши ҳаҷми донишҳо, маҳорат ва малакаҳои хонандагон меҳисобад. Омӯзгор шартҳои гузошта, нақл карда, назорат карда, баҳо медиҳад. Хонанда гӯш мекунад, меҳонад, ҷавоб медиҳад. Талаботи стандарти таҳсилотӣ барои муқоиса қолиб маҳсуб меёбад ва ба сифати шакли баҳодихӣ амал мекунад. Ҳамин тариқ, баҳодихии стандартиқунонидашудаи дастовардҳои таълимии хонандагон амалӣ карда мешавад. Чунин тартиби баҳогузори (манзур микдори хатогҳои дар диктант роҳ додашуда, микдори масъалаҳои ҳалшуда, ҳалношуда ва ғайра) дорои хусусияти расмӣ буда, ба осонӣ мавриди стандартиқунонӣ қарор мегирад.

Муносибати дуввум ба эътирофи зарурати ба назар гирифтани тағйирёбии рушди шахсиятии хонандагон асос ёфтааст. Нишондиҳандаҳои дастовардҳои хонандагон азхудкунии хонандагон, пешрафти инфиродии онҳо дар раванди таҳсилотӣ мебошанд. Баҳисобгирии тағйирёбии рушди шахсиятии хонандаро тағйирот ва вазифаҳои баҳодихии дастовардҳои онҳо талаб мекунад. Имрӯз, дар баробари вазифаҳои анъанавӣ, вазифаҳои нави баҳодихӣ ба мадди аввал гузошта мешаванд, яъне:

– фароҳам овардани шароит барои хонанда дар робита бо воридшавии бошууроноӣ ӯ ба фаъолияти мустақилонаи таълимӣ;

– таъмини дастгирии хонандагон дар раванди таълим ва ҳавасмандкунии доимии хонандагон ҷиҳати ба ҳадафи гузошташуда ноил гардидан;

– фароҳам овардани шароити муваффақият барои ҳар як хонанда;

– таълим додани хонанда ба худбаҳодихии дастовардҳои шахсии худ;

– эҷод ва нигоҳ доштани фазои мутаъдилӣ таълимӣ дар синф.

Дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои пайвастаи муносибатҳои нав ба баҳодихии дастовардҳои таълимии хонандагон имрӯз дар баробари дигар шаклҳои баҳодихӣ инчунин низомҳои рейтингӣ низ мавриди истифода қарор доранд. Инчунин низомии баҳодихии портфолио (баъдаи дастовардҳо) низ истифода мешавад. Айни замон дар бисёр муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, инчунин дар синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ низомии рейтингии санҷиш, баҳисобгирӣ ва баҳодихии донишҳо истифода мешавад. Рейтинг аз забони англисӣ rating, to rate – «баҳо додан, рутбабандӣ кардан», яъне – баҳодихӣ, як навъ тавсифи адабии ягон мафҳуми сифатӣ мебошад. Рейтингҳои хонанда – ин нишондиҳандаи инфиродии баҳодихии ҷамъшавандаи дастовардҳои таълимӣ мебошад, ки бо ҷамъ кардани ҳамаи рейтингӣ барои

ичрои супоришҳои гуногун, амалҳои мустақилона барои расидан ба ҳадафҳои таҳсилоти ташаққул меёбад. Афзалиятҳои низоми рейтингии баҳодихӣ инҳоянд:

- донишҷуи сатҳи тайёрии ҳар як хонанда дар ҳар як марҳилаи раванди таълимӣ;
- донишҷуи тағйирёбии воқеии азхудкунии донишҳо дар давоми соли хониш ва ҳатто барои тамоми давраи таҳсил;
- баҳодихии воқебинонатар ва саҳеҳтари донишҳои хонандагон аз ҳисоби миқёси касрии баҳогузори;
- гирифтани иттилооти муфассал оид ба иҷрои кори мустақилона аз ҷониби ҳар як хонанда;
- муайян кардани коэффисиенти иштироки хонанда дар корҳои беруназсинфӣ, муносибати инфиродии рушди хонанда [151, с.19].

Рейтинг – ин муайян кардани сатҳи донишҳои хонанда, инчунин муайян кардани мавқеи ӯ дар синф мебошад. Чандмеъерӣ будани баҳодихии рейтингӣ имкон медиҳад на танҳо мавқеи хонанда дар байни дигар хонандагон муайян карда шавад, балки дастовардҳои шахсии ӯ низ дар муқоиса бо муваффақиятҳои мавҷуда мушоҳида шаванд. Баҳодихии мусбати донишҳои хонанда ҳавасмандии ӯро ба таълим бештар намуда, ба ӯ дар банақшагирии дурнамои таълими минбаъда, кӯшиши ба боло гузаштан аз дастовардҳои шахсии худ кумак мекунад. Дар баҳодихии рейтингӣ баҳоҳои чандҳолӣ (аз 10 то 100 ҳол) истифода мешаванд. Мафҳуми калидӣ дар ин ҷо баҳодихии меъерӣ мебошад. Ҳангоми баҳодихии меъерӣ меъерҳои баҳодихӣ шаффоф ва барои ҳама (пеш аз ҳама, барои хонандагон ва омӯзгорон) фаҳмо буда, амалиётӣ мебошанд, яъне нишондиҳандаҳои дастовардҳо муайян карда мешаванд.

Баҳодихии меъерӣ аз баҳодихии ташаққулдиҳанда ва муқарраркунанда иборат аст. Баҳодихии ташаққулдиҳанда сатҳи ҷорӣ ташаққулёфтаи салоҳиятҳои калидии хонандагонро ҳангоми кори ҳаррӯзаи онҳо дар синф муайян мекунад. Баҳодихии муқарраркунанда сатҳи ташаққулёфтаи салоҳиятҳои калидии хонандагонро дар охири маҷмӯи маводи таълимӣ муайян мекунад [123; 15]. Омӯзгор қариб дар ҳар як дарс баҳодихии ташаққулдиҳандаро барои ислоҳи амалҳои хонанда истифода мебарад. Намудҳои гуногуни корҳои муқарраркунанда: тестҳо, лоиҳаҳо, имтиҳон ва ғайра истифода мешаванд. Ҳамчун асос барои муайян кардани баҳоҳои ҷамъбасти дар семоҳа, нимсола баҳо барои корҳои муқарраркунанда мебошад. **Портфолио.** Дар охири солҳои 90-ум дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба истифодаи низоми баҳодихии донишҳо шурӯъ карданд. Ин низоми портфолиои таълимӣ мебошад. Портфолио дар тарҷума аз забони италиявӣ маънои ҷузвдон, аз англисӣ – ҷузвдон, бастаро барои ҳуҷҷатҳо дорад. Моҳияти баста дар он аст, ки ҷамъоварӣ, интиҳоб ва таҳлили натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ – маърифатии хонанда ба тартиб дароварда мешавад. Вазифаҳои асосии портфолио дастгирии ҳавасмандии хонанда, ташаққули маҳоратҳои хонанда дар таҳсил, гузоштани мақсад, банақшагирии ва амалӣ намудани фаъолияти таълимӣ-маърифатии худ мебошанд. Портфолиои хонанда метавонад инҳоро дар бар гирад:

- интиҳоби корҳои хонандагон, ки муваффақият, ҳаҷм ва амиқии донишҳоро дар тағйирёбӣ нишон медиҳад, масалан, намунаи асарҳои хаттӣ оид ба адабиёт, маводи лоиҳаҳо;
- таҳқиқотҳои анҷомёфта, дипломҳои олимпиадаҳо, мусобикаҳо ва ғайра;
- маводи низомбандишудаи баҳодихии ҷорӣ;
- ин варақаҳои алоҳидаи мушоҳидаҳо, варақаҳои баҳодихӣ, натиҷаҳои назорати ибтидоӣ, натиҷаҳои тестгузаронии мавзӯӣ мебошанд;
- маводи назорати фосилавӣ ва ҷамъбасти, натиҷаҳои иҷрои кори ҷамъбасти мамҷӯӣ.

Портфолио аз ҷониби хонанда бо кумаки омӯзгор тартиб дода шуда, албатта, воситаи асосии ҷамъоварии маълумот дар бораи натиҷаҳои таҳсилотии хонанда мегардад. Одатан, ҳуди хонанда портфолиоро пур карда, худбаҳодихӣ ҳузур дошта метавонад. Омӯзгор ба хонанда тартиби пур кардани портфолио бо маҷмӯи асосии мавод ва баҳодихии онҳоро омӯзонда, тақрибан як маротиба дар як семоҳа онро бо натиҷаҳои ҳуҷҷатҳои назоратӣ пурра мекунад. Ҳамин тариқ, портфолио дар бораи рушди фаъолнокии таълимӣ ва эҷодии хонанда, самти шавқу ҳавасҳои ӯ тасаввуроти васеъ медиҳад.

Дар шароити муосир дар кишварҳои ҷаҳон низомҳои гуногуни ҳолҳо истифода мешаванд. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишварҳои ИДМ, Чехословакия, Маҷористон, Полша, Олмон асосан баҳои 5-ҳолӣ истифода мешавад [84, с.19]. Дар Ҳолланд низоми 10-ҳолӣ, дар Италия 11-ҳолӣ, дар Фаронса, Алҷазоир 20-ҳолии баҳодихии донишҳои хонандагон мавҷуданд. Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ИМА синфҳои 10, 11 ва 12-ро дар бар мегирад. Синфҳои 7, 8, 9 синфҳои муассисаи таҳсилоти миёнаи нопурраи поинтар

ҳисобида мешаванд. Ҳар касе, ки курси муассисаҳои таҳсилоти миёнаи нопурраро бомуваффақият хатм кунад, метавонад ба муассисаи таҳсилоти миёнаи пурра қабул карда шавад. Донишҳои хонандагон тариқи зайл баҳогузори карда мешаванд: – А – 95–100 ҳол (баҳои баланд); – В – 85–94 ҳол (баҳои аз миёна боло); – С – 71–84 ҳол (баҳои миёна); – D – 65–70 ҳол (ҳадди ақали қобили қабул); – E – 0–64 ҳол (ғайриқаноатбахш).

Дар Британияи Кабир имтиҳонҳои хатмкунӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар 2 марҳила гузаронида мешаванд: дар синни 16 ва 18 солагӣ. Имтиҳонот аз ҷониби мақомоти берунӣ ва танҳо дар шакли хатгӣ гузаронида мешаванд. Ба хонандагон имтиҳонҳо аз рӯи сатҳҳои мураккабӣ пешниҳод карда мешаванд: Foundation (асосӣ ё заминавӣ), General (миёна), Credit (баландтарин). Ҳар як сатҳ 2 дараҷа дорад. Масалан, дар Credit хонандае, ки зиёда аз 75% ҳолро ба даст меорад, дараҷаи 1, аз 50% то 74% – дараҷаи 2 – ро соҳиб мешавад. Барои сатҳи General натиҷаи зиёда аз 75% ба дараҷаи 3, аз 50% то 74%, мутаносибан ба дараҷаи 4 ишора мекунад. Онҳое, ки аз 75% дар сатҳи Foundation ба даст меоранд, дараҷаи 5, аз 50% то 74% – мутаносибан дараҷаи 6 – ро соҳиб мешаванд. Дараҷаи 7 маънои аз имтиҳон нагузаштанро дорад.

Зинаи баландтарини гимназия омӯзиши амиқи фанҳоро дар назар дорад, ки қомилан ба шавқу завқ ва афзалиятҳои маърифатии хонандагон вобаста аст. Низомии рейтингӣ барои хонандагон ғайриқаноатбахш амал мекунад. Ҳама ҳолҳое, ки хонанда дар давоми 2 ё 3 соли таҳсил дар зинаи баландтарини гимназия ба даст оварда метавонад, ба 3 соҳа тақсим карда мешаванд: ҳолҳо барои омӯзиши амиқи фанҳо, ҳолҳо барои омӯзиши фанҳо дар курси асосӣ ва ҳолҳо барои имтиҳонҳои хатмкунӣ. Миқдори бештари ҳолҳо барои омӯзиши амиқи фанҳо дода мешавад, ки ҷолибияти он ба хонандагон маҳз аз ҳамин иборат мебошад. Дар ниҳоят, миқдори умумии бандҳои бадастомада ба баҳои миёнаи ҳамаи таҷрибаҳои дода мешавад: аз 840 то 768 – 1.0 (ба баҳои мо «5» мувофиқ аст), аз 616 то 600 – 2.0 аз 448 то 432 – 3.0 280 – 4.0. Шакли баҳодихӣ – шифохӣ, хатгӣ ва тестгузаронӣ. Имтиҳоноти шифохӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Миқёси баҳодихии 12–ҳолӣ аз соли 2000 дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Украина қорӣ карда шудааст [87] ва ба баҳодихии зерини дастовардҳои хонандагон мувофиқат мекунад: Чадвали 1.1– Миқёси баҳодихӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Украина: Миқёси баҳодихии 4–ҳолӣ 2– 2+ 3– 3+ 4– 4+ 5– 5+ 12–ҳолӣ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 Дар Беларус аз соли 2003 инҷониб низомии баҳодихии 10–ҳолӣ истифода мешавад, ки дар он баҳодихӣ миқдоран ба тариқи зайл инъикос меёбад [84: 0 – ғайриқаноатбахш, 1–2 ҳол – қариб қаноатбахш, 3 – қаноатбахш, 4 – ҳеле қаноатбахш, 5 – қариб хуб, 6 – хуб, 7 – ҳеле хуб, 8 – қариб аъло, 9 – аъло, 10 – олиҷаноб. Дар Латвия ба хонандагон аз рӯи низомии 10–ҳолӣ баҳо дода мешавад. Натиҷаҳои миқдорӣ аз рӯи миқёси зайл ифода карда мешаванд: 10 – олиҷаноб, 9 – аъло, 8 – ҳеле хуб, 7 – хуб, 6 – қариб хуб, 5 – миёна, 4 – қариб миёна, 3 – заиф, 2 – ҳеле заиф, 1 – ҳеле, ҳеле заиф. Агар донишҳо, маҳоратҳо амалан вучуд надоранд ё қори санҷишӣ бе сабабҳои узрнок супорида нашаванд, 0 ҳол дода мешавад.

Дар як қатор мактабҳои Россия таълими бидуни баҳогузори амалӣ мекунад. Масалан, дар мактаби хусусии «Ковчег XXI» амалияи варақаҳои хатсайрӣ қорӣ карда шудааст, ки аз рӯйхати машғулиятҳои харрӯза иборат буда, баҳоҳо барои мураккабии супориш ва натиҷаҳои иҷрои қор гузошта шудаанд. Аз синфи 1 то 6 дар сурати таълими бидуни баҳогузори дар муқобили супоришҳо қалимаи «хуб» (аз ўҳдаи супориш баромад) ё «дафъаи оянда» (аз ўҳдаи супориш набаромад), яъне танҳо «ха ё не» навишта мешаванд. Баҳо, бо вучуди ин, дар охири семоҳа ҳангоми ҷамъбасти ҳамаи баҳоҳои омӯзгор ва худбаҳодихии хонанда гузошта мешавад [4, с. 5].

Баҳои хонандаро омӯзгор дар миқёси се сатҳи муваффақият (зарурӣ, барномавӣ ва ҳадди ақсар) муайян мекунад. Дар вилоятҳои алоҳидаи Россия низомии 12–ҳолӣ низ истифода мешавад. Аз соли 2001 инҷониб дар Россия Имтиҳони ягонаи давлатӣ қорӣ карда шуд, ки он шакли асосии аттестатсияи давлатии ниҳонии хатмкунандагон буда, ҳамзамон имтиҳони дохилшавӣ ба муассисаҳои таҳсилоти олии мебошад. Маводҳои андозагирӣ супоришҳои иборат аз 3 намудро дар бар мегиранд:

- супоришҳо бо интиҳоби як ҷавоб аз ҷаҳор пешниҳодшуда (супоришҳои ин намуд дар имтиҳони ягонаи давлатӣ аз математика ва адабиёт нестанд);
- супоришҳо бо ҷавоби кӯтоҳи озод (ибора ё адад);
- супоришҳо бо ҷавоби озоди муфассал (асоснокунии шифохӣ, ҳуҷҷаҳои математикӣ, иншо, исбот, изҳороти мавқеи худ) [91;18]. Имтиҳони ягонаи давлатӣ дорои низомии нисбатан мураккабтари баҳодихӣ мебошад, ки дар он баҳои ибтидоӣ ҷамъи ҳолҳо барои супоришҳои

дуруст ичрошуда мебошад. Ҳар як супориши ичрошуда ба 1 ё зиёда хол баҳогузорӣ карда мешавад. Микдори ҳолҳои ибтидоӣ дар фанҳои гуногун фарқ мекунад [5, с.17].

Ҳамин тавр, аз ҷиҳати педагогӣ хубу мақсаднок ба роҳ мондани баҳодихӣ ба дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон дар низоми маориф ба сифати танзимгари асосии дастовардҳои таълимии хонандагон маҳсуб ёфта, имконият фароҳам меорад, ки сифати таҳсилот ба зинаи сифатан нав баланд бардошта шавад.

АДАБИЁТ

1. Безукладников, К.Э., Красноборова, А.А. Проблема оценивания в международных образовательных системах / К.Э.Безукладников, А.А. Красноборова. // Педагогическое образование и наука. – 2010. – №9. – с.79-83.
2. Мамытов, А.М., Иманкулова, М.Т. Система оценивания достижений учащихся как инструмент повышения качества образования: обзор международного опыта [Текст] / А.М.Мамытов, М.Т.Иманкулова // Известия Кыргызской академии образования. – 2010. - №1. – С.3-12.
3. Материалы сайта <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1405177> - Дата обращения 18 февраля 2013 года.
4. Материалы сайта <http://school2100.com/school2100/about/pedagogika.php> – Дата обращения – 6 марта 2012 года.
5. Материалы сайта <http://ege.edu.ru/> - Дата обращения 9 августа 2012 г.
6. Материалы сайта testing.kg/ - Дата обращения – 30 октября 2012 года.
7. Материалы Центральноазиатского форума «Прием в высшие учебные заведения и развитие тестирования в Кыргызстане». – Дата проведения 5-6 ноября 2009 года.
8. Мухамеджанова, Н.М. Личностные достижения учащихся в образовательном процессе. – Сайт http://bank.openipk.ru/Text/t0_312.htm. – Дата обращения 3 сентября 2014 года.
9. Пинская, М.А., Иванов, А.В. Критерии оценивания в школе [Текст] / М.А.Пинская, А.В.Иванов // Школьные технологии. – 2010. – №3.
10. Результаты Общереспубликанского тестирования и зачисления на грантовые места вузов Кыргызской Республики в 2009 году: Отчет Центра оценки в образовании и методов обучения. – Бишкек, 2009. – 92с.
11. Тихонов, И.И. Контроль усвоения, его организация и эффективность при программированном обучении [Текст] / И.И.Тихонов. – М., 1967.
12. Третьяков, П.И., Сенновский, И.Б. Технология модульного обучения в школе: практико-ориентированная монография / Под ред. П.И.Третьякова [Текст] / П.И.Третьяков, И.Б. Сенновский. – М., Новая школа, 1997. – 352с.

ПУТИ И МЕТОДЫ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

НАВРУЗОВА Гулиан Турсуновна – кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой русского языка Таджикского государственного финансово-экономического университета, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/16. **E-mail:** navruzova72@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 90 09 78

МИРЗОЕВ Акрам Рустамович – соискатель Института развития образования им. А. Джоми Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** m.akram90@mail.ru, **тел.:** (+992) 207 31 48 31

Данная статья посвящена вопросам патриотического воспитания молодого поколения в культурно-просветительских учреждениях. По мнению автора, культурно-просветительские учреждения играют ключевую роль в формировании эмоционального интеллекта подростков. Через различные программы, мастер-классы и интерактивные лекции молодые люди учатся распознавать эмоции не только у себя, но и у окружающих. Это способствует созданию более глубоких межличностных связей и лучшему пониманию эмоционального контекста в различных ситуациях. Такие навыки становятся особенно важными в современной социальной

жизни, где взаимодействие и эмпатия становятся основополагающими для успешной коммуникации.

Автор статьи, также, констатирует, что патриотическое чувство, в свою очередь, формируется на основе знаний о культуре, истории и традициях своей страны. Культурно-просветительские мероприятия, такие как выставки, театральные постановки и лекции о важных исторических событиях, наполняют молодежь гордостью за свою родину. Участие в таких активностях позволяет подросткам не только углубить свои знания, но и развивать чувство ответственности за будущее своей страны. Этот подход способствует формированию активных граждан, способных не только понимать свои эмоции, но и активно участвовать в социально-значимых инициативах, определяемых патриотическим чувством.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, молодое поколение, культурно-просветительские учреждения, формирование интеллекта, мастер-классы, интерактивные лекции, межличностные связи, эмоциональный контекст, взаимодействие, эмпатия, патриотическое чувство.

РОҲ ВА УСУЛҲОИ ТАРБИЯИ ВАТАНДҶУСТОНАИ НАСЛИ ЧАВОН ДАР МУАССИСАҲОИ ФАРҲАНГӢ-МАЪРИФАТӢ

НАВРУЗОВА Гулшан Турсуновна – номзоди илмҳои педагогика, мудири кафедраи забони русии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ш. Душанбе, Нахимова, 64/16. **E-mail:** navruzova72@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 90 09 78

МИРЗОЕВ Акрам Рустамович – унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** m.akram90@mail.ru, **тел.:** (+992) 207 31 48 31

Ин мақола ба масъалаҳои тарбияи ватандӯстонаи насли чавон дар муассисаҳои фарҳангӣ ва маърифатӣ бахшида шудааст. Ба ақидаи муаллиф, муассисаҳои фарҳангӣ ва маърифатӣ дар ташаккули зеҳни эҳсосии наврасон нақши калидӣ доранд. Тавассути барномаҳои гуногун, семинарҳо ва лексияҳои интерактивӣ чавонон на танҳо аз худ, балки аз атрофиен низ шинохтани эҳсосотро меомӯзанд. Ин ба эҷоди робитаҳои амиқи байнишахсӣ ва фаҳмиши беҳтари контексти эмотсионалӣ дар ҳолатҳои гуногун мусоидат мекунад. Чунин малакаҳо маҳсусан дар ҳаёти иҷтимоии муосир муҳим мешаванд, ки дар он ҷо ҳамкорӣ ва ҳамдардӣ барои муоширати муваффақ муҳим мешаванд.

Муаллифи мақола инчунин изҳор медорад, ки эҳсоси ватандӯстӣ дар навбати худ дар асоси дониш дар бораи фарҳанг, таърих ва анъанаҳои кишвари худ ташаккул меёбад. Чорабиниҳои фарҳангӣ ва маърифатӣ, аз қабилӣ намоишгоҳҳо, намоишҳои театри ва лексияҳо дар бораи рӯйдодҳои муҳими таърихӣ ифтихори чавонро ба ватани худ бедор мекунад. Иштирок дар чунин фаъолиятҳо ба наврасон имкон медиҳад, ки на танҳо дониши худро амиқтар кунанд, балки ҳисси масъулиятро барои ояндаи кишвари худ инкишоф диҳанд. Ин равиш ба ташаккули шахрвандони фаъол мусоидат мекунад, ки на танҳо эҳсосоти худро дарк карда метавонанд, балки дар ташаббусҳои иҷтимоӣ ва муҳим, ки бо ҳисси ватандӯстӣ муайян карда мешаванд, фаъолона иштирок мекунад.

Вожаҳои калидӣ: тарбияи ватандӯстӣ, насли чавон, муассисаҳои фарҳангӣ-маърифатӣ, ташаккули зеҳн, дарсҳои маҳорат, лексияҳои интерактивӣ, робитаҳои байнишахсӣ, эҳсоси қаринавӣ, ҳамкорӣ, ҳамдардӣ, ҳисси ватандӯстӣ.

PATRIOTIC EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION IN CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS

NAVRUZOVA Gulshan Tursunovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Russian Language Department, Tajik State University of Finance and Economics, Dushanbe, Nakhimov St., 64/16. **E-mail:** navruzova72@mail.ru, **phone:** (+992) 900 90 09 78

MIRZOEV Akram Rustamovich – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** *m.akram90@mail.ru*, **phone:** (+992) 207 31 48 31

This article is devoted to the issues of patriotic education of the younger generation in cultural and educational institutions. According to the author, cultural and educational institutions play a key role in the formation of emotional intelligence of adolescents. Through various programs, workshops and interactive lectures, young people learn to recognize emotions not only in themselves, but also in others. This helps to create deeper interpersonal connections and a better understanding of the emotional context in various situations. Such skills are becoming especially important in modern social life, where interaction and empathy are becoming fundamental to successful communication.

The author of the article also states that the patriotic feeling, in turn, is formed on the basis of knowledge about the culture, history and traditions of his country. Cultural and educational events such as exhibitions, theatrical performances and lectures on important historical events fill young people with pride in their homeland. Participation in such activities allows teenagers not only to deepen their knowledge, but also to develop a sense of responsibility for the future of their country. This approach contributes to the formation of active citizens who are able not only to understand their emotions, but also to actively participate in socially significant initiatives determined by patriotic feeling.

Keywords: *patriotic education, the younger generation, cultural and educational institutions, the formation of intelligence, master classes, interactive lectures, interpersonal relationships, emotional context, interaction, empathy, patriotic feeling.*

Погружение подрастающего поколения в народную культуру является одной из задач культурно-просветительских учреждений, занимающихся патриотическим воспитанием молодежи. В процессе работы мы ознакомились с целым рядом публикаций, описывающих наиболее эффективные формы подобной работы. Так, В.А. Романов и Т.С. Сафронова обращаются к опыту кружковой работы, являющейся традиционной частью арсенала деятельности культурно-просветительских учреждений, эффективность которой обусловлена в первую очередь возможностью раскрытия потенциала каждого ребенка. В разрезе патриотического воспитания целесообразно, с точки зрения указанных авторов, обратить внимание на инновационный опыт создания театрального кружка, практикующего постановки, содержание которых связано с культурой и историей народа, призванных за счет апелляции к этнической идентичности воздействовать на формирование патриотизма не только у участников постановок, но и у зрителей, среди которых, наряду со сверстниками «артистов», могут быть и члены их семей [9, С. 167].

Еще один путь привлечения подростков, переживающих начальный этап переходного возраста, к деятельности патриотической направленности – вовлечение их в реализацию социальных проектов, полагает Н.А. Мельникова [8]. Социальное проектирование в последние годы обрело статус признанного наиболее успешным средства формирования гражданского общества во многих странах. Вовлечение подростка в деятельность подобного рода, касающуюся доступных его пониманию (с учетом психовозрастных особенностей) направлений, от образования и спорта до экологии и досуга, по мнению Н.Л. Винниченко и В.В. Обухова, в значительной степени определяет траекторию дальнейшего формирования качеств гражданина и патриота, замотивированного на участие в общественно-полезной деятельности в интересах таджикского общества [2, С. 53-57].

М.Н. Хромова обращает внимание на значимость сохранения истории, формирования и соблюдения традиций того учреждения образования, в котором происходит процесс становления личности подростка. История каждой конкретной институции неразрывно связана с историей образования в Таджикистане, являющегося его культурным достоянием. Воспитывая у учащихся привычку внимательно и бережно относиться к истории и традициям своей школы, педагоги тем самым формируют у них паттерн бережного отношения к историческому и культурному наследию в целом, вводят внимательность к традициям и обычаям народа в сфере их жизненных интересов [13, С. 51].

Заметной частью патриотического воспитания является военно-патриотическое. Очевидна связь между школьной физической подготовкой и военно-патриотическим воспитанием – оба они решают задачу физического развития подростка, однако если целью первого является преимущественно здоровьесбережение, то цель второго – подготовка молодежи к защите Родины с оружием в руках, чем занимаются преимущественно культурно-просветительские учреждения в рамках внеучебной деятельности.

С точки зрения педагогики, данный вид воспитания довольно сложен по своему характеру и внутреннему содержанию, поэтому должен осуществляться госорганами, учебными заведениями, общественными объединениями по интересам согласно общему плану совместной деятельности, направленной на формирование у таджикской молодежи гражданского самосознания, возвышенного чувства верности к своему Отечеству, готовности к выполнению конституционных обязанностей по защите его интересов, а также на развитие определенных качеств (дисциплинированности, ответственности и пр.) и навыков, применение которых будет способствовать успешному выполнению воинского долга в дальнейшем.

В этой связи на первый план выходят такие направления внеурочной воспитательной работы, как формирование основ военных знаний, отработка соответствующих двигательных навыков и приемов, силовая спортивная тренировка (по выбору подростка) и т.п. [3, С. 24-27].

Одним из аспектов краеведения является изучение истоков культуры этноса, народности, страны. По мнению А.В. Рыбакова, без ощущения своего органического родства с культурными традициями предков, наполненности их символами и смыслами, становление истинного патриота невозможно [10, С. 84-86]. Ярким проявлением народной культуры являются народные игры и праздники, исследованием потенциальных возможностей которых в качестве одного из инструментов патриотического воспитания занимался С.М. Ёлкин [5, С. 39-42]. По мнению исследователя, эти форматы представляют собой элементы народной педагогики, эффективность которой в плане формирования патриотических чувств проверена временем.

Целый ряд современных исследователей подчеркивают значение краеведения как деятельности, способной связать учебный процесс с внеучебным в русле патриотического воспитания. Пробуждая и поощряя интерес подростков к малой родине, демонстрируя им ее связь с историей страны, воспитывая чувство сопричастности к местному сообществу с его культурными традициями и к народу в целом, педагог, по мнению Н.Н. Зориной, воспитывает истинного патриота. Свое мнение она иллюстрирует описанием кейса, посвященного совместной работе школы, родительского актива, Совета ветеранов, администрации сельского поселения и других представителей общественности по патриотическому воспитанию подростков на базе краеведческой секции культурно-просветительского учреждения [6, С. 105-109].

Е.В. Яковлева, Д.В. Иванова и другие в своих публикациях подчеркивают существенное влияние, которое оказывает погружение в краеведческую тематику в процессе патриотического воспитания подростков, будь то экскурсии и походы по знаковым мемориальным местам региона или посещение музейных экспозиций (в том числе музеев местных предприятий и организаций), созданных силами местных жителей. Подобные форматы воспитательной работы вызывают эмоциональный отклик в душах младших подростков, демонстрируя связь прошлого с настоящим, рождают осознание сопричастности общей для народа истории [14, С. 158-161].

Отдельно стоит отметить эффективность такого формата, как вовлечение младших подростков в работу по пополнению экспозиции любого музея местного уровня (мемориального музея местного земляка или сообщества, музея компактно проживающего этноса и т.п.). И.И. Дереча и А.С. Наумчик уверены, что практическая деятельность по поиску, идентификации, изучению, описанию, оформлению самостоятельно добытых предметов, а также в сборе исторических свидетельств принадлежности находки к истории и культуре народа, является мощным стимулом формирования патриотических чувств у представителей молодого поколения граждан Таджикистана [4].

Авторы описываемого исследования настаивают на эффективности проектного подхода применительно к патриотическому воспитанию, и с этой точки зрения музей учебного заведения вполне может стать ядром того самого исследовательского проекта, участие в котором позволит продвинуться в направлении формирования ключевых качеств личности младших подростков, в том числе и патриотизма.

О важности приобщения к музейной деятельности пишут Н.Ф. Беляева и Е.П. Пятыркина, которые считают, что источником патриотизма является любовь к малой родине, осознаваемая в том числе и через приобщение к истории места своего рождения и существования, к примеру, через истории местных семейств, историческую канву традиционного бытования, изучение традиционных занятий местных жителей и т.п. Подобная деятельность является познавательной, она привлекает подростков возможностью совершать открытия и обретать новое знание о, казалось бы, давно известных вещах, повышать свой экспертный статус в сообществе сверстников [1, С. 28-34].

На потенциал экскурсионно-туристического формата с точки зрения воспитания патриотизма в рамках внеурочной работы с подростками обращает внимание Х.Н. Магомедова. Поездки и пешие походы по местам, связанным с историей родного края, культурно-познавательный туризм, предполагающий ознакомление с объектами культурного наследия, в том числе и через освоение навыков, типичных для изучаемого региона – все это позволяет разнообразить формы внеурочной воспитательной работы патриотической направленности, повысить ее продуктивность [7, С. 6-8].

Одним из вариантов организации подобной работы, наиболее эффективным с точки зрения учета психовозрастных особенностей младших подростков, является проведение туристических слетов краеведческой тематики. П.И. Селезнев считает, что мероприятия, основанные на объединении познавательной деятельности с форматами, требующими навыков активных видов путешествия (а возможно – и военно-прикладных навыков) являются наиболее востребованными в молодежной среде. За счет грамотного выстроенного содержательного наполнения программы таких мероприятий возможно достижение значительных успехов в приобщении к истории страны, в пробуждении эмоционального стремления к защите ее интересов и ответственности за судьбу народов, населяющих Таджикистан. Кроме этого, формат краеведческих туристических слетов и лагерей позволяет успешно решать задачи по формированию стремления вести здоровый образ жизни, поддерживать физическую форму, следовать принципам здоровьесбережения [11, С. 266-271].

Бурное развитие информационно-коммуникационных технологий также оказывает существенное влияние на современное представление о методах и формах патриотического воспитания младших подростков в процессе культурно-просветительской деятельности во внеучебное время. Т.Н. Таранова предлагает включить в арсенал форматов патриотического воспитания изучение цифровых копий экспозиций реально существующих музеев (вплоть до ведущих мировых институций), что значительно расширяет возможности реально действующих культурно-просветительских учреждений в плане демонстрации значимых с точки зрения мировой культуры артефактов и экспонатов, иллюстрирующих определенные этапы развития человеческого общества, и дает возможность продемонстрировать включенность национальной культуры в общую канву глобальной истории.

Еще одним преимуществом использования ИКТ в рамках данного формата является то, что в виртуальном пространстве возможно выстраивание горизонтальных связей между музеями, общественными объединениями патриотической направленности, отдельными гражданами (например, ветеранами), волонтерскими организациями, представителями научного сообщества и мн.др., и использовать потенциал сформировавшегося сообщества для организации деятельности культурно-просветительской направленности, от выставок народного творчества и концертов местной самодеятельности до лекций, семинаров и встреч объединений молодежи по типу военно-исторических клубов. Все это повышает эмоциональную вовлеченность подростков в активную деятельность гражданской направленности, пробуждает патриотические чувства, способствует осознанию своей ответственности за то, что происходит в стране [12, С. 51].

Не стоит пренебрегать также мнением тех авторов, которые обращают внимание на значение педагогической интеграции применительно к процессу патриотического воспитания, результатом которой должна стать целостная система знаний и навыков в этой области как следствие обобщения знаний из различных областей, в том числе и полученных в контексте взаимосвязи между учебной и культурно-просветительской деятельностью.

Кроме описанных выше подходов к организации культурно-просветительской деятельности, направленной на патриотическое воспитание подростков, в последние годы практикуются такие получившие распространение в детской и подростковой среде виды познавательной активности, как интеллектуальные игры и квиз-викторины соответствующей

тематики, онлайн-марафоны фотографий родственников-ветеранов или знаменитых земляков (по типу «Бессмертного полка»), конкурсы видеороликов о родном городе (районе, селе и т.п.), онлайн-экскурсии по школьному музею и тому подобные интерактивные подобные форматы.

Говоря о воспитании патриотических чувств у представителей подрастающего поколения, мы должны помнить о направляющей роли педагога-воспитателя, сопровождающего ребенка на всех этапах его взросления. Педагогическое взаимодействие между наставником и подопечным должно базироваться на признании приоритета интересов и потребностей формирующейся личности ребенка, что предполагает не только их выявление, но и создание условий для дальнейшей полноценной самореализации в современном обществе. Такое взаимодействие возможно только за счет установления отношений партнерства и сотрудничества, поэтому личностные качества педагога-наставника в процессе воспитания истинного патриота выходят на первый план.

Обобщая теоретические выводы и анализируя описанный в литературе опыт практической культурно-просветительской деятельности, направленной на патриотическое воспитание учащихся в процессе внеурочной деятельности, можно сделать вывод, что арсенал традиционных форм этой работы успешно дополняется современными форматами и развивается за счет активного использования возможностей, предоставляемых информационно-коммуникационными технологиями. Перечислим наиболее распространенные:

- познавательный туризм краеведческой направленности, включающий прохождение маршрутов различной степени сложности, экспедиции к местам знаковых для истории родного края событий, проведение турслетов и исторических реконструкций;

- приобщение подростков к музейной деятельности путем оказания практической помощи местным музеям (предприятий, образовательных учреждений, а также мемориальных и пр.), а также за счет участия в виртуальных событиях, посвященных музейной деятельности;

- ознакомление подростков с элементами военно-патриотической подготовки посредством вовлечения их в военно-спортивные игры, в деятельность военно-патриотических клубов и военно-спортивных выездных лагерей, а также к работе в составе общественных объединений, которая направлена на пропаганду здорового образа жизни в молодежной среде;

- применение опыта народной педагогики в плане организации праздников и состязаний, укорененных в культуре конкретного этноса, вследствие чего обладающих существенным потенциалом в плане передачи традиционных ценностей и навыков общественного бытования;

- организация кружковой работы как формы взаимодействия с небольшими сообществами объединенных общим интересом подростков, которое позволяет удовлетворить познавательные запросы и развить творческие способности каждого, оказывая непосредственное воспитательное воздействие на формирование личностных характеристик гражданина и патриота, чья активная жизненная позиция необходима для становления и развития Таджикского гражданского общества;

- подключение младших подростков к разработке проектов социальной направленности, участие в реализации которых станет для них основой формирования качеств личности, востребованных на современном уровне экономического и социального развития Республики Таджикистан.

Одной из существенных особенностей, способствующих успеху педагога, занимающегося патриотическим воспитанием в рамках внеучебной культурно-просветительской деятельности, является то, что данный формат предоставляет более широкие возможности для вовлечения в эту работу членов семей воспитуемых, что, во-первых, умножает эффект от педагогических усилий, а во-вторых, способствует росту патриотического самосознания старших родственников, приводит их к пониманию важности этого направления для формирования личности ребенка.

Очевидно, что как перечисленные, так и многие другие направления культурно-просветительской деятельности обеспечивают широчайшие возможности для патриотического воспитания подрастающего поколения, ключевым же вопросом является наличие у педагогов соответствующих компетенций достаточно высокого уровня, который позволял бы выстраивать педагогическое взаимодействие с учетом личностных характеристик и потребностей подростка. Однако в ходе исследования мы столкнулись с тем, что значительное количество наставников остается приверженным иерархическому способу выстраивания

взаимоотношений с неподопечными, когда выбор как направлений, так и способов деятельности остается за педагогом, психовозрастные особенности младших подростков (стремление к самостоятельности, желание освободиться от опеки, возникающее чувство взрослости, развитие самосознания и т.п.) не принимаются во внимание.

Мы считаем этот подход как минимум устаревшим и деструктивным. Гораздо более современным и продуктивным мы считаем подход к патриотическому воспитанию в процессе культурно-просветительской деятельности, основанный на совместном проживании жизненных ситуаций, когда личностные характеристики как педагога, так и воспитанника одинаково важны, когда они доверяют друг другу и взаимодействуют, сотрудничают друг с другом.

Важнейшим инструментом подобного взаимодействия является диалог, который позволяет не только педагогу получить представление о способе мышления ребенка, но и самому подростку в процессе проговора (ответов на вопросы) лучше осознать себя.

Метод упражнения является одним из признанных способов выработки деятельностных навыков, однако его эффективность проявляется лишь при понимании подростком сути и значимости определенной деятельности (т.е. в комбинации с методом убеждения), наличии системы и определяемой в зависимости от возрастных особенностей адекватности нагрузки.

Ориентирующую функцию в процессе патриотического воспитания выполняет метод оценки и самооценки в процессе саморефлексии и воспроизведения социальных ролей.

Основываясь на анализе проявляемых подростком реакций на применяемые в процессе патриотического воспитания педагогические технологии, мы предложили набор педагогических условий, следование которым будет способствовать успеху педагогического взаимодействия, направленного на формирование патриотических чувств.

Обобщая, следует еще раз подчеркнуть, что различные направления культурно-просветительской деятельности становятся максимально благоприятными для достижения целей патриотического воспитания молодежи только при соблюдении определенного набора педагогических условий, важнейшим из которых является формирование образовательной развивающей среды, способствующей раскрытию потенциала младших подростков путем выстраивания грамотного педагогического взаимодействия, основанного на внимательном отношении к особенностям личности и потребностям ребенка, характерным для его возраста и уровня развития психики.

Деятельность культурно-просветительских учреждений нацелена на развитие эмоционального интеллекта подростка, что способствует обретению навыка распознавать и оценивать эмоции окружающих и управлять собственными, необходимых не только для социализации, но и для активного участия в гражданской деятельности, основанной на патриотическом чувстве.

Культурно-просветительские учреждения играют ключевую роль в формировании эмоционального интеллекта подростков. Через различные программы, мастер-классы и интерактивные лекции молодые люди учатся распознавать эмоции не только у себя, но и у окружающих. Это способствует созданию более глубоких межличностных связей и лучшему пониманию эмоционального контекста в различных ситуациях. Такие навыки становятся особенно важными в современной социальной жизни, где взаимодействие и эмпатия становятся основополагающими для успешной коммуникации.

Патриотическое чувство, в свою очередь, формируется на основе знаний о культуре, истории и традициях своей страны. Культурно-просветительские мероприятия, такие как выставки, театральные постановки и лекции о важных исторических событиях, наполняют молодежь гордостью за свою родину. Участие в таких активностях позволяет подросткам не только углубить свои знания, но и развивать чувство ответственности за будущее своей страны.

Таким образом, интеграция эмоционального интеллекта и патриотического воспитания в программах культурно-просветительских учреждений создает благоприятную среду для всестороннего развития молодежи. Этот подход способствует формированию активных граждан, способных не только понимать свои эмоции, но и активно участвовать в социально-значимых инициативах, определяемых патриотическим чувством.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляева, Н.Ф. Роль школьного музея в патриотическом воспитании учащихся / Н.Ф. Беляева, Е.П. Пятыркина. // Гуманитарные науки и образование. – Саранск, 2018. – Т. 9. – № 2 (34). – С. 28 – 34.
2. Винниченко, Н.Л., Обухов В. В. Социальный проект как механизм сетевого взаимодействия в реализации программы воспитания и социализации школьников / Н.Л. Винниченко, В.В. Обухов. // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Томск, 2012. – № 8 (123). – С. 53 – 57.
3. Воробьева, О. С. Проблема патриотического воспитания во внеучебной деятельности в современных научных исследованиях / О.С. Воробьева. // Актуальные проблемы и опыт организации внеучебной деятельности по физической культуре в образовательных организациях общего и профессионального образования: Материалы регионального научно-практического семинара. – Череповец: ЧГУ. – 2016. – С. 24 – 27.
4. Дереча, И.И. Школьный музей как средство патриотического воспитания школьников / И.И. Дереча, А.С. Наумчик. // Инновационные механизмы решения проблем научного развития: сборник статей Международной научно - практической конференции, 03 марта 2018 г. – Уфа: ОМЕГА САЙНС, 2018. – 321с.
5. Ёлкин, С.М. Патриотическое воспитание детей средствами народной педагогики / С.М. Ёлкин. // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2017. – № 4 (102). – С. 39 – 42.
6. Зорина, Н.Н. Патриотическое воспитание школьников средствами краеведения/ Н.Н. Зорина. / Научоемкие технологии и интеллектуальные системы в XXI веке: сборник статей Международной научно - практической конференции, 03 ноября 2017 г. – Уфа: ОМЕГА САЙНС. – 2017. – С. 105– 109.
7. Магомедова, Х.Н. Методика туристско-экскурсионной работы как фактор эффективного патриотического воспитания школьников / Х. Н. Магомедова. // Мир науки, культуры, образования. – 2013. – №2 (39). – С 6 – 8.
8. Мельникова, Н.А. Воспитание патриотизма у младших подростков в процессе выполнения социальных проектов: специальность 13.00.01 диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Мельникова Наталья Алексеевна; Брянский государственный педагогический университет имени И. Г. Петровского. - Брянск, 2003. – 148 с.
9. Романов, В.А. Патриотическое воспитание школьников посредством организации театрально-исторического кружка во внеурочное время / В.А. Романов. // Проблемы современного педагогического образования. – Ялта, 2020. – № 67-2. – С. 167.
10. Рыбаков, А.В. Научно-педагогические основы патриотического воспитания школьников средствами краеведения / А.В. Рыбаков. // Вестник Марийского государственного университета. – Йошкар-Ола, 2013. – №11. – С. 84 – 86.
11. Селезнев, П.И. Формы, средства и методы патриотического воспитания подростков в процессе их физического воспитания в условиях социально-реабилитационных центров / П.И. Селезнев. – Текст: непосредственный // Обучение и воспитание: методики и практика. – Новосибирск, 2013. – №10. – С. 266 – 271.
12. Таранова, Т.Н. Роль виртуальных музеев в патриотическом воспитании школьников / Т.Н. Таранова. // Sciences of Europe. – Прага, 2020. – № 49. – С. 22 – 23.
13. Хромова, М.Н. Педагогические условия и инновационные подходы к развитию патриотизма школьников на основе школьных традиций / М.Н. Хромова. // Инновации и инвестиции. – 2014. – № 2. – С. 51.
14. Яковлева, Е.В. Роль экскурсий с региональной направленностью в патриотическом воспитании младших школьников / Е.В. Яковлева Д.В. Иванова. // Современные тенденции развития общего и вузовского образования: сборник научных статей всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 1 декабря, 2021г. – Ярославль: Изд-во: ЯГПУ имени К.Д. Ушинского, 2021. – С. 158-161.

МАВҶЕИ ВАРЗИШ ВА ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ДАР ОМОДАСОЗИИ ТАҲАССУСИНИ БОМАЪРИФАТ ВА ИРОДАИ МУСТАҲКАМДОШТА

НАИМОВ Анвар Раҷабович – унвонҷӯии кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, к. С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 985 09 88 83

ДАВЛАТОВ Худоёр Шарифович – унвонҷӯии кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва методикаи таълими онӣ Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ш. Кӯлоб, к. С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 985 09 88 83

Дар мақола муаллифон мавҷеи варзиш ва тарбияи ҷисмониро дар рушди малакаву маҳорати аз худкунии донишҳои назариявӣ ва техникаи оид ба тарзу усули машқҳои ҷисмонӣ дарҷ кардаанд.

Муаллифон дар мақолашон аз таърихи варзиши тоҷик дар асрҳои миёна иқтибосҳо оварда мавҷеи машқҳои пай дар пайи мунтазамро дар рушди неру ва қувваи ҷисмонӣ, малака ва маҳорати такмили техникаи варзиш ифшо намудаанд.

Инчунин, дар мақола зикр шудааст, ки варзиш ба ширкаткунандагон имкониятҳои заруриро барои рушди иҷтимоӣ тарбияи эҳтиром нисбат ба қоидаҳо ва руҳбаландии гурӯҳи варзишӣ дар байни иштироккунандагон фароҳам меоварад. Дар баробари пайдоиши хоҳиши аз худ кардани дониш ва малакаву маҳорати машқҳои варзишӣ, расидан ба зинаҳои баланди шӯҳрат дар мусобикаҳо дараҷаи мукамалшавии касбӣ низ боло меравад. Иродаи қавӣ, маърифати психологӣ ва азми қатъӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯ ё дилхоҳ варзишгар вазифаи дар назди худ гузоштаро ба мувафаккият ҳал карда дар ҷомеаи мавҷеи худро муайян созад. Таълими машқҳои ҷисмонӣ, ки ба психологияи шахс ҳамбастагӣ дорад дар мавриди иҷрои он дар тағйироти рӯҳӣ ва ҷисмӣ зоҳир мешавад. Шахс дар раванди машқҳои бардавом дар худ тағйироти ҷисмониро мушоҳида ва ҳис намуда, ба қаду қомат ва сохти андоми худ аҳамият медиҳад ва аз мавзунии ҷисмаш завқ мегирад.

Хулоса, мақолаи мазкур фарогири маълумотҳо нисбат ба фаолияти номбардорони варзиши тоҷик дар миқёси Осиёи Марказӣ ва Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ мебошад.

Вожаҳои калидӣ: *варзиш, тарбияи ҷисмонӣ, таҳассус, ирода, мустақилият, солими, малака, маҳорат, равонӣ, сайёҳӣ, Шохнома, равоииносии маориф.*

ПОЛОЖЕНИЕ СПОРТА И ФИЗИЧЕСКОГО ВОЛЮ В ПОДГОТОВКЕ ЗНАНОЙ И СИЛЬНОЙ ВОЛИ

НАИМОВ Анвар Раҷабович – соискатель кафедры физического воспитания и методики воспитания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, г. Куляб, ул. С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 985 09 88 83

ДАВЛАТОВ Худоёр Шарифович – соискатель кафедры физического воспитания и методики воспитания Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки, г. Куляб, ул. С. Сафаров, 16, тел.: (+992) 985 09 88 83

В статье авторы раскрывают роль спорта и физического воспитания в формировании умений и навыков в овладении теоретическими и техническими знаниями о методах и приемах физических упражнений.

В своей статье авторы приводят отрывки из истории таджикского спорта в средние века и раскрывают роль регулярных, последовательных занятий спортом в развитии физической силы и мощи, навыков и умений, в совершенствовании спортивной техники.

В статье также отмечается, что спорт предоставляет участникам необходимые возможности для социального развития, воспитывает уважение к правилам и поощряет спортивное поведение среди участников. Вместе с возникновением стремления к приобретению знаний и навыков в спорте, достижению высоких ступеней известности на соревнованиях повышается и уровень профессионального совершенства. Сильная сила воли, психологическая

осведомленность и целеустремленность позволяют студенту или начинающему спортсмену успешно решать поставленные перед ним задачи и занимать свое место в обществе. Физическая подготовка, связанная с психологией личности, проявляется в психических и физических изменениях при ее выполнении. В процессе непрерывных упражнений человек наблюдает и чувствует физические изменения в себе, обращает внимание на свой рост и строение тела, наслаждается красотой своего тела.

В заключение следует отметить, что данная статья представляет собой комплексный сборник сведений о деятельности таджикских спортивных деятелей в Средней Азии и республиках Советского Союза.

Ключевые слова: спорт, физическая воспитанная, специальность, воля, самостоятельность, здоровье, навыки, умения, психический, туризм, Шахнаме, знание, психология.

THE POSITION OF SPORT AND PHYSICAL WILL IN THE PREPARATION OF KNOWLEDGEABLE AND STRONG WILL

NAIMOV Anvar Radzhabovich – applicant of the Department of Physical Education and Methodology of Education of the Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Kulyab, S. Safarov Street, 16, **phone:** (+992) 985 09 88 83

DAVLATOV Khudoyor Sharifovich – applicant of the Department of Physical Education and Methodology of Education of the Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Kulyab, S. Safarov Street, 16, **phone:** (+992) 985 09 88 83

In the article, the authors reveal the role of sports and physical education in the formation of skills and abilities in mastering theoretical and technical knowledge about the methods and techniques of physical exercises.

In their article, the authors provide excerpts from the history of Tajik sports in the Middle Ages and reveal the role of regular, consistent sports activities in the development of physical strength and power, skills and abilities, in improving sports technology.

The article also notes that sports provide participants with the necessary opportunities for social development, foster respect for the rules and encourage sportsmanship among participants. Along with the emergence of a desire to acquire knowledge and skills in sports, to achieve high levels of fame in competitions, the level of professional excellence also increases. Strong willpower, psychological awareness and determination allow a student or a novice athlete to successfully solve the tasks set before him and take his place in society. Physical training associated with the psychology of personality is manifested in mental and physical changes during its implementation. In the process of continuous exercise, a person observes and feels physical changes in himself, pays attention to his height and body structure, enjoys the beauty of his body.

In conclusion, it should be noted that this article is a comprehensive collection of information on the activities of Tajik sports figures in Central Asia and the republics of the Soviet Union.

Key words: sports, physical education, specialty, will, independence, health, skills, abilities, mental, tourism, Shahnameh, knowledge, psychology.

Варзиш омили рушди равони, ва тандурусти буда боиси болоравии худэтирофкунӣ, идораи эҳсосот ва ноил шудан ба дастоварду мувафақиятҳо дар машқҳои тарбияи ҷисмонӣ мебошад. Мавриди машғул шудан ба варзиш, донишҷӯён малакаҳои баландро соҳиб мешаванд, ки пешравиҳоро дар интиҳоби касбияшон таъмин менамояд. Мавқеи варзиш дар тайёр кардани донишҷӯён ба фаъолияти касбии ояндааш бузург аст. Варзиш донишҷӯро водор месозад, ки қомати худро, андоми худро мавзун намуда неруи ҷисмониашро тақвият диҳад, иҷрои мунтазами машқҳои тарбияи ҷисмони барои одат кардан, идораи сарфаи вақт, қор бо фанни таълими ва ташкили ҳаёти солим бо равиши дурусти истеъмоли ғизо дар шароитҳои баланд шудани эҳсосот мутамарказ намудани диққат ва малакаи ҳалли масъалаҳо (проблема) бо ёрии ташкил кардани бозиҳои волейбол, теннис, баскетбол, шохмот футбол, ки тафаккури кавиро барои расидан ба мақсад талаб мекунад. вобастагии зич дорад. Варзиш ба

ширкаткунандагон имкониятҳои заруриро барои рушди иҷтимоӣ тарбияи эҳтиром нисбати қоидаҳо ва руҳбаландии гурӯҳ (команда) дар байни иштироккунандагон фароҳам меоварад. Бо назардошти донишҳои техники оиди намудҳои гуногуни варзиш имкон пайдо мешавад, ки донишҷӯён дар коллектив воситаҳои нави ҳамбастагиро бунёд намоянд, ки дар оянда ҳам мавриди иҷрои лоиҳаҳои гурӯҳӣ дар донишгоҳ ва ҳам давраи фароғати лозим мешавад. Тарбияи ҷисмонӣ ба мақсади таълиму тарбия низ истифода мешавад, зеро ғамхори оиди саломати тарбияи дурусти бадан, масалан пеш аз машқ баданро тар кардан ё баъди машқ истеъмоли ғизои дурус имкон медиҳад шароитҳои оиди ҳаёти солим фароҳам оварда шавад. Масалан ба таври мунтазам фаъолияти варзиши дошта, фароғатро камтар намоянд, ки дар ҷавони ба фарбеҳи овардани аз эҳтимол дур нест, чунки новобаста ба сину сол организм нозук мешавад ва тағир меёбад.

Қобили зикр аст, ки тарбияи ҷисмонӣ дониши экологиро аз ҳисоби ба табиат эҳтиёткорона муносибат намудан афзун менамояд, ба хусус мавриди гузаронидани машғулиятҳо дар ҳавои кушод, тоза нигоҳ доштани таҷҳизотҳои дарси мавриди машғулият дар зали варзиши донишгоҳ, зарфҳои пластикиро дуруст истифода бурдан ва ғайра.

Тарбияи ҷисмонӣ дар ташаккули усулҳои таълими касби аҳамияти калон дошта ҳамзамон ба талаботи фардии ҳар як иштирокчи мусобика вобаста ба сабабҳои, ки онҳоро ба ин водор месозад (рақобати байни ҳамсолон ё дастоварҳои шахсӣ) имкон медиҳад бозингари беҳтарини тим бошад. Чи тавре, ки маълум мешавад донишҷӯ ба ҳалли бо мувафаксияти дилхоҳ мушкилиҳои пеш омада дар тӯли таҳсил ё фаъолияти меҳнати ноил мегардад, ин қисми бунёди ба машғул шудан ба машқҳои мутазами тарбияи ҷисмонӣ натавонанд дар давраи мактаби инчунин баъди соҳиби касб шудан мансуб мебошад. Аҳамияти варзиш дар тайёр намудани кадрҳои баланд ихтисос назаррас буда татбиқи он мавриди фаъолияти меҳнати боисӣ ноил гаштани ҳар фард ба маҳсулнокии баланд гардида ба тандурусти таъсир расонида, саломати мустаҳкам менамояд, имкон медиҳад, ки дар раванди фаъолияти меҳнати мондашавиро кам хис карда коршоямиро мукамал намуда ба омилҳои манфии меҳнат истодагари карда омилҳои касбиру рушд намояд. Рушди ҷабҳаҳои мусбати таълими тарбияи ҷисмонӣ боиси зуҳури элементҳои худшиносӣ, бовари ба худ ва қави гаштани иродаи донишҷӯ шуда азми зиёдаомӯзӣ ва маърифатнокии ӯро баланд мебардорад. [2-5]

Дар баробари зуҳури хоҳиши аз худ кардани дониш ва малакаву маҳорати машқҳои варзиши расидан ба зинаҳои баланди шӯҳрат дар мусобикаҳо ва симпозиумҳо дараҷаи мукамалшавии касби низ боло меравад. Иродаи қави, маърифати психологи ва азми қатъӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯ ё дилхоҳ варзишгар вазифаи дар назди худ гузоштаро ба мувафаксият ҳал карда дар ҷомеа мавқеи худро дар ёбад. Таълими машқҳои ҷисмонӣ, ки ба психологияи шахс ҳамбастаги дорад дар мавриди иҷрои он дар тағироти рӯҳӣ ва ҷисми зоҳир мешавад. Шахс дар раванди машқҳои бардавом дар худ тағироти ҷисмониро мушоҳида ва хис намуда ба қаду қомат ва сохти андоми худ аҳамият медиҳад, аз мавзунӣ ҷисмаш завқ меорад.

Ҳар ҷавонписар ва ҷавонмард мавриди дидани филмҳои бадеи-таърихӣ ва кунуни ба сохти ҷисми қаҳрамонони филм аҳамият дода ҷисми худро дар ҳамон қолаб дидан меҷӯяд. Мунтазам ба варзиш машғул шудан дар насли ҷавон мақсадҳои муайяно барои ташаккули сифатҳои иродавӣ, пурбардошти ва тарки одатҳои бадро бедор карда инчунин талаботҳои натавонанд ҷисмонӣ балки маънавии ҷисмонӣ бахши таркиби ва ҷудонашавандаи таълим ва омодагии касбии донишҷӯён мегардад. Тарбияи ҷисмонӣ омилҳои қавигардонии саломатӣ, беҳтар кардани таърии ҷисмонӣ ва касбӣ-амалӣ таҳассусини оянда мебошад.

Аҳамияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ҳаёти кунунии ҷавонон дар ҳар ҳаракати ҷисмонӣ - механикӣ, илмӣ - маърифатӣ, маънавӣ ва иҷтимоиро иродавии онҳо зоҳир мегардад. Аз ибрази аҳли фалсафаи ибтидои сар карда то асримиёнагии кунуни маълум мешавад, ки ҳамаи ин ҳаракат буда ба намудҳои гуногуни варзиш мансуб аст. Ҳаракат гуфта фақат меҳнати ҷисмонӣ давидану иҷрои машқҳои варзиши нест, барои иҷрои машқҳои варзиши яъне машғул шудан ба тарбияи ҷисмонӣ ва ноил шудан ба мақсад дар ҳалли вазифаи гузошташудаи ҳаракати майна, шуур ва мулоҳизарониву хулоса барорӣ мавқеи хос дорад. Варзиши ақл намуди нодири тарбиячи ҷисмонӣ буда ба бози ва машқҳои мунтазами шохмот ва нарди таркиббанди дорад. Беҳуда нагуфтаанд, ки шохмоти варзиши ақл аст. [15].

Дар баробари ҳаракатҳои ҷисмонӣ ва ташаккули малакаву маҳорати спорти пешрави ва камолоти маърифатӣ, маънави ва қави гаштани ирода назир аст, зеро ҳар як ҳаракати

чисмонӣ-механикӣ боиси ҳамзамон пешравии шуур ва мукамалшавии қобилияти психологи фикрони ва қабули қарорҳои нав мешавад.

Таълими тарбияи ҷисмонӣ дар мактабҳои олии яке аз самтҳои асосӣ ... аст. Омодасозии умумӣ, варзиш амалӣ-касбӣ, гигиенӣ, ки ҳар як аз ин самтҳо дар омодасозии мутахассисони оянда мавқеи хос дорад. Дар раванди таълими тарбияи ҷисмонӣ донишҷӯ руҳан ва ба таври психологи барои касби оянда тайёр мешавад ва самти мувафақиятҳои баланд марому мақсади худро равона месозад. Донишҷӯ варзишро яке аз омилҳои умдатарин дар паи мақсад ноилгаштан ҳисобида барои ба тартиб ва мувозинат даровардани ҷисми худ ва ташаккули маърифати маънави талош менамояд.

Дар амал татбиқи қардани мушоҳидаҳо ва назарияи илмӣ аз устодон гирифтапаширо ба таври такмили техникаи варзишро дар машқҳои мумтазами пай дар пай дида ба он бо субот машғул мешавад. мавриди машқҳои варзиши донишҷӯ пеш аз ҳама ба гигиенаи шахси ва ҷои варзиш, толори варзиш, воситаҳои варзиши ва риояи шартҳои варзиш аҳамият дода ба ҳаёти ҷисмонӣ, маънавӣ ва физиологияи худро таъмин менамояд.

дустдошттарин ва ҳисси «Тарбияи ҷисмонӣ, варзиши барои донишҷӯ яке аз фанҳои фароғатии фаол буда, ҳисси фарорасии меъёри истироҳатро, тарбияи равонию дар ӯ бедор намудан аст...» [Наимов А.Р]

Соҳти тарбияи ҷисмонӣ ва таълими он дар мактаби олии аз маҷмуъ иборат аст. Маҷмуи тарбияи ҷисмонӣ аз қисмҳои назариявӣ, мушоҳидави, амалӣ ва омӯзиши расмӣ ва эпизодҳои варзиши иборат мешавад. Дар бахш донишҷӯ маъруза ва гузоришҳои устодонро оид ба ..(техникаи дилхоҳ намуди варзиш (намудҳои гуногун гуштин, ҷаҳидан, партоби доира (диск), найза, гулула ва ғайра) гуш қарда ба он аҳамияти ҷидди медиҳанд. Мавриди мушоҳидаи мусобиқаҳо ба ҳар як ҳаракати варзишгарон диққат дода онро дар дониши назарии аз устодон гирифташ ҷуста ба амали шудани он мутмаин мешавад.

Мушоҳида барои донишҷӯ-варзишгар имкон медиҳад усулҳои нави ба рақиб ғолиб омаданро фикр қарда барои иҷрои он худро руҳан (ба таври психологӣ) омода созад ва иродаи худро қавӣ гардонад. Мутолиаи адабиёт варзиш аз ҳаёт ва фаъолияти варзишгарони мумтоз, таърихи халқу миллат, машқҳои пай дар пай ва ғолиб омадани варзиш, паҳлавони солорводор месозад, ки донишҷӯ бо азми азми қатъӣ ба машқҳои варзиши мумтазам камарбандад. Масалан ба паҳлавони бузурги Эрони ғолиб омадани Дарвешали як ҷавони кадрас дар зер роҳбарии устодаш (тағояш) дар машқҳои пай дар пай ва мумтазами гуштини милли дар Бухоро ба паҳлавони номии Эронӣ, ки паҳлавони бузурги Шарқ ва Осиёи марказро мағлуб қарда номи паҳлавони ҷаҳонро гирифта буд мағлуб намуда ба муқофоти олии Амири ноил гашт. Вақе, паҳлавони Эрони изҳор дошт, ки барои қуваозмои ба паҳлавонони Бухоро ва дигар гушаҳои аморат, Самарқанд, Истаравшан... меравад. [1].

Овозаи ғолибияти ӯ ба паҳлавонони Бағдоду Шому Кобул ва дигар минтақаҳо омада мерасиданд. Амири Бухоро паҳлавони дарборро ба наздаш хонда барои рақиб тайёр қардан ба паҳлавони Эрони супориш дод. Баъди муддате уро даъват қарда аз рафти омодаги пурсид. Паҳлавони дарбори гуфт, ки Дарвешалиро тайёр қарда истодаам, амир ба ғазаб омад вале паҳлавони дарбори гуфт, Амирам Дарвешали ғолиб меояд. Ин бовари ба иродаи устувору эҳсосоти қалбӣ-руҳи ва психологияи устод бар омодасозии Дарвешали сабаби ғолиб омаданаш гашт.

Мутолиаи дигар саргузаштҳои таърихи ба монанди китоби «Қиссаи паҳлавонони Дарвоз», эпосҳои қаҳрамони. «Самаки айёр», Шохномаи безаволи Абулқосим Фирдавӣ ва дигарон варзишгарони ҷавон, донишҷӯёноро бовар месозад, ки барои мувафақ шудан ба ҷирадасти аз болои рақибонашон кушиш қарда иродаи худро қавӣ намуда психологияи варзишиашонро мукамал созанд.

Тамошои мусаввиروي расмӣ:дидани мусаввиравиҳо ва тасвирҳои сахнаҳои қаҳрамони аз замони бостон намуди омӯзиши ..муборизаҳои тан ба тан ва набарди варзиш дидагони таҳамтан варзида буд. Дар болои сангҳо ва сахнаҳои ибодатгоҳҳо ва шифту деворҳои даргоҳҳои муқаддас, ки набарду шикори майдондорони ҷавонмардони пулодтани оҳанбозу мусаввари шудаанд, ки яке аз воситаҳои намоиши ҷолиби ҷавонони пурдилу бузургҷигар буд.

Маҳз ин сахнаҳои қаҳрамони ва қаҳрамонҳои таърихи Мисри қадим шавқзо буд, ки сафӣ варзишгарону пайкоргарони бо азми қавӣ, руҳу равони мустаҳкам, мустаҳкам ва иродаи қавӣву ҳештаншиносӣ ва бовари ба худ ва қудрати ҷисмонӣ руҳиро зиёд менамуд.

Дар айни замон ифшоӣ ҳоли варзишгарони номи тоҷик дар замони шӯравӣ, устодони варзиши Тоҷикистони Шӯравӣ, Иттиҳоди Шӯравӣ Сотсиалистӣ, ҷаҳонпахлавонҳо барои ҷавонбаҳодурони ояндадори миллати тоҷик мактаби мардонагӣ мебошад. Хабардори аз қаҳрамони варзиши Султон Наботов, Искандаршоҳ Раҳматуллоев, Хонов Алӣ, Саид Муъмин Раҳимов. Афзалшоҳ Олимов устодони варзиши И.Ҷ.Ш.С.Умар Шарифов, Носир Бозор ва дигарон, ки боиси ифтихори тоҷикон ва тоҷикистониҳоянд, илҳомбахши баҳодурони ояндаи тоҷик хоҳад буд.

Аз тариқи телевизион ва интернет тамошоӣ кардани майдондори ва ҷирадастии пахлавонони тоҷик Расул Боқиев боиси соҳибазми ва руҳияи хештаншиносӣ, фаҳри милли, рушди малакаву маҳорати варзиши, соҳибқудратии психологӣ, иродаи қаввӣи бешикаст ва мукамал созии маҳорати наовари дар такмили машқҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишгарӣ мегардад.

Давраи донишҷӯӣ ин давраест, ки аксари қисми аҳолии мамлакатро фаро мегирад. Ин давраи рушди саломати, баланд бардоштани коршоями буда, мувафаксияти таҳсили донишҷӯён, натиҷаи рушду нумуи зеҳнии мамлакат буда бе муҳобо аз ҳалли проблемаи рушди тандурусти, дар тули таҳсил саломатии ҷавонон ва сабақомӯзон мебошад. Сини донишҷӯӣ ин танҳо давраи нашунамо ва тарақии организми шахс балки давраи соҳиб шудан ба донишҳои гуногун ва омузиши маҳорату малақаҳои зарури мебошад. Ин давраест, ки одам ба камолоти марди расида, ба рушди қувва ва неруи ҷисмонӣю ақли ноил шуда ба потенциали ҷисмони барои фаъолияти бардавоми эҷоди зарур соҳиб мешавад.

Фаъолияти вазифаи дар назди мактаби олии мамлакат гузошта шуда, ба самти тайёр намудани таҳассусони баландсатҳ дар олами илм, маданият, амали хоҷагидори равона карда шудаат. Самаранокии ба роҳ монда шуда омода намудани таҳассусин аз бисёр ҷабҳаҳо болоравии рушди истеҳсолот ва ҷомеаро аз ҷиҳати маърифати психологи муайян мекунад.

Мактаби оли дар омодаسازی мутахассисон дар ҷомеа, дар системаи маориф званои асосиро ишғол менамояд, зеро маҳз дар мактаби олии мутахассисони соҳиб маълумот тайёр карда мешаванд. Мактаби олии даргоҳи таъмини ҷомеа ба коргарони бо маҳорат, зеҳни мустақаму иродаи қавидошта ва бо маҳорату малакаи кордони мусаллаҳ мебошад. Қайд қадан ба маврид ҳаст, ки дар тули таълим дар мактаби оли ба рушди психологӣ, маърифати маънавӣ инчунин ба фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён диққати ҷидди дода мешавад, аз ин лиҳоз ҳар як фанни омӯхташаванда дар ин бахш самти хоси худро соҳиб аст. Дар баробари дигар фанҳои таълими фанни тарбияи ҷисмонӣ низ ба миқдори муайяни соатҳои таълими омузонида мешавад ва дар рушди элементҳои қайдшуда мавқеи хос дорад. Маълум аст, ки соҳиб касби арзанда ва пурдону солим пеш аз ҳама мавриди илмомӯзӣ зеҳни қави доштани ҳатмист, ки ин дар натиҷаи рушди психология таҳассуси баланд доштан, қобилияти мустақилона фаъолият кардани ӯ ва маърифати баланди касби доштани ҳаст.

Аз руи ақида ва таълимоти олимони шӯравӣ Пулодов А.М. ва Никифоров А.С. психология дар ташаккули зеҳни ҳар як толибилм таъсири ҳалқунанда дорад, зеро маҳз руҳи мустақам имкон медиҳад, ки кас дар дилхоҳ ҳолати зарури худро ба кор мутобиқ созад, ин бошад саломати ва иродаи қавиро талаб менамояд.[12]

Барои ноил гаштан ба натиҷаи дилхоҳ дар омодаسازی таҳассусини оянда, дар мактабҳои олии касби ва таълимгоҳҳои миёнаи махсус қолҷо истифодаи машғулиятҳои зерини тарбияи ҷисмонӣро гузаронидан зарур аст:

- Машқҳои ҷисмонӣ дар давоми руз,
- Машғулиятҳои дар толорҳои варзиши ва сексияҳои варзиши,
- Машғулиятҳои мустақилона,
- Сайёҳи ва варзиш,
- Ҷорабинҳои варзиши дар доираи фаъолияти варзишӣ.

Ҳамаи ин фароҳам будани таҷҳизотҳои варзиширо талаб менамояд, (толорҳои варзиши, ҳавзҳои шиноварӣ...) албата таъмин будани таълимгоҳ ба омузгорон ва мураббӣҳои баландсатҳ зарур аст. Мутахассиси хуб дилхоҳ соҳаи хоҷагии ҳалқ, ҷомеа натавон соҳиб дониши мукамал дар равияи таҳассусаш бошад, инчунин аз ҷиҳати психологи ва ҷисмони омода бошад.

Қайд қадан ба маврид аст, ки ҳамаи ин аз бевосита аз дараҷаи рушди ҷисмонии шахс вобастаги дорад, ҷи тавре ки маълум аст вақт ва ҳаҷми машғулиятҳои умумӣ ва амалӣ аз тарбияи ҷисмонӣ дар донишгоҳ ё донишқада маҳдуд аст. Ҳамаи довталабоне, ки ба таълимгоҳ

фаро гирифта мешаванд, ҷисман инкишофёфта нестанд. Барои донишҷӯёне, ки ҷисман суст ҳастанд, фақат соатҳои таълимии машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ кифоя нест, бинобар ин онҳо набояд ба машғулиятҳои муқарар шуда маҳдуд шаванд.

Барои обу тоб додани қувваи ҷисмони малака ва маҳорати варзиши инчунин инкишофи равонӣ ва маърифативу иродавии хуб дар машғулиятҳои берун аз дарси мустақилона машғул шаванд. Барои инкишофи дониши комили ҷисмонӣ, равонӣ, мантиқӣ донишҷӯ бояд ба таври мунтазам дар машғулиятҳои сайёҳӣ, тарбияи ҷисмонӣ иштирок намояд. Инсон ҳамон вақт манбаи меҳнат шуморида мешавад, ки ба ғайр аз маълумоти касбӣ ва таҷрибаи доштани бояд қобилияти ҷисмонии зарурии меҳнат қарданро дошта бошад.

Маҳз барои ҳамин ҳар мутахассиси ҷавон барои тайёрии равонию ҷисмони вақти муайяно барои касбӣ интихобнамудааш ҷудо намуда онро бо сифат ва мақсад истифода барад, то дар фаъолияти ояндааш мановфеъ бошад. Дар фаъолияти касбӣ ҷанбаҳои зиёде мавҷуд аст, ки дар сайқали маҳорати он мавқеи хос доранд. Яке аз ҷанбаҳои асосии ин саломатии хуб мебошад, агар саломатии донишҷӯ хуб набошад ва тайёрии равонӣ-ҷисмониаш пурра набошад, дар рушди касбии ӯ монеа шуда сабаби садамаҳои касбӣ ва бемориҳои мегардад, пас варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ дар омодагории мутахассисони оянда мавқеи бунёди дорад.

Тайёрии ҷисмонии касбӣ-амалӣ ин татбиқи интихобии варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ бо мақсади тайёр намудани донишҷӯ ба иҷрои вазифаҳои касбӣ интихобқардааш мебошад. Хусусиятҳои асосии функцияҳои меҳнати дилхоҳ мутахассис аз ӯ инқониатҳои муайяни равонӣ-ҷисмонӣ, устувории малака ва маҳорати руҳию эҳсосоти роҳи талаб мекунад. Дар доираи омодагории донишҷӯён мувофиқан истифодаи усулҳои таъминкунандаи рушди имқониатҳои функционалии организм ва сифатҳои равонӣ-ҷисмонии онҳо аст.

Машғулиятҳои варзиши ва бозихо барои амсиласозии вазъият ва шароитҳое, ки дар оянда донишҷӯ ба он дар фаъолияти касбӣ ва ҳаёти ҳарруза дучор мешавад, лозим мебошад. Варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ донишҷӯёно дар руҳияи мустақилият, устувории азму ирода, эҳтироми ҳариф (рақиб), риояи қоидаҳои касбӣ, қонунҳои меҳнат, меъёрҳои ахлоқии муқараршудаи стандарти давлатӣ ва меҳнатдустии тарбия менамояд. Донишҷӯён дар дилхоҳ соҳаи касбӣ дар таълимгоҳ таҳсил кунанда дар даври мумтазам машғул шудан ба варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ ба осони бартараф қардани мушкилиҳои пешомада, бовари ба худ ва эътимоднокиро меомузад.

Фаъолияти серҳараки мутобиқ намудани ҳаракат, тавоноии мушакҳо, суръати ҳаракат, мутамарказкунонии диққат ва дигар сифатҳои равонӣ-ҷисмониро мукамал месозад, ки дар фаъолияти меҳнати зарур ҳастанд. Аз инҷо маълум мешавад, ки аз нуқтаи назари равонӣ-ҷисмонӣ фаъолияти меҳнати ва варзиш бо ҳам таркиббанд буда мувофиқат менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Қиссаҳо дар бораи паҳлавонони Дарвоз
2. С. Айни Куллиёт. Восифи ва хулосаи баде – ул – вақоеъ. Душанбе 1977.
3. Самаки Айёр. Ҷилди 3.
4. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома.
5. Явдат Илясов. Согдиана. Душанбе, “Адиб” 1987.
6. Адабиёти Ватан китоби дарси барои мактаби миёна.
7. Бальсевич, В.К., Лубышева, Л.И. “Физическая культура: молодёж и современность(теория и практика физической культуры)” 1995 №5 с.2-7.
8. Вилевский, М.Я. “Студент ка субъектфизической культуры: (теория и практика физической культуры)” 1999 № 10 с.2-5.
9. Ильинич, В.И. “Физическая культура студента” / В.И. Ильинич - М. фис 2004-106 с.
10. Матвеев, Л.П “Теория и методика физической культуры” / Л.П.Матвеев -М. фис 2000-448 с.
11. Талызика, Н.Ф. “Деятельностный подход к построению модели специалиста // Вестник высшей школы, 1986 №3 с 22-32.
12. Пулатов, Никифиров “Паҳлуҳои хирад”
13. Михайлова, Н.В., Волков, Е.Н., Козлова, Е.Г. “Роль физической культуры и спорта в подготовке студентов Вологодской ГХМА к будущей профессии. Научно издательский центр....

14. Абу Али ибн Сино “Осори мунтахаб” Чилди
 15. Абу Абдуллоҳи Рӯдаки “Калила ва Димна”.

МАНБАЪ ВА ТАЪРИХИ РУШДИ МАРҲАЛАБАНДИИ РАВАНДИ ИСТИЛОҲСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

РОЗИҚОВ Бозор Абдурахимович – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хуҷанд, к. Мавлонбеков, 1, тел.: (+992) 93 764 64 00

Осори гаронбаҳои хаттии ниёғони мардуми мо гувоҳи медиҳад, ки гузаштагонанамон бо талошҳои пайғиронаи хеш на танҳо захираи бузурги илмию адабӣ ва фарҳангиро эҷод намудаанд, балки тавонистаанд ин ғановати бебаҳои маънавию фарҳангиро тавасути забони адабии форсии дарӣ ҳифз намуда, барои наслҳои баъдӣ ба мерос гузоранд.

Мавриди зикр аст, ки ин сарчашмаҳои хаттӣ, ки ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти инсон – адаб, илм, фарҳанг, сиёсат, иҷтимоӣ ва ғайра бахшида шудаанд, дар баробари дигар бахшҳои луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ истилоҳоти миллиро, ки дар тӯли асрҳо ташаккул ва таҳаввул ёфтааст, низ дар бар гирифтааст.

Яке аз муҳимтарин сарчашма ин шеър мебошад, ки дар забони форсӣ - тоҷикӣ тавоноии худро нишон додаст ва дар он ҳазорон вожаҳои таркибӣ ҳамчун ғановати луғавии забони адабӣ инъикос гардидаанд.

Осори илмӣ, адабӣ ва фарҳангӣ, ки пас аз асрҳои XIII ба забони форсӣ - тоҷикӣ таълиф гардида буд, суннатҳои адибону донишмандони пешинро пайғирона идома ва густариш дод. Дар ҳамон давра қаламрави тарвиҷи забони форсӣ - тоҷикӣ густариш ёфта, то ба шибҳақораи Ҳинд расид ва дар ин минтақа ҷараёнҳои нави илмию адабӣ ташаккул ёфта, забони форсӣ - тоҷикӣ бо калима ва истилоҳоти ҷадид комилтар шуд.

Мавриди зикр аст, ки ин сарчашмаҳои хаттӣ, ки ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти инсон – адаб, илм, фарҳанг, сиёсат, иҷтимоӣ ва ғайра бахшида шудаанд, дар баробари дигар бахшҳои луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ истилоҳоти миллиро, ки дар тӯли асрҳо ташаккул ва таҳаввул ёфтааст, низ дар бар гирифтааст. Яке аз муҳимтарин сарчашма ин шеър мебошад, ки дар забони форсӣ - тоҷикӣ тавоноии худро нишон додаст ва дар он ҳазорон вожаҳои таркибӣ ҳамчун ғановати луғавии забони адабӣ инъикос гардидаанд.

Вожаҳои калидӣ: осори илмӣ, адабӣ, фарҳангӣ, забони форсӣ-тоҷикӣ, вожаҳои таркибӣ, ғановати луғавӣ, забони адабӣ, калимаҳо, сарчашма истилоҳот, тӯли асрҳо, ташаккул ва таҳаввул, бахшҳои луғавӣ, инкишоф.

ИСТОЧНИК И ИСТОРИЯ ЭТАПНОГО РАЗВИТИЯ ПРОЦЕСС НАРАЩИВАНИЯ ОБЪЕМА В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

РОЗИҚОВ Бозор Абдурахимович – кандидат филологических наук, доцент Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, ул. Мавлонбекова, 1, тел.: (+992) 93 764 64 00

Драгоценные письменные труды предков нашего народа свидетельствуют о том, что наши предки своим последовательным трудом не только создали большой научный, литературный и культурный ресурс, но и сумели сохранить это бесценное духовное и культурное богатство через персидский литературный язык дари и передать его будущим поколениям.

Стоит отметить, что эти письменные источники, которые посвящены различным областям жизни человека – литературе, науке, культуре, политике, обществу и т.д., наряду с другими частями лексики персидско-таджикского языка, содержат национальные термины, которые формировались и развивались на протяжении веков, в том числе.

Одним из важнейших источников является это стихотворение, которое показало свою силу в персидско-таджикском языке, и тысячи слов и составов нашли отражение в нем как в лексике литературного языка.

Научные, литературные и культурные произведения, написанные на персидско-таджикском языке после XIII века, последовательно продолжали и расширяли традиции предшествующих писателей и ученых. В этот же период ареал развития персидско-таджикского языка расширился и дошел до границы с Индией, и в этом регионе сформировались новые научные и литературные течения, и персидско-таджикский язык стал более полным новыми словами и терминами.

Стоит отметить, что эти письменные источники, которые посвящены различным областям жизни человека – литературе, науке, культуре, политике, обществу и т.д., наряду с другими частями лексики персидско-таджикского языка, содержат национальные термины, которые формировались и развивались на протяжении веков., в том числе. Одним из важнейших источников является это стихотворение, которое показало свою силу в персидско-таджикском языке, и тысячи слов и составов нашли отражение в нем как в лексике литературного языка.

Ключевые слова: научные, литературные, культурные произведения, персидско-таджикский язык, слова и сочетания, лексика, литературный язык, слова, источники терминов, на протяжении веков, формирование и эволюция, разделы лексики, развитие.

SOURCE AND HISTORY OF STAGED DEVELOPMENT THE PROCESS OF INCREASING THE VOLUME IN THE TAJIK LANGUAGE

ROZIKOV Bozor Abdurakhimovich – candidate of philological sciences, associate professor of Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov st., 1, phone: (+992) 93 764 64 00

The precious written works of the ancestors of our people testify that our ancestors, through their consistent work, not only created a great scientific, literary and cultural resource, but also managed to preserve this invaluable spiritual and cultural wealth through the Persian literary Dari language and pass it on to future generations.

It is worth noting that these written sources, which are devoted to various areas of human life - literature, science, culture, politics, society, etc., along with other parts of the vocabulary of the Persian-Tajik language, contain national terms that have been formed and developed over centuries, including

One of the most important sources is this poem, which showed its strength in the Persian-Tajik language, and thousands of words and compounds were reflected in it as in the vocabulary of the literary language.

Scientific, literary and cultural works written in the Persian-Tajik language after the 13th century consistently continued and expanded the traditions of previous writers and scientists. In the same period, the area of development of the Persian - Tajik language expanded and reached the border with India, and new scientific and literary trends were formed in this region, and the Persian-Tajik language became more complete with new words and terms.

It is worth noting that these written sources, which are devoted to various areas of human life - literature, science, culture, politics, society, etc., along with other parts of the vocabulary of the Persian-Tajik language, contain national terms that have been formed and developed over centuries, including One of the most important sources is this poem, which showed its strength in the Persian-Tajik language, and thousands of words and compounds were reflected in it as in the vocabulary of the literary language.

Key words: scientific, literary, cultural works, Persian-Tajik language, words and combinations, vocabulary, literary language, words, sources of terms, over the centuries, formation and evolution, sections of vocabulary, development.

Забони форсии дарӣ аз оғози пайдоиши худ дар баробари забони шеърӣ адаб буданаши дар заминаҳои илму фан, сиёсату ҷаҳлияти идориву ҳуқуқӣ низ ба қор рафтааст. Осори гаронбаҳои хаттии ниёғони мардуми мо гувоҳӣ медиҳад, ки гузаштагонмон бо талошҳои пайгиروнаи хеш на танҳо захираи бузурги илмию адабӣ ва фарҳангиро эҷод намудаанд, балки

тавонистаанд ин ғановати бебаҳои маънавию фарҳанги тавасути забони адабии форсии дарӣ ҳифз намуда, барои наслҳои баъдӣ ба мерос гузоранд.

Мавриди зикр аст, ки ин сарчашмаҳои хаттӣ, ки ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти инсон – адаб, илм, фарҳанг, сиёсат, иҷтимоӣ ва ғайра бахшида шудаанд, дар баробари дигар бахшҳои луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ истилоҳоти миллиро, ки дар тӯли асрҳо ташаккул ва таҳаввул ёфтааст, низ дар бар гирифтааст. Яке аз муҳимтарин сарчашма ин шеър мебошад, ки дар забони форсӣ - тоҷикӣ тавоноии худро нишон додаст ва дар он ҳазорон вожаҳои таркибӣ ҳамчун ғановати луғавии забони адабӣ инъикос гардидаанд.

Манбаи дигар – маҷмӯи осори мансурест, ки ба ин забон дар заминаи дин, сиёсат, иқтисодиёт, ахлоқ, ирфон, адаб, таърих ва соири илмҳои маъмул ва амсоли он таълиф гардидааст, ки танҳо феҳристи номи онҳо чанд ҷилд китоб мешавад. Инчунин, қомусҳои зиёде бо забони форсии дарӣ ба мисли «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори аҷам»-и Рой Текчанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдурашиди Таттавӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Ҷароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу, «Бурҳони қотей», «Шамс-ул-луғот» ва ғайра, ки аз асри XI ва баъд аз он таълиф шудаанд, инъикосгари луғоту истилоҳоти соҳаҳои мухталифанд.

Бояд зикр намуд, ки осори насрии ривоятӣ аз қабилӣ «Искандарнома», «Калила ва Димна»-и Абулмаоли (асри XII), «Самаки айёр» (ғирдоваранда ва муҳаррир Фаромарз ибни Худодод асри XII), «Марзбоннома»-и Саъдуддини Варвинӣ (асри XIII), «Синдбоднома»-и Муҳаммад Заҳири Самарқандӣ (охирӣ асри XII), «Доробнома»-и Абӯтоҳири Тартусӣ (асри XII), «Абӯмуслимнома», «Амир Ҳамза» ва даҳҳо достонҳои дигар баёнгари тарзу усулҳои луғатсозӣ ва истилоҳофаринии даврони классикии асрҳои миёна махсуб меёбанд [1,50-55].

Таърихи луғатсозӣ ва истилоҳофариниро дар забони форсии дарӣ аз ибтидо то оғози асри XXI ба шаш давра тақсим намудан мумкин аст:

1. Аз замоне, ки тарҷума ва таълиф ба ин забон оғоз ёфт ва зарурати вожагузинӣ ва истилоҳсозӣ ба миён омад (асри IX нимаи дуюми XI).

2. Аз замоне, ки ин осор аз лиҳози истилоҳшиносӣ каму беш устувор шуд ва пайравон пайдо кард (нимаи дуюми асри XI то охири асри XII).

3. Аз давраи ба қудрат расидани сулолаҳои туркнажод дар Мовароуннаҳр ва истилои муғул то замони тобей шудани Осӣи Миёна ба Россия (асри XII нимаи аввали асри XIX).

4. Истилоҳсозии забони тоҷикӣ дар марҳалаи маорифпарварӣ ва ҷопи нахустин рӯзнамаву маҷаллаҳо ба забони тоҷикӣ (аз нимаи дуюми асри XIX то Инқилоби Октябр).

5. Истилоҳсозии забони тоҷикӣ дар замони Шӯравӣ, ки дар заминаи забони адабии муосири тоҷик сурат гирифтааст (аз солҳои 20-уми асри XX).

6. Даврони навоариву марҳалаи сифатан нав (охирӣ асри XX ва ибтидои асри XXI).

Пас аз сукути давлати Сосониён ва истилои араб тақрибан беш аз як аср тӯл кашид, то ин ки форсизабонон аз зарбаи араб ба худ омада, аз пайи эҳёи анъанаҳои миллии ва собиқани таърихии худ шуданд. Вале бо вучуди ин дар замони нахустин ҳукумати сулолаҳои маҳаллӣ – Тоҳириён (821 – 873) ва Саффорӣён (873 – 903) шояд ба сабаби кӯтоҳии умри салтанат ва ё авомили дигар бошад, шароити мусоид барои ривочу равнақи забони ягонаи расмӣ фароҳам нагардид [2,110-114].

Аз ин рӯ, аз асрҳои аввали ислом ва даврони кӯтоҳмуддати ҳукмронии онҳо ба ҷуз аз чанд байти маъруф дар бораи шикасти арабҳо дар Хуталон (825) ва чанд порча шеъри шоирони он аҳд, чун Ҳанзалаи Бодғисӣ, Муҳаммад ибни Васиф, Фирӯзи Машриқӣ ва чанде дигарон, ки дар осори муаллифони пешину муосир ба тақрор зикр шудаанд, дигар санаде ва осори хаттӣ дар даст нест, ки бар пояи онҳо забоншиносон дар хусуси забони форсӣ ва вазъи низоми луғоти давра қазоват кунанд. Сабаби чунин ҳомишии дусадсола он буд, ки забони паҳлавӣ дар остонаи ҳамлаи араб кам-кам ба поёни умри худ наздик мешуд ва ба ин забон дигар таълифоти муҳим сурат намегирифт [3, 20-25].

Таълифи осори намоёндоғони мардумони эронинажод аз қабилӣ Ибни Қутайбаи Диноварӣ, Ҳамзаи Исфохонӣ, Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ бо забони арабӣ гувоҳи идомаи суннатҳои фарҳангии ниёгонамон дар асрҳои аввали густариши ислом дар Эронзамин мебошад.

Табаддулоти азиме дар назму насри форсии дарӣ дар аҳди Сомониён (874 – 999) ба вучуд омад. Сомониён дарк карда буданд, ки бидуни эҳёи анъанаҳои қадимӣ ва ривочу равнақи забону адабии миллии истиқлол устувор ва пойдор шуда наметавонад [4,200-206].

Бинобар ин амирони дурандешу сиёсатмадори ин хонадон бо камоли хушмандӣ муносибати худро бо хилофат тавре оростанд, ки дарбори Бағдод натавонад фитна ва рақобате бар зидди онҳо барангезад. Илова бар ин забони форсии дариро, ки забони мардумони Мовароуннахру Хуросон буд, забони давлати паҳновари худ қарор дода, адибону олимону ташвиқ мекарданд, ки китобҳои худро ба форсии дарӣ нависанд ва ё осори арабии худ ва дигаронро ба ин забон тарҷума кунанд.

Ба фикри мо, яке аз муҳимтарин сабабҳои ба вучуд омадани китобҳо ба забони форсии дарӣ маҳз барпо шудани давлатҳои миллий, амирони ватанпараст ва зуҳури суҳанварони тавоно буд, ки ба таъриху забони модарии худ дилбастагии амиқ доштаанд [5, 98-101].

Тасодуфӣ нест, ки қадимтарин намунаи насри форсии дарӣ низ, ки то ба имрӯз расидааст, мансуб ба даврони Сомониён аст. Ин китоб муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ (956) мебошад ва бо дастури Абӯмансури Абдурраззоқ (сипаҳсолори Сомониён дар Хуросон) аз тарафи Абӯмансури Муаммарӣ навишта шудааст.

Шаш сол пас аз «Шоҳнома»-и Абумансурӣ (соли 963) асари муаррих ва муфассири барҷастаи арабизабони тоҷик Абуҷаъфар ибни Ҷарири Табарӣ (839 – 923) «Таърихи Табарӣ» аз ҷониби вазири донишманди Сомониён Абулфазли Балъамӣ аз арабӣ ба форсии дарӣ баргардонида шуд. Ва ҳамон замон тарҷумаи «Тафсири»-и ҳамин муаллиф тавассути донишмандони Мовароуннахр бо дастури Мансур бини Нӯҳи Сомонӣ (943 – 954) анҷом пазируфт [6,15].

Дере нагузашта таълифоти дигари муассирони Сомониён чун китоби «Гаршосп» - и Абулмуайяди Балхӣ ва рисолаи «Ас – савод - ул-аъзам»-и ҳақим Абулқосими Самарқандӣ – муосирони Сомониён, доир ба ақоиди мазҳаби ҳанафиён ба риштаи таҳрир кашида шуд.

Дар ин давра, ба гуфти баъзе муҳаққиқон, китобу рисолаҳои зиёде ба забони форсии дарӣ тарҷума ва таълиф шудаанд.

Забони ин осор, калимаву истилоҳоташон то ба имрӯз дар забони тоҷикӣ зинда буда, барои хонандагонаш фаҳмост. Масалан, дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ калима ва истилоҳоти ноби форсии дарӣ монанди: *диндорон* (рӯҳониён), *тоҷдорон* (шоҳон, амирон), *деҳқонон* (соҳиби деҳ, қалони деҳ, ҳофизи анъана ва ривоятҳои қадим, муаррих), *фарзонагон*, *хушёрон* (зиёӣён), *шаҳриёр* (подшоҳ) ва ғайра истифода шудаанд, ки баъдан ҷойи баъзеи онҳоро вожаҳои арабӣ гирифтааст [7, 50-56].

Тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» ва «Тафсири Табарӣ», ки аз ҷумлаи нахустин намунаҳои насри форсии дарӣ ба шумор мераванд, ҳамчунин аз таъсири барзиёди забони арабӣ барканор буда, бо насри солис ва равои нигошта шудаанд. Луғот ва истилоҳоти ин асарҳо низ сода ва барои мардуми он рӯзгор қобили дарк будааст: *пайгамбар*, *тахт*, *зиндонбон*, *гулом*, *авлиё* (*бузург*, *қалон*), *донишманд*, *хонсолор*, *лашкар*, *тоҷ*, *тарҷумон* ва ғайраҳо.

Тавассути тарҷума на танҳо осори илмию адабии андешамандони бузурги он замон дастраси мардуми тоҷик ва ҳамаи форсизабонон гардид, балки низоми луғавии забони адабӣ густариш ёфт. Таҷрибаи таърихӣ тарҷумаи илмӣ ва адабӣ, ки маҳз дар ҳамин даврон оғоз ёфт, баъдан дар даврони Иттиҳоди Шӯравӣ ва замони истиқлоли миллий барои идомаи тарҷума аз забони русӣ ва забонҳои дигар ба забони тоҷикӣ заминаи муҳим мегардид [8,110-116].

Рушду такомули риштаҳои мухталифи илмӣ ба луғоту истилоҳоти мушаххас дошт, ки онҳоро ё аз манбаъҳои гуногун пайдо кардан лозим буд ва ё ин ки муодили онҳо бояд сохта мешуд. Аз ин лиҳоз, муаллифон ва мутарҷимони насри дуҷум бо тавачҷуҳ ба хусусиятҳои забони форсии дарӣ ба луғатсозии истилоҳофаринӣ пардохтанд. Дар ин давра асари «Ат-Тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ) ва «Донишнома»-и Ибни Сино таҳия шуданд. Ин ду донишманд бо риояти иқтидор ва имконоти забони аҳди хеш калимаву истилоҳоте сохтаанд, ки дар осори муаллифони пешина дида намешавад, монанди: шумор, шуморгар, шуморанда, истодагӣ ба худӣ худ, ба хештан истодан, истода ба худ, баҳрапазир, пайвандпазир, пайванддор, ҷунбишпазир, қадомӣ, қорқуниш, ҷузвӣ, ҳастидех, монандагӣ, ҷустан ва ғайра.

Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино хизмати шоистае баҳри густариши домани луғоту истилоҳоти забони форсӣ ва мавридҳои истифодаи онҳо кардаанд. Таҷрибаи воҷасозии онҳо нишон медиҳад, ки забони форсии дарӣ имконоти фаровони луғатсозиву истилоҳофариниро дорост.

Пас аз Берунӣ Сино шогирдону донишмандони дигаре низ чунин роҳу равиши луғатсозиро давом додаанд. Аз ҷумлаи муваффақтарин давомдиҳандагони ин иқдом адибону олимони маъруф Нусири Хисрав, Муҳаммади Ғазолӣ, Афзалуддини Қошонӣ ба ҳисоб

мераванд. Осори ин донишмандон саршор аз лугату истилоҳот дар риштаи илмҳои ҷомеашиносӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, аз аҳди Сомониён шуруъ карда то даврони Салҷуқиён анъанаҳои соданигорӣ ва ҷустуҷӯҳои эҷодгарагон дар пайи баргузидани лугатҳои муносиб ва сохтани истилоҳоти нав хеле раванқ гирифта буд. Маҳз дар ҳамин давра истилоҳот ва истилоҳофаринӣ ривож ёфт. Силсилаи шоҳкориҳои адабии ноби форсии дарӣ «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, «Сиёсатнома» ва «Кимии саодат»-и Низомулмулк, «Насихат-ул-мулк»-и Имом Муҳаммади Ғазолӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфайзи Байҳақӣ, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тӯсӣ, «Калила ва Димна»-и Абдуҳамиди Абулмаонӣ, «Самаки айёр»-и Фаромарз ибни Худодод ва ғайра маҳсули даврони пас аз Сомониён мебошанд.

Дар заминаи инкишофи забони адабӣ суннати фарҳангшиносии миллий низ аз нав эҳё гардид. Фарҳангшиносии миллий на дар заминаи таъсири забон ва анъанаҳои лугатнависии забони ғайр, аз ҷумла забони арабӣ ба вучуд омада буд, балки собиқаи илмии миллий дошт. Дар аҳди Сомониён, ҷунончи Додихудо Саймиддинов зикр намудааст, «якҷо бо осори гуногуни диниву фалсафӣ ва таърихиву адабӣ чанд фарҳангномаҳо низ таълиф гардидааст. Ин фарҳангномаҳо нахустин ва кӯҳантарин манобеъ дар таърихи фарҳангшиносии форсӣ буда, баъдан дар усули танзим ва сохтори фарҳангномаҳои давраи порсии дарӣ низ таъсир гузоштаанд».

Дар баробари фарҳангҳо ва лугатномаҳои тарҷумавии арабӣ-форсӣ инчунин фарҳангҳои тафсирии забони форсии дарӣ низ таҳия гардидаанд, ки сабаби аслии он боз ҳам инкишофи забон ва адаби миллий буд.

Ба назари С.И. Баевский, «осори адабӣ, ки дар манотиқи ба таври чашмгир аз ҳам дур эҷод мегардиданд, бешак аз таъсири хусусиятҳои лаҳҷаҳои бумии забони форсӣ бархурдор буданд. Онҳо вориди матни осори адабӣ гардида, барои сокинони вилояти дигар номаълум ва ғайри қобили фаҳм буданд. Таҳияи васоите барои хондани ашъор ба зарурати воқеӣ табдил ёфт ва ин боиси пайдоиши фарҳангҳо-лугатномаҳои тафсирии забони форсӣ -тоҷикӣ гардид. Ҳамин вазифаҳои амалӣ дар муддати тӯлоние худи моҳияти фарҳангшиносии асри миёнагии форсиро муайян менамуданд».

Ин фарҳангҳо, ки теъдоди онҳо дар асрҳои миёна ба 200 адад мерасид, миқдори зиёди калимаҳо ва истилоҳоти забони форсӣ-тоҷикиро гирд оварда ва тафсир кардаанд, ки бахшҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаи қуруни вусторо, аз ҷумла соҳаи кишоварзиро низ дар бар мегирифтанд. Хидмати ин фарҳангҳо дар ташаккул ва таҳаввули меъёри адабӣ ва рушду камолоти забони форсӣ-тоҷикӣ басо арзишманд аст.

Осори илмӣ, адабӣ ва фарҳангӣ, ки пас аз асрҳои XIII ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф гардида буд, суннатҳои адибону донишмандони пешинро пайгирона идома ва густариш дод. Дар ҳамон давра қаламрави тарвиҷи забони форсӣ-тоҷикӣ густариш ёфта, то ба шибҳақораи Ҳинд расид ва дар ин минтақа ҷараёнҳои нави илмию адабӣ ташаккул ёфта, забони форсӣ-тоҷикӣ бо калима ва истилоҳоти ҷадид комилтар шуд.

Қарни XIX ва ибтидои асри XX дар Мовароуннаҳр суннатҳои адабӣ, илмӣ ва фарҳангии пешин аз нав рӯ ба инкишоф ниҳода, дар баробари калимаву истилоҳоти анъанавӣ ҳамзамон калимаву истилоҳоти навине ҳам ба осори хаттӣ он даврон роҳ ёфт, ки вобаста ба шароити нави ҳаёти ҷомеа, дар заминаи гуфтори маҳаллии мардуми ин минтақа арзи вучуд карда буданд. Осори илмию адабии Аҳмади Дониш ва дигар намояндагони зиёиёни маорифпарвари ин даврон гувоҳи равшани ин нукта мебошанд [9,80-88].

Таҷдиди назар кардан ба осори мавҷудаи абармардони ин давр аз лиҳози вожасозиву истилоҳофаринӣ маълум менамояд, ки забони классикии форсӣ - тоҷикӣ барои баёни мафҳум ва матлабҳои гуногуни илмӣ имконоти бузург доштааст.

АДАБИЁТ

1. Авесто. Қуҳантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ. – Душанбе, 2001. – 792 с.
2. Авесто. Баргардони тоҷикии М. Диловаров. – Душанбе, 2001.
3. Амонова, Ф.Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. Учебное пособие. – Душанбе, 1981. – 55с.

4. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи) //Труды АН Тадж ССР. Институт истории, археологии и этнографии. Материалы к изучению культуры и быта таджиков. –Изд-во АН Тадж. ССР, т.7 вып.1, 1953, т.ХЛІ, вып.ІІ. Сталинабад: 1958. – 524 с.
5. Баевский, В.А. Ранняя персидская лексикография IX-XV вв. – М.: Наука, 1989. – 166 с.
6. Бердикулов, Х. Лексика животноводства долины Зеравшана. АКД. – Душанбе, 1992. – 21с.
7. Беруни, А. Китоб-ул-мохир фи маърифат-ул-чавохир (минералогия). 1963.– 125 с.
8. Вавилов, Н.И. Избранные труды. Т.ІІ. – М. – Л.,1960. - 519 с.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. І. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1995. – 356 с.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ И ФОРМ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

МИРЗОЕВ Акрам Рустамович – соискателъ Института развития образования им. А. Дҷоми Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. E-mail: m.akram90@mail.ru, тел.: (+992) 207 31 48 31

В статье рассмотрены особенности методов и форм патриотического воспитания молодого поколения в современных условиях. Автор утверждает, что особенности методов и форм патриотического воспитания школьников во многом определяются психовозрастными особенностями и самым сложным периодом, по общему мнению педагогов и психологов, является возраст перехода от «зависимого» положения маленького ребенка к статусу взрослого человека. Для подросткового периода, как известно, характерна коррекция системы ценностей, предрасположенность к экспериментам и крайним позициям в оценке и т.п. Именно по этим и ряду других причин именно в подростковом возрасте так важно усилить патриотическое воспитание, целенаправленно воздействуя на процессы формирования гражданского самосознания и мотивации к активному участию в гражданской деятельности.

Автор, также, отмечает, что в контексте патриотического воспитания перед педагогом стоит задача становления субъектности подростка, формирования человека, не только познающего мир, но и активно воздействующего на него в процессе самостоятельной практической деятельности, то есть гражданина, в спектр потребностей которого входит желание заниматься активной деятельностью в составе различного рода общественных объединений и управленческих структур с целью совершенствования институтов развития гражданского общества.

Ключевые слова: особенность, методы и формы, патриотическое воспитание, психовозрастные особенности, возраст перехода, подростковый период, система ценностей, коррекция, процесс формирования, гражданское самосознание, мотивация.

ВИЖАГИҲОИ УСУЛ ВА ШАКЛҲОИ ТАРБИЯИ ВАТАНДҶУСТИИ НАСЛИ ЧАВОН

МИРЗОЕВ Акрам Рустамович – унвонҷӯи Паҷуҳишигоҳи руҳиди маориф ба номи А. Ҷоми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адхамов, 11/2. E-mail: m.akram90@mail.ru, тел.: (+992) 207 31 48 31

Дар мақола хусусиятҳои усулҳо ва шаклҳои тарбияи ватандӯстонаи насли чавон дар шароити муосир баррасӣ карда мешавад. Муаллиф изҳор меорад, ки хусусиятҳои усул ва шаклҳои тарбияи ватандӯстонаи мактаббачагон аз бисер ҷиҳат бо хусусиятҳои психологияи синнусолӣ муайян карда мешаванд ва давраи душвортарин, ба ақидаи умумии педагогҳо ва равоншиносон, синни гузариш аз мавқеи "вобастагии" кӯдаки хурдсол ба мақоми шахси калонсол мебошад. Барои давраи наврасӣ, тавре ки маълум аст, ислоҳи системаи арзишҳо, майл ба озмоишҳо ва мавқеҳои шадид дар арзебӣ ва ғайра хос аст. Маҳз бо ҳамин сабабҳо ва як қатор сабабҳои дигар махсусан дар синни наврасӣ тақвияти тарбияи ватандӯстона бо роҳи

ҳадафмандона таъсир расонидан ба равандҳои ташаккули худшиносии шахрвандӣ ва ҳавасмандгардонӣ барои иштироки фаъол дар фаъолияти шахрвандӣ хеле муҳим аст.

Муаллиф, инчунин, қайд мекунад, ки дар заминаи тарбияи ватандӯстӣ дар назди омӯзгор вазифаи ташаккули субъекти наврас, ташаккули шахсе, ки на танҳо оламро мешиносад, балки дар ҷараёни фаъолияти мустақили амалӣ ба ӯ фаълоне таъсир мерасонад, яъне шахрванде, ки ба доираи эҳтиҷоти ӯ хоҳиши машғул шудан ба амалҳои фаъол дар ҳайати иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва сохторҳои идоракунӣ бо мақсади тақмили ниҳодҳои рушди ҷомеаи шахрвандӣ дохил мешавад.

Вожаҳои калидӣ: хусусият, усул ва шаклҳо, тарбияи ватандӯстӣ, хусусиятҳои психологӣ, синну соли гузарии, давраи наврасӣ, низоми арзишҳо, ислоҳ, раванди ташаккул, худшиносии шахрвандӣ, ангега.

FEATURES OF METHODS AND FORMS OF PATRIOTIC EDUCATION EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

MIRZOEV Akram Rustamovich – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** m.akram90@mail.ru, **phone:** (+992) 207 31 48 31

The article considers the features of methods and forms of patriotic education of the younger generation in modern conditions. The author argues that the peculiarities of methods and forms of patriotic education of schoolchildren are largely determined by psycho-age characteristics and the most difficult period, according to the general opinion of teachers and psychologists, is the age of transition from the "dependent" position of a small child to the status of an adult. As is known, the adolescent period is characterized by a correction of the value system, a predisposition to experiments and extreme positions in evaluation, etc. It is for these and a number of other reasons that it is so important to strengthen patriotic education in adolescence, purposefully influencing the processes of formation of civic consciousness and motivation to actively participate in civic activities.

The author also notes that in the context of patriotic education, the teacher is faced with the task of becoming a teenager's subjectivity, forming a person who not only knows the world, but also actively influences it in the process of independent practical activity, that is, a citizen whose range of needs includes the desire to engage in active activities as part of various kinds of public associations and management structures for the purpose of improving the institutions of civil society development.

Keywords: peculiarity, methods and forms, patriotic education, psycho-age characteristics, age of transition, adolescence, value system, correction, formation process, civic consciousness, motivation.

Особенности методов и форм патриотического воспитания школьников во многом определяются психовозрастными особенностями последних, а самым сложным периодом, по общему мнению педагогов и психологов, является возраст перехода от «зависимого» положения маленького ребенка, опекаемого взрослыми «несмышлениша», к статусу взрослого человека (о чем явно свидетельствуют физиологические изменения). Для подросткового периода, как известно, характерна коррекция системы ценностей, предрасположенность к экспериментам и крайним позициям в оценке и т.п. Именно по этим и ряду других причин именно в подростковом возрасте так важно усиливать патриотическое воспитание, целенаправленно воздействуя на процессы формирования гражданского самосознания и мотивации к активному участию в гражданской деятельности.

Определяющую роль педагога в процессе патриотического воспитания, значимость наличия у него устойчивой субъектной позиции подчеркивает подавляющее большинство исследователей (Л.В. Байбородова, М.И. Рожков, И. Г. Харисова, А. П. Чернявская и др.).

Поясняя особенности процесса взаимодействия между наставником и подопечным в ходе формирования патриотических чувств у последнего, В.Е. Мусина исходит из представления о том, что обучаемый является объектом воспитания, подвергающимся педагогическому воздействию. Недостаточная сформированность собственной жизненной

позиции делает его восприимчивым к влиянию со стороны субъекта, задачей которого является передача в ходе педагогического взаимодействия, основанного на изучении индивидуальных особенностей личности воспитуемого (объекта воспитания) определенного набора ценностных установок, необходимых для формирования личности гражданина и патриота [7, С. 33].

В этой парадигме самой большой проблемой нам видится субъектная позиция педагога, так как она напрямую связана с его личностными ценностными установками, уровнем сформированности гражданской идентичности, устоявшимися поведенческими паттернами, широтой кругозора, способностью в режиме реального времени актуализировать информацию о современных методах и формах патриотического воспитания, а также о современных тенденциях в молодежной среде, заслуживающих внимания с точки зрения их негативного воздействия на подростков и требующих реакции со стороны педагогического сообщества и т.п. [6].

Подчеркнем, что в контексте патриотического воспитания перед педагогом стоит задача становления субъектности подростка, формирования человека, не только познающего мир, но и активно воздействующего на него в процессе самостоятельной практической деятельности, то есть гражданина, в спектр потребностей которого входит желание заниматься активной деятельностью в составе различного рода общественных объединений и управленческих структур с целью совершенствования институтов развития гражданского общества [6].

Подростковый период формирования личности ребенка требует от педагога повышенного внимания на всем его протяжении, однако важно не упустить его начального этапа (примерно от одиннадцати до тринадцати лет), так как в это время подросток в большей степени открыт для восприятия новых форматов общения с ним уже не как с ребенком, а как с будущим взрослым, он активно интересуется открывающимися перед ним новыми возможностями саморазвития, новыми перспективами участия в жизни коллектива и сообщества, он увлеченно экспериментирует в поиске своей новой социальной роли [8, С. 108-111].

Психологи отмечают, что для переходного возраста характерно повышение качества познавательных процессов, совершенствование их регулирования, укрепление (или возникновение) мотивация к познанию, расширение кругозора, формирование способности не только к самостоятельному получению знаний, но и, при достаточной мотивации, к дальнейшему самообразованию. В этом возрасте проявляются навыки постановки задач и поисков путей их решения, а также способность к достижению поставленных целей.

С точки зрения значимости подросткового периода для становления личности процессы, происходящие с ребенком в эти годы, невозможно переоценить, так как именно в этот период происходит формирование «Я-концепции» как рефлексивной части личности. В этот период, характеризуемый В.В. Белкиной как «кризисный», огромное значение приобретает воздействие личности педагога, способного в силу устойчивости собственной субъектности и владения педагогическими технологиями направлять процессы, связанные с саморефлексией и самоидентификацией подростка, в нужное русло, с учетом его личностных характеристик и потенциальных возможностей [2].

О.В. Грашина и В.В. Полякова отмечают, что для младшего подросткового возраста характерно отсутствие цельного Я-образа, так как в процессе самоидентификации могут формироваться его различные компоненты, связанные с отношением к ним со стороны социума, с внутренними ощущениями, с некоторыми культурными стереотипами и т.п. Задача педагогов в этот период состоит в поддержке процесса становления положительного Я-образа, основанного на самопринятии и ожидании уважительного отношения со стороны окружающих [5, С. 6-11].

Необходимо обратить внимание на то, что применительно к младшему подростковому возрасту, для которого характерно первичное осознание ребенком собственной встроенности в социум, правомерно говорить именно о формировании Я-образа. А.В. Четверткова полагает, что главной трудностью данного процесса является снятие противоречий, возникающих в процессе сопоставления собственных представлений подростка о самом себе и своей роли в социуме и тем отношением к нему, которое транслируется извне.

Характерно, что самые значительные различия в этом плане демонстрируют окружающие подростка взрослые и его сверстники, отсюда и распространенные упреки в адрес

родителей, которые «совсем не понимают» своего ребенка, и стремление ориентироваться в первую очередь на оценочные суждения друзей и приятелей. Преодолеть эти противоречия помогает формирование собственных критериев самооценки путем саморефлексии, углубления в изучение процессов межличностных отношений и осознания социальных ролей. Подростку жизненно важно усовершенствовать свою картину мира, определиться со своими приоритетами устремлениями, существенными для построения системы взаимоотношений с сообществом, важной частью которого являются «значимые взрослые» [12, С. 87-92].

Одним из предназначений образовательной среды, в которой происходит становление субъектности подростка, является поддержка ребенка в кризисные периоды его развития специалистами, которые имеют достаточный уровень компетенций для этой работы.

В педагогике сформировалось устойчивое представление о том, что становление личности ребенка предполагает проживание им определенного количества кризисных периодов, обусловленных необходимостью качественных преобразований. Поскольку, по мнению Л.В. Выготского, из каждого такого периода ребенок выходит изменившимся, требуются перемены и в системе его взаимодействия с окружающим миром. Опираясь на это знание, современные педагоги могут моделировать соответствующую особенностям проживаемого подростком среду, которую Выготский и его последователи определяли как «социальную ситуацию развития» [3, С. 244-268].

Сегодняшние подростки проходят кризис переходного возраста в условиях заметного роста влияния на социально-экономическое положение в стране таких негативных тенденций, как неравномерность развития различных секторов экономики, растущая безработица среди молодежи, трансформация рынка труда в направлении уменьшения доли традиционно востребованных профессий; снижение роли религиозных структур в воспитании (в том числе и в семейном, что связано с изменившейся моделью семьи); трансформация рынка образования, связанная, с одной стороны, с появлением онлайн-форматов, дающих доступ к освоению практически любой компетенции, и, с другой стороны, с увеличением стоимости классического образования; смещение приоритета в воспитании с традиционных, национальных духовно-нравственных ценностей на глобальные, общечеловеческие, как следствие – кризис культурной идентичности; ускоряющаяся виртуализация отношений в обществе, повышение роли и места так называемого сетевого формата общения и мн.др. Все эти тенденции не могут не формировать особенности социальной ситуации развития современного подростка.

Опытные специалисты, взаимодействующие с подростками и в процессе учебной деятельности и во внеурочное время, наблюдающие, как проявляются их личностные особенности в ходе взаимодействия со сверстниками, объединенными общими интересами, отмечают негативные тенденции атомизации индивидуума, сложности с адаптацией в социуме, уменьшение включенности в совместную деятельность, в том числе и досуговую. Соответственно, подросток оказывается вне коллектива, он лишен возможности реализоваться в ведущей для переходного возраста деятельности – общении со сверстниками, что замедляет ряд важных для его дальнейшего развития процессов, связанных с адекватной самооценкой, формированием опыта межличностного общения, т.е. социальным созреванием личности. Сложно представить себе патриотическое воспитание подростков, не являющихся частью какого-либо коллектива – семьи, учебного класса, неформального сообщества сверстников и т.п., поскольку коллективизм является одним из базовых компонентов патриотизма и антитезой индивидуализма, приоритезирующего установку на личные, в том числе и материальные, интересы.

Методам решения задачи повышения компетентности педагогов различных специальностей, сталкивающихся с определенными трудностями в процессе патриотического воспитания подростков, посвящены работы М.Г. Домбровской, В.В. Лобанова, М.А. Петруниной, М.А. Халбанова, формам и методам воспитательного воздействия на подростков в условиях негативного информационного пространства – публикации Ю.А. Веткина.

Возвращаясь к понятию социальной ситуации развития, следует отметить, что в науке исследованы и описаны объективные и субъективные аспекты ее существования, причем первичность субъективного переживания ребенком вызовов внешней среды, постулированная Л.С.Выготским, под сомнение не ставится. Ученый отмечал, что в системе взаимоотношений подростка с обществом имеет значение понимание того, какие именно вызовы среды им переживаются и как, то есть важны и особенности личности, и особенности среды (Б.Г.

Мещерякова уточняет, что в данном случае «переживание» можно отнести к гибридным понятиям).

Л.И. Божович акцентирует внимание на том, что уже само существование у ребенка внутренней позиции по отношению к внешним вызовам свидетельствует о его осознанной реакции, способной побудить к определенному ответному действию [1, С. 39-45].

А.Э. Симановский и Д.А. Сироткин в своих исследованиях обращают внимание на то, что условием возникновения субъектности является осознание подростком возможности своей включенности в межличностные отношения на уровне различных иерархических позиций, так как это способствует освоению набора соответствующих навыков, позволяющих реализовывать стремление к активной деятельности, сопряженной с необходимостью принимать на себя ответственность за ее результат [9, С. 58-61].

Характерно, что на первой стадии переходного возраста у ребенка уже сформированы основные признаки субъекта общения, но он еще не в состоянии в полной мере осознавать ответственность за результаты своей деятельности и планировать ее, определять приоритеты, в том числе и в плане самопознания, самоидентификации, необходимые для формирования активной заинтересованности в различных форматах патриотической деятельности на уровне нравственной потребности [4, С. 266-273].

И тем не менее именно первый период переходного возраста, по мнению Т.М. Чурековой и И.В. Москаленко, является тем этапом взросления, на котором патриотическое воспитание дает заметный результат в силу активизации процессов поиска своей социальной роли, осознания своего предназначения, оценки и присвоения ценностей национальной культуры, транслируемых социумом [13, С. 125-134].

Г.А. Цукерман обращал внимание на то, что в психологической литературе общим местом считается определение поведения школьников, переведенных в средние классы, как спонтанное и неуправляемое. Разумной стратегией реакции на эти проявления считается терпение и ожидание того момента, когда дети сами справятся со своими проблемами, «перерастут» их. Однако ученый считал, что следует в первую очередь обратить внимание на пластичность и восприимчивость психики ребенка в этот период и использовать эти особенности для приобщения подростка к духовными, культурно-нравственными ценностями, которые будут в дальнейшем определять структуру его личности [11, С. 17-31].

В этот период многократно возрастает значимость окружения подростка, той социальной среды, в которой происходит трансформация его личности. Огромную важность для него обретает общение со сверстниками и значимыми взрослыми, в процессе которого ребенок соотносит свой внутренний мир с теми параметрами, которые присущи окружающим (членам семьи, одноклассникам, учителям, представителям сообществ, обладающих, с его точки зрения, определенной ценностью и т.п.). Поиски собственной идентичности позволяют формировать собственный идеальный образ, на котором будут в дальнейшем основаны адаптивные паттерны поведения (Д.Б. Эльконина) [14, С. 286-312].

Д.И. Фельдштейн подчеркивает, что в самом начале переходного возраста ребенок анализирует окружающую действительность на уровне отдельных взаимосвязанных и взаимно обусловленных действий, однако по мере взросления, во время так называемого второго этапа переходного возраста, он уже в состоянии осознать нюансы взаимоотношений между членами сообщества [10, С. 223-233].

Возникновение способности осознавать на уровне мышления свою жизненную позицию, задумываться о путях и способах дальнейшего саморазвития и самореализации является базовым условием для самосознания, определения стратегии дальнейших способов взаимодействия с социумом, базирующихся на собственных представлениях о значимости тех или иных ценностей и необходимости активно участвовать в их продвижении, то есть в деятельности гражданской направленности. Задача педагога в этот период, по мнению ряда исследователей, состоит в том, чтобы направить этот потенциал в русло становления компонентов патриотизма, связанных с сознанием и деятельностью.

Важным аспектом формирования гражданской позиции является развитие критического мышления у молодежи. Педагог, как ключевая фигура в данном процессе, должен создавать условия для обсуждения актуальных социальных и культурных вопросов. Это поможет учащимся осмыслить свои взгляды и позицию, а также оценить различные точки зрения, что является необходимым для принятия взвешенных решений и формирования активной гражданской позиции.

Кроме того, внедрение проектной деятельности в образовательный процесс способствует развитию практических навыков, необходимых для реализации гражданской активности. Проекты, ориентированные на решение социальных проблем, формируют у студентов опыт командной работы и ответственности, что укрепляет чувство принадлежности к обществу и патриотизм. Студенты учатся не только понимать, но и активно участвовать в процессе изменений.

При этом необходимо учитывать индивидуальные интересы и ценности обучающихся, что позволит создать более глубокое и личностное понимание гражданственности. Педагог должен быть готов поддержать их инициативы и направить усилия на развитие навыков самореализации, основанных на собственных представлениях о благонадежности и ответственности перед обществом.

Важным шагом в этом процессе является интеграция образовательных технологий, таких как цифровые инструменты, которые могут помочь студентам находить и анализировать информацию. Использование интернета и социальных медиа дает молодым людям возможность расширять свои горизонты, а также подключаться к глобальным дискуссиям. Это открывает новые пути для обмена мнениями и формирования собственных взглядов на актуальные проблемы.

Кроме того, необходимо развивать навыки аргументации и публичного выступления. Участие в дебатах и обсуждениях позволяет молодежи не только оттачивать свои навыки общения, но и учиться уважать мнения оппонентов. Такой подход способствует созданию здоровой дискуссионной среды, где каждый голос важен.

Не менее значимым является вовлечение родителей и общественных организаций в процесс формирования гражданской позиции. Совместные инициативы, направленные на решение социальных вопросов, могут стать мощным стимулом для молодежи. Взаимодействие с различными структурами формирует у студентов понимание важности гражданской ответственности, патриотизма и возможности влиять на окружающую действительность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арон, И.С. Возможности оптимизации социальной ситуации развития современного подростка в условиях социокультурной реформы российского образования / И.С. Арон. // Актуальные проблемы психологического знания. – Москва, 2015. – № 1 (34). – С. 39 – 45.
2. Белкина, В. В. Духовно-нравственное воспитание школьников: методическое пособие / В. В. Белкина, Л. А. Щелкунова. – Ярославль: Изд-во Ярославского государственного педагогического университета имени К.Д. Ушинского, 2012. – 80 с.
3. Выготский, Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский. – Текст: непосредственный // Собрание сочинений. – Москва, Изд-во Педагогика. – 1984. – С. 244 – 268.
4. Вьюнова, Н.И. Типология субъектности младших школьников и младших подростков / Н.И. Вьюнова, О.С. Лапкина. // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск, 2008. – № 4. – С. 266 – 273.
5. Грашина, О.В. Формирование у младших подростков «образа Я» в процессе внеурочной деятельности / О.В. Грашина, В.В. Поляков.а – Текст: непосредственный // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск, 2019. – № 11 – 1 (38). – С. 6 – 11.
6. Морозов, А.В. Роль технологий личностного роста в системе патриотического воспитания учащихся / А.В. Морозов, А.А. Вахрушев. // Интернет-журнал «Мир науки». – 2017. – Том 5. – №3.
7. Мусина, В.Е. Патриотическое воспитание школьников: учебно-методическое пособие / В.Е. Мусина. – Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. – С. 33.
8. Омарова, Э. М. Патриотическое воспитание – основа формирования позитивного имиджа подростка / Э.М. Омарова, С.А. Аминтаева, М.Д. Гасанова. // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. – Махачкала, 2016. – Т. 10. – № 4. – С. 108 – 111.
9. Симановский, А.Э. Топонимический материал как средство патриотического воспитания / А. Э. Симановский, Д. А. Сироткин. // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2011. – № 2. – С. 58 – 61.

10. Фельдштейн, Д.И. Особенности стадий развития личности на примере подросткового возраста / Д.И. Фельдштейн. // Хрестоматия по возрастной психологии: учебное пособие для студентов. – Москва: Институт практической психологии. – 1996. – С. 223 – 233.
11. Цукерман, А.Г. Десяти-двенадцатилетние школьники: «ничейная земля в возрастной психологии» / А.Г. Цукерман. // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 17 – 31.
12. Четверткова, А.В. Качества личности современного подростка психологический портрет / А.В. Четверткова. // Человек в мире культур. – 2016. – №2. – С. 87 – 92.
13. Чурекова, Т. М. Обусловленность формирования нравственных ценностей особенностями развития младшего подростка в современном социуме / Т.М. Чуренкова, И.В. Москаленко. // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – Кемерово, 2011. – № 17. – С. 125 – 134.
14. Эльконин, Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Д.Б. Эльконин. // Психология подростка. Хрестоматия. – Москва: Изд-во Российское педагогическое агентство, 2009. – С. 286 – 312.

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СРЕДО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

САФАРОВ ШОДИ АСОМУРОДОВИЧ – доктор педагогических наук, президент Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

АСЛОНОВ Далерджон Исломбоевич – соискатель Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. **E-mail:** daler@gmail.com, **тел.:** (+992) 93 128 25 35

В статье рассмотрены основные элементы средо-ориентированной модели формирования здорового образа жизни студентов вузов. В связи с чем, автор особо отмечает, что любая образовательное учреждение должно работать в направлении формирования здоровой нации, мотивации к поддержанию и укреплению здоровья всех членов общества. Такой процесс должен формировать у обучающихся основные жизненные ценности, активную гражданскую позицию. Именно эти задачи государство поставила перед образовательными учреждениями различного уровня.

Предложенная автором программа формирования и развития ЗОЖ способствует укреплению мотивации личности к здоровьесбережению и направлена на популяризацию среди обучающихся здорового образа жизни, что полностью соответствует современным вызовам, стоящих перед обществом.

В связи с чем, автор статьи утверждает, что реализация программы формирования и развития ЗОЖ в виде спецкурса позволит повысить валеологическую культуру студенческой молодежи средством занятий физкультурой и спортом. Создавая позитивную атмосферу вокруг здоровья, мы не только формируем устойчивую мотивацию к ведению здорового образа жизни, но и способствуем развитию активной гражданской позиции среди молодежи. В итоге, внедрение педагогического проектирования в ВУЗах становится основой для формирования нового поколения, ориентированного на здоровый образ жизни и осознанный выбор.

Ключевые слова: элементы, средо-ориентированная модель, здоровый образ жизни, педагогическое проектирование, физкультура и спорт, здоровьесбережение, популяризация, образовательные учреждения, мотивация к поддержанию, укрепление здоровья, валеологическая культура.

УНСУРҲОИ АСОСИИ АМСИЛАИ БА МУҲИТ НИГАРОНИДАШУДАИ ТАШАККУЛИ ТАРЗИ ҲАЕТИ СОЛИМ

САФАРОВ Шодӣ Асомуродович – доктори илмҳои педагогӣ, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адаҳамов, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

АСЛОНОВ Далерҷон Ислобоевич – унвонҷӯии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ, хиёбони Рӯдакӣ, 121. **E-mail:** daler@gmail.com, **тел.:** (+992) 93 128 25 35

Дар мақола унсурҳои асосии амсилаи ба муҳит нигаронидашудаи ташаккули тарзи ҳаёти солими донишҷӯени муассисаҳои таҳсилоти олии баррасӣ карда мешаванд. Дар ин росто, муаллиф махсус қайд мекунад, ки ҳар як муассисаи таълимӣ бояд дар самти ташаккули миллати солим, ҳавасмандгардонӣ барои нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатии ҳамаи аъзои ҷомеа кор кунад. Чунин раванд бояд дар донишҷӯен арзишҳои асосии ҳаёт, мавқеи фаёли шаҳрвандиро ташаккул диҳад. Ин вазифаҳеост, ки давлат дар назди муассисаҳои таълимии сатҳҳои гуногун гузоштааст.

Барномаи ташаккул ва рушди ТҲС, ки муаллиф пешниҳод кардааст, ба маъмулгардонии тарзи ҳаёти солим дар байни донишҷӯен нигаронида шуда, ба таҳкими ҳавасмандии шахс ба ҳифзи саломатӣ мусоидат ва ба ҳалли мушкилоти муосири ҷомеа комилан мувофиқат мекунад.

Дар робита ба ин, муаллифи мақола изҳор медед, ки татбиқи барномаи ташаккул ва рушди ТҲС дар шакли курси махсус имкон медиҳад, ки фарҳанги валеологии ҷавонони донишҷӯ тавассути машғулиятҳои варзишӣ ва тарбияи ҷисмонӣ баланд бардошта шавад. Бо фароҳам овардани фазои мусбӣ дар атрофи саломатӣ, мо на танҳо ангезаи устувори пешбурди тарзи ҳаёти солимро ташаккул медиҳем, балки ба рушди мавқеи фаёли шаҳрвандӣ дар байни ҷавонон мусоидат менамоем. Дар натиҷа, ҷорӣ намудани лоиҳаҳои педагогӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии барои ташаккули насли нав, ки ба тарзи ҳаёти солим ва интиҳоби огоҳона нигаронида шудааст, асос мегардад.

Вожаҳои калибӣ: унсурҳо, модели ба муҳити зист нигаронидашуда, тарзи ҳаёти солим, тарроҳии педагогӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ҳифзи саломатӣ, маъмулгардонӣ, муассисаҳои таълимӣ, ҳавасмандгардонӣ ба нигоҳдорӣ, мустақкам кардани саломатӣ, фарҳанги валеологӣ.

THE MAIN ELEMENTS OF THE ENVIRONMENT-ORIENTED MODEL FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE

SAFAROV SHodi Asomurodovich – Doctor of Pedagogical Sciences, President of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **phone:** (+992) 918 42 10 63

ASLONOV Dalerjon Islomboevich – applicant of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Dushanbe, Rudaki Ave., 121. **E-mail:** daler@gmail.com, **phone:** (+992) 93 128 25 35

The article considers the main elements of an environment-oriented model of healthy lifestyle formation for university students. In this regard, the author emphasizes that any educational institution should work towards the formation of a healthy nation, motivation to maintain and strengthen the health of all members of society. Such a process should form students' basic life values and an active civic position. It is these tasks that the state has set for educational institutions of various levels.

The program of formation and development of healthy lifestyle proposed by the author contributes to strengthening the motivation of the individual to health care and is aimed at popularizing a healthy lifestyle among students, which fully corresponds to the modern challenges facing society.

In this regard, the author of the article argues that the implementation of the program for the formation and development of healthy lifestyle in the form of a special course will improve the valeological culture of students by means of physical education and sports. By creating a positive atmosphere around health, we not only form a stable motivation to lead a healthy lifestyle, but also contribute to the development of an active civic position among young people. As a result, the introduction of pedagogical design in universities becomes the basis for the formation of a new generation focused on a healthy lifestyle and informed choice.

Keywords: *elements, environment-oriented model, healthy lifestyle, pedagogical design, physical education and sports, health care, popularization, educational institutions, motivation to maintain, health promotion, valeological culture.*

Любая образовательная организация должна работать в направлении формирования здоровой нации, мотивации к поддержанию и укреплению здоровья всех членов общества. Такой процесс должен формировать у обучающихся основные жизненные ценности, активную гражданскую позицию. Именно эти задачи государство поставила перед образовательными организациями различного уровня.

Предложенная программа формирования и развития ЗОЖ, курс, способствующий укреплению мотивации личности к здоровьесбережению, направлены на популяризацию среди обучающихся в «Центре здоровья студентов», здорового образа жизни, что полностью соответствует современным вызовам, стоящих перед обществом. Реализация спецкурса позволит повысить валеологическую культуру учащейся молодёжки средством занятий физкультурой и спортом.

Вместе с этим, наше исследование утвердило нас во мнении, что основными причинами, препятствующими эффективной реализации намеченных планов, являются [4, С. 364-376]:

- недостаточный уровень бюджетного финансирования образовательной программы высшего учебного заведения;
- недостаточный уровень престижа здоровьесберегающего поведения, что негативно влияет на степень потребности учащихся ВУЗа в знаниях, умениях, навыков в данной области;
- отсутствие полноценной системы знаний, дающей возможности в рамках курса с небольшим количеством учебных часов получить студенту достаточную информацию о ЗОЖ.

Обозначенные проблемы характеризуются многоаспектностью. Мы полагаем, что решить возникающие затруднения поможет междисциплинарный подход. Преподаватель физкультуры и спорта высшего учебного заведения должен иметь высокий уровень педагогических умений. Дополнительно он должен знать психологические проблемы, мешающие успешной реализации задач учебного процесса. Поэтому мы подошли к реализации формирования здорового образа жизни с позиции педагогической науки, раскрывающей условия реализации валеологической культуры, отбора релевантных для этого технологий, методов, инструментов.

Основным компонентом спецкурса для студентов ВУЗа по вопросам здорового образа жизни выбран комплекс интегрированных принципов. В их число вошли [2, С. 278-180]:

- поэтапное развитие валеологической компетенции у студентов на основе преемственности, непрерывности учебно-воспитательной деятельности, формирование положительного отношения к здоровьесберегающему поведению;
- ориентация личности учащегося на динамичную, социокультурную модель поведения, нацеленного на будущий успех в профессии;
- качество и достаточность содержания учебного материала, формирующего здоровьесберегающую культуру студента высшего учебного заведения;
- единство подхода к выбору технологий обучения, методов организации учебной деятельности, форм подачи учебного материала для формирования позитивного отношения учащегося к ЗОЖ;
- адаптация учебного материала к образовательной программе, специализации учащегося.

Данные принципы стали фундаментом содержания основного компонента спецкурса для учащихся ВУЗа занимающихся в «Центре здоровья студентов» по вопросам здоровьесберегающего поведения.

По нашему мнению, разработка программы специального здоровьесберегающего курса для студентов ВУЗа требует поливариативного подхода. При этом его реализация возможна как среди учащихся гуманитарных направлений, так и среди студентов технического профиля.

В соответствии с задачами нашей исследовательской работы курсовая подготовка студентов «Центра здоровья студентов» должна быть организована в виде педагогической деятельности, направленной на освоение правил и норм здорового образа жизни.

При разработке программы обучения мы ориентировались на углублённое изучение студентами основных представлений о здоровьесбережении, поддержании здоровья на

высоком уровне. При этом во время обучения важно управлять мотивацией учащихся, заинтересовав их в освоении правил валеологической культуры.

Целью разработанной программы специального курса, преподаваемого в «Центре здоровья студентов» стало определение затруднений в ориентации на здоровый образ жизни у студентов высшего учебного заведения. В качестве основных задач специального курса выбраны [8, С. 37]:

1. Повысить актуальность проблем ЗОЖ в условиях современного социума, выявить факторы, отрицательно воздействующие на здоровье человека, заострив внимание на таких вопросах, как малоподвижный образ жизни, неправильное питание, отсутствие достаточных физических нагрузок, вредные привычки.

2. Доказать, что здоровьесберегающее поведение должно стать обязательной частью образовательного процесса в ВУЗе, обеспечивающего дальнейший успех студента в выбранной профессии.

3. В полном объёме раскрыть важность самоподготовки учащейся молодёжи в реализации целей здорового образа жизни. Такая подготовка должна мотивировать студента на самостоятельность выбора здоровьесберегающего поведения, проявление в этом инициативы, последовательности в реализации идей, заложенных в ЗОЖ.

4. Рассмотреть основные вопросы валеологической культуры, способы диагностики её уровня, методики проведения.

Разработанный нами специальный курс «Дополнительная подготовка студентов «ЦЗС» по проблемам ЗОЖ» выполняет следующие функции [10, С. 63-65]:

- *адаптационную*. В процессе получения специальных знаний, умений, студент познаёт сущность, значимость и способы реализации положений здорового образа жизни, включая те, которые в дальнейшем будут способствовать его успешности в профессиональной деятельности;

- *образовательно-компенсаторную*. Данная функция ставит перед собой цель устранить недостаточность знаний в области валеологической культуры, здорового образа жизни;

- *воспитательно-развивающую*. Студент, обучающийся в «Центре здоровья», получает знания о ЗОЖ, осмысление которых приводит учащегося к пониманию объективной необходимости здоровьесберегающего поведения;

- *инновационную*. Потребность в здоровом образе жизни возникает у учащегося высшей школы в ходе изучения современных достижений валеологии, доказывающих преимущества отказа от вредных привычек и занятий физической культурой.

Освоение данного курса направлено на решение некоторых важных педагогических задач:

- программа специального курса «Центра здоровья студентов» даёт возможность использовать в учебном процессе активные формы учебных занятий, а так же работу с проектами и информационными блоками.

- форма подачи материалов спецкурса позволяет студентам оценить свой потенциал, который будет реализован в дальнейшей образовательной деятельности. Данная оценка будет организована посредством практических занятий;

- реализация курса даст возможность сформировать у студентов положительную мотивацию к ЗОЖ, в том числе и с точки зрения успешного обучения в ВУЗе, дальнейшей профессиональной деятельности;

- основой образовательного курса являются авторские теоретические разработки, материалы ведущих специалистов в выбранной области знаний, видеоматериалы, методические пособия и разработки преподавательского состава, научно-популярная литература;

- содержание программы специального курса «Центра здоровья студентов» не повторяет содержание дисциплин, входящих в образовательную программу ВУЗа по выбранной специальности;

- в процессе освоения курса «ЦЗС» учащиеся воспитывают у себя ответственное отношение к здоровью, нацеленность на здоровьесберегающее поведение, безопасную жизнедеятельность.

Для успешной разработки программы специального курса «Центра здоровья студентов» потребовалось обеспечить некоторые обязательные условия. В их число вошли: наличие сформированной группы студентов, желающих обучаться в «ЦЗС»; наличие педагога,

взявшего на себя ответственность за разработку, реализацию специального курса, выделившего для него нужное количество часов в учебной программе (количество необходимых часов должно составлять до 20% от всех учебных часов, запланированных для дисциплины «Физическая культура» в 7-8 семестрах) [7, С. 12-16].

При возможности соблюдения выше описанных условий реализацию специального курса можно начинать.

Во время проектирования специального курса потребовалось сформировать его тематический план, выделить в нём отдельные темы и разделы. Дополнительно создавалась общая схема учебного процесса, выбирались наиболее значимые подходы к обучению, принципы учебной деятельности, виды и формы учебных занятий, способы контроля степени усвоения учебного материала.

При создании специального курса «Центра здоровья студентов» были использованы три основных подхода. В первую очередь системный, объединяющий теорию и практику. Кроме этого спецкурс создавался с применением коммуникативного, компетентностного подходов.

Благодаря системному подходу учебный процесс представляет собой целостную систему взаимосвязанных элементов, придающих смысл самому образованию, и в частности обучению ЗОЖ.

Второй по значимости коммуникативный подход. С его помощью у студента формируется потребность в отказе от вредных привычек и здоровом образе жизни. Благодаря коммуникативному подходу студенты во время обучения в «Центре здоровья» учатся моделировать ситуации общения, тем самым вовлекаются в различные формы деятельности, помогающие успешно осваивать учебный материал. В данном процессе наблюдается взаимодействие системного подхода с коммуникативным.

В свою очередь, компетентностный подход, реализуемый в специальном курсе, создаёт условия для приобретения студентами самостоятельного опыта, позволяющего им решать целый комплекс различных задач: нравственных, коммуникативных, познавательных [1, С. 40-44].

Разработанная нами программа спецкурса «ЦЗС» связанная с проблемами ЗОЖ ставит перед собой цель ознакомления студентов с различными подходами к организации здорового образа жизни и потенциальными возможностями человека, нацеленного на здоровьесберегающее поведение.

В целом программа курса составляет 42 учебных часов. Большая часть учебных часов (22) отдана лекционному материалу. На практические занятия отводится 10 часов. Столько же запланировано на самостоятельную подготовку.

Программа «Центра здоровья студентов» содержит как лекционный, так и практический материал. При этом она нацелена на индивидуальное обучение, то есть её структурные компоненты адаптированы к личностным особенностям слушателей. В большей части это относится к самостоятельной работе студентов.

Разработанный нами специальный курс относится к факультативным занятиям. Программа курса легко адаптируется под потребности учащихся любого факультета ВУЗа в процессе занятий физкультурой, так как при создании программы обучения «Центра здоровья студентов» учтены особенности студенческой среды, возрастные группы, индивидуальные и личностные характеристики учащейся молодёжи. Кроме этого, мы систематизировали опыт прошлых лет и добавили в курс новый раздел «Особенности ЗОЖ в ВУЗе».

Инновационность курса проявляет себя в сравнительном анализе лучшего международного опыта приобщения молодёжи к здоровому образу жизни. Такой опыт будет полезен для таджикской педагогике в плане использования для формирования у студентов здоровьесберегающего поведения и мотивации на занятия физкультурой и спортом [12, С. 73-76].

Однако стоит заметить, что мы не просто копировали зарубежный опыт, так как таджикская педагогика вполне самодостаточна, комплементарна. Международная практика нам была необходима для анализа имеющихся разработок по исследуемой нами теме, и выборочной адаптации их лучших элементов к условиям образовательного учреждения Таджикистана.

В наш специальный курс «Центра здоровья студентов» вошли три раздела: «Основные представления о здоровом образе жизни», «Типы ЗОЖ в мировой практике», «Особенности

ЗОЖ в высшем учебном заведении». Мы выделили третий раздел как наиболее значимый, так как он содержит принципы организации студентов во время занятий физкультурой и спортом.

Во время реализации задач первого раздела курса «Основные представления о здоровом образе жизни» педагог «Центра здоровья студентов» формирует у учащихся основные понятия принципов здоровой личности, рассматривает вопросы здоровьесбережения, процесса, направленного на сохранение здоровья, поддержаний его в течение всей жизни.

Другие темы первого раздела знакомят студентов с физиологическими принципами организации ЗОЖ, факторами, влияющими на формирование устойчивого положительного физического и психического здоровья. При этом акцент делается на организации различных форм профилактики заболеваний, так как студенты слабо разбираются в данном вопросе.

Во время лекционных, практических занятий в «Центре здоровья студентов» учащиеся изучают социально-психологические особенности ЗОЖ. Такое обучение раскрывает значение для здоровья личности стресса, дистресса, эмоций, регулирующих психическое состояние [6, С. 18-25].

Практические занятия, характерные для данного раздела, проходят в игровой форме. Студенты получают задания по использованию определённых способов психологической защиты. Дополнительно учащимся было предложено составить недельный рацион здорового питания в соответствии с рекомендованными нормами питательных веществ, элементов. Практические занятия, организованные таким образом, помогли сформировать у студентов «Центра здоровья» понимание необходимости комплексных методов к поддержанию, укреплению здоровья.

Темы, представленные для изучения в этом разделе, знакомят студентов с последствиями вредных привычек, обоснованными с научной точки зрения. Для убедительности в исследование была включена оценка качества здоровья студентов, сделанная экспертами ВОЗ. Взяв за основу информацию мониторинга, мы выделили несколько основных факторов, негативно влияющих на формирование валеологической культуры учащейся молодёжи. Наиболее значимые из них относятся к факторам эндогенной группы [3]:

1. Генетика человека, в том числе заболевания, передающиеся от родителей детям.
2. Психологические особенности, включая отсутствие мотивации к отказу от вредных привычек, неготовность к ЗОЖ.
3. Уровень культуры, валеологическая часть которой недостаточно сформирована.
4. Социально-бытовые условия. Дома студент не проявляет инициативу, самостоятельность при решении проблем своего здоровья, здоровья членов семьи.

Для устранения вышеизложенных факторов мы включили во второй раздел исследования темы, рассматривающие европейской, восточной моделью поддержания здоровья. В этот период обучения студенты проводили анализ особенностей ЗОЖ в различных регионах мира с учётом менталитета граждан страны, народа, климатических условий и т.п.

Наибольшую важность для нашего исследования представлял третий раздел специального курса «Центра здоровья студентов», посвящённый особенностям здорового образа жизни в ВУЗе, так как темы, рассматриваемые в нём, не были достаточно раскрыты на занятиях физкультурой в учебном заведении.

В процессе обучения в «Центре здоровья студентов» особое внимание уделяется профессионализации обучающихся, которых учат оценивать профессиональные риски для своего здоровья. Поэтому занятия физкультурой и спортом являются средством гармонизации личности и способом минимизировать риски здоровью.

В третьем разделе практические занятия направлены на решение проблем недостатка времени работающего человека, что является причиной невозможность полноценно заниматься своим здоровьем, следовать принципам ЗОЖ. Студенты проявляют особый интерес к теме создания в ВУЗе организационных структур, деятельность которых формирует здорового образа жизни. Подобные объединения молодёжи по интересам сегодня очень популярны. Проблема формирования, развития молодёжных объединений, в большей части спортивной направленности, остаётся актуальной и сегодня. Студенты любят объединяться по интересам и принимать участие в общих мероприятиях, что положительно влияет на их социальный статус, развивает личностные качества [5, С. 59-65].

Как наиболее интересную форму организации обучения на курсе «Центра здоровья студентов» учащиеся выделили творческие практические занятия, акцент которых был обращён на самостоятельность студента, проявление личной инициативы, получение

конкретного результата. Подобные групповые практики помогают наладить эффективные коммуникации с другими участниками образовательного процесса, установить качественные взаимодействия со сверстниками, преподавателями.

Значимость занятий в «Центре здоровья студентов» заключается в возможности проверить теоретические знания в практической деятельности, апробировать собственные здоровьесберегающие проекты, совершенствовать своё саморазвитие.

В общем можно уверенно заявить, что большинство участников проекта «Центра здоровья студентов» двух высших школ, ТИФК и ТМГУ, смогли полноценно реализовать себя в качестве активных участников педагогического проектирования. Вместе с этим, те студенты, которые не смогли проявить свою инициативу в конкретных действиях, привлекались к участию в проекте как зрители на митингах, творческом фестивале.

После завершения мероприятий, реализованных в проекте, были подведены итоги педагогической работы активистов «ЦЗС» на базе ТИФК и ТМГУ. К концу проектной работы студенты уже более реально относились к проблемам, обозначившим себя в ходе педагогического проектирования. У них сформировалось умение определять барьеры, мешающие им в личностном росте, изменилось отношение к здоровьесбережению и его значимости для собственного профессионального роста.

Поэтому нам важно было настроить студентов на положительное восприятие проектной деятельности, являющейся фундаментом их самостоятельности, инициативности, творчества. Данные качества были основаны на дивергентности мышления [11, С. 327-335].

Всё изложенное выше позволило нам сделать такие выводы:

- базовой составляющей творческой самореализации студентов высшей школы, средством их личностно-профессионального роста является педагогическое проектирование, представляющее собой технологию, направленную на формирование позитивного восприятия здорового образа жизни;

- наиболее эффективным способом агитации за ЗОЖ, популяризации идей здоровьесбережения, формирования валеологической культуры у студенческой молодёжи ВУЗа в ходе педагогического проектирования стал метод пропаганды здорового образа жизни.

Таким образом, педагогическое проектирование становится ключевым инструментом в формировании активной жизненной позиции студентов, способствуя их вовлечению в культуру здоровья. Данная технология, основанная на индивидуализированном подходе, позволяет учитывать интересы и потребности учащихся, что значительно увеличивает эффект от реализуемых мероприятий. Каждый проект, связанный с пропагандой ЗОЖ, создает пространство для самовыражения и предоставляет студентам возможность заниматься тем, что им интересно, будь то спортивные мероприятия, творческие конкурсы или лекции по здоровому образу жизни.

Важным аспектом педагогического проектирования является внедрение инновационных методик, которые усиливают мотивацию студентов. Групповая работа и командные соревнования способствуют развитию социальных навыков и умения работать в команде. Это, в свою очередь, формирует не только валеологическую культуру, но и способствует личностному росту, повышает уровень ответственности и самоорганизации.

Создавая позитивную атмосферу вокруг здоровья, мы не только формируем устойчивую мотивацию к ведению здорового образа жизни, но и способствуем развитию активной гражданской позиции среди молодежи. В итоге, внедрение педагогического проектирования в ВУЗах становится основой для формирования нового поколения, ориентированного на здоровый образ жизни и осознанный выбор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бубунаури, А. Т. Анализ эффективности ряда образовательных подходов к формированию действенных компетенций здоровьесбережения у студентов / А. Т. Бубунаури, А. Ю. Осипов, Ю. В. Тарасенко // Проблемы современного педагогического образования. – 2018. – № 60-1. – С. 40-44.

2. Гаевская, Л. А. Роль физической культуры и спорта в формировании культуры здоровьесбережения у студенческой молодежи / Л. А. Гаевская, Е. Р. Сабина // Труды Северо-Кавказского филиала Московского технического университета связи и информатики. – 2019. – № 2. – С. 178-180.

3. Гаирбеков, М. М. Педагогическое сопровождение формирования потребности в здоровом образе жизни у обучающихся высшей школы средствами спортивных игр: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.08 / Гаирбеков Магомед Магомедович. - Грозный, 2020. - 26 с.

4. Гендерные и возрастные различия показателей здоровья населения по результатам обследований в центрах здоровья / А. Ш. Сененко, Е. Д. Савченко, И. М. Сон [и др.] // Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. – 2019. – № 2. – С. 364-376.

5. Гревцева, Г.Я. Значение здоровьесберегающих технологий в процессе профессиональной подготовки студентов / Г.Я.Гревцева // Современная высшая школа: инновационный аспект. - 2019. - Т. 11. - № 1(43). – С. 59-65.

6. Касаткина, Н. Э. Педагогическая модель формирования культуры здоровья студентов вуза и готовности к здоровьесбережению / Н. Э. Касаткина, Н. А. Мелешкова, Е. Л. Руднева // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2019. – № 1(33). – С. 18-25.

7. Клентак, Л. С. Статистическое исследование отношения студентов к учебной деятельности и отдыху в свете здоровьесбережения / Л. С. Клентак, М. В. Клевина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. – 2018. – Т. 20. – № 1. – С. 12-16.

8. Колтошова, Т. В. Кинезиологические средства здоровьесбережения опорно-двигательного аппарата в физическом воспитании студентов / Т. В. Колтошова, Ж. Б. Сафонова // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2018. – № 3. – С. 37.

9. Мухиддинзода, Б. Визуальное пространство школьного здания и учебного класса / Б. Мухиддинзода // Вестник Академии образования Таджикистана. – 2020. – № 2 (35). – С. 51-57.

10. Стратегия здоровьесбережения опорно-двигательного аппарата в физкультурном образовании студентов / Т. В. Колтошова, О. Е. Баркова, М. И. Катрина, М. А. Миленина // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2018. – № 2. – С. 63-65.

11. Учебная самостоятельность студентов в сфере физической культуры и здоровьесбережения / М. Г. Голубчикова, А. И. Коробченко, Г. М. Голубчиков, М. Р. Арпентьева // Актуальные проблемы физической и специальной подготовки силовых структур. – 2022. – № 2. – С. 327-335.

12. Шмиткова, Т. И. Мотивационный потенциал здоровьесбережения современных студентов / Т. И. Шмиткова, Н. А. Гнеднева, С. Н. Лебедева // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 2019. – № 10. – С. 73-76.

НАҚШИ АНЪАНАҲОИ ОИЛАВӢ ДАР ТАРБИЯИ АХЛОҚИИ ДОНИШЧӢӢН

САФАРЗОДА Гулштон Сафар – номзоди илмҳои педагогӣ, омӯзгори калони Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, ш. Бохтар, к. Навоӣ, 2, тел.: (+ 992) 00 444 04 64

Дар мақола масъалаи нақши анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии донишчӯён баррасӣ шудааст. Муаллиф рушди нокифояи онро дар илми муосири равшанӣ ва педагогӣ қайд мекунад, гарчанде ки дар шароити муосир ин масъала аҳамияти зиёд пайдо карда истодааст. Синну соли донишчӯӣ марҳилаи хеле мураккаби инкишофи ахлоқӣ ҳисобида мешавад. Ба андешаи муаллиф бо назардошти нақши анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии донишчӯён бояд ба он таваҷҷӯҳ кард, ки замони таҳсил дар донишгоҳ давраи ҳассоси ташаккули ахлоқии шахсият мебошад, аз ин рӯ, ба ҷавонон таваҷҷӯҳи хоса ва ба ҷаҳони маънавию маъноӣ, ки дар он иҷтимоӣшавии на танҳо касбӣ, шахрвандӣ, балки шахсии онҳо сурат мегирад, зоҳир кардан лозим аст.

Ҳикмати қадим ба мо хотиррасон мекунад: “Шахсе, ки гузаштагонашро надонад, ҳеч чизро намедонад”. Бе надониестани пайвандони гузаштаи худ, урфу одатҳои халқи худ, одами комилҳуқуқро тарбия кардан номумкин аст, ки падару модар, хонаю Ватани худро дӯст дорад, ба дигар қавму наҷод, халқҳо бо эҳтиром муносибат кунад.

Вожаҳои калидӣ: анъанаҳои оилавӣ, донишчӯён, студентон, тарбияи ахлоқӣ, воситаи рушди ҷомеа, арзишҳои миллӣ, ҳамҷорӣи омӯзгорон ва волидон.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ

САФАРЗОДА Гулистон Сафар – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Бохтарского государственного университета им. Насира Хусрава, г. Бохтар, ул. Навои, 2, тел.: (+ 992) 00 444 04 64

В статье обсуждается проблема роли семейных традиций в нравственном воспитании студентов. Автор отмечает её недостаточную разработанность в современной психолого-педагогической науке, хотя в современных условиях данная проблема приобретает повышенную значимость. Рассматривается студенческий возраст как довольно сложный этап нравственного развития. По мнению автора, учитывая роль семейных традиций в нравственном воспитании студентов, необходимо обратить внимание на то, что время обучения в вузе является сензитивным периодом нравственного становления личности, поэтому особое внимание следует уделять молодежи и их духовно-содержательному пространству, в котором происходит социализация не только профессиональная, гражданская, но и ее личностная, необходимо показать.

Старинная мудрость напоминает нам: «Человек, не знающий своего прошлого, не знает ничего». Без знания своих корней, традиций своего народа нельзя воспитать полноценного человека, любящего своих родителей, свой дом, свою страну, с уважением относящегося к другим народам.

Ключевые слова: семейные традиции, студенты, нравственное воспитание, средство развития общества, национальные ценности, сотрудничество преподавателей и родителей.

THE ROLE OF FAMILY TRADITIONS IN THE MORAL EDUCATION OF STUDENTS

SAFARZODA Guliston Safar – Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer Bokhtar State University named after Nasir Khusraw, city Bokhtar, Navoi street 2, **phone:** (+ 992) 00 444 04 64

The article discusses the problem of the role of family traditions in the moral education of students. The author notes its insufficient development in modern psychological and pedagogical science, although in modern conditions this problem is becoming increasingly important. The student age as a rather complex stage of moral development is considered. According to the author, taking into account the role of family traditions in the moral education of students, it is necessary to pay attention to the fact that the time of studying at a university is a sensitive period of moral development of the individual, therefore, special attention should be paid to young people and their spiritual and meaningful space, in which socialization not only takes place professional, civil, but also her personal, it is necessary to show.

An ancient wisdom reminds us: "A man who does not know his past knows nothing." Without knowing your roots, the traditions of your people, it is impossible to raise a full-fledged person who loves his parents, his home, his country, and treats other peoples with respect.

Keywords: family traditions, students, moral education, means of development of society, national values, cooperation between teachers and parents.

Тағйироти иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодӣ дар ҷомеа, низоъҳои байналмилалӣ мӯро водор мекунад, ки ба арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ ҳамчун омили субот ва ҳамоҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи тоза назар андозем. Дар айни замон, рушди ҷомеа бо ҷустуҷӯи шахсияти фарҳангии бисёре аз тоҷикон, ки бо "озмоишҳо ва хатогиҳо" -и баъзан дарднок, низоъҳо ва набудани таҳаммул ва эҳтиром ба ҳамдигар тавсиф мешавад, нигарон аст.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» дар назди муассисаи таълимӣ вазифаи хифз ва рушди фарҳангҳои миллӣ, анъанаҳо ва хусусиятҳои фарҳангии минтақавиро мегузорад. Ба он аҳамияти даркорӣ надодан номумкин аст, ки дар ҷамъияти сермиллат тарбия намудани насри наврас ва ҷавонон дар асоси урфу одатҳои ҷаҳонӣ муборизаи боэҳтимоитарин ба муқобили қувваҳои харобиовари миллатчигӣ мебошад [5]. Бо ин ҳама,

масъалаи истифодаи неруи маънавию ахлоқии анъанаҳои мардумии оилавӣ дар раванди таълиму тарбияи мактаби муосир ҳанӯз ҳам комилан ҳалталаб аст.

Маориф муҳимтарин воситаи рушди ҷомеаи инсонӣ буда, барои баланд бардоштани дараҷаи ахлоқи ҷомеа саҳми беназир мегузорад. Дар воқеъ, тарбияи наврасону ҷавонон ва анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии донишҷӯён, дар рӯҳияи ватандӯстию инсонпарварӣ ва ҳудогоҳию худшиносии миллӣ ба воя расонидани онҳо вазифаи ҷонии масъулони соҳаи илму маориф дар шароити ҷаҳоншавӣ ва рақобати шадиди иттилооотӣ маҳсуб меёбад. Зеро ҳифзи бегазанди арзишҳои миллию динӣ ва таърихӣ фарҳангӣ, ташаккули ҷаҳонбинии демократию дунявӣ, таъмини пойдории ваҳдат ва суботи ҷомеа малакаву маҳорати баланди касбиро тақозо менамояд.

Оила ҳамчун донишгоҳи муносибатҳои инсонӣ арзиши муҳим дошта, барои ҳар як шахс нақши маҳсус мебозад ва ба ӯ рукҳои зарурии ҳаёт: муҳаббат, муҳофизат, дониш дар бораи олами атроф, рушди ҳамаҷониба ва ҳамоҳангии шахсро таъмин мекунад, солимии ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва руҳӣ вайро нигоҳ дошта, мустаҳкам менамояд.

Оила ва анъанаҳои оилавӣ - асоси тарбияи фарзандон мебошанд. Охир, маҳз дар оила фарзанд таҷрибаи аввалини муомила бо одамонро азхуд мекунад, гуногунрангии муносибати байни одамонро дарк мекунад, аз ҷиҳати маънавӣ, ахлоқӣ, руҳӣ ва ҷисмонӣ инкишоф меёбад. Дар ҳар хонавода маҷмӯи қоидаҳо ва одатҳои мушаххас вучуд доранд, ки ба таври худкор иҷро карда мешаванд.

Ҷамъияти муосир бӯҳрони шадиди маънавию ахлоқиро аз сар мегузаронад. Тарбияи маънавӣ ва ахлоқӣ дар ҳамаи зинаҳои муассисаҳои таълимӣ як қисми таркибии он мебошад. Тарбияи ҳамаҷонибаи шахс, шартҳои зарурии эҳёи фарҳанги миллий; ба дараҷаи сифатан нави тарбияи маънавию ахлоқӣ ин ҳамгироии мазмуни он ба ҳаёти ҳаррӯзаи донишҷӯён, умуман тамоми намудҳои фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад. Тарбияи шахс танҳо бо кӯшиши якҷояи оила, муассисаи таълимӣ ва давлат имконпазир аст.

Дар ҷумҳурӣ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” мавриди амал қарор дорад. Ҳадафи Қонуни мазкур баланд бардоштани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд, дар рӯҳияи инсондӯстӣ, ифтихори ватандорӣ, эҳтироми арзишҳои миллий, умуми падару модар дар таълиму тарбияи фарзандбашарӣ ва фарҳанги тарбияи қардани кӯдакон, ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои онҳо буда, танзимгари вазифаву уҳдадорӣҳои падару модар, муассисаи таълимию омӯзгор, мақомоти давлатӣ ва дигар ташкилотҳо дар таълиму тарбия мебошад.

Вобаста ба ин, вазифаи аввалини волидон ба фарзанд ниҳодани номи нек, тарбияи маънавию ахлоқӣ бо истифода аз анъанаҳои оилавӣ мебошад.

Вале хонаводаи имрӯза дар муҳити сифатан нав ва тазодҳои иҷтимоӣ қарор дорад. Аз тарафи дигар, омилҳои, ки боиси тезу тунд шудани мушкилоти хонавода мегарданд, хеле зиёданд.

Пеш аз ҳама паст будани сатҳи зиндагии оилаҳо, зиёд гардидани ҷудошавии волидон аз ин авомил ба шумор мераванд, ки сабаби мушкилоти равонии кӯдакон мегарданд. Бинобар ин, дар шароити мураккаби имрӯза оила ёрии мунтазам ва тахассусиро аз тарафи муассисаҳои таълимӣ талаб менамояд. Танҳо раванди ҳамкории омӯзгорон ва волидон метавонад бомуваффақият масъалаи ташаккули шахсияти толибилмонро ҳал намояд.

Ҷараёни ҳамкории оила бо муассисаҳои таълимӣ бояд волидонро барои фаъолна иштирок намудан дар раванди таълиму тарбия ва берун аз он тарғиб намояд.

Тарбияи оилавӣ яке аз самтҳои муҳими ҷараёни тарбия буда, аз бисёр ҷиҳат ба фаҳмишу дониш ва фаъолияти пурсамари падару модарон ва омӯзгорону мураббӣён саҳт марбут аст.

Тоҷикон анъанаҳои оилавие доранд, ки тӯли садсолаҳо ташаккул ёфтаанд. Онҳо аз насл ба насл гузашта, аксари онҳо дар муносибатҳои муосири оилавӣ боқӣ монда, дар тарбияи ахлоқии насли ҷавон истифода мешаванд.

Дар ҳама давру замон таҳқиқоти масъалаҳои оилавӣ ва анъанаҳои оилавӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ, назариявӣ ва амалӣ аҳамияти калон дошт ва дорад. Масъалаҳои омӯзиши оила, ҷойгоҳ, нақши он дар ҳаёти ҷомеаи муосир дар таҳқиқотҳои муҳаққиқони ватанӣ ва рус, ба монанди: М.Лутфуллозода, Ф. Шарифзода, Т.А. Шукурзода, Х. Буйдоқов, И.Х. Каримова, Х. Раҳимзода, Б. Маҷидова, Ф. Гулмадов, Б. Мирбобоева, Ю. Алешина, С.В. Мерзлякова, Л.Б. Шнайдер, А. Арабов, Ю.К. Бабанский, К.Ж. Венфиков, Б.И.Беляев, Н.Н.Гончаров, К.Б. Жаркибеков, С.Ф.Егоров, А.З. Ильминский мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар шароити имрӯза ба масъалаҳои ҷанбаи иҷтимоию психологӣ муошират дар оила ва нақши он дар раванди ташаккули шахсият (Е. И. Артамонова, А. А. Бодалев, О. А. Карабанова, С. В. Несына, М. Н. Петров ва ғайра) таваҷҷӯҳи махсус додаанд.

М. Лутфуллозода яке аз олимони шинохтаи тоҷик анъанаҳои оилавино чонибдорӣ карда чунин мешуморад: “Хонадорию хонавода аз ибтидо мактаби бузурги тарбия аст. Барои он ки ҳамин мактаб бузургу тавоно бошад мавқеашро аз даст надихад, пеш аз ҳама:

- падару модар вафодори ҳамдигар бошанд ва ҳамин вафодорию аҳдшиканиро ба фарзандон талқин намоянд;

- фарзандон низ ҳамдигарро дӯст доранд, эҳтироми падару модарро ба ҷо оранд;

- бузургсолон нисбат ба хурдсолон ва фарзандон нисбат ба падару модарон масъулият ҳис намоянд;

- ҳам калонсолон ҳам хурдсолон чун ҳалқа бар гӯш дошта бошанд, ки мукофоти амал аст: агар нек кунӣ, нек мерасад ва агар бад кунӣ, бад мерасад;

- зиндагӣ дар хонавода мисли қафи даст нест, вай пастию баландӣ, кӯху кӯтал дорад. Тарбия намоем ва тарбия бубинем, ки ҳамаи ҳамин ноҳамворихоро паси сар кунем, ки баҳри зиндагии беғаш, ҳамвору осуда саъю талош варзем, зиндагиро дӯст дорем, ба қадри он бирасем. Ҳамин зиндагиро дӯст доштан худ мақсади тарбия аст [6, с. 45].

Муҳаққиқи тоҷик Х. Раҳимзода оиди оила фикри худро чунин баён мекунад: “...Маҳз вазъи ҳаёти оилавӣ боиси дарозумрии инсон шуда метавонад. Оилаи солим маскани тавлид, тарбия ва нашъунамои насли оянда ва ҳаёти ҷовидонист. Инсонии комил танҳо дар оилаи солим ва муҳити солим ба камол мерасад” [11, с. 3].

Ба ақидаи сотсиологӣ рус С.С.Фролов бошад, «оила - барандаи намунаҳои фарҳангӣ мебошад, ки аз насл ба насл мерос монда, шартӣ зарурии иҷтимошавии шахсият мебошад. Дар оила нақшҳои иҷтимоишавӣ омӯзонда шуда, пояҳои ахлоқу маънавият ва таҳаммулпазирӣ гузошта мешаванд» [13, с. 49].

Педагогӣ барҷаста А.С. Макаренко чунин мешуморад, ки анъанаҳои оилавӣ ҳамчун меъёр ва намунаи рафтор хизмат мекунад. Анъанаҳои оилавӣ – меъёрҳои муқаррарӣ, тарзи рафтор, урфу одатҳо ва ақидаҳои дар оила қабулшудае мебошанд, ки аз насл ба насл мегузаранд.

Анъанаҳои оилавӣ, аз як тараф, яке аз аломатҳои муҳими оилаи солим (чунон ки В. Сатир муайян кардааст) ё функционалӣ (Э.Г. Эйдемиллер ва дигар муҳаққиқон муайян кардаанд) ва аз тарафи дигар, мавҷудияти анъанаҳои оилавӣ яке аз механизмҳои муҳимтарини интиқоли қонунҳои ҳамкорӣ дохилиоилавӣ ба наслҳои ояндаи оила мебошад, ба монанди: тақсмоти нақшҳо дар тамоми соҳаҳои ҳаёти оилавӣ, қоидаҳои муоширати дохили оила, аз ҷумла роҳҳои ҳалли ихтилофҳо ва бартараф намудани проблемаҳои ба миёномада.

Ҳамин тариқ, анъанаҳои оилавӣ дар асоси анъанаҳои иҷтимоӣ, динӣ ва таърихӣ бунёд меёбанд, вале ба таври эҷодкорона тағйир ёфта, бо анъанаҳои оилавӣ пурра карда мешаванд, аз ин рӯ, онҳо барои ҳар як оила беназиранд, зеро таҷрибаи пурқимати педагогиро, ки аз насл ба насл ниёгон андухтаанд, дода мешаванд.

Масъалаҳои тарбияи ахлоқӣ мувофиқи анъанаҳои оилавӣ дар як қатор китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ оид ба педагогика, дар маҷмуи маводҳои конференсияҳои илмӣ, методӣ, симпозиумҳо, ҳуҷҷатҳои расмӣ ва публицистикаи сиёсӣ инъикос ёфтаанд.

Мақсади анъанаҳои оилавӣ дар ҷомеаи инсонӣ бетағйир боқӣ мемонад: онҳо барои таҳкими робитаҳои оилавӣ-ҳешутаборӣ ва муносибатҳои пешбинӣ шудаанд, ки ҳамчун механизми интиқоли сифатҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ-арзишмандӣ шахс (муҳаббат, меҳрубонӣ, ҳамдардӣ, ҳамдигарфаҳмӣ) амал мекунад, мавқеи ахлоқии ҳамагонро инъикос мекунад ва ғайра.

И.Н.Белянкина анъанаҳои оилавино дар тарбияи оилаи ҷавон ба назар гирифта, чунин мешуморад, ки «онҳо бо иҷрои вазифаҳои худ таҷрибаи аҷодии рушди ҷамъиятро ҷамъ оварда, онро ба як «қолиб»-и зич фишурда, дар ин шакл садсолаҳо нигоҳ медоранд, гузашта ва ҳозираи оила, устувории муносибатҳоро таъмин менамояд, мисли порчаи хати росте, рушди муносибатҳои оилавӣ роҳнамоӣ намуда, онҳоро танзим намуда, сохторашонро муайян мекунад» [2].

Агар оиларо як навъи махсуси коллективи барпошуда ҳисоб кунем, дар ин ҷо чунин ихлосоти педагогӣ маъруф А.С.Макаренко бамаврид мебуд, ки навиштааст: «Анъана коллективро зебу зинат медихад, барои коллектив он ҷаҳорҷӯбаи беруниро ба вучуд меорад, ки дар он зебо зистан мумкин аст ва аз ин рӯ мафтун мекунад» [8, с. 68]. Дар қобилияти дарёфт

кардани анъанаи зебо, ғоявӣ ва эҳсосотӣ таҷрибаву маҳорату зиёди аъзоёни калонсоли оила вобастагӣ дорад.

Давраи донишҷӯӣ марҳилаи хеле душвори рушди ахлоқӣ мебошад (баъзан номувофиқ будани мавқеи дохилӣ нисбат ба худ, одамони дигар, арзишҳои ахлоқӣ ва дастурҳо). Барои донишҷӯёни муосир мураккабии ин раванд махсусан равшан ифода ёфтааст – қонунияти синнусолии маълум зоҳир мегардад, насли ҳозираи донишҷӯён бо тамоюлҳои муҳолифи вазъияти рушди иҷтимоӣ, ки дар он қарор дорад, рӯ ба рӯ мешаванд, дар даҳсолаи охир (ташаккули фаъоли соҳаи арзишҳои фардӣ ва мавқеи ҷаҳонбинӣ, ташаккули худмуайянқунии касбӣ ва шахсӣ, рушди худшиносӣ ва шахсияти иҷтимоӣ, майл ба худшиносӣ ва мустақилият, таҳкими сифатҳои қавиירוудагӣ ва ғ.). Ба ибораи дигар, ташаккули ахлоқию шахсият дар ин давраи ҳаёт дар зери таъсири маҷмӯи зиддиятҳои дохилӣ сурат мегирад.

Мутаассифона, аксар вақт ҳамаи ин таъсироти манфӣ бо институтҳои анъанавии иҷтимоӣ: оила ва соҳаи маориф бомуваффақият рақобат мекунад. Дар баробари ин, волидайнӣ муосир на ҳама вақт ба истилоҳ салоҳияти волидайнро нишон медиҳанд, вале ташкилотҳои таълимӣ таҳсилоти олии анъанаҳои таълимӣ солҳои гузаштара хело зиёд аз даст додаанд ва бо душворӣ ба татбиқи вазифаи тарбиявӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи раванди таълими муассисаи таълимӣ олии касбӣ бармегардад. Ҳамаи ин ба инкишофи маънавии донишҷӯён таҳдиди бевосита ба вучуд меоварад ва ҳамин тавр, вазифаи мустақкам намудани онро дар давраи таҳсил дар муассисаи таълимӣ олии касбӣ актуалӣ мегардонад.

Фарҳанги суннати тоҷикон бар эҳтироми якдигар, ҳамдигарфаҳмӣ ва таҳаммулпазирии аъзоёни оила, дар ҷомеа ва муносибати байни ҳамсоҳа асос ёфтааст. Аз замони қадим дар ҷомеаи тоҷикон муносибати эҳтиромона ба пиронсолон аз ҷониби тамоми фардҳо ҳамчун фаъолияти зарурӣ ҳисоб карда мешуд [3, с. 31].

Ҳангоми машғулиятҳо бо донишҷӯён оиди ин мавзӯ мавзӯчаҳо барои навиштани эссе ва саволу ҷавоб мекунем. Мазмуни баъзе саволҳоро меорем: Ҳар як оила бояд анъанаҳои худро дошта бошад. Ин анъанаҳои оилавино бояд донишҷӯён риоя кунанд. Дар хусуси мавҷудияти идҳои анъанавии оилавӣ. Аҳамияти анъанаҳои оилавӣ ва нақши онҳо дар тарбияи ахлоқии шахсият. Қадом фаъолиятҳо аъзоёни оиларо муттаҳид месозанд. Нақши анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии шахсият ва ғ.

Дар аксари мавридҳо донишҷӯён дар хусуси аҳамияти анъанаҳои оилавӣ ва нақши онҳо дар тарбияи ахлоқии шахсият ба фикр фуру мераванд. Хушбахтона, аз посухи онҳо маълум мегардад, ки дар оилаҳои онҳо анъанаҳоро риоя мекунанд, ки ин сабаби риоя кардани худӣ онҳо дар оилаи ояндаи онҳо мегардад.

Ҳамин тариқ, нақши анъанаҳои оилавӣ дар тарбияи ахлоқии шахсияти донишҷӯён ва имкониятҳои тарбиявии анъанаҳо ба он вобаста аст, ки онҳо:

- аввалан, дар байни донишҷӯён ва падару модарони онҳо манфиатҳои умумиро ташаккул дода, вазъи муносиби маънавии ҳаёти оилавино таъмин намуда, ба муносибатҳои оилавӣ қувват, эътимоднокӣ ва устувории муайян мебахшанд;

- дуюм, онҳо ба муносибатҳои оилавӣ «ҷеҳраи» махсус, беназири худро медиҳанд; барои ҷавон оила як «воҳиди» махсус ва нотақрор мегардад, ки бо он фахр кардан мумкин аст;

- сеюм, анъанаҳои оилавӣ умумияти манфиатҳо ва таҷрибаҳоро ба вучуд оварда, оиларо муттаҳид намуда, ҳаётро ғанӣ мегардонанд;

- чорум, масунияти ахлоқии шахс, ки дар асоси анъанаҳои оилавӣ бавучудодада, чунин асосҳои равонино дар шакли самтҳои ҳаётӣ, ҳиссиёти ахлоқӣ ва мавқеи ахлоқӣ ба даст меорад, ки имкон медиҳанд таъсири манфии иҷтимоиро бомуваффақият бартараф намуда, дар доираи муносибатҳои худ сарҳадҳои баланди ахлоқӣ ва иҷтимоию масъули боқӣ мемонад.

Ба ҳамагон маълум аст, ки нависандагон, шоирон, драматургҳо ва арбобони санъати кино барои тасвир кардани хонавода, ҳаёти ҳарруза ва анъанаҳои оилавӣ ба воситаи фильмҳои хуччатӣ ва бадеӣ, далелҳои амиқу дақиқ, истифодаи онҳо ба мақсади тарбияи ахлоқии наврасону ҷавонон дар оила пешниҳоди тамошобинон гардонидаанд. Бо мақсади баланд бардоштани ҷиҳати бадеӣ ва эстетикӣ ба амал баровардани расму оинҳои оилавӣ, ба онҳо таъсирбахшии ботантана ва нумуи романтикӣ бахшидани бастакорон, шоирон, рассомон, сарояндагон ва дигар ходимони санъат намунаҳои расму оинҳои анъанаҳои оилавино ба завқи баланди бадеӣ меофаранд ва пешкаши хонандагон, шунавандагон ва тамошобинон мегардонанд.

Ҳамин тариқ, барои ба мақсад расидан – эҳтиромно нигоҳ доштани анъанаҳои оилавӣ, ки дар тарбияи ахлоқии донишҷӯён нақши муҳим мебозад, аксаран аз он вобаста аст, ки

муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар бо оилаҳо, кумитаҳо оид ба сиёсати ҷавонон, сайёҳӣ ва варзиш, шубҳо ва кумитаҳои занон ва оилаҳои назди мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ то ҷӣ андоза ҳамкориҳои зиҷ доранд ва онҳо бо ташкилотҳои ҷамъиятӣ, фарҳанг, санъат, фароғат ва варзиш оид ба фаъолияти донишҷӯён ҷӣ гуна муносибат мекунанд.

АДАБИЁТ

1. Арабов, И.А. Воспитание семьянина. Традиции и современность: -Душанбе, 1991. – 256 с.
2. Белянкина, И.Н. Семейные традиции в воспитании молодой семьи // Психология, социология и педагогика: электронный научно-практический журнал. URL: <https://psychology.snauka.ru/2017/08/8358> (дата обращения: 02.09.2021).
3. Джалилова, М.Н. Семейные традиции как средство нравственного воспитания в педагогической деятельности учителей: на материалах Хатлонской области Республики Таджикистан /М.Н. Джалилова/Дисс. ... канд. пед. наук.– Душанбе, 2010. – 171 с.
4. Концепсияи миллии тарбия. Қарори Ҳукумати ҶТ. Аз 3 марти с. 2004, № 44. – Душанбе: - 2006.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Дар бораи маориф». – Душанбе: Шарқи озод, 2013.
6. Лутфуллозода, М. Чаҳоргонаи тарбия. –Душанбе: «Сифат». 2022. – 400 с.
7. Лутфуллозода, М. Фарзанд ҳадяи худованд / М. Лутфуллозода – Душанбе. - 2014. – С. 108.
8. Макаренко, А.С. Методика организации воспитательного процесса.М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1950. 108 с.
9. Мачидова, Б. Масъалаҳои хонавода дар тарбияи фарзанд дар замони муосир / Б. Мачидова // Оила манбаи тарбияи нерӯи зеҳнии хонандагони ҷавон: маҷмӯи мақолати илмӣ / Мухаррири масъул С. Сулаймонӣ. –Душанбе: Ирфон.- 2015. – С. 56 - 60.
10. Нуров, А. Национальные и общечеловеческие ценности и их роль в нравственном воспитании подрастающего поколения /А. Нуров/Дисс. ... док. пед. наук.– Душанбе, 2004. – 299 с.
11. Раҳимзода, Х. Оила – асоси давлат. –Душанбе, «Хирадмандон». 2021.- 152 с.
12. Раҳимзода, Х., Бобокалонов, Ғ.М. Оилаи солим – пойдории давлат. –Душанбе: ҶДММ «Фасл-4». 2022.- 356 с.
13. Фролов, С.С. Основы социологии: Учебное пособие. - М.: Юрист, 1997. - 344 с.
14. Шарифзода, Ф., Каримова, И., Сулаймонӣ, С. Меъёрҳои хонаводаи солим / Ф. Шарифзода, И. Каримова, С. Сулаймонӣ // Оила манбаи тарбияи нерӯи зеҳнии миллии хонандагони ҷавон: маҷмӯи мақолаҳои илмӣ / муҳаррири масъул С.Сулаймонӣ. –Душанбе.- 2015. – С. 23 -32.
15. Шнейдер, Л.Б. Психология семейных отношений: курс лекций. М.: Апрель-Пресс, 2000. 512 с.
16. Эйдемиллер, Э.Г., Юстицкий, В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2000. 656 с.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «МЫСЛИТЕЛЬНАЯ СПОСОБНОСТЬ УЧАЩИХСЯ»

РАДЖАБОВА Зухра Баратовна – преподаватель кафедры педагогика и дошкольной психологии Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. E-mail: rachabova85@inbox.ru

Статья посвящено одному из приоритетных направлений воспитания и обучения учащихся начальной школы такой как пути формирования интеллектуальных способности школьников в процессе обучения. В статье четко указывается пути развития мышления, в том числе мыслительных способностей.

Автор утверждает то что для развитие интеллекта младших школьников важную роль играет наличие определенной структуры знаний и умения вести интеллектуальную

деятельность. С этой точки зрения следует отметить, что реализация способов и методов активизации интеллекта может быть достигнута лишь при условии использования логического и самостоятельного мышления, обеспечивающего изучение определенной структуры знаний.

В статье из исследований ученых таких как П.Н.Груздеева, Л.Л.Гурьевой, А.Н.Монтевой, С.Л.Рубинштейна, Л. В. Занкова автор собрал психолого-педагогические аспекты развития мыслительных способностей учащихся младших классов. Таким образом, автор считает, что правильная реализация методов обучения, основанная на указаниях дидактических принципов, становится главным фактором интеллектуального развития и научного мировоззрения учащихся младших классов.

Ключевые слова: личность, общества, закономерность, мышление, обучение, способность, отражение, особенность, воспитание, мыслительная способность, школа

МОҲИЯТ ВА МАЗМУНИ МАФҲУМИ «ҚОБИЛИЯТИ ФИКРОНИИ ДОНИШҚУ»

РАҶАБОВА Зӯхро Баратовна – омӯзгори кафедраи педагогика психологияи томактабиши Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. **E-mail:** rachabova85@inbox.ru

Мақола ба яке аз самтҳои афзалиятноки таълиму тарбияи хонандагони синфҳои ибтидоӣ, аз қабилӣ роҳҳои ташаккули қобилиятҳои зеҳнии мактаббачагон дар раванди таълим бахшида шудааст. Дар мақола роҳҳои инкишофи тафаккур, аз ҷумла қобилияти тафаккур равшан нишон дода шудааст.

Муаллиф таъкид кардааст, ки мавҷудияти сохтори муайяни дониш ва қобилияти пешбурди фаъолияти зеҳнӣ дар рушди зеҳни хонандагони синфҳои ибтидоӣ нақши муҳим дорад. Аз ин нуктаи назар бояд гуфт, ки татбиқи усулу усулҳои фаъолгардонии интеллект танҳо дар сурати истифодаи тафаккури мантиқӣ ва мустақилона, таъмини омӯзиши сохтори муайяни дониш ба даст овардан мумкин аст.

Дар мақола муаллиф ҷанбаҳои психологию педагогии инкишофи қобилияти тафаккури хонандагони синфҳои ибтидоиро аз таҳқиқоти олимони П.Н.Груздеев, А.Н.Рубинштейн, Л.В.Хамин тарик, муаллиф ҷунин мешуморад, ки дуруст ба роҳ мондани усулҳои таълим дар асоси дастурҳои принсипҳои дидактикӣ омили асосии рушди зеҳнӣ ва ҷаҳонбинии илмӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ мегардад.

Вожаҳои калидӣ: шахсият, ҷомеа, мунтазамӣ, тафаккур, омӯзиш, қобилият, инъикос, хусусият, тарбия, қобилияти тафаккур, мактаб.

ESSENCE AND CONTENT OF THE CONCEPT OF "THINKING ABILITY OF STUDENTS "

RAJABOVA Zukhra Barotovna – Lecturer, Department of Pedagogy and Preschool Psychology, Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. **E-mail:** rachabova85@inbox.ru

The article is devoted to one of the priority areas of education and training of elementary school students, such as ways to form the intellectual abilities of schoolchildren in the learning process. The article clearly indicates the ways of developing thinking, including thinking abilities.

The author argues that for the development of the intelligence of younger schoolchildren, the presence of a certain structure of knowledge and the ability to conduct intellectual activity plays an important role. From this point of view, it should be noted that the implementation of methods and techniques for activating intelligence can be achieved only if logical and independent thinking is used, ensuring the study of a certain structure of knowledge.

In an article from the studies of scientists such as P.N. Gruzdeev, L.L. Guryeva, A.N. Monteveva, S.L. Rubinstein, L.V. Zankov, the author collected psychological and pedagogical aspects of the development of the thinking abilities of primary school students. Thus, the author believes that

the correct implementation of teaching methods, based on the instructions of didactic principles, becomes the main factor in the intellectual development and scientific worldview of primary school students.

Keywords: *personality, society, regularity, thinking, learning, ability, reflection, feature, education, thinking ability, school*

На протяжении многих лет проблема развития мыслительных способностей учащихся начальной школы остаётся одной из самых актуальных в системе образования. Рассмотрение и исследования данных вопросов, безусловно, позволит совершенствовать образовательный процесс и повысить качество формирования личности школьников. Обозначенная проблема и ранее привлекала внимание психологов, педагогов и дидактов. Уже есть определённые наработки в осмыслении процессуальных основ понятия «мыслительная способность учащихся». Но предстоит закрыть ещё не мало пробелов в его осмыслении.

В последние десятилетия в Республике Таджикистан произошли серьёзные изменения в социально-экономической жизни общества, требующие от системы образования пересмотра принципов подхода к формированию личности ученика общеобразовательной школы, развитие его мыслительных способностей.

Человек познаёт окружающий мир через его чувственное отражение. При этом внутренние закономерности объектов и явлений этого мира, сущность вещей, присутствующих в нём, в сознании людей не могут отражаться непосредственно. Нельзя не согласиться с мнением о том, что закономерности окружающего нас мира не могут восприниматься органами чувств.

Человеку, чтобы установить связь между событиями, явлениями, предметами, необходимо осуществлять мыслительный процесс, в не зависимости, от сложности таких событий. Например, человек не может увидеть элементарную частицу. Он ни когда не был на Марсе. Однако, с помощью мыслительной деятельности люди убедились в наличии элементарных частиц и узнали о некоторых особенностях ландшафта и климата на Марсе. С помощью познания человечество обрело знания об окружающей действительности и отношениях между вещами.

Процесс познания мира позволяет людям обобщать закономерности чувственного опыта и находить общие свойства у разных вещей. Однако, в процессе познания окружающего мира мало определять связи между явлениями. Необходимо выяснить, является ли такая связь закономерной для вещей. Очень важно, чтобы познавательная, мыслительная деятельность человека способствовала построению логических связей [9].

Мышление необходимо человеку, чтобы находить ответы на вопросы, на которые нельзя найти ответ с помощью чувственного восприятия. Именно благодаря способности мыслить, люди научились ориентироваться в окружающем мире, приобретая опыт и используя его в новой обстановке. Человек стал разумным, когда начал понимать взаимосвязи объективной действительности, законы природы и суть вещей.

Мышление представляет собой опосредованное отражение основных, закономерных связей между явлениями, событиями, предметами окружающей действительности. Другими словами, мышление, это способность правильно ориентироваться в различных ситуациях действительности. С помощью мышления, человек переносит свои знания, опыт из одной ситуации в другую, рассматривая её по обобщённой схеме [4].

Мышление нужно рассматривать, как феномен, определяющий родовую особенность человека. Кроме этого, мышление мы исследуем, как психический познавательный процесс, посредством которого люди осознают воздействия окружающей действительности через первичное её отражение.

Наука психология определяет наличие у мышления два существенных признака. Первый из них, это обобщение. Второй, опосредованность.

Развитие мыслительных способностей у учащихся начальной школы связано с переработкой учебной информации, получаемой во время урочных занятий и внеурочной деятельности. Управление учебной деятельностью подразумевает выбор внешнего информационного потока, направленного на развитие мыслительной деятельности школьников в необходимом направлении. На основании этого можно сделать вывод о том, что интеллигентическая концепция имеет большое значение для реализации процесса

обучения младшеклассников. Сущность данной концепции видится в её способности развития высших мыслительных способностей у детей младшего школьного возраста [2].

Таким образом, мышление, это опосредованное, обобщённое отражение сознанием человека окружающей действительности в комплексе с её связями, отношениями, закономерностями. Мышление так же представляет собой познавательную деятельность человека, оперирующего всеми видами обобщений, в том числе, категориями, образами, понятиями.

Посредством мышления люди выполняют когнитивные операции, используя образы для построения внутренней картины мира. Такие операция дают возможность использовать обобщённую модель для определения сущности сходных явлений, событий, вещей. Особенность мышления выражается в следующем:

- с помощью мышления человек познаёт объективный мир с его законами, связями, взаимодействиями;
- мышление позволяет людям понять процессы, происходящие в изменяющемся мире;
- используя мыслительную деятельность, человек может прогнозировать будущие события, планируя, таким образом, свою деятельность.

Процесс мышления всегда носит опосредствованный характер, и опирается на имеющиеся у человека знания и живое созерцание, хотя и не сводится только к нему. С помощью мышления люди делают выводы о имеющихся связях между событиями, явлениями, вещами, и выражают это в словесной форме. И другой важный факт, мышление непосредственно связано с практической деятельностью людей [7].

Американский исследователь Росс Грин связывает мыслительные способности со способностью целенаправленно мыслить. В своих работах учёный пишет, что «для мыслительных способностей характерна взвешенность, целенаправленность и логичность мысли, наличие когнитивных стратегий, навыков, способствующих повышению вероятности получения прогнозируемого результата» [8].

Сегодня в науке существует много интерпретаций понятия «мыслительная способность», но во всех можно обнаружить схожий смысл, указывающий на рефлексивно-оценочные свойства мышления. Открытое мышление подразумевает не принятие догм, а процесс использования ранее полученных знаний, опыта для анализа новой информации и формулирования выводов. Такой процесс называют творческим мышлением.

Совершенствуя мыслительные способности учащихся начальной школы, мы закладываем основу для развития у них критического, творческого мышления.

Для развития мыслительных способностей учащихся начальной школы необходимо время. Задача педагога в этот период обучения, помочь ребёнку обработать информацию, выбрать лучшее решение задачи, то есть способствовать становлению критического мышления. В свою очередь, критическое мышление в будущем поможет учащемуся добиться академического успеха.

Развитие мыслительных способностей в первую очередь подразумевает умение анализировать информацию, обрабатывать её и делать выводы. Кроме этого, мыслительные способности нуждаются в тщательном размышлении над своими убеждениями, идеями других людей, нахождения взаимосвязи между ними и отличий. Всё это требует от человека умения внимательно слушать других людей, оценивать полученную информацию, находить аргументы, отделять эмоциональную часть размышлений от реально обсуждаемых вопросов. Именно поэтому мы ни когда не должны верить всему, что видим и слышим, а используя критическое мышление, нужно взвешивать доказательства и делать на их основе выводы [1].

Все этапы обучения ребёнка в школе должны быть так или иначе направлены на развитие мыслительных способностей, то есть отбору информации, письму, говорению, чтению и т.п. Самым важным навыком из всех умений критического мышления для младших школьников является умение критически читать, оценивать информацию. Если данный навык развит у ребёнка, он может использовать его в других областях.

Процесс обучения детей в школе непременно связан с побуждением их к мыслительной деятельности, умственной гибкости, творческой активности, сообразительности, что всё в комплексе помогает осваивать изучаемый материал.

П.П. Блонский в своём научном труде пишет так: «Пустая голова не рассуждает». Учёный имел в виду, что чем больше у человека знаний, опыта, тем выше у него способность рассуждать и делать правильные выводы» [6].

Уровень сформированности мыслительных способностей оценивается наличием таких умений, как:

- анализировать информацию;
- сопоставлять, сравнивать события, факты, явления, объекты;
- обобщать информацию;
- классифицировать материал;
- выделять главное;
- синтезировать, абстрагировать материал;
- выявлять и обосновывать причинно-следственные связи;
- пользоваться исследовательскими умениями;
- выделять законченные части материала, устанавливать логические связи между ними.

Задача школьного педагога, развить мыслительные способности учащихся младших классов, подготовить их к решению различных ситуационных задач при условии умения отбросить сильные эмоции, мешающие объективной оценке ситуации.

На уровень развития мышления непосредственно влияют особенности мыслительной деятельности, осуществляемой учащимися начальной школы, а так же от выбора средств, форм самостоятельной работы, направленной на поиск знаний и путей их использования в практической деятельности.

Учебная деятельность в комплексе с познавательной деятельностью позволяет значительно повысить эффективность развития мыслительных способностей.

Под педагогическими средствами, используемыми для формирования мыслительных способностей учащихся начальной школы, Н.В. Иванова понимает урочную деятельность школьников, объединённую с внеурочной и проектной деятельностью, организованную с помощью различных приёмов активизации мыслительных способностей, их развития [5, С. 70-73].

Ряд исследователей рассматривали особенности развития мыслительных способностей у учащихся общеобразовательных учреждений разных периодов обучения (М.Н. Скаткин, Т.А. Камышникова, Н.Г. Морозова и др.).

В.В. Давыдов, Е.Г. Кайдаш, И.М. Дмитриева посвятили ряд своих научных работ условиям обучения будущих педагогов, компетенций учителей, необходимым для использования в профессиональной деятельности, направленной на развитие мыслительных способностей у учащихся начальной школы.

Внимание А.В. Лебедева, В.Е. Яковлева, В.П. Карачева, Г.В. Алябушева, Е.В. Минаева, К.М. Трубинова, М.С. Якимова, М.А. Шевцова, Н.В. Иванова, Э.А. Баранова было акцентировано на характер развития мыслительных способностей, способствующих успешному обучению, воспитанию учеников общеобразовательных школ.

Учёные удалось разработать эффективные методики, теории, реализация которых позволяет развивать мыслительные способности учеников школ. Например, широко известна методика развивающего обучения Л.В. Занкова, В.В. Давыдова, а так же идея, представленная Л.С. Выготским, как зона ближайшего развития.

Л.В. Выготский считал, что детский интерес к новым знаниям имеет огромное педагогическое значение, так как он формируется под воздействием непроизвольного внимания учащихся. Исследователь особо отмечал, что чем больше у ребёнка проявляется интерес, тем более сосредоточено его внимание. Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что рассеянность ребёнка вызвана отсутствием у него интереса к конкретному объекту, предмету, теме обучения [3].

Данное утверждение подтверждается тем, что на одних уроках ученики проявляют должное внимание, а на других они рассеяны.

Анализ специальной литературы показал, что учёные по разному подходят к трактовке понятия «мыслительная способность», при этом различные интерпретации не противоречат друг другу.

Современные школьники много своего свободного времени проводят в интернете. Поэтому прямые контакты межличностных отношений у них существенно ограничены. С этим можно связать и то, что младшие школьники мало читают и у них очень низкая культура чтения. Это негативно сказывается на функциональной грамотности ребёнка.

Для современных школьников первых лет обучения характерна так называемая поляризация уровня развития. Это значит, что, несмотря на увеличение общего числа

одарённых детей, чётко прослеживается тенденция увеличения детей, испытывающих серьёзные трудности в обучении. Кроме этого, так же увеличилось количество младших школьников с отклонениями в развитии.

Изучив специальную литературу и исследования учёных, посвящённых данной проблеме, мы выявили особенности мыслительных способностей учащихся начальной школы:

- неустойчивая мыслительная деятельность;
- интерес в поиске ответа на вопросы устройства предметов, их свойств, закономерностей;

- наличие прямой связи между освоением закономерностей окружающего мира и развитием мыслительных способностей детей. Это объясняется тем, что у ребёнка не может развиваться мыслительная способность без получения новых знаний. Познавательный интерес способствует расширению кругозора ребёнка, освоению знаний, увеличению словарного запаса, возможностей речи. В свою очередь, развитие мыслительных способностей помогает школьникам осваивать знания и приобретать необходимые компетенции;

- познавательный интерес ребёнка оказывает положительное влияние на память, восприятие, способствует концентрации внимания, учебной активности. При этом он определяет особенности получения, сохранения и использования поученной информации. Например, младший школьник более осознанно воспринимает знания, которые ему интересны;

- расширение кругозора ребёнка положительно влияет на развитие его мыслительных способностей.

Подводя итог, укажем на то, что в своей исследовательской работе мы рассмотрели понятие «мыслительная способность», этапы её развития и особенности, характерные для учащихся младших классов общеобразовательной школы.

Мы рассматривали мыслительную способность, как личностное отношение ученика школы к предмету познания, событию, явлению, действию, которые проявляют себя внешне через особенности познавательных вопросов, раскрывающих суть новых свойств предмета, фактов, закономерностей, а так же показывающих умение ребёнка понимать учебную задачу, сохранять алгоритм её решения, удерживать внимание и поддерживать интерес к предмету обучения, преодолевать трудности при решении учебной задачи, формировать мотивацию на успех, настойчивость и целеустремлённость при достижении поставленной цели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева, Е.Г. Творческая одаренность и условия ее развития // Психологический анализ учебной деятельности М.: ИПРАН. 2019. – 150 с.
2. Архангельский, С.И. Учебный процесс в высшей школе. – М.: Логос, 2018. - 250 с.
3. Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психол. очерк: Кн. для учителя. - 3-е изд. - Москва: Просвещение, 2007. - 94 с.
4. Джо Боулер. Безграничный разум. Учиться, учить и жить без ограничений. М.: Изд. Манн, Иванов и Фербер, 2019. - 272 с.
5. Иванова, Н.В. Эффективные средства и приемы формирования познавательного интереса у младших школьников / Н.В. Иванова, В.А. Калюлина, Е.В. Минаева // Перспективы науки и образования. - 2017. - № 6 (30). - С. 70-73.
6. Кирилина Рената. Развиваем творческое мышление ребенка. ТРИЗ-тренинг для детей/М.: Издательские решения, 2019. – 56 с.
7. Мухина, В.С. Возрастная психология. 10-е изд., перераб. и доп. - М.: 2018. - 608 с.
8. Росс Грин. В партнерстве с ребенком. Как слышать друг друга и вместе находить решения. М.: Изд. Манн, Иванов и Фербер, 2019. - 287 с.
9. Ушаков, Д.Н. Толковый словарь русского языка. – М.: Академия. - Том 3. - С.1266.

REFERENCES

1. Alieva E.G. Creative giftedness and conditions of its development // Psychological analysis of educational activity M.: IPRAS. 2019. - 150 p.
2. Arkhangelsky S.I. Educational process in higher education. - M.: Logos, 2018. - 250 p.
3. Vygotsky, L.S. Imagination and creativity in childhood. Psychological essay: Book for a teacher. - 3rd ed. - Moscow: Prosveshchenie, 2007. - 94 p.

4. Joe Bowler. Boundless mind. Learn, teach and live without limits. М.: Publishing house Mann, Ivanov and Ferber, 2019. - 272 p.
5. Ivanova, N.V. Effective means and techniques for developing cognitive interest in primary school students / N.V. Ivanova, V.A. Kalyulina, E.V. Minaeva // Prospects of Science and Education. - 2017. - No. 6 (30). - P. 70-73.
6. Kirilina Renata. Developing a child's creative thinking. TRIZ training for children / Moscow: Publishing Solutions, 2019. - 56 p.
7. Mukhina V.S. Age Psychology. 10th ed., revised and enlarged. - Moscow: 2018. - 608 p.
8. Ross Green. In partnership with a child. How to hear each other and find solutions together. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber Publishing House, 2019. - 287 p.
9. Ushakov D.N. Explanatory Dictionary of the Russian Language. – М.: Academy. - Volume 3. - P.1266.

ИНТЕГРАЦИЯ ПРЕДМЕТНЫХ ЗНАНИЙ И СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ: КАК ШКОЛЬНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ПОМОГАЮТ РАЗВИВАТЬ СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

БЕЙСЕМБАЕВ Амонгельды Ракишевич – доктор филологических наук, профессор, проректор Инновационного Евразийского университета, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 45. **E-mail:** amon2908@mail.ru, **тел.:** +7 702 888 31 88

КОЖАХМЕТОВ Николай – соискатель Института развития образования им. А. Джемми Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **тел.:** +7 777 624 89 48

В данной работе рассматривается важность интеграции предметных знаний и социальных навыков в образовательном процессе с целью развития социального интеллекта у школьников. Социальный интеллект играет ключевую роль в личностном и профессиональном развитии, определяя способность человека успешно адаптироваться в социальной среде и эффективно взаимодействовать с окружающими. В современном образовательном процессе важно не только передавать предметные знания, но и развивать у учащихся навыки межличностного общения, сотрудничества, эмпатии и эмоционального регулирования.

В статье исследуется, как различные школьные предметы - такие как литература, история, биология и другие - могут способствовать развитию социальных навыков, включая умение работать в команде, разрешать конфликты, проявлять лидерские качества и уважение к мнению других. Автор подчеркивает, что интеграция знаний из разных областей помогает формировать целостное восприятие мира и развивает способность взаимодействовать с другими людьми.

Важность социального интеллекта подтверждается множеством научных исследований. Способность распознавать и адекватно реагировать на эмоции других людей, проявлять эмпатию, регулировать собственные чувства и эффективно взаимодействовать в группе играют важную роль как в личной жизни, так и в профессиональной деятельности. Исследования таких ученых, как Даниэль Гоулман, Роберт Стернберг и Говард Гарднер, подчеркивают, что высокий уровень социального интеллекта способствует не только личному счастью, но и успешной профессиональной карьере.

Особое внимание в работе уделяется значению социального интеллекта в контексте школьного образования, где учебные предметы служат не только для передачи знаний, но и для формирования социальных компетенций, необходимых для успешной социализации и эффективного взаимодействия в обществе. В заключение подчеркивается, что развитие социального интеллекта должно быть неотъемлемой частью образовательной программы, способствующей всестороннему развитию личности учащихся.

Ключевые слова: социальный интеллект, интеграция предметных знаний, межличностное общение, эмпатия, лидерские качества, командная работа, конфликтология, личностное развитие, профессиональная деятельность, эмоциональный интеллект, социальные компетенции.

ҲАМГИРОИИ ДОНИШҶОИ ФАНИИ ВА МАЛАКАҶОИ ИҶТИМОИ: ЧИ ГУНА ФАҲҶОИ МАКТАБӢ БА РУШДИ ЗЕҲНИ ИҶТИМОИ КУМАК МЕКУНАД

БЕЙСЕМБАЕВ Амангелди Ракишев – доктори илмҳои филологӣ, профессор, проректори Донишгоҳи инноватсионии Авруосиё, Ҷумҳурии Қазоқистон, ш. Павлодар, к. Ломов, 45. **E-mail:** aman2908@mail.ru, **тел.:** +7 702 888 31 88

КОЖАХМЕТОВ Николай – унвонҷӯи Паҷуҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А.Адҳамов, 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **тел.:** +7 777 624 89 48

Дар ин мақолаи илмӣ аҳамияти ҳамгироии дониш ва маҳорати иҷтимоӣ дар раванди таълим бо мақсади рушди зеҳни иҷтимоии хонандагон баррасӣ мешавад. Зеҳни иҷтимоӣ дар рушди шахсӣ ва касбӣ, муайян кардани қобилияти инсон барои мутобиқ шудан дар муҳити иҷтимоӣ ва ҳамкориҳои самаранок бо атрофиён нақши калидӣ мебозад. Дар раванди таълими муосир муҳим аст, ки на танҳо донишҳои фанӣ интиқол, балки маҳорати муошират, ҳамкорӣ, эмпатия ва танзими эҳсосот низ рушд дода шаванд.

Дар мақола таҳқиқ мешавад, ки чӣ гуна мавзӯҳои гуногуни мактабӣ – ба монанди адабиёт, таърих, биология ва ғ. метавонанд ба рушди малакаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла қобилияти кор кардан дар гурӯҳ, ҳал кардани ихтилофҳо, нишон додани хислатҳои роҳбарӣ ва эҳтиром ба назари дигарон мусоидат кунанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки ҳамгироии донишҳо аз соҳаҳои гуногун кӯмак мекунад, ки тасаввури комилтари ҷаҳон ташаккул ёбад ва қобилияти ҳамкорӣ бо одамони дигар рушд ёбад.

Аҳамияти зеҳни иҷтимоӣ бо бисёр таҳқиқотҳои илмӣ тасдиқ мешавад. Қобилияти шиноخت ва ҷавобгӯӣ дуруст ба эҳсосоти одамони дигар, нишон додани эмпатия, танзими эҳсосоти худ ва ҳамкориҳои самаранок дар гурӯҳ, ҳам дар ҳаёти шахсӣ ва ҳам дар фаъолияти касбӣ, нақши муҳим мебозад. Таҳқиқотҳои олимон, ба монанди Даниэл Гоулман, Роберт Стернберг ва Говард Гарднер, таъкид мекунанд, ки сатҳи баландтари зеҳни иҷтимоӣ на танҳо ба хушбахтӣ, балки ба касби муваффақ низ мусоидат мекунад.

Муҳимияти зеҳни иҷтимоӣ дар қаринаи таълими мактабӣ, ки мавзӯҳои таълимӣ на танҳо барои интиқоли дониш, балки барои ташаккули маҳорати иҷтимоӣ, ки барои иҷтимоишавии муваффақ ва ҳамкорӣ дар ҷомеа зарур аст, аҳамияти махсус дорад. Дар ҳулоса таъкид мешавад, ки рушди зеҳни иҷтимоӣ бояд қисми ҷудонашавандаи барномаи таълимӣ бошад, ки ба рушди ҳамҷонибаи шахсияти хонандагон мусоидат мекунад.

Вожаҳои калидӣ: интеллектҳои иҷтимоӣ, интегратсияи предмети донишҳо, муошират байни шахсҳо, эмпатия, хислатҳои роҳбарӣ, кор дар гурӯҳ, ихтилофиносии, рушди шахсӣ, фаъолияти касбӣ, интеллектҳои эҳсосӣ, маҳорати иҷтимоӣ.

INTEGRATION OF SUBJECT KNOWLEDGE AND SOCIAL SKILLS: HOW SCHOOL SUBJECTS HELP DEVELOP SOCIAL INTELLIGENCE

BEISEMBAYEV Amangeldy Rakishevich – Doctor of Philology, Professor, Vice-rector of the Innovative Eurasian University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, Lomova str., 45. **E-mail:** aman2908@mail.ru, **tel.:** +7 702 888 31 88

KOZHAKHMETOV Nikolay – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **phone:** +7 777 624 89 48

This paper discusses the importance of integrating subject knowledge and social skills in the educational process to develop social intelligence in students. Social intelligence plays a key role in personal and professional development, determining a person's ability to successfully adapt to the social environment and effectively interact with others. In the modern educational process, it is important not only to impart subject knowledge but also to develop students' interpersonal communication skills, collaboration, empathy, and emotional regulation.

The article explores how various school subjects – such as literature, history, biology, and others – can contribute to the development of social skills, including teamwork, conflict resolution, leadership qualities, and respect for others' opinions. The author emphasizes that integrating knowledge from different fields helps form a holistic perception of the world and develops the ability to interact with other people.

The importance of social intelligence is supported by numerous scientific studies. The ability to recognize and adequately respond to the emotions of others, demonstrate empathy, regulate one's own feelings, and effectively interact in a group plays a significant role in both personal life and professional activities. Research by scholars such as Daniel Goleman, Robert Sternberg, and Howard Gardner highlights that a high level of social intelligence contributes not only to personal happiness but also to a successful professional career.

Particular attention in the paper is given to the significance of social intelligence in the context of school education, where academic subjects serve not only to impart knowledge but also to form the social competencies necessary for successful socialization and effective interaction in society. In conclusion, it is emphasized that the development of social intelligence should be an integral part of the educational program, promoting the comprehensive development of students' personalities.

Keywords: *social intelligence, integration of subject knowledge, interpersonal communication, empathy, leadership qualities, teamwork, conflict resolution, personal development, professional activity, emotional intelligence, social competencies.*

Социальный интеллект является важной составляющей личностного и профессионального развития, играющей ключевую роль в успешной адаптации индивидов в социальной среде. В современном образовательном процессе, где межличностные отношения, сотрудничество и способность работать в группе становятся неотъемлемой частью учебной практики, развитие социального интеллекта учащихся является одной из первоочередных задач. На протяжении всего образовательного пути школьники сталкиваются с необходимостью взаимодействовать друг с другом, решать задачи коллективно, а также эффективно разрешать конфликты и управлять своими эмоциями. В последние десятилетия научные исследования в области педагогики, психологии и социологии подчеркивают важность формирования социальных навыков у учащихся, которые способствуют не только успешной учебе, но и подготовке к реальной жизни. Перечисленные навыки включают умение работать в команде, развивать лидерские качества, понимать и уважать мнения других, а также принимать решения в условиях неопределенности. Как отмечают исследователи «социальный интеллект является неотъемлемой частью образовательного процесса, а школьные предметы, такие как литература и история, помогают ученикам развивать навыки общения, эмпатии и коллективной работы, что способствует их успешной социализации» [1]. Этот процесс требует интеграции знаний из различных предметов для формирования целостной картины мира и эффективного взаимодействия с окружающими.

Социальный интеллект (SI) - это способность распознавать, понимать и адекватно реагировать на эмоциональные состояния и поведение других людей, а также эффективно взаимодействовать в группах и социальных ситуациях. В современном мире, где социальные взаимодействия становятся всё более сложными и разнообразными, социальный интеллект играет ключевую роль как в личной жизни, так и в профессиональной деятельности.

Социальный интеллект представляет собой один из важнейших факторов, влияющих на личное благополучие и установление гармоничных межличностных отношений. Способность понимать чувства окружающих, проявлять эмпатию и адекватно регулировать собственные эмоции создаёт фундамент для успешного взаимодействия с людьми. Влияние социального интеллекта на личное счастье и на построение доверительных отношений подчеркивают многие ученые, исследующие его роль в межличностных коммуникациях. Даниэль Гоулман, психолог и автор работ по эмоциональному интеллекту, акцентирует внимание на том, что социальный интеллект играет важнейшую роль в личной жизни и профессиональной сфере. Он утверждает: «Эмоциональный интеллект (включая социальный интеллект) может быть более важным, чем традиционные когнитивные способности, для того, чтобы иметь успех в личной жизни и на работе. Люди, обладающие высоким эмоциональным интеллектом, способны устанавливать и поддерживать глубокие, доверительные отношения». Д. Гоулман обращает внимание, что способность понимать другого человека и реагировать на его чувства является

основой доверия и эмпатии, что способствует укреплению отношений и снижению конфликтных ситуаций [2]. Ушаков Д.В. отмечает, что «социальный интеллект является неотъемлемым элементом развития личности в современном обществе. Он помогает индивидам не только адаптироваться к изменениям в социальной среде, но и эффективно влиять на ее развитие, обеспечивая взаимопонимание и гармонию в общении» [3]. Ученый подтверждает важность социального интеллекта как основного инструмента для успешного взаимодействия и управления личными и профессиональными отношениями.

Ушаков Д.В., исследователь межличностных отношений, также подчеркивает важность социального интеллекта в установлении конструктивных связей. По его мнению, «Люди, которые обладают развитым социальным интеллектом, гораздо легче находят общий язык с окружающими, потому что они могут чутко реагировать на сигналы и потребности других, что способствует созданию поддерживающих и гармоничных отношений» [3]. Это свидетельствует о том, что умение читать и правильно интерпретировать эмоциональные состояния других людей улучшает качество взаимодействий, делая их более здоровыми и устойчивыми.

Гармония в межличностных отношениях, как отмечает Говард Гарднер, исследователь теории множественных интеллектов, также требует умения балансировать собственные эмоции с восприятием чувств других. «Социальный интеллект - важный фактор в установлении этого баланса, что необходимо для создания здоровых и гармоничных связей между людьми» [4]. Такое взаимодействие позволяет предотвратить недоразумения и поддерживать эмоциональное равновесие, что в свою очередь способствует устойчивым отношениям. Елеференко И.О. акцентирует внимание на том, что эмпатия и способность распознавать эмоции других людей не только помогают избежать конфликтов, но и развивают глубокие межличностные связи. По его мнению, «Эмпатия и способность распознавать эмоциональные состояния других людей - это не только механизмы защиты от конфликтов, но и важные элементы для развития глубоких межличностных связей» [5]. Это, в свою очередь, способствует созданию атмосферы доверия и уважения, что является основой личного благополучия.

Ушаков Д.В. также подчеркивает важность социального интеллекта для гармоничного взаимодействия в обществе. В его работах отмечается: «Социальный интеллект является неотъемлемой частью успешных межличностных отношений, ведь он помогает человеку не только воспринимать и анализировать эмоции окружающих, но и находить пути для конструктивного разрешения конфликтов, что способствует укреплению доверия и взаимопонимания» [3, С.120]. Данное утверждение подтверждает, что способность эффективно взаимодействовать и поддерживать гармонию в отношениях зависит от уровня развитости социального интеллекта.

Наконец, Роберт Стернберг, психолог, подчеркивает, что социальный интеллект связан с нашими способностями к любви, дружбе и сотрудничеству. В его работах говорится, что «Социальный интеллект тесно связан с нашими способностями к любви, дружбе и сотрудничеству. Люди с высокоразвитыми социальными навыками создают крепкие, долгосрочные отношения, которые приносят удовлетворение и радость» [6]. Данное утверждение подтверждает, что наличие развитых социальных навыков способствует не только личному счастью, но и устойчивости отношений в долгосрочной перспективе.

Таким образом, работы ученых демонстрируют, что социальный интеллект - это не просто важный инструмент для эффективного общения, но и ключевой элемент для достижения гармонии, личного благополучия и устойчивых межличностных связей. Развитие социальных навыков способствует созданию поддерживающих отношений, что положительно сказывается на эмоциональном состоянии и удовлетворенности жизнью.

Социальный интеллект играет ключевую роль в установлении и поддержании гармоничных межличностных отношений, как в личной жизни, так и в профессиональной сфере. Это способность понимать эмоции других людей, проявлять эмпатию и регулировать собственные чувства, что позволяет избегать конфликтов и строить доверительные отношения. Важность социального интеллекта в личном счастье подтверждается множеством исследований, утверждающих, что качество взаимодействий с близкими людьми напрямую влияет на общее эмоциональное состояние человека. Как отмечает психолог Даниэль Гоулман, «элементы социального интеллекта, такие, как способность воспринимать эмоции других и управлять своими, могут играть более значительную роль в личном счастье, чем традиционные когнитивные навыки» [2].

Эмпатия, умение понять и правильно интерпретировать эмоциональные состояния других людей, является основой для построения здоровых, гармоничных отношений. Способность к эмпатии помогает не только избегать недоразумений, но и создать атмосферу взаимного уважения и поддержки. Куницина В.Н., исследователь межличностных отношений, подчеркивает: «Развитые социальные навыки помогают не только находить общий язык с окружающими, но и строить глубокие связи, которые становятся источником радости и удовлетворения» [7].

Социальный интеллект также оказывает значительное влияние на личное благополучие через укрепление связей с семьей, друзьями и коллегами. Когда человек способен адекватно реагировать на эмоциональные потребности окружающих, это способствует укреплению доверия и позволяет избегать напряженности в отношениях. В этом контексте Говард Гарднер, автор теории множественных интеллектов, отмечает, что «способность устанавливать гармоничные связи с людьми требует не только осознания собственных эмоций, но и точного восприятия эмоций других» [4, С.324]. Это делает социальный интеллект неотъемлемой частью успешной социальной адаптации и личного счастья.

В профессиональной сфере социальный интеллект оказывает не менее важное влияние. Умение работать в команде, эффективно взаимодействовать с коллегами, руководителями и клиентами, а также принимать решения в условиях групповых обсуждений – все это является результатом высокого уровня социального интеллекта. Способность регулировать эмоции в стрессовых ситуациях, контролировать конфликты и поддерживать продуктивное сотрудничество с коллегами - важные качества для успешного выполнения профессиональных задач. Как утверждает Роберт Стернберг, психолог, «социальный интеллект позволяет людям не только работать вместе, но и развивать конструктивные отношения, которые способствуют решению сложных задач и достижению общих целей» [6].

Работодатели часто ценят сотрудников, обладающих развитыми социальными навыками, которые могут наладить хорошие отношения в коллективе, эффективно решать проблемы и проявлять лидерские качества. Это подтверждает и мнение Джона Маки, автора книги о лидерстве: «Сотрудники, способные проявлять эмпатию, уважение и понимание к коллегам, создают рабочую атмосферу, в которой возможна высокая производительность и сотрудничество» [8, С.112]. Такие сотрудники становятся не только хорошими коллегами, но и лидерами, способными вести команду к успеху и обеспечивать эффективное взаимодействие на всех уровнях.

Таким образом, социальный интеллект является важным фактором в личной жизни, так как он способствует созданию и поддержанию гармоничных отношений с окружающими. В профессиональной сфере он помогает наладить продуктивное сотрудничество, эффективно управлять конфликтами и принимать обоснованные решения. Люди с развитыми социальными навыками становятся ценными членами общества, создающими прочные связи, которые способствуют их успеху и личному счастью.

Социальный интеллект (SI) является важным элементом эффективного лидерства, поскольку он помогает лидерам вдохновлять и мотивировать команду, устанавливать доверительные отношения с сотрудниками и управлять эмоциональной атмосферой в коллективе. Лидеры с высоким уровнем социального интеллекта способны не только эффективно решать задачи, но и создавать климат, в котором каждый член команды чувствует себя ценным и уважаемым. Данные качества способствуют не только достижениям в работе, но и поддержанию здоровых, продуктивных межличностных отношений внутри коллектива. Одним из главных аспектов социального интеллекта, который имеет большое значение для лидеров, является способность к эмпатии. Лидеры, обладающие развитой эмпатией, могут не только чувствовать настроения и потребности своих сотрудников, но и адекватно на них реагировать. Это позволяет им избегать конфликтов, правильно мотивировать людей и находить баланс между достижением целей и заботой о благополучии команды. Как отмечает Даниэль Гоулман, психолог, изучавший эмоциональный и социальный интеллект, «лидеры с высоким уровнем социального интеллекта могут не только вдохновить свою команду, но и создать в ней атмосферу доверия и сотрудничества, что приводит к высокому уровню производительности» [2]. Кроме того, лидер с развитым социальным интеллектом способен эффективно управлять эмоциональной атмосферой в коллективе, создавая пространство для открытого общения и обмена идеями. Это крайне важно в условиях, когда группа сталкивается с трудными задачами или неопределенностью. Лидеры, которые умеют сохранять спокойствие

и разумность, даже когда ситуация накалена, становятся опорой для своей команды. Как подчеркивает Роберт Стернберг, психолог и теоретик, «эффективные лидеры понимают, что управление эмоциями не только снижает уровень стресса, но и помогает команде сосредоточиться на решении задач и достижении целей» [6].

Примером такого лидерства может служить история известного CEO компании Apple, Стива Джобса. Несмотря на его знаменитую требовательность, Джобс проявлял высокий уровень социального интеллекта, зная, как вдохновить и мотивировать свою команду, а также как справляться с внутренними конфликтами. Он умел создавать эмоциональную атмосферу, в которой его сотрудники чувствовали себя вовлеченными в процесс создания инновационных продуктов. Как свидетельствует его биограф, Уолтер Айзексон, Джобс имел способность не только вызывать восхищение у своих коллег, но и при необходимости устанавливать строгие границы, сохраняя при этом уважение и доверие. Лидеры с социальным интеллектом также играют ключевую роль в управлении изменениями и адаптации коллективов к новым условиям. Они могут легко влиять на людей, помогать им адаптироваться к новому окружению или работать в условиях неопределенности. Примером успешного применения социального интеллекта в управлении изменениями является деятельность Ингвара Кампрада, основателя IKEA. Кампрад был известен своей способностью мотивировать сотрудников и создавать атмосферу, в которой даже самые смелые идеи могли быть реализованы. Его подход к управлению командой основывался на взаимном уважении, доверии и активном вовлечении сотрудников в процесс принятия решений.

Таким образом, социальный интеллект является неотъемлемым компонентом эффективного лидерства, который позволяет лидерам не только достигать высоких результатов, но и создавать здоровую, продуктивную рабочую атмосферу. Как отмечает Ушаков Д.В., «лидеры с высоким уровнем социального интеллекта способны установить такие отношения с командой, которые создают прочную основу для долгосрочного успеха и процветания» [3]. Взаимное уважение, эмпатия и умение управлять эмоциями становятся основой лидерства, которое приводит к стабильным и высококачественным результатам, а также способствует личному и профессиональному благополучию членов команды.

Интеграция предметных знаний и социальных навыков в школьном обучении играет важнейшую роль в формировании социального интеллекта учащихся. Школьные предметы не только передают фундаментальные знания, но и создают возможности для развития ключевых социальных навыков, таких, как умение работать в группе, коммуникативные способности, лидерские качества и навыки разрешения конфликтов. Эти навыки, в свою очередь, являются неотъемлемой частью социального интеллекта, который влияет на успешность личности в личной жизни и профессиональной деятельности.

Как показали исследования, успешная адаптация к социуму и успешное взаимодействие с окружающими возможны только при высоком уровне социального интеллекта. Предметы, такие как литература, история, искусство и даже точные науки, развивают критическое мышление, способность к эмпатии и умение воспринимать и понимать чувства других людей, что крайне важно для установления гармоничных межличностных отношений. Математика и физика учат структурировано мыслить и решать задачи коллективно, а гуманитарные дисциплины помогают глубже осознавать и воспринимать эмоции и потребности окружающих.

Развитие социального интеллекта через учебные дисциплины помогает учащимся не только адаптироваться к коллективной жизни, но и готовит их к успешной карьере. Лидерские качества, способность работать в команде, эмпатия и умение регулировать собственные эмоции становятся ключевыми в современном профессиональном мире. Образовательная система, интегрируя эти навыки с предметными знаниями, способствует формированию целеустремленных и уверенных в себе личностей, способных не только эффективно решать профессиональные задачи, но и создавать крепкие и устойчивые межличностные связи.

Таким образом, школьные предметы не только служат основой для научных знаний, но и помогают развивать социальный интеллект, который является ключом к успешной адаптации и личному счастью в современном мире. Взаимодействие этих двух компонентов в образовательном процессе способствует не только интеллектуальному, но и социальному развитию учеников, подготавливая их к будущим вызовам и взаимодействиям в различных социальных и профессиональных сферах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Люсина, Д.В., Ушакова, Д.В. Социальный интеллект: теория, измерения, исследования/под.ред.-М.:Институт психологии РАН, 2014.-392с.
2. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект/Дэниель Гоулман;пер. с англ. А.П. Исаевой.-М.: АСТ:АСТ МОСКВА; Владимир:ВКТ, 2009.-478с. Электронный ресурс: pluginfile.php?file=/498074/mod_folder/content/0/Дэниел-Гоулман-Эмоциональный-интеллект.pdf
3. Ушаков, Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта. Социальный интеллект: теория, измерения, исследования.-М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004.-176с.
4. Говард Гарднер. Структура разума:теория множественного интеллекта.-М.:ООО: «И.Д.Вильямс», 2007.-512с.
5. Елеференко, И.О. Эмпатия.- СПб:Гаруда, 2003.-С.100.
6. Стернберг, Р. Интеллект успеха/Перевод С.И. Анапин.- М.:Попурри, 2015.
7. Куницина, В.Н., Казаринова, Н.В., Погольша, В.М. Межличностное общение.Учебник для вузов.-СПб.:Питер, 2011.-544с.
8. Макки, Э., Гоулман, Д., Бояцис, Р.:Эмоциональное лидерство:Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта.- М.:Изд-во: Альпина Паблишер, 2018.-304с.
9. Михайлова, Е.С. Социальный интеллект: концепции, модели, диагностика / Е. С. Михайлова; Санкт-Петербургский гос. ун-т. - Санкт-Петербург: изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2007. – 264 с.
- 10.Гоулман, Д., Бояцис, Р., Макки Энни. Эмоциональное лидерство.Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта -М.: Альпина Бизнес Букс, 2005 - С. 266-269.
- 11.Андреева, Г.М. Социальная психология: учебник для вузов. – М., 2010. – 415 с.
- 12.Савенков, А.И. Педагогическая психология: в 2 т. учеб. для студ.высш. учеб. заведений / А.И. Савенков. – М.: Издательский центр «Академия». 2009 – 416 с. Т. 1.

ТЕОРИЯ И КОНЦЕПЦИИ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ, ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

КОСИМОВ Исmoil Латипович – кандидат технических наук, доцент кафедры информатики Таджикский национальный университет, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: gosismoil@yandex.ru, ismoilq612@gmail.com, тел.: (+992) 918 48 76 37

В данной статье рассматриваются теоретические основы и определения ключевых концепций в области машинного обучения, искусственного интеллекта и нейронных сетей. Цель исследования заключается в систематизации существующих знаний, анализе исторической эволюции данных технологий и их текущих трактовок в научной литературе. В статье проводится обзор основных теоретических моделей и методов машинного обучения, описываются различные подходы к созданию искусственного интеллекта, исследуется архитектура и функционирование нейронных сетей.

Также анализируются исторические этапы развития этих концепций, обобщаются существующие определения и формулировки, выявляются ключевые аспекты их использования в различных областях знаний. Особое внимание уделяется текущим вызовам и перспективам развития машинного обучения, искусственного интеллекта и нейронных сетей. Результаты данного исследования способствуют лучшему пониманию теоретических основ и определений этих технологий, а также стимулируют дальнейшие исследования и разработки в данной области.

Ключевые слова. Машинное обучение, искусственный интеллект, нейронные сети, теоретические основы, определения, теоретические модели, историческая эволюция, архитектура нейронных сетей, методы машинного обучения, подходы к созданию, систематизация знаний.

НАЗАРИЯ ВА КОНЦЕПЦИЯИ ОМУЗИШИ МОШИНҲО, ИНТЕЛЕКТҲОИ СУНӢ ВА ШАБАКАҲОИ НЕЙРОНӢ

ҚОСИМОВ Исмоил Латипович – номзади илмҳои техникаӣ, доценти кафедраи информатикаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** qosismoil@yandex.ru, ismoilq612@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 48 76 37

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявӣ ва муайянсозии мафҳумҳои калидӣ дар соҳаи омӯзиши мошинсозӣ, зехни сунӣ ва шабакаҳои нейронӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Мақсади тадқиқот ба низом даровардани донишҳои мавҷуда, таҳлили таҳаввулоти таърихӣ ин технологияҳо ва тафсири кунунии онҳо дар адабиёти илмӣ мебошад. Мақола шарҳи моделҳои асосии назариявӣ ва усулҳои омӯзиши мошинро пешниҳод мекунад, равишҳои гуногуни эҷоди зехни сунӣро тавсиф мекунад ва меъморӣ ва фаъолияти шабакаҳои нейронро баррасӣ мекунад.

Марҳилаҳои таърихӣ инкишофи ин мафҳумҳо низ мавриди таҳлил қарор гирифта, мафҳумҳо ва истилоҳҳои мавҷуда ҷамъбаст гардида, ҷанбаҳои асосии истифодаи онҳо дар соҳаҳои гуногуни дониш муайян карда мешаванд. Дикқати махсус ба мушкилоти ҷорӣ ва дурнамои рушди омӯзиши мошинсозӣ, зехни сунӣ ва шабакаҳои нейрон дода мешавад. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур ба дарки хубтари асосҳои назариявӣ ва таърифи онҳо ин технологияҳо мусоидат намуда, ба таҳқиқот ва рушди минбаъдаи ин самт мусоидат мекунад.

Вояҳои калидӣ: омӯзиши мошинсозӣ, зехни сунӣ, шабакаҳои нейрон, асосҳои назариявӣ, таърифи онҳо, моделҳои назариявӣ, эволютсияи таърихӣ, меъморӣ шабакаи нейронӣ, усулҳои омӯзиши мошинҳо, равишҳо ба эҷод, ба низомдарории дониш.

THEORY AND CONCEPTS OF MACHINE LEARNING, ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NEURAL NETWORKS

QOSIMOV Ismail Latipovich – associate professor of the Department of Informatics Tajik national University, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. **E-mail:** qosismoil@yandex.ru, ismoilq612@gmail.com, **phone:** (+992) 918 48 76 37

This article examines the theoretical foundations and definitions of key concepts in the fields of machine learning, artificial intelligence, and neural networks. The aim of the study is to systematize existing knowledge, analyze the historical evolution of these technologies, and their current interpretations in scientific literature. The article provides an overview of the main theoretical models and methods of machine learning, describes various approaches to creating artificial intelligence, and explores the architecture and functioning of neural networks.

It also analyzes the historical stages of development of these concepts, summarizes existing definitions and formulations, and identifies key aspects of their use in various fields of knowledge. Special attention is given to current challenges and prospects for the development of machine learning, artificial intelligence, and neural networks. The results of this research contribute to a better understanding of the theoretical foundations and definitions of these technologies and stimulate further research and development in this field.

Keywords. Machine learning, artificial intelligence, neural networks, theoretical foundations, definitions, theoretical models, historical evolution, architecture of neural networks, machine learning methods, approaches to creation, systematization of knowledge.

Целью данной научной статьи является всестороннее изучение и систематизация теоретических основ и определений ключевых концепций машинного обучения, искусственного интеллекта и нейронных сетей. В статье рассматриваются основные принципы и подходы, лежащие в основе этих технологий, анализируются их историческое развитие и современные тенденции. Также исследуются различные определения и трактовки понятий "машинное обучение", "искусственный интеллект" и "нейронные сети" в научной литературе, с целью выявления общих черт и различий между ними.

Концепции машинного обучения (ML), искусственного интеллекта (ИИ) и нейронных сетей тесно связаны, но у каждой из них есть свои особенности и области применения. В статье рассматриваются каждую из них по отдельности.

Машинное обучение (ML). Машинное обучение - это раздел искусственного интеллекта, который фокусируется на разработке алгоритмов, позволяющих компьютерам обучаться на основе данных и делать предсказания или решения без явного программирования для выполнения каждой задачи. Для машинного обучения используются различные языки программирования, включая Python, R, Java, C++ и другие. Однако Python является одним из наиболее популярных языков для разработки алгоритмов машинного обучения благодаря своей простоте, богатым библиотекам (например, TensorFlow, Scikit-learn) и обширному сообществу разработчиков. Основные типы машинного обучения:

1. Обучение с учителем (Supervised Learning):

✓ Алгоритм обучается на размеченных данных, где каждая обучающая пара состоит из входного объекта и желаемого выходного значения.

✓ Примеры: линейная регрессия, логистическая регрессия, деревья решений, SVM.

2. Обучение без учителя (Unsupervised Learning):

✓ Алгоритм обучается на данных без явно заданных выходных значений.

✓ Примеры: кластеризация (k-средних, иерархическая кластеризация), ассоциативные правила.

3. Обучение с подкреплением (Reinforcement Learning):

✓ Алгоритм обучается на основе взаимодействия с окружающей средой, получая награды или наказания.

✓ Примеры: Q-learning, глубокое Q-обучение (DQN).

В машинном обучении обычно можно выделить следующие основные понятия по этапном:

1. Подготовка данных:

✓ Загрузка данных;

✓ Предварительная обработка (например, очистка, масштабирование, кодирование категориальных признаков).

2. Выбор модели:

✓ Выбор типа модели (например, линейная регрессия, древовидные решения, нейронные сети);

✓ Настройка гиперпараметров.

3. Учебные модели:

✓ Подгонка моделей к данным;

✓ Оценка модели качества.

4. Оценочные модели:

✓ Проверка модели на тестовом наборе данных;

✓ Оценка метрики качества (например, точность, F1-мера, ROC-AUC).

5. Использование модели:

✓ Применение модели для прогнозирования новых данных;

✓ Непрерывная проверка и обновление моделей;

✓ Каждый из этих шагов играет решающую роль в процессе построения и применения моделей машинного обучения.

Искусственный интеллект (ИИ). Одним из ранних исследователей и создателей искусственного интеллекта был американский математик Аллен Ньюэлл и английский логик Герберт Саймон, которые в 1956 году представили первую программу, способную имитировать человеческое мышление. Их идея заключалась в создании программного обеспечения, основанного на символической обработке информации, что стало первым шагом в создании искусственного интеллекта [20].

Искусственный интеллект - это широкая область компьютерных наук, направленная на создание систем, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта.

Это включает в себя:

✓ Логическое мышление и рассуждение: Системы, способные решать логические задачи.

✓ Распознавание образов: Идентификация и классификация объектов на изображениях.

- ✓ Обработка естественного языка (NLP): Понимание и генерация человеческой речи.
- ✓ Робототехника: Управление и автономия роботов.
- ✓ Обучение и адаптация: Способность систем обучаться на данных и адаптироваться к новым ситуациям.

Цели искусственный интеллект:

- **Понимание человеческого интеллекта:** Изучение того, как работает человеческий разум, чтобы создать его модели.
- **Создание интеллектуальных машин:** Разработка систем, способных выполнять задачи, которые обычно требуют человеческого интеллекта.
- **Решение сложных проблем:** Применение ИИ для решения проблем в различных областях, таких как медицина, финансы, производство и т.д.

Нейронные сети. *Нейронная сеть — это компьютерная модель, созданной на основе математической модель, вдохновленная работой человеческого мозга, состоящая из соединительных и взаимодействующих узлов, называемых нейронами. Нейросеть используется для обработки сложных задач, обучения на основе данных, таких как распознавание образов, классификация, прогнозирование и другие. Она создает возможность самостоятельного нахождения закономерностей в данных без явного программирования.*

Ключевые особенности нейронных сетей:

- **Способность к обучению:** Нейронные сети могут обучаться на данных, выявляя сложные паттерны и зависимости.
- **Нелинейность:** Нейронные сети способны моделировать нелинейные отношения в данных, что делает их более универсальными по сравнению с линейными моделями.
- **Адаптивность:** Нейронные сети могут адаптироваться к новым данным и ситуациям, что позволяет им решать задачи в условиях неопределенности.

Нейроны: Основные элементы сети, которые принимают входные сигналы, обрабатывают их и передают на выход.

- ✓ **Слои:** Нейроны организованы в слои (входной слой, скрытые слои, выходной слой).

- ✓ **Весы и пороги:** Нейроны связаны между собой с помощью весов, которые регулируются в процессе обучения. [1,5,7,8,9,11]

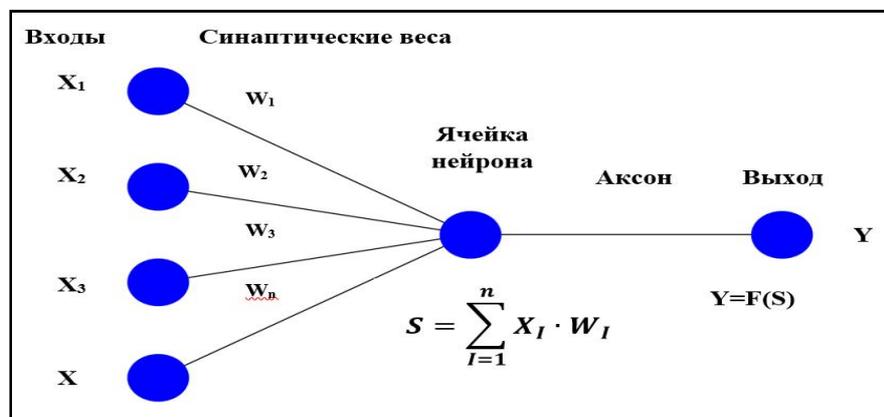

Рисунок 1. Персептрон — модель нейронной сети на языке Python

$X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ – множество входных сигналов, поступающих на искусственный нейрон.

$W = (w_1, w_2, \dots, w_n)$ – множество весов в совокупности (каждый вес соответствует «силе» одной биологической синаптической связи).

Глубокие нейронные сети (DNN) и глубокое обучение. Глубокие нейронные сети содержат несколько скрытых слоев и используются для решения более сложных задач. Глубокое обучение (Deep Learning) - это подмножество машинного обучения, которое использует многослойные нейронные сети для обучения на больших объемах данных.

Примеры глубоких нейронных сетей:

- ✓ Сверточные нейронные сети (CNN): Используются для анализа изображений.
- ✓ Рекуррентные нейронные сети (RNN): Подходят для обработки последовательных данных, таких как текст и время.

✓ Генеративно-состязательные сети (GAN): Используются для генерации новых данных, таких как изображения и видео.

Сверточные нейронные сети (CNN, от англ. Convolutional Neural Networks) — это класс глубоких нейронных сетей, наиболее часто применяемых для анализа изображений. Основная идея CNN заключается в том, чтобы автоматически и адаптивно учиться выявлять важные признаки в данных с использованием сверточных операций.

Основные компоненты CNN включают:

1. Сверточный слой (Convolutional Layer): Основной строительный блок CNN. Этот слой применяет свёртки (фильтры) к входным данным для извлечения признаков. Каждый фильтр сканирует входное изображение и создает карту признаков.

2. Пуллинг-слой (Pooling Layer): Понижает размерность карты признаков, сохраняя при этом важную информацию. Самый распространённый вид пуллинга — это max-pooling, который берет максимальное значение из окна.

3. Полносвязный слой (Fully Connected Layer): Находится в конце сети и используется для принятия решений на основе признаков, извлечённых предыдущими слоями. Все нейроны этого слоя связаны с каждым нейроном предыдущего слоя.

4. Функции активации (Activation Functions): Применяются после каждого сверточного и полносвязного слоя для придания нелинейности модели. Одна из самых популярных функций активации — ReLU (Rectified Linear Unit).

Пример архитектуры CNN:

1. Входное изображение (например, 32x32 пикселей, 3 канала — RGB).
2. Сверточный слой (например, 32 фильтра 3x3).
3. Функция активации (например, ReLU).
4. Пуллинг-слой (например, max-pooling 2x2).
5. Повторение нескольких сверточных и пуллинг-слоев.
6. Полносвязный слой.
7. Выходной слой (например, с softmax для классификации).

Сверточные нейронные сети нашли широкое применение в таких областях, как компьютерное зрение, распознавание лиц, автономное вождение, медицинская диагностика и многих других.

Рекуррентные нейронные сети (RNN, от англ. Recurrent Neural Networks) — это тип нейронных сетей, которые особенно хорошо подходят для обработки последовательных данных, таких как текст, временные ряды и другие данные, где важен порядок элементов.

Основные характеристики RNN:

1. Последовательная природа: в отличие от традиционных нейронных сетей, RNN обрабатывают данные последовательно, шаг за шагом, сохраняя при этом информацию о предыдущих шагах через свои скрытые состояния.

2. Обратная связь: RNN имеют внутренние циклы, что позволяет им сохранять информацию о предыдущих входах, что делает их мощными для задач, где важен контекст.

3. Память: RNN могут "помнить" важную информацию из предыдущих шагов благодаря своим скрытым состояниям. Это делает их подходящими для задач, таких как предсказание временных рядов, генерация текста и машинный перевод.

Основные компоненты RNN:

1. Входной слой: Принимает последовательные данные по одному элементу за раз.

2. Скрытый слой: Важный компонент RNN, который сохраняет информацию о предыдущих шагах. На каждом шаге текущий вход и предыдущие скрытые состояния комбинируются для создания нового скрытого состояния.

3. Выходной слой: Производит выход на основе текущего скрытого состояния.

Проблемы и решения. Ванишинг и взрывание градиенты: в процессе обучения RNN могут сталкиваться с проблемой исчезающих или взрывающихся градиентов, что затрудняет обучение долгосрочных зависимостей. Для решения этой проблемы были разработаны более сложные архитектуры, такие как LSTM (Long Short-Term Memory) и GRU (Gated Recurrent Unit).

Пример архитектуры RNN:

1. Вход: Последовательность данных (например, слова в предложении).

2. Скрытые состояния: На каждом временном шаге t текущее скрытое состояние h_t обновляется на основе текущего входа x_t и предыдущего скрытого состояния h_{t-1} .

3. Выход: На каждом шаге сеть производит выход, который может быть использован для предсказания следующего элемента последовательности или для другого целевого значения.

Приложения RNN:

1. Обработка естественного языка (NLP): Рекуррентные нейронные сети широко используются в задачах, таких как машинный перевод, генерация текста, распознавание речи и анализ тональности текста.

2. Временные ряды: Прогнозирование временных рядов, таких как финансовые данные или погодные прогнозы.

3. Моделирование последовательностей: RNN используются для моделирования любой последовательности, где порядок и зависимость между элементами важны.

RNN — мощный инструмент для работы с последовательными данными, и их расширенные версии, такие как LSTM и GRU, значительно улучшили их способность захватывать долгосрочные зависимости и сложные паттерны в данных.

Генеративно-сопоставительные сети (GAN, от англ. Generative Adversarial Networks) — это мощный класс нейронных сетей, которые используются для генерации новых данных, таких как изображения, видео, аудио и текст. Архитектура GAN была предложена Ианом Гудфеллоу и его коллегами в 2014 году. [4,5,10,11,15,16]

Основные компоненты GAN:

1. Генератор (Generator): Это нейронная сеть, которая принимает на вход случайный шум и преобразует его в данные, похожие на настоящие (например, изображение). Цель генератора — обмануть дискриминатор, заставив его принять сгенерированные данные за настоящие.

2. Дискриминатор (Discriminator): Это нейронная сеть, которая принимает на вход либо реальные данные, либо данные, сгенерированные генератором, и пытается определить, какие из них настоящие, а какие — искусственные. Цель дискриминатора — правильно классифицировать реальные и сгенерированные данные.

3. Сопоставительная тренировка: Генератор и дискриминатор тренируются одновременно, но с противоположными целями. Генератор пытается улучшить свои результаты, чтобы обмануть дискриминатор, а дискриминатор пытается улучшить свои результаты, чтобы лучше различать реальные и сгенерированные данные. Этот процесс напоминает игру с нулевой суммой, где выигрыш одного приводит к проигрышу другого.

Процесс обучения GAN:

1. Генератор создает данные из случайного шума.

2. Дискриминатор оценивает, как реальные данные, так и данные, сгенерированные генератором.

3. Вычисляется ошибка дискриминатора, которая затем используется для обновления его весов.

4. Вычисляется ошибка генератора, которая затем используется для обновления его весов (через обратное распространение от дискриминатора).

Этот процесс повторяется многократно, и в идеале оба компонента улучшаются до тех пор, пока сгенерированные данные не станут неотличимыми от настоящих.

Приложения GAN:

1. Генерация изображений: GAN могут создавать реалистичные изображения, которые трудно отличить от настоящих. Например, StyleGAN способен генерировать фотореалистичные изображения лиц людей.

2. Создание видео: GAN могут генерировать последовательности кадров, создавая реалистичные видео.

3. Повышение разрешения изображений (Super-Resolution): GAN могут улучшать качество и разрешение изображений.

4. Прогнозирование кадров в видео: GAN могут использоваться для предсказания будущих кадров в видео.

5. Создание музыки и звуков: GAN могут генерировать музыкальные треки и звуковые эффекты.

6. Моделирование и симуляция данных: GAN могут использоваться для создания синтетических данных для тренировки других моделей, когда реальных данных недостаточно.

GAN — это мощный инструмент в области машинного обучения и искусственного интеллекта, который открыл множество новых возможностей для генерации и обработки данных. [12,13,17,18,19]

Связь между понятиями:

- Искусственный интеллект - это более широкая область, охватывающая все подходы к созданию умных систем;
- Машинное обучение - один из подходов к созданию искусственного интеллекта, фокусирующийся на разработке алгоритмов для обучения на данных;
- Нейронные сети - это специфическая модель в рамках машинного обучения, вдохновленная биологическими мозгами, широко используемая в глубоких обучающих системах.

Выводы:

Концепции машинного обучения, искусственного интеллекта и нейронных сетей имеют важное значение, сила из них имеет особенности и области применения. Машинное обучение, будучи подмножеством искусственного интеллекта, фокусируется на разработке алгоритмов, которые могут изучать на основе данных и решения без явного программирования, принимая каждую задачу. Искусственный интеллект предполагает более широкий спектр технологий, направленных на создание систем, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта. Нейронные сети, вдохновленные деятельностью человеческого мозга, являются важной частью машинного обучения и используются для решения сложных задач, таких как распознавание образов, классификация и прогнозирование.

Машинное обучение ведется с учителем, без учителя и с приложениями, каждый из которых решает свои уникальные задачи и использует разные методы. Основные этапы работы с машинное обучение включают подготовку данных, выбор моделей, обучение моделей и оценку их производительности.

Искусственный интеллект включает в себя прикладное логическое мышление, поиск образов, обработку естественного языка, робототехнику и адаптацию. Его цели включают понимание человеческого интеллекта, создания интеллектуальных машин и решение сложных проблем в различных областях.

Нейронные сети обеспечивают возможность обучения данным, выявляя сложные закономерности и зависимости. Они нелинейны и адаптивны, что позволяет решать их мощными инструментами задачи в условиях неопределенности. Находят различные структуры нейронных сетей, такие как сверточные нейронные сети для анализа изображений, рекуррентные нейронные сети для обработки последовательных данных и генеративно-состязательные сети для создания новых данных.

Связь между понятиями искусственного интеллекта, машинного обучения и нейронных сетей заключается в том, что искусственного интеллекта представляет собой более случайную область, включающую все подходы к созданию умных систем, машинного обучения является одним из подходов к созданию искусственного интеллекта, нейронные сети — это специфическая модель в рамках машинного обучения. Эти технологии вместе способствуют развитию систем, способных решать задачи, ранее доступные только человеку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bishop, C. M. (2006). Pattern Recognition and Machine Learning. Springer.
2. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
4. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction. Springer.
5. Haykin, S. (1999). Neural Networks: A Comprehensive Foundation. Prentice Hall.
6. Murphy, K. P. (2012). Machine Learning: A Probabilistic Perspective. MIT Press.
7. Косимов, И.Л. Решение некоторых сложных математических задач с помощью языка программирование высокого уровня Python // И.Л. Косимов, М.И. Косимова // Вестник Таджикский национальный университет. – 2023. №3. –С.24-34. ISSN: 2413-452X
8. Косимов, И.Л. Компьютерное моделирование физических процессов средствами языка программирования Python 3.10 / И.Л. Косимов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. – 2022. – №.3. – С.106-115.

9. Косимов, И.Л. Возможности языка программирования Python в решении системы линейных уравнений / И.Л. Косимов, Г.И. Рахматова // Вестник Института развития образования. - №1 (33). – 2021. – С.236-240. EDN: KUXMDN
10. Шехавцова, Е. Л., & Шиндин А. В. (2019). Машинное обучение и анализ данных. БХВ-Петербург.
11. Лукьянчиков, И. А., & Червяков, Н. А. (2019). Искусственный интеллект. Учебное пособие. Книжный дом "ЛИБРОКОМ".
12. Жуков, Ю. Н., & Миронов, В. И. (2007). Искусственный интеллект и нейронные сети. БХВ-Петербург.
13. Кадурин, А. А., & Николенко, С. И. (2018). Глубокое обучение. Погружение в мир нейронных сетей. ДМК Пресс.
14. Воронцов, К. В. (2019). Машинное обучение. Наука и технологии. Лаборатория Касперского.
15. Червяков, Н. А. (2015). Нейронные сети и глубокое обучение. Книга 1. Нейронные сети и их обучение. Издательство "ДМК Пресс".
16. Золотых, О. А., & Стромин В. В. (2018). Искусственный интеллект: от алгоритмов к управлению. Издательство Юрайт.
17. Воронцов, К. В. (2008). Обучение на размеченных данных. Издательский дом Символ-Плюс.
18. Бурнаев, Е. В., & Кулагин, В. П. (2019). Искусственный интеллект: учебник для вузов. Издательство Юрайт.
19. Ревизор, Е. М., & Морозов, С. А. (2018). Искусственный интеллект: учебное пособие. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования "Владимирский государственный университет".
20. Электронный ресурс. <https://revenuebot.io/blog/2023/08/09/kratkaya-istoriya-iskusstvennogo-intellekta>.

ОМИЛҲОИ РУШДИ МАВКЕИ АКМЕОЛОГИИ ОМЎЗГОРОНИ ОЯНДАИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАҶРИБАОМЎЗИИ ПЕДАГОГӢ

НУРАЛИЕВ Мансур Исматуллоевич – омӯзгори кафедраи психологияи факултети педагогика ва варзиши Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, ноҳияи Ҷ. Балхӣ, ҷамоати деҳоти Навоӣ, д. Суянобод. **E-mail:** mansur.n@mail.ru, **тел.:** (+992) 908 90 00 80

Дар мақола асосҳои рушди мавқеи акмеологии омӯзгори ояндаи синфҳои ибтидоӣ дар ҷараёни таҷрибаомӯзии педагогӣ баррасӣ шуда, дар ин росто муаллиф иброз доштааст, ки рушди мавқеи акмеологӣ аксаран рақобатпазирии омӯзгор, ташаккули муваффақияти касбӣ ва иҷтимоии ӯро асоснок менамояд. Ин раванд дар ҳолате самаранок ҷараён мегирад, ки дар муаллими оянда сифатҳои зерини касбӣ-шахсиятӣ ташаккул меёбанд: иртиботӣ, ғаълонокӣ, маҳорати дар назди худ ва дигарон гузоштани мақсадҳои аниқ, маҳорати тавҷам сохтани худ бо қори иҷрошаванда, мустақилиятнокӣ, масъулияти шахсӣ, таҳаммулпазирӣ, ғаълонокии иҷтимоӣ, устувории руҳӣ, талабот ба худинкишофдиҳӣ, нотамомии принципаӣ ва муттасили худсозандагӣ, озодӣ, ки ба масъулият ҳамроҳ мегардад.

Ҳамчунин, таъкид карда шудааст, ки равиши акмеологӣ ба таълими донишҷӯён, омӯзгори оянда, на танҳо ба азхудкунии дониш, балки ба рушди иқтисоди шахсии онҳо, расидан ба қуллаи касбӣ (акме) низ диққат медиҳад. Амсилаҳои мавҷудаи таҳсилоти донишгоҳӣ аксар вақт ин ҷузъи муҳимро пурра ба назар намегиранд. Барои рушди мавқеи акмеологии донишҷӯён стратегияи мукамал лозим аст, ки се самти асосиро дар бар мегирад, метавонанд ба таври назаррас васеъ ва муфассал карда шаванд.

Вожаҳои асосӣ: омил, мавқеи акмеологӣ, омӯзгор, синфи ибтидоӣ, таҷрибаомӯзии педагогӣ, рушд, ашаккул, муваффақияти касбӣ, сифатҳои касбӣ-шахсиятӣ, маҳорат, масъулияти шахсӣ, ғаълонокии иҷтимоӣ, амсила.

**ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ АКМЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ
БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПРОЦЕССЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ**

НУРАЛИЕВ Мансур Исматуллоевич – преподаватель кафедры психологии факультета педагогики и спорта Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава, р-он Ч. Балхи, селсовет Навои, село Суюнабад. E-mail: mansur.n@mail.ru, тел.: (+992) 908 90 00 80

В статье рассматриваются основы развития акмеологической позиции будущих учителей начальных классов в процессе педагогической практики, в связи с чем, автор отмечает, что развитие акмеологической позиции зачастую оправдывает конкурентоспособность учителя, формирование его профессионального и социального успеха. Этот процесс протекает эффективно в том случае, если у будущего учителя формируются следующие профессионально-личностные качества: коммуникативность, асертивность, активизм, умение ставить перед собой и другими четкие цели, умение совмещать себя с выполненной работой, самостоятельность, личная ответственность, толерантность, социальная активность, психическая стойкость, потребность в саморазвитии, принципиальная и последовательная незавершенность саморазвития, свобода, которая сочетается с ответственностью.

Также, подчеркивается, что акмеологический подход к обучению студентов, будущих педагогов, направлен не только на приобретение знаний, но и на развитие их личного потенциала, достижение профессиональной вершины (акме). Существующие программы университетского образования часто не полностью учитывают этот важный компонент. Для развития акмеологической позиции студентов необходима комплексная стратегия, охватывающая три основных направления, которая может быть значительно расширена и детализирована.

Ключевые слова: фактор, акмеологическая позиция, учитель, начальный класс, педагогическая практика, развитие, воспитание, профессиональный успех, профессионально-личностные качества, умение, личная ответственность, социальная активность, модель.

**FUNDAMENTALS OF THE DEVELOPMENT OF THE ACMEOLOGICAL
POSITION OF FUTURE TEACHERS PRIMARY CLASSES IN THE
PROCESS OF PEDAGOGICAL PRACTICE**

NURALIEV Mansur Ismatulloevich – lecturer at the Psychology Department of the Faculty of Pedagogy and Sports of Bokhtar State University Nasira Khusrava, Balkhi district, Navoi village Council, Suyunabad village. E-mail: mansur.n@mail.ru, phone: (+992) 908 90 00 80

The article examines the basics of the development of the acmeological position of future primary school teachers in the process of pedagogical practice, in connection with which the author notes that the development of the acmeological position often justifies the competitiveness of a teacher, the formation of his professional and social success. This process proceeds effectively if the future teacher develops the following professional and personal qualities: communication, assertiveness, activism, the ability to set clear goals for himself and others, the ability to combine himself with the work done, independence, personal responsibility, tolerance, social activity, mental fortitude, the need for self-development, principled and the consistent incompleteness of self-development, freedom, which is combined with responsibility.

It is also emphasized that the acmeological approach to teaching students, future teachers, is aimed not only at acquiring knowledge, but also at developing their personal potential, reaching the professional peak (acme). Existing university education programs often do not fully take into account this important component. To develop the students' acmeological position, a comprehensive strategy covering three main areas is needed, which can be significantly expanded and detailed.

Keywords: factor, acmeological position, teacher, elementary grade, pedagogical internship, development, upbringing, professional success, professional and personal qualities, skill, personal responsibility, social activity, model.

Таҷрибаомӯзии педагогӣ фосилаи байни назария ва амалияро баргараф намуда, донишҳои назариявиро ба асбобу олоти ҳалли масъалаҳои амалӣ табдил дода, фаъолнокии ҷамъиятӣ, муносибати масъулиятнокиро нисбат ба худ ва натиҷаҳои фаъолият инкифоз медиҳад. Баъди бозгашт аз таҷрибаомӯзӣ донишҷӯён дарк намудаанд, ки дар фаъолияти касбӣ натавонанд ҳаҷми донишҳо, балки дақиқӣ, системанокӣ, тағйирпазирӣ аҳамияти ҳалқунанда дорад. Омӯгорро на донишҳои ниҳоят зиёд, балки тезҳаракатӣ ва идорашавандагӣ, мутобиқшавии ҷандирӣ ба шароитҳои мактабӣ ба фаъолияти омӯзгорӣ раҳнамун месозад [5].

Таҷрибаомӯзии педагогӣ дар таносуб бо тайёру омода намудани донишҷӯён, аз як тараф, аҳамияти дониши онҳоро аз ҷиҳати шахсӣ зарур ва муҳим мегардонад, аз тарафи дигар, таҳлил – таркиб – таҳлили аз нав сохташаванда дар асоси бо иштироки субъектҳои раванди таълиму тарбия ва дар асоси амалҳои содиршаванда маҳоратҳо ва мотивҳои омӯзгорони оянда рӯй медиҳад.

Муҳаққиқ Абдуллина, О. А. таҷрибаомӯзии педагогиро ҳамчун шакли таълими касбӣ дар макотиби олии мешуморад, ки дар асоси донишҳои касбӣ ба вучуд омада, ба пойдевори назариявӣ таъя намуда, қонуниятҳои маърифати амалӣ ва принципҳои фаъолияти касбӣ маҳорати роҳҳои ташкилии онро таъмин менамояд [1].

Ҳангоми гузаронидани таҷрибаомӯзии педагогӣ дар мактабҳои олии педагогӣ баъзе камбудҳои мавҷуд аст, ки бевосита ба стандартҳои давлатӣ муносибат доранд ва беҳбудии назаррасро тақозо доранд. Бо вучуди ҳамаи ин, то ҳоло талабот байни татбиқи имкониятҳои таҷрибаомӯзии педагогӣ доир ба ташаккули инкишофи мавқеи акмеологӣ омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ ва набудани намунаву қолиби таҷрибаомӯзии педагогӣ дида намешавад.

Дар рафти таҳрези амсилаи таҷрибаомӯзии педагогӣ оид ба ташаккули мавқеи акмеологӣ мо ба сохтори амсила қисматҳои зеринро: мақсаддорӣ, ҷараённокӣ, назоратӣ ва баҳодиҳӣ дохил намудем. Амсила, инчунин аз рӯи принципҳои пайдарпайӣ ва муттасилии асос ва бунёд ёфтааст.

Мақсад – ташаккул ва рушди мавқеи акмеологӣ донишҷӯёни синфҳои ибтидоӣ дар мактаби олии.

Вазифаҳо:

1. Баланд бардоштани сифати тайёру омода намудани донишҷӯён – омӯзгорони оянда дар макотиби олии.

2. Ташаккули мавқеи акмеологӣ омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ.

3. Фароҳам овардани шароитҳои педагогӣ рушди мавқеи акмеологӣ омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ.

Дар ин қисмат муносибатҳои бунёдии концептуалӣ: акмеологӣ ва шахсиятӣ – фаъолнокӣ, ки моҳияти падидаи гуманистии таҳсилоти педагогӣ муосир ва муносибати босалоҳият ва ҳалли вазифаҳои касбиро дар ҷараёни таҷрибаомӯзии педагогӣ муайян мекунад, баррасӣ мегарданд.

Маъниву муҳтавои ин ҷараёнро марҳилаи амалӣ ташкил намуда, дар донишҷӯён ташаккул додани донишҳои зарурӣ доир ба фаъолияти касбии омӯзгорӣ, омодагӣ ба мотиватсияи мусбӣ роҷеъ ба фаъолияти педагогӣ, дастгирӣ намудани майлу хоҳиш ба касбии омӯзгорӣ, манфиатдорӣ барои аз худ кардани донишҳо, тамаркуз кардани диққат ба лаҳзаҳои проблемавӣ ташкил медиҳад.

Дар ин марҳила барномаи таҷрибаомӯзии педагогӣ дар асоси ҷузъҳои муттасил таҳия карда шуд, ки мазмуни он аз унсурҳои гностикӣ, лоихавӣ, ташкилотчигӣ иборат буд. Мазмуни мазкур тавассути унсурҳои маърифатӣ, иртиботӣ, эмотсионалӣ – арзишӣ ва мотиватсионӣ таҷрибаомӯзии педагогиро дар фаъолияти донишҷӯён амалӣ мегардонад.

Давраҳои татбиқи амсилаи ташаккули мавқеи акмеологӣ дар рафти таҷрибаомӯзии педагогӣ чунин мебошад: муқаддимаӣ (шиносшавӣ) – 1 – 2 дар доираи таҷрибаомӯзии ҷамъиятӣ амалӣ мегардад. Дар марҳилаи мазкур, асосан шароитҳои фароҳам оварда мешавад, ки дар муҳассилини синфҳои ибтидоӣ дар рафти таҷрибаомӯзии педагогӣ омодагӣ ба фаъолияти мустақилонаи касбӣ, муносибати мусбӣ ба фаъолияти омӯзгорӣ ташаккулу рушд меёбад.

Дар ин марҳила аз бар кардани донишҳои назариявӣ оид ба моҳияти худтатбиқкунӣ ва фаъолияти умумии педагогӣ муҳим аст. Давраи амалӣ ба татбиқи унсурҳои когнитивӣ, иртиботӣ, эмотсионалӣ – арзишмандӣ, рефлексивӣ – баҳодихӣ, мотиватсионии мавқеи акмеологӣ мувофиқ меояд, ки ба рӯшди сифатҳои касбӣ – шахсиятӣ ва маҳорати муаллимони оянда равона шудааст. Ин раванди таълимӣ аз ҳамкориҳои таълимӣ – педагогии донишҷӯ ва омӯзгор – донишҷӯ ва хонанда, байни донишҷӯён, ки ҳар кадоми онҳо аз фаъолнокии хеш хабар медиҳад, вобаста аст. Фаъолнокии донишҷӯён дар раванди таҳсил бо сатҳи баланди мотиватсия, талаботи бошууронаи аз худ кардани донишу маҳоратҳо тавсиф меёбад, аз ин рӯ, барои фаъолгардонии қори онҳо зарур аст шаклҳои махсуси ташкилӣ – фардӣ ва гурӯҳӣ (бозӣҳои таълимӣ, конференсияҳо, конкурсу мусобиқаҳо, муҳоҷисаҳо ва дигарон), ки қисми таркибии дастгирии психологӣ – педагогии донишҷӯ ба ҳисоб мераванд ва метавонанд ҳамчун шакл ва метод баромад намоянд, аз худ карда шавад.

Дар ин маврид ба воситаҳои махсуси супоришҳои шиноскунонда, вазифаҳои педагогӣ ва иҷрои машқҳои касбӣ, ки дар асоси онҳо мазмун ва лаҳзаҳои проблемавии раванди таълиму тарбия дар мактаб таъин мегардад, аҳамияти калон дода мешавад.

Дар марҳилаи амалӣ аз ҳисоби васеъ истифода бурдани силсилаҳои фанҳои психологӣ – педагогӣ, методӣ ва таҷрибаомӯзии педагогӣ татбиқи донишҳои назарӣ ва амалӣ таъмин гардида, сифатҳои касбию шахсӣ ва маҳоратҳои омӯзгорони оянда дар ҳалли вазифаҳои педагогӣ ташаккул ёфта, чараёни худтакмилдиҳӣ зимни доираи педагогии “акме” ба вучуд меояд.

Қисмати ниҳоеи амсилаи мазкурро назоратӣ, баҳодихӣ ташкил кард, ки аз атестатсияи сифати азхудкунии дониши ҳамгирии меъёрҳои ташаккули мавқеи акмеологӣ ва ташаккули маҳоратҳо доир ба ҳалли вазифаҳои касбӣ иборат мебошад. Ҳадафу муҳтавои он аз ташаккулу рушди мавқеи акмеологӣ омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ дар сатҳи “акме” –и хурд ба ҳисоб меравад.

Дар ин давра диққати асосӣ ба тамаркузи ҳолатҳои проблемавӣ, ки бо муҳимияту истифодаи маҳоратҳо барои комёбшавӣ ба фаъолияти касбӣ дода мешавад, алоқаманд буда, маҳоратҳои мувофиқи худбаҳодихӣ ташаккул ёфта, манфиатҳои шахсӣ ҳавасманд ва имконияту талаботи донишҷӯён такмил меёбад. Инҳо маҳоратҳоеанд, ки барои ҳалли вазифаҳои касбӣ ва сифатҳои муайянкунандаи мавқеи акмеологӣ мусоидат мекунанд ва дар ин маврид равиянокии аниқи рӯйоварии амалро таъмин месозанд. Рефлексия, ҳамчун раванди худмаърифатии субъективӣ ҳолатҳои ботинӣ, қисми муҳими таркибии ташкили таҷрибаомӯзии субъективӣ мебошад. Дар ин давра инкишофи бошиддати рефлексивӣ, худназораткунӣ ва худбаҳодихӣ ба вучуд меояд. Ин дар натиҷаи гузаронидани шаклҳои методҳо ва воситаҳои таълимӣ-тарбиявӣ ба даст меояд.

Самароникии ин марҳилаи амсила гузаронидани мониторинги ташаккули мавқеи акмеологӣ ба шумор меравад, ки дар ин чараён мо сатҳу дараҷаи онро муайян карда, инкишофи минбаъдашро онро пешгӯӣ намудем. Маҳорати мавқеи касбии акмеологӣ - ин раванду чараёни мураккаб ва серпахлу буда, дар ҳамаи давраҳои таҷрибаҳои педагогӣ қорҳои бонизомии ҳадафмандро талаб мекунад.

Дар шароити имрӯза масъалаи санҷишу баҳогузори мавқеи акмеологӣ донишҷӯёни синфҳои ибтидоӣ пурра ва кифоя мавриди омӯзишу таҳқиқот қарор нагирифтааст. Асосноккунии меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои ташаккул, инчунин усулҳои таҳлили дараҷаи рушди вай аз назари муҳаққиқон ғофил мондааст. Вале талабот ба сатҳи баланди он ишораву нишон дода шудаанд.

Муайяну равшан кардани сатҳи ташаккули мавқеи акмеологӣ касбии омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ бо назардошти меъёрҳо ва нишондиҳандаҳое, ки мо дар рафти таҳлили адабиётҳои илмӣ ба даст оварда будем, гузаронида шудаанд.

Қабл аз он, ки ба кушодани меъёрҳои ташаккули мавқеи акмеологӣ донишҷӯён шурӯъ намоем, лозим аст, ки аҳамияти натиҷа ва самарои меҳнати ҷамъиятӣ – педагогии омӯзгор, обуруи вайро дар соҳаи мушаххаси донишу фаъолият ба асос гирем. Аз ин лиҳоз, мумкин аст ба таври умумӣ меъёрҳоро ҳамчун донишҳои психологӣ – педагогии васеъ ва амиқе, ки барои ташаккули пойгоҳи қобили қабули қарорҳои касбӣ; дигаргунсозии донишҳо, маҳоратҳо ва малакаҳои мавҷуда дар роҳҳои амалисозии фаъолияти касбӣ; устувории ҳамкориҳои акмеологӣ; ҳамгирии тасаввуроти арзишӣ доир ба мавқеи акмеологӣ ва сатҳи назариявии донишҳои психологӣ – педагогӣ тасаввур кард.

Мо инчунин дараҷаву сатҳи ташаккули мавқеи акмеологии омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоиро аз рӯи нишондиҳандаҳо: паст – нишондиҳандаи ифодаи суст; миёна – ифодаи нокифоя; баланд – ифодаи равшан чудо намудем, ки дар марҳилаҳои минбаъдаи таҳқиқоти омӯзиши – таҷрибавӣ истифода бурда шуданд.

Имкониятҳои таҷрибаомӯзии педагогӣ дар ташаккулу рушди мутахассис ниҳоят бузург аст. Бо вучуди ин, то имрӯз баъзе масъалаҳо, мисли ба лоиҳа даровардани барномаи таҷрибаомӯзии педагогӣ, арзёбию баҳодиҳии фаъолияти донишҷӯён дар рафти таҷрибаомӯзии педагогӣ ва фароҳам овардани шароитҳои педагогӣ назару андешаи тоза, муносибатҳову таҳқиқоти ҷадидро тақозо доранд.

Азбаски рушди мавқеи акмеологиро мо чун ягонагии субъективӣ ва объективӣ, дохилӣ ва берунӣ, моҳият ва таъсир, имконпазирӣ ва зарурӣ муайян мекунем, пас дар доираи таҳқиқот мо шароитҳои педагогиро чун маҷмӯи омилҳои субъективӣ ва объективӣ баррасӣ менамоем. Татбиқи шароитҳои педагогӣ ба муаллими оянда имкон медиҳад, ки дар ҳалли гурӯҳи муайяни масъалаҳои педагогӣ гомҳои устувор гузоранд.

Маҷмӯи шароитҳои педагогии рушди мавқеи акмеологии муаллими оянда ба таври зайл муайян мегардад: яқум, бо моҳияти муносибатҳои концептуалӣ (бо қоидаҳои асосии онҳо, принципҳои базавӣ ва ҳоказо); дуюм, бо мазмуни мавқеи акмеологии шахсият. Бинобар ин, мо маҷмӯи шароитҳои педагогиро чунин чудо намудем: педагогӣ – амплификатсияи фанҳои сиклҳои психологӣ-педагогӣ, фанӣ-методӣ ва таҷрибаомӯзии педагогӣ; психологӣ-педагогӣ, ташкили майдони педагогии “акме”-и коллективӣ; мотиватсияи баланди муваффақият; саъю кӯшиши донишҷӯ ба ташкил додани сифатҳои шахсиятӣ ва маҳоратҳои касбӣ, ки дар натиҷаи истифодаи шаклҳо, методҳо, воситаҳо ва технологияҳои гуногуни таълим татбиқи худро меёбанд.

Яке аз шароитҳои, ки ба рушди мавқеи акмеологии муаллими оянда мусоидат менамояд, бунёди майдони педагогии “акме”-и коллективӣ мебошад. Дар ин ҷо дар бораи субъекти коллективии фаъолияти касбӣ (дастаи корӣ), ки дар марҳилаи касбии “акме”-и худ қарор дорад, сухан меравад. Чунончи дастаи корӣ донишҷӯёне мебошанд, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҷрибаомӯзии педагогиро мегузаранд (аз 2 то 5 нафар). Дастаи корӣ бо маҳоратҳои ҳамдигарро пуррасозанда (маҳорати қабули қарорҳо ва ҳал кардани проблемаҳо, ба роҳ мондани муносибат бо ашхоси дигар ва ҳоказо), ки барои бадастории мақсадҳои умумӣ заруранд, бо нияти ягона ва самаранокии баланд тавсиф меёбад. Дастаи корӣ чун майдони педагогии “акме”-и коллективӣ бо амали якҷояи босуръат ва маҳсулнокии баланд фарқ мекунанд.

Масъалаҳои, ки дастаҳои корӣ дар доираи раванди таълим ҳал мекунанд, ба фаъолияти даста таъсири калон расонида, ибтидои кори коллективиро дар амалҳои аъзоёни даста пурзӯр месозанд. Масъалаи ҳал кардани мушкилот ҳавасмандсозии аъзоёни дастаро пурзӯр сохта, ба худташқилдиҳии ниҳой оварда мерасонад. Ҳалли самарнок, мукофот, эътироф ва таърифу тавсифро ба бор меорад. Ҳавасмандҳои истифодашаванда мотиватсия ва қаноатмандии донишҷӯёнро баланд мегардонад, ки дар навбати худ, ба самаранокии амалии онҳо таъсир мерасонад.

Ба рушди майдони педагогии “акме”-и коллективӣ муҳити таълимӣ низ таъсир мерасонад. Дар он ба муттаҳидӣ, ба муваффақият ва дастовардҳои калони касбии омӯзгорон диққати асосӣ дода мешавад, мустақилиятнокӣ ва фаъолнокӣ якҷоя бо шаклҳои даставии меҳнат, ки ба рушди “акме”-и гурӯҳӣ ва самаранокии фаъолияти дастаи корӣ мусоидат менамояд, эътироф мегардад.

Маҳсулнокии фаъолияти дастаи корӣ бо иқтисоди эҷодӣ ва қобилияти худинкишофдиҳии ҳар як иштирокчӣ, бо дарки мавқеи худ дар муҳити таълимӣ, бо ҳисси масъулияти калони коллективӣ ва инфиродӣ алоқаи зич дорад.

Ҳамин тариқ, дастаи кориро чун субъекти фаъолияти муштаракӣ касбӣ, чун майдони “акме”-и коллективӣ, маҳорати ҳалли масъалаҳои касбиро бошад, чун ифодаи мушаххаси он баррасӣ кардан мумкин аст. Муваффақияти шахсияти рушдбанда аксаран аз қобилияти худтатбиқкунӣ, худмуҳимгардонӣ, худтақвильдиҳӣ, худинкишофдиҳӣ, ки пояи инҳо дар раванди тадриси муассисаи таълимӣ гузошта мешавад, вобастааст. Худташқилдиҳии касбӣ раванди бошуурона ва мақсаднокӣ баланд бардоштани сатҳи салоҳиятнокии касбии худ ва рушди сифатҳои муҳими касбӣ мувофиқи талаботи берунии иҷтимоӣ, бо шароитҳои фаъолияти касбӣ ва барномаи шахсии рушд мебошад [10].

Ба андешаи Қ.С. Абдурахимов [2], инсон низоми мақсаддор мебошад, яъне ӯ ба мақсади худсобикуни қувваҳои табиии худро сарф мекунад, аммо ин талабот на ҳамеша ба пуррагӣ қонеъ мегардад. Ба ин ҳисси номукаммалии шахс монеа гашта метавонад, агар ӯ дурудароз ҳис кунад, ки аз уҳдаи баргарафсозии мушкилоти ҳаёти намебарояд. Ва баръакс, талабот ба худтакмилдиҳӣ дар натиҷаи азсаргузаронии таҷрибаомӯзии мусбии баргарафсозии монеаҳо ва дар асоси хоҳиши такрори чунин таҷриба рушд меёбад. Илова бар ин, ҳисси қаноатмандӣ, ки бо баргарафсозии мушкилот ҳамроҳ мегардаду ба ҳисси қувваи шахсӣ табдил меёбад ва аз тарафи шахсият чун арзиши махсус азхуд мешавад, ба ташаккули мақсадноки талабот ба худтатбиқкунӣ дар сатҳи баландтар, яъне дар шахсият рушд додани аломатҳои акмеологӣ имкон медиҳад.

А. А. Бодалев вазифаҳои асосии акмеологияро аввалин шуда ба низом даровард: муайянсозии сифатҳои, ки дар марҳилаҳои гуногуни рушди шахсият бояд ташаккул ёбанд ва ба муваффақият оварда расонанд; таҳқиқи имкониятҳои шахсият дар омӯзиши таҷрибаомӯзии ҳаматарафа ва пешниҳоди он дар фаъолияти гуногун; омӯзиши дастовардҳои калон дар шароити кор дар коллектив; бунёди воситаҳои методӣ барои таҳқиқи “акме”-и инсон; таҳқиқи механизмҳо ва омилҳо, ки ба рушди шахсият таъсир мерасонанд ва монанди инҳо [4].

Барои муваффақияти фаъолияти эҷодии муаллими оянда ва бадастории акмеи ӯ натавонанд азхудкунии тамоми намудҳои рефлексия, балки рушди ҳамкориҳои муносиби онҳо низ муҳим аст. Барои он бо шарофати муҳити рефлексивӣ-инноватсионӣ хангоми таҷрибаомӯзии педагогӣ тавассути методҳои суръатноки хусусияти бозӣ ва саргармкунандадошта имкониятҳои рефлексивӣ-эҷодии донишҷӯ шароити мусоид фароҳам оварда мешавад.

Қисми иртиботии мавқеи акмеологии муаллими оянда ба рушди равандҳои перцептивӣ, таҳияи мазмуни умумӣ дар раванди фаъолияти муштарақ ва муошират зимни интиқоли иттилоот, ташкили стратегияҳои муносиби ҳамкориҳои донишҷӯён бо ҳамкурсон, бо муаллимон, бо хонандагон, бо маъмурияти МТМУ, эҳтироми худ ва дигарон, фароҳам овардани фазои мусоиди психологӣ, ташаккули услуби фаъолияти педагогӣ равона аст. Қарахт ва дамдуд набудан дар муошират қувваи қорӣ ва руҳияи инсонро хеле баланд мебардоранд, ба фатҳи қуллаҳои нав ва ноилгардӣ ба мақсадҳои гузошташуда имкон медиҳанд.

Рушди мавқеи акмеологӣ чун сифати шахсият ва сифати касбии мутахассиси оянда дар фазои МТОК, вақте ки ҳудогоҳии шахсӣ ва касбии донишҷӯ чараён мегирад, мегузарад. Дар натиҷаи он маҳоратҳои муҳими касбӣ, ки барои муаллим дар ҳалли масъалаҳои касбӣ заруранд, ташаккул меёбанд.

Н. М. Полетаева қайд мекунад, ки “муаллим ва хонанда дар ҳамкориҳои эҷодӣ қарор дошта, муваффақияти ҳамдигарро дар худтатбиқкунӣ, худтакмилдиҳии онҳо, дар рушди иқтидори маънавий-ахлоқии шахсияти ҳам хонанда ва ҳам муаллим таъмин менамояд” [9, с. 143].

Ҳоло таҷдиди таҳсилоти олии касбӣ чараён мегирад ва он аз тамоюли дарки “сифати нави касби педагогӣ, ки чун рушди ҷанбаи касбии оморасозии мутахассисон дар соҳаи маориф ба андозаи таҷдиди вазифаҳои онҳо фаҳмида мешавад, ҷудо нест” [6].

Вазифаи асосии муаллим кумак ба таълими хонанда буда, дар фароҳам овардани шароит тавассути фаъолияти педагогӣ барои зуҳури мустақилиятнокӣ, эҷодкорӣ, масъулияти хонанда дар раванди таълим ва ташаккули мотиватсияи таҳсилоти муттасил ифода меёбад.

Фароҳам овардани шароите, ки ба таълими хонанда кумак мерасонад, танҳо дар ҳолате имкон дорад, агар муаллим ба дарки тағйиротҳо дар асоси рефлексияи касбии педагогӣ, ки асоси худомӯзии ӯро ташкил медиҳад, омода бошад. Бинобар ин, функцияҳои муаллим, ки ба худамалигардонии рефлексия ва худомӯзӣ равонаанд, чун функцияи ҳамроҳшаванда дарк мегарданд.

Вазифаҳои фаъолияти касбии педагогӣ бо гурӯҳҳои асосии вазифаҳо, ки ба ташаккули салоҳиятнокии базавӣ (умумикасбӣ)-и муаллим нигаронида шудаанд ва барои марҳилаи муносири таҷдиди маълумот хеле муҳиманд, алоқаи ногустанӣ доранд [6].

Ташаккули низоми маҳоратҳо давра ба давра мегузарад. Дар ҳар як давра на гурӯҳҳои алоҳидаи маҳоратҳо, балки низоми сатҳу мундариҷаи гуногуни онҳо ташаккул меёбанд. Дар давраи ибтидоӣ тамоми донишҷӯён ба омӯзиши шахсияти мактаббача, шинос кардани онҳо бо номгӯи маҳоратҳои касбӣ ва баровардани қарордод ба азхудкунии ин маҳоратҳо машғуланд. Дар давраи асосӣ донишҷӯён донишҳои бунёдиро, ки асоси назариявии маҳорату малакаҳои

умуниверситетӣ мебошанд, аз худ мекунад, аз низоми маҳоратҳо дар раванди машғулиятҳои таълимӣ ва таҷрибаомӯзии муттасили педагогӣ амалан истифода мебаранд. Дар давраи ниҳой ҷамъбастанӣ, банаҳмоддорӣ, мустаҳкамкунӣ ва амиқсозии маҳорату малакаҳои умумипедогогӣ дар раванди машғулиятҳо ва таҷрибаомӯзии педагогӣ рӯй медиҳад. Ташаккули ин ниҳод ба дарки аниқи мақсадҳо, вазифаҳо, мазмун, тарзҳо ва усулҳои фаъолияти педагогӣ асос ёфтааст. Ба ташкили ин раванд ҳам таҷрибаомӯзии тодонишгоҳии фаъолият ва ҳам таҷрибаомӯзии баъдидонишгоҳӣ таъсир мерасонад [1].

А. Н. Мордкович низ чунин меҳисобад, ки МТОК омӯзгори кордонро ба пуррагӣ тайёр карда наметавонад, аммо барои ба итмом расонидани ташаккули омӯзгори мохир дар фаъолияти ояндаи педагогӣ заминаҳои зарурӣ бояд муҳайё созад. Табиист, ки ин захираҳои асосии маҳорати касбӣ меноманд” [7, с. 26-27].

И. Ф. Хорламов дар кордонии касбии омӯзгорӣ зинаи ибтидоиро, ки базавӣ мебошад, ҷудо мекунад. Зери ин маҳорати педагогӣ аз худкунии қонунҳои низоми маҳорату малакаҳои муҳимтарини таълимӣ ва тарбиявӣ аз тарафи муаллим фаҳмида мешавад ва он ба омодагии назариявӣ ва амалие таъсир мерасонад, ки дар муассасаҳои таълимӣ таъмин мегардад ва дар МТМУ таҷрибаҳои худро идома медиҳад [11].

Рушди мавқеи акмеологӣ аксаран рақобатпазирии омӯзгор, ташаккули муваффақияти касбӣ ва иҷтимоии ӯро асоснок менамояд [3]. Ин раванд дар ҳолате самаранок ҷараён мегардад, ки дар муаллими оянда сифатҳои зерини касбӣ-шахсиятӣ ташаккул меёбанд: иртиботӣ, асертивӣ, фаъолнокӣ, маҳорати дар назди худ ва дигарон гузоштани мақсадҳои аниқ, маҳорати тавҳам соختани худ бо қори иҷрошаванда, мустақилиятнокӣ, масъулияти шахсӣ, таҳаммулпазирӣ, фаъолнокии иҷтимоӣ, устувории руҳӣ, талабот ба худинкишофдиҳӣ, нотамомии принципаӣ ва муттасили худсозандагӣ, озодӣ, ки ба масъулият ҳамроҳ мегардад.

Соҳтори сифатҳои муҳими касбӣ бояд ба соҳтори шахсият мувофиқ бошад. Аз рӯи амсилаи ҷорсатҳаи соҳтори таҳаррукии функционалии шахсияти К. К. Платонов [8], ба ҳар як зерсоҳтори амсила (хусусиятҳои биопсихикӣ, функцияҳои психикӣ, таҷриба ва самтнокӣ) гурӯҳи муайяни сифатҳои муҳими касбӣ мувофиқ аст. Барои омӯзгорони оянда аз ҳама муҳим сифатҳои мебошанд, ки ба зерсоҳторҳои самтнокӣ ва таҷрибаомӯзии шахсият, ки дар таълиму тарбия рушд меёбанд, мувофиқанд.

Иртибот чун қобилияти муқаррарсозӣ ва нигоҳдории алоқаҳои зарурӣ бо субъектҳои дигари раванди педагогӣ инҳоро дар назар дорад: аз ҷиҳати психологӣ дуруст ва асоснок муошират кардан; нигоҳ доштани муошират ва ҳавасманд гардонидани фаъолнокии хонанда; дуруст муайян кардани “нуқта” тамомшавии муошират; пешгӯӣ намудани роҳҳои имконпазирӣ рушди вазъи иртиботӣ, ки дар он муошират ҷараён мегардад ва ғайра. Иртибот ба муқаррарсозӣ ва нигоҳдории робитаи эмотсионалӣ ва қонунӣ, муоширати беихтиёрӣ, шундану фаҳмидани шароити муошират барои ҳамкорӣ бо ӯ, ба интиҳоби услуби шахсии фаъолияти педагогӣ имкон медиҳад.

Гуфтаҳои болоро ҷамъбаст ва ба таҳқиқоти Н. М. Полетаева таъсир карда, мо меёронҳои ҳамгироии ташаккулёбандагии мавқеи акмеологӣ муаллими ояндаро ҷудо мекунем: худомӯзӣ, сифатҳои касбӣ – шахсиятӣ, мавқеи бартаридошта, услуби фаъолияти педагогӣ, саъю кӯшиш барои бадастории муваффақиятҳо, эҳтироми худ ва дигарон, ки қисмҳои таркибии мавқеи акмеологӣ мебошанд.

Рушди мавқеи акмеологиро омӯхта, мо қайд мекунем, ки рушд аз рӯи динамика аз сатҳи хурдтарини мураккабияти ҳалли масъалаҳои касбӣ (дар курси 4) то сатҳи мураккабтарини баъдина (дар курси 5) рӯй медиҳад. Дар курсҳои болоӣ таҷрибаомӯзии педагогиро бо мазмуни нав ғайри гардонидани, ба мазмуни “кӯҳна”, ки дар курсҳои қаблӣ аз худ шудааст, бармегардем. Донишҳои илмӣ, ки қаблан ҷамъоварӣ ва таҳлил карда шудаанд, баъдан ғайри гардонидани мешаванд. Маҳз ҳамин тавр омодагии ба давраи баъдинаи рушд мусоидат мекунад.

Рақиби акмеологӣ ба таълими донишҷӯён, омӯзгорони оянда, на танҳо ба аз худкунии дониш, балки ба рушди иқтисодии шахсии онҳо, расидан ба қуллай касбӣ (акме) низ диққат медиҳад. Амсилаҳои мавҷудаи таҳсилоти донишгоҳӣ аксар вақт ин ҷузъи муҳимро пурра ба назар намегиранд. Барои рушди мавқеи акмеологӣ донишҷӯён стратегияи мукамал лозим аст, ки се самти асосиро дар бар мегирад, метавонанд ба таври назаррас васеъ ва муфассал карда шаванд.

Самти аввал тафтиши вазифаҳои таҳсилоти донишгоҳӣ. Бояд диққати худро аз дониши назариявии абстрактӣ ба омӯзиши амалии ба принципҳои акмеология асосефта иваз кард. Ин маънои таҳияи барномаҳои таълимӣ ва курсҳои дорад, ки ба рушди салоҳиятҳои мушаххаси

касбии омӯзгорони оянда нигаронида шудаанд. Масалан, ба ҷои омӯзиши оддии назарияи муоширати педагогӣ, донишҷӯен бояд дар бозихои нақшбозӣ иштирок кунанд, ки вазъиятҳои мураккаби синфро тақлид мекунанд, малакаҳои муоширати самаранок, идоракунии низоъҳо ва ҳамкориҳои мусбатро бо донишҷӯен амалӣ мекунанд. Инчунин ҷорӣ намудани усулҳои инъикоси худ ва таҳлили амалияи педагогии худ дар марҳилаҳои аввали таълим унсурҳои муҳим хоҳад буд. Ин ба донишҷӯен кӯмак мекунад, ки ҷиҳатҳои қавӣ ва заифии худро дарк кунанд, самтҳои рушди минбаъдиро муайян кунанд ва стратегияҳои таълимии худро танзим кунанд.

Самти дуюм тақвияти омодагии амалӣ. Ин на танҳо илова кардани лексияҳо ва семинарҳо, балки фароҳам овардани муҳити инноватсионии таълимиро дар назар дорад. Тренингҳои махсусгардонидашуда ва дарсҳои маҳорат бояд ба таври васеъ ҷорӣ карда шаванд, ки ба рушди хусусиятҳои мушаххаси акмеологӣ равона карда шудаанд: эҷодкорӣ, худташкилӣ, малакаҳои коммуникатсионӣ, қобилияти худшиносӣ ва ҳамдардӣ. Гузаронидани конференсҳо ва симпозиумҳо бо иштироки омӯзгорони ботаҷриба ба донишҷӯен имкон медиҳад, ки бо таҷрибаи пешқадам ва равишҳои гуногуни педагогӣ шинос шаванд.

Самти сеюм муносибозии таҷрибаи педагогӣ. Ин на танҳо шаклҳои анъанавии таҷрибаомӯзӣ, балки равишҳои инноватсиониро низ дар бар мегирад. Масалан, таҷрибаомӯзиро дар мактабҳо бо равишҳои гуногуни методӣ ташкил кардан мумкин аст, ки ба донишҷӯен имкон медиҳад, ки таҷрибаи васеътар ба даст оранд. Ҷанбаи муҳим ин фикри мулоҳизаҳои мунтазами мураббӣ ва қобилияти таҳлили фаъолияти онҳо бо истифода аз усулҳои муосири арзбӣ мебошад. Татбиқи шаклҳои фосолавии амалияи педагогӣ, ба монанди пешбурди дарсҳои онлайн ё таҳияи захираҳои таълимӣ, инчунин ба тавсеаи таҷриба ва рушди салоҳиятҳои зарурӣ мусоидат мекунад. Диққати махсус бояд ба фароҳам овардани фазаи дастгирии мутақобила ва ҳавасмандгардонии байни донишҷӯен дода шавад, ки ба омӯзиш ва рушди самаранок мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, татбиқи ин самтҳо муносибати системавӣ ва сармоягузориҳои назаррасро дар рушди инфрасохтори таълимӣ ва омода кардани ҳаёти омӯзгорон талаб мекунад. Аммо натиҷа ин аст, ки омӯзгорони баланддараҷа омодаанд дар муҳити муосири таълимӣ самаранок кор кунанд ва ба акме-и касбии худ ноил шаванд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллина, О. А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования : для педагогических специальных высших учебных заведений / О. А. Абдуллина.* — М. : Просвещение, 1990. — 141с.
2. Абдурахимов, Қ. С. *Муқаддимаи ихтисоси омӯзгорӣ: Воситаи таълимӣ [Матн] / Қ.С. Абдурахимов – Қўрғонтеппа: «Матбаа», 2016. – 207 с.*
3. Бегидова, С. Н. *Акмеологическая направленность личности специалиста по физической культуре и спорту / С. Н. Бегидова, С. А. Хазова // Педагогическое образование и наука. — 2008. — № 8. — С. 14—19.*
4. Бодалев, А. А. *Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев.* — М. : Флинта: Наука, 1998.-165 с.
5. Занина, Л. В. *Основы педагогического мастерства / Л. В. Занина, Н. П. Меньшикова.* - Ростов н/Д : Феникс, 2003. — 288 с.
6. *Компетентностная модель современного педагога : учебно-методическое пособие / О. В. Акулова [и др.]. - СПб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2007.-158 с.*
7. Мордкович, А. Г. *Профессионально-педагогическая направленность специальной подготовки учителя математики в педагогическом институте: автореферат дис. ...д-ра пед.наук / А. Г. Мордкович.* — М., 1986. - 36 с.
8. Платонов, К. К. *Краткий словарь системы психологических понятий: учебное пособие для учебных заведений профессионально-технического образования / К. К. Платонов.* - М.: Высшая школа, 1984. - 174 с.
9. Полетаева, Н. М. *Педагогика и здоровье : учебно-методические пособие / Н. М. Полетаева: - СПб. : ЛОИРО, 2004. - 165 с.*
10. *Психология и педагогика : учебное пособие / под ред. К. А. Абульхановой, Н. В. Васиной, В. А. Сластенина.* — М. : Совершенство, 1998.-320 с.
11. Харламов, И. Ф. *О педагогическом мастерстве, творчестве и новаторстве/И. Ф. Харламов//Педагогика.-1992.-№ 7-8.-С. 11-15.*

ПАЁМИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН

ПРОЕКТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА ШКОЛЬНИКА

КОЖАХМЕТОВ Николай – соискатель Института развития образования им. А. Джемми Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **тел.:** +7 777 624 89 48

В статье рассматривается проектная деятельность как средство формирования социального интеллекта школьника, значение социального интеллекта в условиях современного общества и его роль в образовательном процессе. Автор акцентирует внимание на необходимости развития у школьников ключевых социальных навыков, таких как сотрудничество, эмпатия, критическое мышление и навыки коммуникации, которые способствуют успешной адаптации в обществе и профессиональной жизни. Особое внимание уделено проектной деятельности как эффективному инструменту для формирования социального интеллекта.

Проектная деятельность рассматривается как способ интеграции академических знаний и социальных компетенций через групповую работу, коллективное решение задач и участие в практических проектах. В статье приводятся примеры педагогических исследований и конкретных проектов, подтверждающих эффективность данного метода. Автор подчеркивает, что проектный подход способствует развитию таких качеств, как ответственность, самоуправление, лидерство, а также коммуникативных и организационных навыков.

Статья предназначена для педагогов, методистов и исследователей, интересующихся внедрением инновационных методов обучения и развитием у учащихся ключевых компетенций, необходимых для успешной социализации в современном мире.

Ключевые слова: социальный интеллект, проектная деятельность, групповая работа, навыки сотрудничества, критическое мышление, эмоциональный интеллект, коммуникативные навыки, коллективное обучение.

ФАЪОЛИЯТИ ЛОИҲАВӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАШАККУЛИ ЗЕҲНИ ИҶТИМОИИ МАКТАББАЧА

КОЖАХМЕТОВ Николай – унвонҷӯи Пажӯҳишигоҳи рушди маориф ба номи А. Қомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А.Адхамов, 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **тел.:** +7 777 624 89 48

Дар мақола фаъолияти лоиҳавӣ ҳамчун воситаи ташаккули зеҳни иҷтимоии хонандагон, аҳамияти зеҳни иҷтимоӣ дар шароити муосир ва нақши он дар раванди таълим баррасӣ карда мешавад. Муаллиф ба зарурати рушди малакаҳои калидии иҷтимоӣ дар мактаббачагон, ки ҳамкорӣ, эмпатия, тафаккури интиқодӣ ва малакаҳои муоширатиро дар бар мегиранд, ишора намуда, таъкид мекунад, ки ин малакаҳо дар мутобиқ шудан ба ҷомеа ва ҳаёти касбӣ кумак мерасонанд. Таваҷҷуҳи махсус бештар ба фаъолияти лоиҳавӣ ҳамчун воситаи самарабахш барои ташаккули зеҳни иҷтимоӣ дода шудааст.

Фаъолияти лоиҳавӣ ҳамчун воситаи ҳамгиройии донишҳои академӣ ва қобилиятҳои иҷтимоӣ тавассути кор дар гурӯҳ, ҳалли ҳамҷояи масъалаҳо ва ширкат дар лоиҳаҳои амалӣ баррасӣ мешавад. Дар мақола намунаҳои таҳқиқоти педагогӣ ва лоиҳаҳои мушаххас, ки самарабахшии ин методро тасдиқ мекунанд, оварда шудаанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки методи лоиҳавӣ ба рушди сифатҳои инсонӣ, чун масъулият, худидоракунии, роҳбарӣ ва инчунин малакаҳои муоширатӣ ва ташкилотчиғӣ кумак мерасонад.

Мақола барои омӯзгорон, мушовирони раёсату шӯъбаҳои маориф ва муҳаққиқон, ки ба татбиқи таҳқиқи усулҳои инноватсионӣ дар таълим ва рушди малакаҳои калидии шогирдон машғуланд, пешбинӣ шудааст.

Важҳои калидӣ: зеҳни иҷтимоӣ, фаъолияти лоиҳавӣ, кор дар гурӯҳ, малакаҳои ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ, зеҳни эмотсионалӣ, малакаҳои муоширатӣ, таълими коллективӣ.

PROJECT ACTIVITY AS A MEANS OF FORMING SOCIAL INTELLIGENCE IN SCHOOL STUDENTS

KOZHAKHMETOV Nikolay – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** ns.kozhakhmetov@gmail.com, **phone:** +7 777 624 89 48

The article Project Activity as a Means of Forming Social Intelligence in School Students examines the significance of social intelligence in the context of modern society and its role in the educational process. The author emphasizes the necessity of developing key social skills in school students, such as collaboration, empathy, critical thinking, and communication skills, which contribute to successful adaptation in society and professional life. Special attention is given to project activities as an effective tool for forming social intelligence.

Project activity is considered a way to integrate academic knowledge and social competencies through group work, collective problem-solving, and participation in practical projects. The article provides examples of pedagogical research and specific projects that confirm the effectiveness of this method. The author highlights that the project-based approach fosters the development of qualities such as responsibility, self-management, leadership, as well as communication and organizational skills.

The article is intended for educators, methodologists, and researchers interested in implementing innovative teaching methods and developing key competencies in students that are necessary for successful socialization in the modern world.

Keywords: social intelligence, project activity, group work, collaboration skills, critical thinking, emotional intelligence, communication skills, collective learning.

Современное образование стоит перед необходимостью подготовки учащихся не только с точки зрения академических знаний, но и в контексте развития личностных и социальных компетенций, которые являются основой успешной жизни в обществе. В условиях глобализации, цифровизации и быстрого изменения социальной реальности, школьникам необходимо развивать навыки, связанные с эффективным взаимодействием с окружающими, разрешением конфликтов, лидерством, эмпатией и сотрудничеством. Перечисленные навыки, составляющие основу социального интеллекта, играют решающую роль в социальной адаптации школьников. Социальный интеллект включает в себя способности к пониманию и анализу социальных ситуаций, адекватному реагированию на эмоциональные проявления других людей, а также успешному взаимодействию в группах. В условиях современного общества, где коммуникация и коллективная работа становятся основными требованиями во многих сферах жизни, развитие этих навыков у школьников приобретает особую значимость. В связи с этим формирование социального интеллекта должно стать неотъемлемой частью образовательного процесса.

Проектная деятельность в школьном обучении является важным инструментом для развития социального интеллекта, так как она предоставляет учащимся возможность работать в группах, взаимодействовать с разными людьми, решать общие задачи и справляться с конфликтами. В ходе выполнения проектов школьники учат друг друга, обмениваются знаниями и трудятся над достижением общих целей, что способствует не только академическим успехам, но и развитию ключевых социальных навыков, таких, как умение работать в команде, принимать совместные решения, управлять временем и эффективно вести переговоры в условиях неопределенности. Проектная деятельность, таким образом, играет важную роль в формировании эмоциональной осведомленности и способности к коллективным действиям, что является основой социального интеллекта. Педагогические исследования, такие как работы И.А. Зимней [3], П.Я. Гальперина [1] и других ученых, показывают, что проектный метод активизирует процесс развития этих навыков, превращая его в мощный инструмент для формирования социального интеллекта учащихся. На основе проектной деятельности школьники не только осваивают предметные знания, но и приобретают навыки, необходимые для успешного взаимодействия в коллективе и принятия решений в условиях неопределенности. Важность проектного подхода для развития социальных навыков подтверждают и таджикские исследователи. Так, И.М. Ходжиев

отмечает, что «проектный метод обучения способствует не только расширению знаний, но и улучшению межличностных отношений среди учащихся» [5], что подчеркивает важность применения проектной деятельности как средства формирования не только академических, но и социальных компетенций учащихся.

В традиционном образовании часто преобладает ориентация на академические знания и индивидуальные достижения, в то время как социальные навыки и эмоциональное развитие остаются на втором плане. Однако в современном образовательном процессе важно не только дать ученику знания, но и научить его правильно взаимодействовать с окружающими, понимать их чувства и потребности. В этом контексте проектная деятельность становится особенно актуальной, так как она помогает интегрировать социальные и академические компоненты обучения. Социальный интеллект становится важным требованием в социальной и профессиональной жизни. Современный рынок труда требует от сотрудников не только высоких профессиональных знаний, но и умения работать в команде, разбираться в межличностных отношениях и эффективно взаимодействовать в разнообразных социальных контекстах. Этот тренд делает актуальным внедрение проектной деятельности в школьное образование как средства подготовки учащихся к успешной профессиональной и социальной жизни [6].

Таким образом, тема «Проектная деятельность как средство формирования социального интеллекта школьников» является актуальной в условиях современной образовательной среды. Проектная деятельность представляет собой эффективный инструмент для формирования у школьников ключевых социальных навыков, необходимых для успешной социализации и адаптации в сложном и многогранном современном мире.

Современная образовательная система все чаще обращается к проектной деятельности как к эффективному средству формирования не только знаний, но и ключевых компетенций, необходимых школьникам для успешной социализации. В отличие от традиционных методов, ориентированных преимущественно на передачу информации, проектный подход активизирует учебный процесс, вовлекая учащихся в создание и применение знаний, делая обучение более практико-ориентированным, интерактивным и значимым для школьников. Такой подход способствует не только усвоению учебного материала, но и развитию навыков, которые необходимы в реальной жизни: критического мышления, самостоятельности, коммуникации и сотрудничества. Кроме того, проектная деятельность учит учащихся решать практические задачи и адаптироваться к изменяющимся условиям, что особенно важно в стремительно меняющемся мире.

Проектная деятельность способствует развитию критического мышления, поскольку она требует от учащихся не только получения и переработки информации, но и осознания ее значимости, анализа и оценки. Школьники сталкиваются с реальными проблемами и задачами, которые требуют нестандартных решений, что в свою очередь развивает их способность к критическому восприятию окружающего мира. В проекте, посвященном исследованию экологических проблем региона, учащиеся могут провести анализ влияния человеческой деятельности на окружающую среду, выбрать методы решения проблемы и предложить конкретные меры по улучшению ситуации. Этот процесс требует от школьников способности критически оценивать различные источники информации, а также осознавать последствия принятия тех или иных решений. И.А. Зимняя, одна из ведущих теоретиков педагогики, подчеркивает, что «проектная деятельность способствует развитию не только познавательной активности, но и критического осмысления, поскольку она требует от учащихся принимать осознанные решения на основе глубокого анализа» [3].

Работа в рамках проектной деятельности создает уникальные условия для развития у школьников навыков взаимодействия и сотрудничества. Выполняя проекты в группах, учащиеся осваивают умение эффективно работать в команде, договариваться, распределять обязанности и находить компромиссные решения. Данные процессы становятся основой для формирования социального интеллекта, так как требуют не только рационального мышления, но и эмоциональной вовлеченности. Например, при организации школьного мероприятия школьники делят между собой роли: одни отвечают за рекламу, другие за оформление, третьи за подготовку материалов. В такой работе они учатся согласовывать действия, слушать и учитывать мнения других участников. Возникающие проблемы или разногласия становятся ценным опытом по их разрешению, что помогает учащимся воспринимать различные точки зрения и находить пути к единому решению. Как отмечает В.В. Давыдов, «проектная

деятельность представляет собой особую форму коллективного творчества, которая способствует развитию способности к взаимодействию, решению совместных задач и эмоциональному восприятию действий других» [2]. Данный подход подчеркивает важность работы в команде как способа развития ключевых социальных навыков, необходимых для успешной социализации.

Проектная деятельность предоставляет широкие возможности для развития коммуникативных навыков школьников, охватывая разнообразные формы взаимодействия – от обсуждения идей внутри команды до публичного представления результатов работы. Этот подход учит учащихся ясно и убедительно выражать свои мысли, аргументировать позицию, вести конструктивные дискуссии и взаимодействовать с различными аудиториями. Коммуникативные навыки, формируемые в процессе проектной деятельности, становятся важной основой для их личностного и профессионального роста. Например, при создании презентации или написании отчета учащиеся осваивают умение логически структурировать информацию, подбирать аргументы и оформлять материал так, чтобы он был понятен и интересен для аудитории. Подготовка и проведение публичных выступлений, будь то перед классом, учителями или внешними экспертами, формирует уверенность в себе и способность эффективно взаимодействовать с окружающими, что особенно важно в условиях современного мира, где умение донести свою точку зрения и наладить коммуникацию является одним из ключевых факторов успеха. Кроме того, участие в обсуждениях внутри группы помогает школьникам развивать навыки активного слушания, умение задавать вопросы, уточнять информацию и высказывать замечания в конструктивной форме. Такие взаимодействия способствуют формированию навыков эмоционального интеллекта, учат работать с разными мнениями и находить компромиссы. Так, например, школьный проект, посвященный созданию экологической кампании, требует от учащихся не только совместной работы, но и презентации своих идей перед широкой аудиторией, включая одноклассников, родителей или представителей местного сообщества. В процессе работы школьники учатся объяснять сложные экологические концепции простым языком, аргументировать необходимость предложенных мер и убеждать слушателей в важности их реализации. Как отмечает П.Я. Гальперин, «проектная деятельность в первую очередь направлена на развитие навыков коммуникации, поскольку она предполагает взаимодействие учащихся друг с другом и с внешней аудиторией» [1]. Эта мысль подчеркивает важность проектной работы как способа подготовки школьников к успешной коммуникации в различных сферах их будущей жизни. Проектная деятельность создает уникальную среду, в которой учащиеся одновременно развивают академические и социальные навыки. Они учатся говорить уверенно и убедительно, сотрудничать и вести переговоры, что формирует у них не только способность эффективно общаться, но и уверенность в себе, столь важную для успешной реализации в обществе.

Формирование навыков самоуправления, планирования и ответственности является одной из важнейших задач современного образования, и проектная деятельность играет в этом процессе центральную роль. В отличие от традиционных форм обучения, проектный метод позволяет учащимся взять на себя ответственность за весь цикл работы: от постановки цели до презентации конечного результата. Такой подход способствует развитию у школьников самостоятельности, дисциплины и умения достигать поставленных целей. В проекте, посвященном изучению социальных проблем, например, анализу уровня экологической грамотности жителей города, школьники могут: а) самостоятельно разработать план исследования; б) проводить анкетирование, собирать данные и систематизировать их; в) выполнить анализ информации и подготовить презентацию. Сам процесс требует от учащихся умения организовать свою работу, оценить ее качество и исправить ошибки, если это необходимо, при этом они осознают, что успех всего проекта зависит от их личной ответственности и самоорганизации.

Другой пример: Организация школьной акции. Проект по подготовке благотворительной акции в школе может включать: а) разработку концепции мероприятия; б) распределение ролей в команде (например, ответственные за рекламу, сбор средств и отчетность); в) контроль выполнения задач в установленные сроки. Такая деятельность учит школьников эффективно управлять временем, взаимодействовать с командой и принимать самостоятельные решения в нестандартных ситуациях. М.М. Махмутов в своей работе «Проектная деятельность и ее роль в современном образовании» отмечал: «Учащиеся приобретают важнейшие навыки самоуправления, что способствует развитию их внутренней

дисциплины и ответственности» [4]. Данный подход позволяет не только развивать академические знания, но и формировать качества, необходимые в повседневной жизни и будущем профессиональном пути.

В процессе проектной работы школьники учатся:

- ставить цели и планировать шаги их достижения;
- самостоятельно контролировать ход своей деятельности и корректировать действия;
- организовывать работу в условиях ограниченного времени;
- анализировать результаты и извлекать уроки из допущенных ошибок.

Навыки, приобретенные через проектную деятельность, становятся основой для формирования личной ответственности, внутренней дисциплины и уверенности в себе. Умение планировать и выполнять задачи помогает школьникам не только в учебе, но и в жизни, где самоорганизация и ответственность играют ключевую роль. Таким образом, проектная деятельность не только делает образовательный процесс более насыщенным и практическим, но и готовит школьников к реальной жизни, формируя у них необходимые для успешной социализации и самореализации качества.

Проектная деятельность занимает важное место в образовательном процессе, так как она направлена не только на передачу знаний, но и на развитие ключевых социальных компетенций, которые помогают учащимся стать полноценными и успешными членами общества. В процессе выполнения проектов школьники развивают такие качества, как критическое мышление, навыки сотрудничества, эффективная коммуникация и способность к самоуправлению. Эти качества особенно важны в условиях постоянно изменяющегося мира, где от человека требуется гибкость, инициативность и умение взаимодействовать с окружающими. Проектный метод ориентирован на решение конкретных задач через практическую деятельность, что делает обучение более осмысленным и мотивирующим для школьников. Они становятся активными участниками образовательного процесса, где главной целью становится не только получение знаний, но и их применение на практике. Как отмечает И.А. Зимняя, «проектная деятельность – это способ формирования у учащихся метакомпетенций, которые включают способность мыслить критически, решать проблемы и работать в команде» [3].

В рамках экологического проекта школьники могут провести исследование уровня загрязнения воздуха в своем городе. Для этого они:

- собирают данные о состоянии экологии (замеры, интервью с экспертами, анализ публикаций);
- разрабатывают рекомендации по улучшению экологической ситуации;
- представляют результаты в виде отчета и презентации.

В ходе этой работы учащиеся учатся сотрудничать, распределять обязанности и эффективно общаться для достижения общей цели. Этот опыт способствует развитию не только академических знаний, но и навыков работы в команде.

В проекте по организации благотворительного концерта школьники сталкиваются с реальными задачами, требующими совместной работы: от подготовки программы до привлечения спонсоров и продвижения мероприятия. Здесь каждый участник учится взаимодействовать с командой, брать на себя ответственность за отдельные аспекты проекта и вносить вклад в общий результат. Как подчеркивал П.Я. Гальперин, «участие в проектной деятельности способствует развитию навыков взаимодействия и осознания значимости личного вклада в общую работу» [1]. Проектная деятельность активно способствует развитию социального интеллекта. Учащиеся учатся распознавать эмоции других людей, понимать их мотивы и строить эффективное взаимодействие. В процессе работы над проектами школьники развивают:

- эмпатию – умение учитывать точки зрения других участников;
- коммуникацию – навыки ведения переговоров, аргументации и презентации;
- навыки разрешения конфликтов – способность находить компромиссы и преодолевать разногласия.

В.В. Давыдов отмечал, что «проектная деятельность создает уникальные условия для формирования способности к взаимодействию и развитию эмоциональной сферы, что является основой для социального интеллекта» [3].

Благодаря проектной деятельности школьники осваивают навыки, которые будут востребованы не только в учебе, но и в профессиональной жизни. Они учатся планировать,

распределять время и ресурсы, а также анализировать результаты своей работы. Эти умения помогают учащимся успешно адаптироваться к взрослой жизни и быть конкурентоспособными на рынке труда.

Таким образом, проектная деятельность является мощным инструментом для всестороннего развития школьников, объединяя академические знания с практическими умениями и личностными качествами. Ее внедрение в образовательный процесс способствует подготовке учащихся к успешной жизни в условиях современной динамичной реальности.

Современное образование сталкивается с вызовами, связанными с подготовкой учащихся не только к академическим успехам, но и к полноценной жизни в социуме, где ключевыми становятся навыки межличностного взаимодействия, критического мышления, сотрудничества и адаптации. Проектная деятельность выступает как универсальный инструмент, способный одновременно развивать академические и социальные компетенции, делая процесс обучения более целостным и практически ориентированным. Проектная деятельность способствует формированию социального интеллекта через:

1. Развитие навыков взаимодействия и сотрудничества. Работа в группе, распределение ролей, совместное решение задач учат школьников конструктивному взаимодействию, слушанию, принятию решений и разрешению конфликтов, что, в итоге, способствует формированию эмпатии, толерантности и лидерских качеств.

2. Укрепление коммуникативных навыков. Обсуждения идей, аргументация своей позиции, представление результатов перед различными аудиториями способствуют уверенному общению и убеждению. Полученные навыки становятся важной основой для профессионального и социального успеха.

3. Развитие критического мышления. В рамках проектной деятельности учащиеся сталкиваются с реальными проблемами, что требует анализа, поиска нестандартных решений и оценки информации, что помогает вырабатывать способность видеть взаимосвязи и предлагать обоснованные решения.

4. Формирование самоуправления и ответственности. Проекты требуют от школьников умения планировать, организовывать работу, принимать решения в условиях неопределенности и нести ответственность за результаты. Такой опыт способствует развитию самостоятельности, дисциплины и умения работать в ограниченных временных рамках.

5. Интеграцию теоретических знаний с практическими задачами. Школьники не просто усваивают учебный материал, но и применяют его в реальной жизни, что повышает мотивацию и делает процесс обучения более осмысленным.

Кроме того, проектная деятельность способствует устранению традиционного разрыва между академическими знаниями и социальным развитием учащихся. Она формирует ключевые компетенции, востребованные на современном рынке труда: способность к командной работе, гибкость мышления, инициативность и эмоциональный интеллект.

Рекомендации:

1. Интеграция проектной деятельности в образовательные программы должна стать неотъемлемой частью учебного процесса. Учителям важно получать методическую поддержку для внедрения таких методов обучения.

2. Создание разнообразных проектов, от экологических до социальных, позволит охватить широкий спектр умений и интересов школьников.

3. Акцент на развитие социальной компетентности через проектную деятельность поможет подготовить школьников к жизни в глобальном обществе, где навыки коммуникации, эмпатии и командной работы становятся критически важными.

Таким образом, проектная деятельность не только развивает знания, но и формирует личностные качества и социальные компетенции, делая школьников готовыми к успешной социальной и профессиональной жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальперин, П.Я. Методы обучения и умственного развития ребенка. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985. – 180 с.
2. Давыдов, В.В. Психология и педагогика. – М.: Просвещение, 2022.
3. Зимняя, И.А. Проектная методика обучения английскому языку// Иностранные языки в школе. – 1991. – № 3. – С. 9-16.

4. Махмутов, М.М. Проектная деятельность и ее роль в современном образовании // Мир науки. Педагогика и психология. – 2023. – №1. – С. 128-142.
5. Ходжиев, И.М. Проектная технологии в системе образования. // Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. – 2021. – №4 (14) – С.169-181.
6. Шарифов, М.К. Проектно-организаторская деятельность учителя в воспитательной деятельности. – М., 2022.

ИЗУЧЕНИЕ УРОВНЯ СФОРМИРОВАННОСТИ ПРОФОРИЕНТАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

САБУРИ Хайрулло Мирзозода – доктор педагогических наук, профессор кафедры социальной и профессиональной педагогики Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1. **E-mail:** saburov.67@mail.ru, **тел.:** (+992) 928 47 76 07

АХЛИЛЛОЕВ Турдимурод – научный сотрудник научно-исследовательского института при Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбеков, 1.

Согласно требований государственных образовательных стандартов Республики Таджикистан подготовка будущих специалистов должна быть организована на основе компетентностного подхода. Для оценки деятельности Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова по формированию профориентационных компетенций у студентов 3-5 курсов инженерно-педагогического и физико-технического факультетов проведено анкетирование 502 человека. На основе анализа результатов проведенного анкетирования определены основные направления оптимизации профессиональной подготовки студентов в аспекте формирования и развития профориентационной компетентности будущих учителей. Определены критерии и выявлены уровни сформированности профориентационной компетентности выпускников инженерно-педагогического и физико-технического факультетов университета. С учетом предложений студентов о возможностях видов учебных занятий и учебных предметов разработаны и предложены рекомендации по изменению их содержательной структуры, с включением в учебные планы специальные курсы с профориентационным содержанием.

При организации учебных и внеучебных занятий по общепрофессиональным и профессиональным предметам преподавателям необходимо уделять внимание формированию и развитию у будущих учителей социально-лично значимых профориентационных компетенций в плане совершенствования готовности выпускников к оказанию практической помощи учащимся в правильном выборе профессии.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, профориентационная компетентность, профессиональная подготовка, образовательный процесс, анкетирование студентов.

ОМУЗИШИ САТҲИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ОМУЗГОРОНИ ОЯНДА

САБУРИ Хайрулло Мирзозода – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбӣ Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. **E-mail:** saburov.67@mail.ru, **тел.:** (+992) 928 47 76 07

АХЛИЛЛОЕВ Турдимурод – ходими илми Институти илмӣ-таҳқиқотии педагогӣ дар назди Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1.

Мутобиқи талаботи стандартҳои давлатии таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон омода намудани мутахассисони оянда бояд дар асоси равиши салоҳиятнокӣ ташкил карда шавад. Барои арзёбии фаъолияти Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров

дар самти ташаккули салоҳиятҳои роҳнамоии касбӣ байни донишҷӯёни курсҳои 3-5-уми факултетҳои муҳандисӣ, педагогӣ ва физикаю техникаю дар байни 502 нафар пурсиш гузаронида шуд. Дар асоси таҳлили натиҷаҳои пурсиш самтҳои асосии оптимизатсияи омодагии касбии донишҷӯён дар робита ба ташаккул ва рушди салоҳияти касбии омӯзгорони оянда муайян карда шуданд. Меъёрҳо муайян ва сатҳҳои ташаккули салоҳияти роҳнамоии касбии хатмкунандагони факултетҳои муҳандисӣ, педагогӣ ва физикаю технологияи донишгоҳ муайян карда шуданд. Бо дарназардошти пешниҳоди донишҷӯён оид ба имкониятҳои намудҳои фаъолияти таълимӣ ва фанҳои таълимӣ барои тағйир додани сохтори мазмуни онҳо, бо ворид намудани курсҳои махсуси дорой мазмуни роҳнамоии касбӣ ба нақшаҳои таълим тавсияҳо таҳия ва пешниҳод карда шуданд.

Ҳангоми ташкили чорабиниҳои таълимӣ ва беруназсинфӣ аз рӯи фанҳои ҷамъиятию гуманитарӣ омӯзгоронро зарур аст, ки ба ташаккул ва рушди салоҳиятҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва шахсӣ аҳамияти касбии омӯзгорони оянда дар самти баланд бардоштани омодагии хатмкунандагон барои расонидани ёрии амалӣ ба хонандагон дар интиҳоби дурусти касб дар низомии таҳсилот таваҷҷӯҳ зоҳир намоянд.

***Вожаҳои калидӣ:** салоҳият, салоҳияти касбӣ, салоҳияти роҳнамоии касбӣ, омодагии касбӣ, раванди таълим, пурсиши донишҷӯён.*

STUDYING THE LEVEL OF FORMATION OF CAREER GUIDANCE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

***SABURI Khairullo Mirzozoda** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Social and Professional Pedagogy, Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. **E-mail:** saburov.67@mail.ru, **phone:** (+992) 928 47 76 07*

***AKHLILLOEV Turdimurod** – researcher at the Research Institute at the State Educational Institution Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand, Mavlonbekov passage, 1.*

According to the requirements of state educational standards of the Republic of Tajikistan, the training of future specialists should be organized on the basis of a competency-based approach. To assess the activities of Khujand State University named after academician Bobojon Gafurov in developing career guidance competencies among 3rd-5th year students of the engineering, pedagogical and physics-technical faculties, a survey of 502 people was conducted. Based on the analysis of the results of the survey, the main directions for optimizing the professional training of students in terms of the formation and development of career guidance competence of future teachers were determined. The criteria have been determined and the levels of formation of career guidance competence of graduates of the engineering, pedagogical and physics and technology faculties of the university have been identified.

Taking into account students' suggestions about the possibilities of types of educational activities and academic subjects, recommendations were developed and proposed for changing their content structure, with the inclusion of special courses with career guidance content in the curricula. When organizing educational and extracurricular activities in general professional and vocational subjects, teachers need to pay attention to the formation and development of future teachers' socially and personally significant career guidance competencies in terms of improving the readiness of graduates to provide practical assistance to students in the right choice of profession.

***Key words:** competence, professional competence, career guidance competence, professional training, educational process, student survey.*

Современный этап развития общества требует от учебных заведений высшего образования своеобразного подхода к обучению будущих специалистов, т.е. студенты должны усваивать не набор готовых знаний, а умение самостоятельно добывать и переосмыслить новые знания в процессе творческого поиска, и выпускники должны быть готовыми к жизни, работе и самостоятельному профессиональному совершенству в динамически меняющихся условиях. Глобальные образовательные проблемы современности могут быть решены в

рамках международного сотрудничества педагогических сообществ, демократизации общества, которые вызывают необходимость формирования нового мышления у специалистов-выпускников высших учебных заведений. В условиях интенсивного научно-технического развития, информатизации, расширения и углубления содержания профессий особую значимость приобретают профориентационная подготовка будущих учителей. Целью высшего педагогического образования становится подготовка будущих учителей, способных не только удовлетворять потребности общества в обучении и воспитании учащихся по своей специальности, но и применять и развивать инновационные педагогические технологии, быть готовыми ориентировать выпускников школ к выбору необходимой и соответствующий с возможностями оптантов профессий, чтобы они обладали мобильностью на рынке труда, умением принимать самостоятельные профессиональные решения, совершенствоваться в своей профессиональной деятельности. Подготовить таких специалистов возможно только при компетентностном подходе к высшему профессиональному образованию.

Согласно мнению Дж. Равен - почетного доктора Эдинбургского университета, компетентность — это специфическая способность необходимая для эффективного выполнения определенных действий в конкретной области деятельности и включает в себе знания, навыки, мышления и ответственность за выполненных действий [14]. И.А. Зимняя определяет компетентность, как личностно и интеллектуально обусловленный опыт социально-профессиональной деятельности человека, основанный на определенной системе знаний [10]. Компетентность - пишет А.В.Хуторский - это владение специалистом определенных компетенций, включающий в себе личностное отношение к ней и виду деятельности [15].

Государственные образовательные стандарты Республики Таджикистан предъявляют определенные требования по реализации компетентностного подхода в подготовке будущих специалистов в высших учебных заведениях. Такой подход способствует приобретению необходимых общеучебных, социально-личностных и профессионально значимых компетенций. В соответствии со стандартами, компетентность - это выраженная способность применять свои знания; компетенция - знания, умения, опыт и личностные качества, необходимые для решения теоретических и практических задач [3,4].

При компетентностном подходе к образовательному процессу студент выступает в новой роли: он не пассивный потребитель знаний, а активный создатель, способный критическому мышлению, планировать свою самостоятельную работу, проявляющий инициативу, формулирующий проблемы и находящий пути их решения, в особенности в нестандартных ситуациях [8].

В целях оптимизации процесса профессионального образования будущих педагогов на факультетах инженерно-педагогического и физико-технического факультетов Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова в течение учебного года и в период проведения сессий изучается отношение студентов к деятельности университета по формированию профориентационной компетентности будущих учителей.

Целью нашего исследования была оценка деятельности педагогического вуза по формированию профориентационных компетенций у студентов инженерно-педагогического и физико-технического факультетов.

База и методы исследования

Анкетирование студентов 3-5 курсов инженерно-педагогического и физико-технического факультетов Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова по компетентностному подходу к профессионально-педагогической подготовки будущих учителей. Анкетированием было охвачено 224 студента инженерно-педагогического и 278 студентов физико-технического факультетов – всего 502 человека.

Были предложены следующие анкеты:

Анкета изучения уровня сформированности профориентационной компетентности студентов

1. Можете ли дать определение понятию «компетентность».
2. Можете ли дать определение понятию «профессиональная компетентность».
3. Можете ли дать определение понятию «профориентационная компетентность».
4. Какие профориентационные компетенции Вы считаете наиболее важными для учителя профориентатора?

5. Какие показатели компетентности Вы считаете необходимыми для профориентационной деятельности?

6. Приобретаете ли Вы вышеперечисленные компетенции во время обучения в университете?

7. Какие виды учебных занятий наиболее способствовали приобретению профориентационных компетенций?

8. Какие учебные предметы на Ваш взгляд обладают возможностями в формировании профориентационных компетенций?

9. Что мешает приобретению Вами необходимых компетенций?

Анкета изучения рейтинговой оценки показателей профориентационной компетентности студентов

1. Критерии мотивационного характера сформированности профессиональной компетентности.

1.1. Что побудило Вас выбрать профессию учителя?

1.2. Что Вас интересует в профориентационной работе с учащимися?

1.3. Чем Вы можете помочь учащимся в их выборе профессии?

2. Критерии информационно-познавательного характера сформированности профориентационной компетентности.

2.1. Как Вы оцениваете качество знаний, полученных на различных этапах профессионального образования.

2.2. На Ваш взгляд какие предметы имеют возможности для формирования профориентационных компетенций?

2.3. Какие предметы социально-гуманитарных, общепрофессиональных и профессиональных циклов дисциплин и их разделы, требуют увеличения количества часов на включения профориентационных материалов.

2.4. Каких учебных дисциплин не хватает в учебном плане профессиональной подготовке будущих учителей к профориентационной работе? (перечислить)

2.5. Какие учебные предметы, на Ваш взгляд, являются ненужными в учебном плане подготовки по Вашей специальности?

3. Критерии операционно-действенного характера сформированности профориентационных компетенций. Оцените пожалуйста уровень сформированности своих практических навыков.

4. Критерии оценочного характера уровня критерий сформированности профориентационной компетентности.

4.1. Как Вы способны проявить свои профессиональные качества, связанные с ориентационной деятельностью?

4.2. Как Вы изучаете профессиональные интересы учащихся, какими методами диагностики вы можете пользоваться?

4.3. Умеете ли Вы дать консультации по дальнейшему углублению интересов или их переориентации?

4.4. Сможете ли помочь оптанту составить план углубления интересов и практической подготовке по выбранной профессии?

5. Как Вы понимаете деонтологический характер деятельности учителя?

6. Как Вы думаете насколько учитель обязан помочь учащимся в выборе профессии?

7. Удалось ли Вам усвоить теоретические основы профориентационной работы с учащимися? Какие предметы способствуют приобретению таких знаний, умений и навыков?

8. Как Вы научились организации профориентационной работы с учащимися?

9. Как Вы оцениваете квалификацию и уровень преподавания дисциплин преподавателей.

10. Как Вы себя чувствуете (эмоциональное состояние) перед началом изучения и оказания практической помощи учащемуся обратившемуся к Вам за советом?

11. Считаете ли Вы себя готовым к оказанию практической помощи ученику в выборе профессии?

12. Как Вы оцениваете качество педагогического образования?

13. Насколько Вы удовлетворены выбором ХГУ имени академика Бободжона Гафурова по уровню преподавания?

14. Как Вы оцениваете уровень профессиональной подготовки выпускников Вашего вуза.

15. Какие профессиональные и личностные качества Вы считаете необходимыми для будущего педагога-профориентатора?

16. Какими умениями и навыками как профессиональные, так и личностные, на Ваш взгляд, школа требует от выпускников высших педагогических учебных заведений как Вы оцениваете их важность?

Результаты и обсуждение

Исследование формирования профессиональной компетентности связанной профориентационной деятельности будущего учителя.

Как показывает анализ полученных результатов по выявлению особенностей формирования профориентационной компетентности большая часть студентов старшекурсников обеих факультетов правильно интерпретируют содержание и сущность понятий «компетентность», «профессиональная компетентность», а при определении сущности понятия «профориентационная компетентность» количество правильно понимающих респондентов намного уменьшилось. В ответах респондентов обеих факультетов особо отмечены важность профориентационных компетенций, отмеченных в государственных образовательных стандартах специальности. В числе наиболее важных показателей профориентационной компетентности, которые отмечены студентами инженерно-педагогического и физико-технического факультетов являются: умение определять конкретные цели, задачи, содержание и методы профессиональной ориентации с учётом интересов оптантов и требований отдельных профессий; умение планировать свою деятельность и деятельность учащихся по организации и руководству профориентационной работой с учащимися в учебно-воспитательном процессе; моделирование систему мероприятий по ориентации учащихся на определенные профессии; определение содержания профориентационных материалов в соответствии с целью и задачами профессиональной ориентации учащихся; отбор необходимых профориентационных материалов в соответствии потребностями местного региона в кадрах; умение формировать и развивать у оптантов общественно-значимые мотивы выбора определенной профессии; умение отбирать и использовать эффективные методы, средства и формы организации деятельности учащихся по усвоению ими материалов о профессиях; умение организовать практическую деятельность и опытно-исследовательскую работу учащихся в процессе учебной и внеучебной работы по усвоению профориентационных знаний, умений и навыков; умение организовать практическую деятельность учащихся с целью формирования и развития интереса к профессиям; умение анализировать и использовать материалы своего и других предметов в осуществлении профориентации учащихся; умение подготовить тексты выступления и методические материалы на темы профориентации учащихся; умение выбирать наиболее эффективные методы диагностики уровня сформированности профессиональной направленности учащихся; умение использовать методы предварительной, текущей и итоговой диагностики уровня развития интересов учащихся к профессиям; умение выявлять уровень сформированности у учащихся интереса к профессиям; умение сопоставлять полученные материалы диагностики уровня сформированности профессиональных интересов с целью профориентации, а наименее важными отмечены – использование знаний об основных законах естественнонаучных дисциплин в профессиональной деятельности, применение знаний и умений, полученных по дисциплинам общественно-политического цикла; умение составлять и использовать профессиограмму отдельных профессий; умение изучать производственно-технологические особенности отраслей народного хозяйства и их профессий с целью профессиографического описания; умение определять профориентационные возможности учебного материала по предмету; умение отбирать материалы профориентационного характера о потребности местного экономического региона в кадрах; умение организовать деятельность родителей и представителей общественности по профориентации учащихся;

Наиболее существенными и необходимыми знаниями и умениями как академической основы профориентационной компетентности студенты считают знание целей и задач профориентации определённого контингента учащихся; знание методов диагностики уровня сформированности профнамерений и направленности учащихся; знание теоретических основ использования межпредметных связей в целях профориентации учащихся; умение использовать базовые знания для решения теоретических и практических задач; умение

работать самостоятельно, а наименее важными - знание требований отдельных профессий, предъявляемых к физическим, физиологическим и психологическим особенностям опганта; знание теоретических основ организации и управления профориентационной работой; иметь прикладные умения связанные с практической деятельностью; использование информационных материалов профориентационного характера; владение исследовательскими умениями навыками.

Как считают студенты для профориентационной деятельности важными показателями социально-личностного компонента компетентности являются умение работать в команде; коммуникативные способности; умение принимать критику и самокритичность, а наименее важным - обладать качествами перевоплощения.

На вопрос: Какие факторы мешают приобретению необходимых компонентов? Студенты младших курсов при ответе ссылаются на то, что у них недостаточно сформированы умение самостоятельной работы и в связи с этим наблюдается личная пассивность. Студенты старших курсов отмечают, что им мешает перенасыщенность учебных дисциплин, которые отнимают много времени, вместе с тем из-за недостаточной методической оснащённости преподавания этих предметов они не способствуют процессу профессионального становления будущих учителей.

Последнее отмечено по дисциплинам общественно-политического и естественно-математического циклов: на обоих факультетах-культурология и религиоведение (27% и 29% соответственно), социология (24% и 23%), политология (29% и 31%), философия (19% и 21 %) и правоведение по специальности (24% и 27%).

Изучение мотивационного характера уровня сформированности профориентационной компетентности показало, что более 60% опрошенных студентов инженерно-педагогического факультета и 63% респондентов - студентов физико-технического факультета - наиболее значимым фактором для учителя профориентатора является желание помогать учащимся в определении жизненной пути связанной выбором профессии. В то же время некоторые студенты (более 11%) отмечают, что для них важна получит возможность работать учителем предметником и вести свой учебный предмет в школе. Большинство студентов (более 65 %) инженерно-педагогического и физико-технического факультетов отметили, что для них одним из мотивирующих факторов формирования профориентационной компетентности является материальная заинтересованность и престижность выбранной специальности.

Изучение проявления критерия информационно-познавательного характера в формировании профориентационной компетентности дало возможность выявить, что 42% респондентов считают качество профориентационных знаний, полученных в ХГУ, высоким, 49% - достаточным.

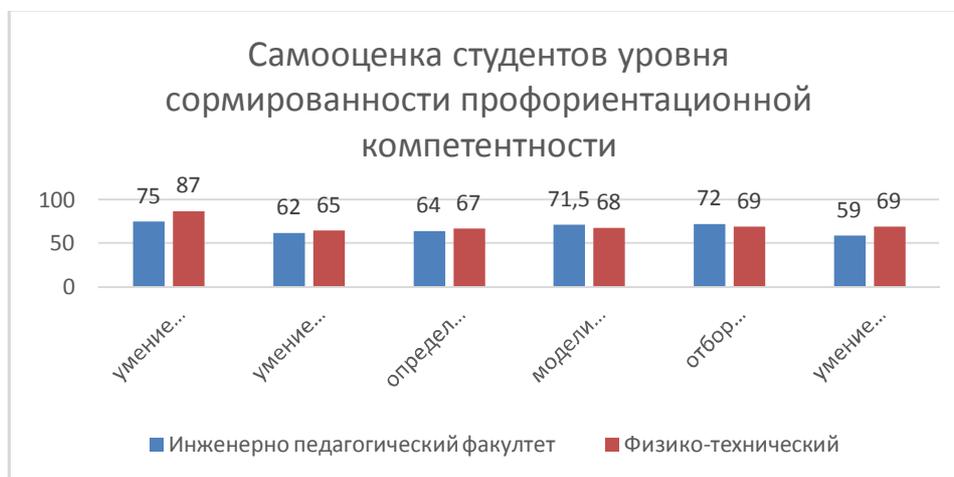
Опрошенные студенты инженерно-педагогического факультета предлагают увеличения количество учебных часов по следующим дисциплинам: 3 курс – профориентация и профессиональный выбор (7,7%), 4 курс - методики преподавания технологии (9,8%) и 5 –курс – основы производства. На физико-техническом факультете – основы предпринимательства (13,5% студентов 3 курса), основы производства (9,8% студентов 4 курса и 7,4; студентов 5 курса).

Студенты предлагают в учебные планы специальностей включить такие дисциплины, как отрасли народного хозяйства, мир профессий. Между тем отмечают слабую профессиональную направленность содержания общественно гуманитарных дисциплин и предлагают уменьшить их количество в учебных программах.

При изучении проявления уровня сформированности профориентационной компетентности операционно-действенного характера и самооценки уровня практических навыков показало, что наиболее важными профессиональными качествами является умение самостоятельно диагностировать профессиональные интересы и интеллектуально-практические возможности в соответствии требованиями выбранной профессии. Более 87% респондентов отмечают важность этого умения в практической деятельности учителя-профориентатора и 63% студентов полагают, что они могут вполне успешно выполнять действия, связанные с этим умением.

Студентами обеих факультетов высоко оценены уровень сформированности таких умений как: умение планировать свою деятельность и деятельность учащихся по организации и руководству профориентационной работой с учащимися в учебно-воспитательном процессе (62% студенты инженерно-педагогического факультета и 65% респондентов физико-

технического факультета); моделирование систему мероприятий по ориентации учащихся на определенные профессии (71,5% и 68% соответственно); определение содержания профориентационных материалов в соответствии с целью и задачами профессиональной ориентации учащихся(64% и 67%); отбор необходимых профориентационных материалов в соответствии потребностями местного региона в кадрах(72% и 69%); умение формировать и развивать у оптантов общественно-значимые мотивы выбора определенной профессии(59% и 64%);

Многие студенты (более 65%) признают, что они усвоили деонтологический характер профессиональной деятельности учителя и всей системы профориентационной работы, так как последующая жизнь человека в полной мере зависит от правильного выбора жизненной пути в молодости. Следовательно, учитель профориентационной работы должен чувствовать свою ответственность перед учеником, обществом и профессией. Студенты с высоким уровнем сформированности профориентационной компетентности отмечают, что они эти умения и способности усвоили в процессе практической деятельности в образовательных учреждениях (55%) и обучения в вузе (45%).

Также мы интересовались вопросом «Как студенты оценивают уровень квалификации своих преподавателей». Согласно полученным результатам большинство студентов (85-90%) отмечают, что квалификации их преподавателей на высоком и достаточном уровне, хочется отметить, что особенно преподаватели дисциплин специального цикла оценены очень высокими баллами (до 95%).

Студенты считают что важными профессиональными качествами для будущего учителя профориентатора являются знания (60%) такие как, знание: методологических основ профориентационной работы; целей и задач профориентации определённого контингента учащихся; методов диагностики уровня сформированности профнамерений и направленности учащихся; требований отдельных профессий, предъявляемых к физическим, физиологическим и психологическим особенностям оптанта; требований к составлению заданий с профориентационным содержанием по предмету; теоретических основ организации и управления профориентационной работой и др.

Как отмечают студенты, наиболее важные качества учителя профориентатора которая школа требует от выпускника вуза это его способности решать педагогические проблемы с использованием ранее усвоенных знаний, умений и навыков.

Заклучение

На основе анализа результатов анкетирования студентов физико-технического и инженерно-педагогического факультетов мы можем констатировать следующие: основным направлениями оптимизации учебного процесса в вузе в аспекте формирования профориентационной компетентности будущих учителей могут быть:

- найти возможности для увеличения количество часов для изучения следующих учебных дисциплин: профориентация и профессиональный выбор, методики преподавания технологии, основы производства (инженерно-педагогический факультет), основы предпринимательства, основы производства (физико-технический факультет) рекомендовать соответствующим кафедрам, где преподаются вышеназванные предметы разработать спецкурсы по этим дисциплинам.

- при организации изучения общественно-гуманитарных и общепрофессиональных дисциплин необходимо уделить особое внимание на углубление связи их содержания с характером подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности учителя и организации профориентационной работы с учащимися. Использовать возможности общественно-гуманитарных дисциплин в формировании профориентационно-коммуникативных компетентности будущего учителя связанного с организацией работы с родителями и общественностью в профессиональной ориентации учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арефьев, И.П. Теория и методика подготовки учителя технологии к профориентационной работе: Автореф. дис.: д-ра. пед. наук: 13.00.08 / И.П. Арефьев. М., 1997. - 34 с.
2. Байденко, В.И. Компетенции в профессиональном образовании / В.И. Байденко // Высшее образование в России. 2004. - №11. С.4-13.
3. Барномаи таҳсилотӣ аз рӯи самт(ихтисос)и 0206 – Таълими технологияҳо. Ихтисос: 1-02 06 02 – Технология. Омӯзгор-муҳандис. Таҳассус: Омӯзгор-муҳандис. Душанбе: 2021. – 88 с.
4. Барномаи таҳсилотӣ аз рӯи самт(ихтисос)и 0801– Таълими касбӣ. Ихтисос: 1-08 01 01-06 - Таълими касбӣ. Агромуҳандисӣ. Таҳассус: Педагог-муҳандис. Душанбе: 2021. – 94 с.
5. Беркутова, Д.И. Подготовка учителя технологии к педагогической поддержке профессионального самоопределения школьников в условиях профильного обучения: Автореф. дис. . канд. пед. наук / Д.И. Беркутова. Ульяновск, 2007. - 24 с.
6. Бобиенко, О.М. Ключевые компетенции личности как образовательный результат системы профессионального образования: Дис. . канд. пед. наук / О.М. Бобиенко. — Казань, 2005. — 186 с.
7. Бурнатов, Н.П. Формирование готовности педагогов к профориентационному содействию школьникам: Автореф. дис. . канд. пед. наук / Н.П. Бурнатов. Челябинск, 2004. - 23 с.
8. Волкова, Т. И. Роль и организация самостоятельной работы студентов при формировании профессиональной компетенции [Электронный ресурс] / Т. И. Волкова, А. М. Мойсинович. - Режим доступа: [http:// www.gvw-rggu.narod.ru/section/section1/stati2012/volkova_moysinovich.htm](http://www.gvw-rggu.narod.ru/section/section1/stati2012/volkova_moysinovich.htm).
9. Зеер, Э.Ф. Профориентология: Теория и практика: Учеб. пособие для высшей школы / Э.Д. Зеер, А.М. Павлова, Н.О. Садовникова. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. - 192 с.
10. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования [Электронный ресурс] / И. А. Зимняя // Российский государственный гуманитарный институт. Аспирантура и докторантура [сайт]. - Режим доступа: <http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758>.
11. Концепция профориентации учащихся в Республике Таджикистан. Утверждена Постановлением правительства Республики Таджикистан за № 499 от 2 октября 2010 года.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ”. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии низоми кредитии таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон-Хучанд, Нури маърифат: 2017.- 308 с. С- 12-13.
13. Манько Н.Н. Технологическая компетентность педагога: Приемы и средства профессиональной деятельности [Текст]: /Н.Н. Манько //Школьные технологии. – 2002. - № 5. - С. 33-41.
14. Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация [Электронный ресурс] / Дж. Равен. - Москва, 2002. - Режим доступа: <http://fanread.ru/book/1039740/>.
15. Хуторской, А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы [Электронный ресурс] / А. В. Хуторской - Режим доступа: <http://vmeste.opredelim.com/docs/77200/index-30064.html>. -

REFERENCES

1. Arefiev, I.P. Theory and methods of preparing technology teachers for career guidance work: Abstract of thesis. diss.: dr. ped. Sciences: 13.00.08 / I.P. Arefiev. M., 1997. - 34 s.
2. Bidenko, V.I. Competencies in vocational education / V.I. Bidenko // Higher education in Russia. 2004. -№11. P.4-13.
3. Barnomai taksiloti az rui samt(ichthysos)ji 0206 – Talimi technology. Ichthysos: 1-02 06 02 – Technology. Omuzgor-muhandis. Takhassus: Omuzgor-muhandis. Dushanbe: 2021. – 88 p.
4. Barnomai takhsiloti az rui samt(ichthysos)ji 0801– Talimi kasbi. Ichthysos: 1-08 01 01-06 – Talimi kasbi. Agromuhandisi. Takhassus: Educator-muhandis. Dushanbe: 2021. – 94 p.
5. Berkutova, D.I. Preparing a technology teacher for pedagogical support of professional self-determination of schoolchildren in the context of specialized education: Abstract of thesis. dis. . Ph.D. ped. Sciences / D.I. Berkutova. Ulyanovsk, 2007. - 24 p.
6. Bobienko, O.M. Key personal competencies as an educational result of the professional education system: Dis. . Ph.D. ped. Sciences / O.M. Bobienko. - Kazan, 2005. - 186 p.
7. Burnatova, N.P. Formation of teachers' readiness for career guidance assistance to schoolchildren: Abstract of thesis. dis. . Ph.D. ped. Sciences / N.P. Burnatova. Chelyabinsk, 2004. - 23 p.
8. Volkova, T. I. The role and organization of students' independent work in the formation of professional competence [Electronic resource] / T. I. Volkova, A. M. Moisinovich. - Access mode: http://www.gvw-rggu.narod.ru/section/section1/stati2012/volkova_moysinovich.htm. - Access date: 05/31/2015.
9. Zeer, E.F. Vocational guidance: Theory and practice: Proc. manual for higher education / E.D. Zeer, A.M. Pavlova, N.O. Sadovnikova. M.: Academic Project; Ekaterinburg: Business book, 2006. - 192 p.
10. Zimnyaya, I. A. Key competencies - a new paradigm for educational results [Electronic resource] / I. A. Zimnyaya // Russian State Humanitarian Institute. Postgraduate and doctoral studies [website]. - Access mode: <http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758>. - Access date: 05/31/2015.
11. Concept of career guidance for students in the Republic of Tajikistan. Approved by Decree of the Government of the Republic of Tajikistan No. 499 dated October 2, 2010.
12. Law of the Republic of Tajikistan "On higher professional education and professional education after the higher educational institution". Regulatory legal acts of the credit system of education in institutions of higher vocational education of the Republic of Tajikistan-Khujand, Light of knowledge: 2017.- 308 p. C- 12-13.
13. Manko N.N. Technological competence of a teacher: Techniques and means of professional activity [Text]: /N.N. Manko //School technologies. – 2002. - No. 5. - P. 33-41.
14. Raven, Dzh. Kompetentnost' v sovremennom obshchestve: vyivlenie, razvitie i realizatsiia [Competence of modern society: identification, development and realization] [Elektronnyi resurs]. Moscow, RF; 2002. Rezhim dostupa: <http://fanread.ru/book/1039740/>.
15. Khutorskoy AV. Kliuchevye kompetentsii kak komponent lichnostno-orientirovannoi paradigmy [Key competences as a component of the personal focused paradigm] [Elektronnyi resurs]. Rezhim dostupa: <http://vmeste.opredelim.com/docs/77200/index-30064.html>.

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СПОРТИВНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ПАТРИОТИЗМА ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

САФАРОВ ШОДИ АСОМУРДОВИЧ – доктор педагогических наук, президент Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

АБДУЛЛОЗОДА Мухаммадшо – ректор Таджикского института физической культуры им. С. Рахимова, г. Душанбе, ул. Лучоб, 53. **E-mail:** mahmadsho@mail.ru, **тел.:** (+992) 901 39 99 99

Статья посвящается вопросам воспитательного потенциала спортивных мероприятий и их роли в формировании патриотизма подрастающего поколения. При рассмотрении содержания патриотического воспитания, автором выделены в нём несколько взаимосвязанных блоков, раскрывающих суть данного процесса. Автор утверждает, что

каждый из этих блоков должен решать задачи воспитания у молодого человека комплекс патриотических качеств и при этом, создавать условия, погружаясь в которые человек смог продемонстрировать эти качества по отношению к другим людям. Поэтому в содержании патриотического воспитания должен быть набор знаний, раскрывающих суть морали, патриотических чувств, а так же способствующих формированию привычки к проявлению патриотизма в своей повседневной деятельности.

Автор статьи, также, отмечает, что патриотическое воспитание на уроках физической культуры включает в себя создание нормативных санитарно-гигиенических условий, формирование у школьников культурно-гигиенических навыков, ознакомление с правилами здорового питания, утренней гимнастики. На развитие патриотических чувств учащихся оказывают положительное влияние урочные занятия физкультурой, совместные спортивные игры, туристические походы, экскурсии и др.

***Ключевые слова:** спортивные мероприятия, воспитательный потенциал, формирование, подрастающее поколение, патриотические качества, проявление патриотизма, патриотическое воспитание, моральные качества, формы и методы, игры, навыки, инструмент, спортивные игры.*

НЕРУИ ТАРБИЯВИИ ЧОРАБИНИҲОИ ВАРЗИШӢ ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАШАККУЛИ ВАТАНДӢСТИИ НАСЛИ НАВРАС

САФАРОВ Шодӣ Асомуродович – доктори илмҳои педагогӣ, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адаҳамов, 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 42 10 63

АБДУЛЛОЗОДА Муҳаммадшоҳ – ректори Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, ш. Душанбе, к. Лучоб, 53. **E-mail:** mahmadsho@mail.ru, **тел.:** (+992) 901 39 99 99

Мақола ба масъалаҳои иқтидори тарбиявии чорабиниҳои варзишӣ ва нақши онҳо дар ташаккули ватандӯстии насли наврас бахшида шудааст. Ҳангоми баррасии мундариҷаи тарбияи ватандӯстӣ, муаллиф дар он якҷанд бахшҳои алоқамандро ҷудо кардааст, ки моҳияти ин равандро ошкор мекунад. Дар ин росто, муаллиф изҳор медед, ки ҳар яке аз ин бахшҳо бояд вазифаҳои тарбияи ҷавонро бо маҷмӯи сифатҳои ватандӯстӣ ҳал кунанд ва дар айни замон шароит фароҳам оранд, ки шахс тавонад ин сифатҳоро нисбат ба одамони дигар нишон диҳад. Аз ин рӯ, дар мундариҷаи тарбияи ватандӯстӣ бояд маҷмӯи донишҳои мавҷуд бошанд, ки моҳияти ахлоқ, ҳиссиёти ватандӯстонаро ошкор кунанд ва инчунин ба ташаккули одати зоҳир кардани ватандӯстӣ дар фаъолияти ҳаррӯза мусоидат кунанд.

Муаллифи мақола, инчунин, қайд мекунад, ки тарбияи ватандӯстӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ фароҳам овардани шароити меъриии санитарӣ-гигиенӣ, ташаккули малакаҳои фарҳангӣ-гигиенӣ дар мактаббачагон, шиносӣ бо қоидаҳои ғизои солим, машқҳои пагоҳирӯзиро дар бар мегирад. Ба рушди ҳиссиёти ватандӯстонаи хонандагон машғулияти дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, бозиҳои дастҷамъонаи варзишӣ, сайругашту сайехатҳо, экскурсияҳо ва ғайра таъсири мусбат мерасонанд.

***Вожаҳои калидӣ:** чорабиниҳои варзишӣ, неруи тарбиявӣ, ташаккул, насли наврас, сифатҳои ватандӯстӣ, зухуроти ватандӯстӣ, тарбияи ватандӯстӣ, сифатҳои ахлоқӣ, шакл ва усулҳо, бозиҳо, малакаҳо, абзорҳо, бозиҳои варзишӣ.*

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF SPORTS EVENTS AND THEIR THE ROLE IN THE FORMATION OF PATRIOTISM OF THE YOUNGER GENERATION

SAFAROV SHodī Asomurodovich – Doctor of Pedagogical Sciences, President of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** safarovatt12@gmail.com, **phone:** (+992) 918 42 10 63

ABDULLOZODA Mukhammadsho – Rector of the Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov, Dushanbe, Luchob St., 53. E-mail: mahmadsho@mail.ru, phone: (+992) 901 39 99 99

The article is devoted to the issues of the educational potential of sports events and their role in the formation of patriotism of the younger generation. When considering the content of patriotic education, the author identifies several interrelated blocks in it, revealing the essence of this process. The author argues that each of these blocks should solve the tasks of educating a young person with a set of patriotic qualities and at the same time create conditions in which a person could demonstrate these qualities in relation to other people. Therefore, the content of patriotic education should contain a set of knowledge that reveals the essence of morality, patriotic feelings, as well as contributing to the formation of the habit of showing patriotism in their daily activities.

The author of the article also notes that patriotic education in physical education lessons includes the creation of normative sanitary and hygienic conditions, the formation of cultural and hygienic skills among schoolchildren, familiarization with the rules of healthy eating, morning gymnastics. The development of patriotic feelings of students is positively influenced by regular physical education classes, joint sports games, hiking trips, excursions, etc.

Keywords: *sports events, educational potential, formation, the younger generation, patriotic qualities, manifestation of patriotism, patriotic education, moral qualities, forms and methods, games, skills, tools, sports games.*

При рассмотрении содержания патриотического воспитания, мы выделили в нём несколько взаимосвязанных блоков, раскрывающих суть данного процесса. Во-первых, патриотическое воспитание предполагает воспитание гуманности в человеке, которая должна стать одним из главных качеств его личности. Во-вторых, патриот, это человек трудолюбивый, мотивированный на труд и обладающий необходимыми для этого умениями. В-третьих, у человека-патриота должны быть выражены такие качества, как коллективизм и гражданственность.

Каждый из этих блоков должен решать задачи воспитания у молодого человека комплекс патриотических качеств и при этом, создавать условия, погружаясь в которые человек смог продемонстрировать эти качества по отношению к другим людям. Поэтому в содержании патриотического воспитания должен быть набор знаний, раскрывающих суть морали, патриотических чувств, а так же способствующих формированию привычки к проявлению патриотизма в своей повседневной деятельности.

Воспитывать человека-патриота необходимо с дошкольного возраста. В этом процессе главную роль играют родители, которые своим поведением показывают ребёнку, что такое патриотическое воспитание, формируя у него соответствующие привычки. Системное патриотическое воспитание начинается с приёма детей в общеобразовательную школу. В ходе образовательного процесса у школьников развивается мышление. Учащиеся учатся проявлять чувства, закаляют волю, своё физическое тело, проявляют интерес к общественной, коллективной деятельности.

Уровень патриотического воспитания можно оценить по критериям сформированности у человека моральных качеств, патриотических привычек, потребностей. При этом моральный облик рассматривается, как комплекс поступков личного, коллективного, профессионального характера [7, С. 779-787], [8, С. 161-163].

Основы патриотического воспитания стали предметом исследования многих учёных, в том числе таких известных, как А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.И. Божович; С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский и др [1], [14].

Анализ их трудов дал нам возможность выделить основные критерии патриотичности личности, под которыми мы понимаем понятия хорошего и плохого, чести и верности, долге и справедливости и др.

Патриотичность, как специфический критерий, можно использовать для самооценки, способности человека ответственно относиться к своим поступкам и поведению в повседневной деятельности [5, С. 208-210].

В патриотическом идеале собраны главные понятия о добре, зле, мужестве, воле, красоте, любви. Осваивая их суть, учащиеся школ формируют собственное представление о смысле жизни, своём месте в этом мире. Моральные нормы, закреплённые в обществе, это только источник патриотического поведения человека, которое он должен подтверждать хорошими поступками [11, С. 66-71].

В процессе своего исследования, мы определили и проанализировали идеалы современной молодёжи. В результате выяснили, что у большинства молодых людей они выражаются в целеустремлённости, мужестве, благородстве поступков. Примером для них являются родители, родственники, участвовавшие в Великой Отечественной войне, ветераны труда, известные спортсмены, представители науки, искусства и др.

Мотивация к патриотическим поступкам делает человека ответственным за своё поведение, и прежде всего, речь идёт о моральной ответственности [2, С. 209-216].

Если мы обратимся к словарю философских терминов, то ответственность в нём интерпретируется, как филоософско-социологическое понятие, смысл которого заключается в особых взаимоотношениях личности с другими людьми, коллективом, обществом. Уровень патриотичности школьников во многом зависит от того, как умело взрослые используют опыт детей, их чувства, активность, стремление к самовыражению, трудовой деятельности, здоровому образу жизни. Ведь именно в этих качествах проявляется моральная составляющая патриотического воспитания [9].

Патриотическое воспитание в современной школе стало важной частью педагогического процесса, организованным и управляемым педагогом общеобразовательного учреждения с целью определения у школьников гуманистических идеалов, моральных принципов, патриотических чувств, формирования патриотического сознания, поведения [15].

В условиях глобализации для всего человечества стали актуальными вопросы стабильности социальной, экономической, патриотической, моральной ситуации. Дисбаланс в этих видах отношений приводит к росту правонарушений среди несовершеннолетних, числа наркозависимых, экстремистов. Всё это создаёт серьёзные трудности в воспитании молодёжи. В связи с этим возрастает роль педагогов, родителей, общественности в формировании у детей, подростков и юношей патриотического поведения, устойчивых моральных, волевых качеств, убеждений.

Роль педагога в патриотическом воспитании подрастающего поколения была исследована Г. Фортунатовым. Учёный в своей работе пишет: «педагог с одной стороны является носителем формирующего воздействия в отношении учащихся школ, с другой стороны он является частью коллектива. Таким образом, учитель не только организует учебный класс, но и организуется вместе с учениками» [13, С. 63-69].

Под коллективом в нашем исследовании мы понимаем комплекс личностей, находящихся на стадии формирования, объединённых в процессе выполнения единых социально-биологических функций и находящихся в длительном социальном взаимодействии.

Важной частью патриотического воспитания школьников является воспитание культуры поведения, то есть принятием учащимися на себя комплекса общественных норм, которые проявляют себя при взаимодействии личности с другими людьми в не зависимости от рода деятельности и ситуации, но связанных между собой патриотическими чувствами.

В формировании и развитии детей школьного возраста главное значение имеет деятельность общеобразовательной школы, где они осваивают не только науки, но и познают мир, учатся взаимодействовать между собой и другими людьми, развивают критическое мышление, закаляют волю, получают первые знания о многообразии народов, культур, религий.

Например, во время занятий физкультурой учащиеся учатся правильно выполнять физические упражнения, соотнося их с функциональной направленностью, самостоятельно составлять программу утренней гимнастики. Ученики средних классов уже умеют регулировать уровень своей физической нагрузки во время занятий физкультурой и спортом, учитывая при этом свою физическую подготовку и состояние здоровья. Старшеклассники способны контролировать своё физическое состояние, анализировать личную физическую подготовку и результаты занятий физкультурой.

Кроме этого, они знакомы с техникой безопасности и профилактикой травматизма, способны самостоятельно выбирать для себя спортивную форму исходя из погодных условий и выполняемого комплекса упражнений. При этом школьники находятся в постоянном

взаимодействии между собой, преподавателем физкультуры, родителями, в процессе которого они проявляют определённые чувства, руководствуются нормами поведения, ориентируются не только на свои интересы, но и интересы других людей, коллектива, образовательной организации.

Физическое воспитание в общеобразовательных школах, это гуманистическая дисциплина. Гуманистическая направленность, по мнению И.Х. Каримовой, В. и З. Кряж, И.Э. Унт, должна учитывать особенности личности учеников, уровня их физической готовности, индивидуального опыта, интересов и потребностей [4], [12], [6].

Патриотическое воспитание также имеет гуманистическую направленность, так как одним из его эффективных средств является выполнение физических упражнений, характерных для перцептивной деятельности молодых людей, используемой как дополнение к общепедагогическим методам.

Патриотическое воспитание в школе предполагает организацию отношений разного рода между педагогами и обучающимися. Специфика таких отношений определяется условиями учебной деятельности, направленной в той или иной степени на освоение школьниками гуманистических патриотических ценностей. При этом подобные отношения должны поддерживаться патриотическим регулированием.

Этический гуманизм рассматривается нами, как методологическая база патриотического регулирования. Кроме этого, он используется для гуманизации образования, патриотического воспитания.

Школьные спортивные мероприятия направлены на формирование общей культуры учащихся. Посредством таких мероприятий у школьников формируются двигательные качества, воспитывается патриотизм и мотивация к здоровому образу жизни.

Патриотическое воспитание на уроках физической культуры включает в себя создание нормативных санитарно-гигиенических условий, формирование у школьников культурно-гигиенических навыков, ознакомление с правилами здорового питания, утренней гимнастики. На развитие патриотических чувств учащихся оказывают положительное влияние урочные занятия физкультурой, совместные спортивные игры, туристические походы, экскурсии и др.

Спортивные мероприятия в современной школе играют важную социальную роль, ориентированную на удовлетворение потребности обучающихся в двигательной активности. В свою очередь, достаточные физические нагрузки положительно влияют на эмоциональное, психическое и физическое самочувствие школьников, их работоспособность. Существенно повысить роль физкультурно-спортивных мероприятий в общеобразовательных учреждениях Таджикистана можно за счёт использования потенциала патриотического воспитания, направленного на личностное развитие молодых людей.

Любое спортивное мероприятия требует от ребёнка проявления ответственности. Педагог требует от ученика выполнения определённых правил. В результате у школьников под влиянием учителя формируется ответственность, которая постепенно становится его внутренним мотивом. В дальнейшем человек начинает ответственно относиться ко всем своим поступкам, соотнося их с критериями своей совести.

Эффект спортивных мероприятий проявляется и в комплексе эстетических впечатлений, которые получает школьник. В таких мероприятиях, которые рекомендуется проводить в школе, относят: «Старты надежд», «Мама, папа, я, спортивная семья», «Весёлые старты» и др. Кроме этого, учебно-воспитательный процесс, организованный в общеобразовательной школе, должен заинтересовать учащихся в таких международных спортивных форумах, как Олимпийские и Паралимпийские игры, чемпионаты мира, универсиады и т.п.

Во время проведения физкультурно-спортивных мероприятий при выполнении учебно-воспитательных задач педагог должен использовать приёмы и методы, посредством которых ученики совершали поступки, требующие от них проявления упорства, силы воли, мужества, сосредоточенности, ответственности, выдержки. Как пишет в своей работе В.Л. Страковский, только подготовка к предстоящему спортивному соревнованию вызывает у детей много положительных эмоций, отвлекает его от негативных поступков [10].

Патриотическую культуру необходимо формировать у школьников не только посредством организации спортивных соревнований. Для этого так же подойдёт спортивно-массовая работа. Детям можно предложить участие в подвижных играх, красочных выступлениях к определённой знаменательной дате, игровых представлениях, в которых

развиваются двигательные качества человека, и появляется возможность проявить свой патриотизм, национальную гордость.

Как показала практика работы дошкольных, школьных учреждений, занятость детей в свободное время подвижными играми способствует развитию у них многих качеств, которые необходимы во взрослой жизни. Подвижные игры должны учитывать возраст ребёнка, его физическое и психическое развитие, характер и функциональную готовность. При гармоничном сочетании этих факторов появляется возможность укреплять детский организм, формировать сознание молодого человека мотивации к здоровому образу жизни.

Во время проведения занятий физической культурой, участия в спортивных и массовых мероприятиях школьники учатся соблюдать нормы внешнего вида. Они следят за состоянием спортивной формы, обуви, причёски. Кроме того, ученики стараются быть вежливыми, правильно выполнять упражнения, движения в установленном регламентом порядке. Таким образом, они приобщаются к нормам культуры внешности.

Различные направления спорта имеют свои особенности и специфическую направленность развития тех или иных качеств личности. Художественная гимнастика связана с грациозностью и пластикой движений, лёгкая атлетика с красотой физического тела и подвижностью мышц, плавание с координацией и культурой поведения на воде, спортивные танцы со стилем движений, грацией и мимикой.

Анализ физического развития детей и подростков показал, что физкультурные и спортивные мероприятия помогают молодым людям приобретать навыки, что облегчает их совершенствование во время усложнения техники выполнения в дальнейшем. Дополнительно, этап подвижных игр позволяет ознакомить детей с двигательными упражнениями, что оказывает положительное влияние на формирование у них правильной техники бега, прыжков, сложнокоординированных движений в более старшем возрасте.

Государственная программа общего среднего образования Республики Таджикистан по физическому воспитанию школьников предусматривает при проведении учебных занятий достижения конкретных образовательных и воспитательных целей и по физическому воспитанию школьников акцентирует внимание на формировании здорового образа жизни у молодежи. Это включает не только физическое развитие учащихся, но и их моральное, интеллектуальное и социальное воспитание. Программа направлена на создание условий для всестороннего развития личности, что особенно важно в контексте современных вызовов.

Учебные занятия по физическому воспитанию организуются с учетом возрастных особенностей, потребностей и интересов обучающихся. Они включают разнообразные спортивные игры, гимнастику, легкоатлетические соревнования и другие физические активности, способствующие укреплению здоровья и формированию командного духа. При этом большое внимание уделяется привитию навыков работы в команде и уважению к соперникам.

Важным аспектом программы является интеграция спортивных мероприятий в школьную жизнь, что позволяет развивать у детей лидерские качества и уверенность в себе. Проведение соревнований и выпускных мероприятий создает атмосферу честного соревнования и способствует социализации школьников. Все это является неотъемлемой частью формирования у детей уважения к физической культуре и спорту как важным элементам их будущей жизни.

Не все подвижные игры имеют воспитательное значение, а те из них, где дети выполняют движения, структура, характер которых соответствует двигательным действиям, изучаемым на уроках физической культуры по разделам лёгкая атлетика, баскетбол, гимнастика и др. Это объясняется тем, что приобретённые на занятиях элементарные двигательные навыки впоследствии легко перестраиваются под техники двигательных действий, которые школьники изучают углублённо. Именно поэтому игровой метод наиболее эффективен в начальной школе при проведении патриотических мероприятий.

Школьные спортивные мероприятия также способствуют формированию командного духа и взаимопомощи среди учащихся. Участие в коллективных играх и соревнованиях развивает не только физические качества, но и социальные навыки, такие как умение работать в команде, поддержка и уважение к товарищам. В процессе общения во время тренировок и соревнований у школьников формируются дружеские связи, которые могут способствовать укреплению классового единства и общего духа школы.

Кроме того, спортивные мероприятия создают платформу для развития лидерских качеств. Учащиеся, занимающие роль капитанов команд или иницилирующие организацию соревнований, приобретают опыт управления и принятия решений. Такие навыки являются важной составляющей личностного роста и помогают в будущем успешно адаптироваться к различным ситуациям в жизни.

Учителя физической культуры играют ключевую роль в этом процессе, формируя у детей не только физическую активность, но и моральные ценности. Они вдохновляют учащихся стремиться к новым достижениям, поддерживают их усилия и помогают справляться с неудачами, что в свою очередь укрепляет внутреннюю устойчивость и самодисциплину.

Спортивные мероприятия также способствуют формированию чувства сострадания и эмпатии среди учеников. Когда ребята работают над общей целью, они учатся понимать и поддерживать друг друга, что в дальнейшем помогает им строить крепкие отношения не только в рамках спортивной деятельности, но и за пределами её. Это взаимодействие позволяет им осознать важность взаимопомощи и уважения к разнообразию мнений и стилей игры, что актуально и в повседневной жизни.

Кроме того, результаты спортивных соревнований могут служить важным этапом в развитии самосознания у школьников. Независимо от победы или проигрыша, каждый ученик учится извлекать уроки из своего опыта. И это, в свою очередь, формирует более глубокое понимание своих сильных и слабых сторон, что играет ключевую роль в личностном развитии.

Собранные вместе в команду, школьники становятся не только коллегами, но и друзьями, что, безусловно, создает позитивную атмосферу в школе. Это взаимодействие помогает формировать культуру сотрудничества, где каждый ученик чувствует свою ценность и ответственность за общую цель. В конечном итоге, физическая активность в таком контексте становится не только источником здоровья, но и основой для формирования крепкого, дружного сообщества.

Патриотическую культуру у школьников можно развивать через многообразие форм и методов, выходящих за рамки спортивных соревнований. Одним из ключевых инструментов является интеграция в учебный процесс уроков истории и литературы, где учащиеся смогут глубже понять культурное наследие своей страны. Изучение произведений классиков, связанных с патриотизмом, формирует у молодежи чувство гордости за свою родину и осознание своей гражданской ответственности.

Кроме того, важным аспектом является внедрение волонтерских программ и проектов, направленных на благоустройство местного сообщества. Так, участие школьников в акциях по очистке и озеленению территорий, помощь ветеранам и организация культурных мероприятий не только укрепляют патриотические чувства, но и развивают чувство единения и ответственности за окружающий мир.

Творческие конкурсы, посвященные истории и культуре страны, также могут служить источником вдохновения для учащихся. Рисунки, стихотворения и эссе, отражающие патриотическую тематику, становятся не просто выражением художественной мысли, но и инструментом самоидентификации, способствующей формированию активной гражданской позиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронин, А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. – Екатеринбург: ГОУ ВО УГТУ-УПИ, 2021. – 135 с.
2. Ворсина, Е. В., Савельева, М. Г. Моделирование междисциплинарного взаимодействия в вузе // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2021. – Т. 31. – №2. – С. 209-216.
3. Гриженя В.Е. Организация и методические приемы проведения занятий по подвижным играм в вузе и в школе: Учебно-методическое пособие В.Е. Гриженя. - М.: Советский спорт, 2005. – 40 с.
4. Каримова И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы / И.Х. Каримова: автореф. дис. ... д-ра пед. - Душанбе, 2000. – 46 с.
5. Крайник, В. Л., Прищепа, М. А. К вопросу о патриотическом воспитании студентов в современном вузе // Мир науки, культуры, образования. - 2019. - № 2 (75). - С 208-210.

6. Кряж, В.Н. Гуманистическая концепция и практика физического воспитания / В.Н. Кряж. - М., 1996. – 107 с.
7. Куликов, С. П., Новиков, С. В. Особенности патриотического воспитания студентов в отечественных вузах // Московский экономический журнал. - 2019. - № 11. - С. 779-787.
8. Лопуха, Т. Л., Володин, Р. В. Формирование патриотизма у курсантов военных вузов в современных условиях – Текст: непосредственный // Мир науки, культуры, образования. – 2014. – №2(63). – С. 161-163.
9. Рожков, М. И. Теория и методика воспитания: учебник и практикум для вузов / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Изд-во Юрайт, 2020. - 330 с.
10. Страковская, В.Л. 300 подвижных игр для оздоровления детей от 1 года до 14 лет /В.Л. Страковская. - М.: Новая школа, 1994. – 288 с.
11. Томилин, А. Н. О целесообразности применения социального и средового подходов при исследовании патриотизма курсантов морского ВУЗа // Наука. Общество. Личность: материалы I Международной научно-практической конференции. – Ставрополь: Логос, 2017. – С. 66-71.
12. Унт, И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И.Э. Унт - М.: Педагогика, 1974. – 188 с.
13. Фортунатов, Г. Изучение детских коллективов / Г. Фортунатов. - М.: Вестник просвещения, 1925. - №9. - С. 63- 69.
14. Чистяков, А. Л. Возникновение и пути становления спортивных обществ и клубов в Российской империи: Социально-педагогический аспект: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 /А.Л. Чистяков. – Малаховка, 1999. – 22 с.
15. Шуткин, С.Н. Педагогические условия воспитания основ самоорганизации личности на уроке физкультуры / С.Н. Шуткин: дис. ... канд. пед. наук. – Липецк, 1999. – 192 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ПЕДАГОГӢ-ПСИХОЛОГИИ ПАЙДОШАВИИ НУҚСОНИ НУТҚӢ ДАР КӢДАКОН ВА РОҲҲОИ БАРТАРАФСОЗИИ ОН

ҲАКИМОВА Чамила – номзади илмҳои педагогӣ, сармутахассиси шӯъбаи педагогика ва методикаи таълими Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** hacivova@mail.ru, **тел.:** (+992) 903 44 88 00

Хасанов Хуришед - докторанти Пажӯҳишигоҳи руҳиди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** hasanov@mail.ru, **тел.:** (+992) 901 30 37 32

Дар мақолаи мазкур оид ба инкишофи нутқи кӯдакон сухан меравад ва қайд мегардад, ки нутқ асоси функцияи иртиботиест, ки тавассути ин ё он забон ба роҳ монда мешавад. Махсусан оид ба вайроншавии нутқ, ҳамчун қафомонӣ аз меъёри нутқи дар муҳити забонӣ қабул гардида, пурра ва ё қисман барои муоширати нутқи монеаҳоро ба миён меоварад, сухан меравад.

Муаллифон қайд намудаанд, ки вазъияти мазкур имконияти мутобикшавии иҷтимоии кӯдаконро маҳлуд намуда, ба қафомонии психофизиологии сохтори нутқ алоқамандӣ дошта, ҷавобгӯи меъёрҳои синну солӣ набуда, мустақилона бартараф карда намешавад ва метавонад ба инкишофи психикӣ таъсир расонад. Барои таъмини инкишофи муътадили кӯдак хангоми корҳои озмоишию ислоҳнамоӣ бар асоси барномаҳои таълимӣ муассасаҳои томақтабӣ корҳои ислоҳнамоӣ ба анҷом расонида шуданд.

Вожаҳои калидӣ: нутқ, вайроншавии нутқ, патологияи нутқи, нуқсонҳои нутқи, инкишофи психикӣ, бемориҳои органикӣ, омилҳои иҷтимоӣ-равонӣ, машқҳои логопедӣ.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЯВЛЕНИЕ ДЕФЕКТОВ РЕЧИ У ДЕТЕЙ И ПУТИ ЕЕ УЛУЧШЕНИЯ

ҲАКИМОВА Дҷамила – кандидат педагогических наук, старший специалист отдела педагогики и методики образования Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** hacivova@mail.ru, **тел.:** (+992) 903 44 88 00

ХАСАНОВ Хуришед – докторант Института развития образования им. А. Джоми Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** hasanov@mail.ru, **тел.:** (+992) 901 30 37 32

В данной статье рассматривается проблема развития речи детей и отмечается, что речь является основой функции общения, осуществляемой посредством того или иного языка. В частности, речь идет о речевых нарушениях, как об отклонении от принятого в языковой среде стандарта речи, которое полностью или частично создает препятствия для речевого общения.

Авторы отмечают, что данная ситуация ограничивает возможности социальной адаптации детей, связана с психофизиологической задержкой структуры речи, не соответствует возрастным нормам, не может быть устранена самостоятельно и может влиять на психическое развитие. В целях обеспечения нормального развития ребенка в период испытательных и коррекционных работ коррекционные работы проводились на основе образовательных программ дошкольных учреждений.

Ключевые слова: речь, речевые нарушения, речевая патология, речевые дефекты, психическое развитие, органические заболевания, социально-психологические факторы, логопедические занятия.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS APPEARANCE OF SPEECH DEFECTS IN CHILDREN AND WAYS TO IMPROVE IT

КНАКИМОВА Jamilya – Candidate of Pedagogical Sciences, senior researcher at the Department of Pedagogy and Teaching Methods of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adkhamova street, 11/2. **E-mail:** hacivova@mail.ru, **тел.:** (+992) 903 44 88 00

ХАСАНОВ Хуришед – Doctoral student at the Institute for Education Development named after A. Jomi, Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov St., 11/2. **E-mail:** hasanov@mail.ru, **тел.:** (+992) 901 30 37 32

This article examines the problem of children's speech development and notes that speech is the basis of the communication function carried out through a particular language. In particular, we are talking about speech disorders, as a deviation from the standard of speech accepted in the linguistic environment, which completely or partially creates obstacles to verbal communication.

The authors note that this situation limits the possibilities of social adaptation of children, is associated with a psychophysiological delay in the structure of speech, does not correspond to age standards, cannot be eliminated independently and can affect mental development. In order to ensure the normal development of the child during the period of testing and correctional work, correctional work was carried out on the basis of educational programs of preschool institutions.

Key words: speech, speech disorders, speech pathology, speech defects, mental development, organic diseases, socio-psychological factors, speech therapy classes.

Нутқ дар раванди инкишофи умумии равонию ҷисмонии кӯдак ташаккул меёбад. Ба шароитҳои ташаккули нутқи муқаррарӣ системаи марказии асаби солим, шунавоӣ ва биниши мӯътадил, дараҷаи кофии муоширати ғаъли калонсолон бо кӯдак марбут доништа мешаванд. [6]

Нутқ – функсияи психикии аҳамиятнокест, ки танҳо ба инсон хос аст. Ба туфайли муоширати нутқӣ шуури инсон пайваста бо он чизе ки дар шуури ҷамъиятӣ инъикос меёбад бою ғайи гардида, бо комёбиҳои ҷамъиятӣ-истеҳсолӣ ва ғаъолияти маданияи инсоният робита пайдо мекунад. Ҳамин тариқ, нутқ асоси функсияи иртиботиест, ки тавассути ин ё он забон ба роҳ монда мешавад.

Дар асоси нутқ ва воҳиди маъногӣ он – калима равандҳои психикӣ – идрок, ҳаёл, диққат, тафаккур ташаккул меёбанд. Оид ба моҳияти нутқ ва забони модарӣ дар инкишофи тафаккури кӯдакону хонандагон академик М.Лутфуллозода ҷунин ибраз мебарорад: «Забон, чи тавре ки маълум аст, бо тафаккур алоқаи зич дорад. Аз тарафи бачаҳо аз худ қардани

маводи забон (луғат, грамматикӣ ва имло) бояд шууроно бошад. ...Дар машғулиятҳои грамматика бисёр тарзҳо, монанди муҳокима, таҳлил, муқоиса, хулоса ва ғайра истифода карда мешаванд, ки ҳамаи онҳо ба инкишофи тафаккури талаба кӯмак мерасонанд».[3]

Дар мавриде, ки шунавоии кӯдак ва ақлу хушаш хуб аст, вале вайроншавии начандон чузъии нутқӣ, ки ба ташаккули шуури кӯдак бетаъсир намононад мушоҳида мегардад, пас сухан дар бораи гуруҳи кӯдаконе меравад, ки онҳо кӯдакони нуқсонӣ нутқидошта мебошанд.

Вайроншавии нутқ – мафҳумест, ки ҳамчун қафомонӣ аз меъёри нутқӣ дар муҳити забонӣ қабул гардида, пурра ва ё қисман барои муоширати нутқӣ монеаҳоро ба миён оварда, имконияти мутобиқшавии иҷтимоии инсонро маҳдуд мекунад. Чун қоида, вайроншавии нутқ ба қафомонии психофизиологии сохтори нутқ алоқамандӣ дошта, ҷавобгӯи меъёрҳои синну солӣ набуда, мустақилона бартараф карда намешавад ва метавонад ба инкишофи психикӣ таъсир расонад.

Барои ишорати онҳо мутахассисон мафҳумҳои на ҳама вақт яқдигарро ивазкунандаро истифода мебаранд - *вайроншавии нутқ, нуқсонӣ нутқ, норасоии нутқ, нутқи инкишофнаёфта, патологияи нутқӣ, нутқи аз меъёр қафомонда.*

Ба кӯдакони нуқсонӣ нутқидошта кӯдаконе шомиланд, ки норасоии психофизиологии зухуроти гуногунро доранд, ки вайроншавии фаъолияти иртиботӣ ва маърифатии нутқро ба миён овардаанд. Ин кӯдакони аз гуруҳи дигари кӯдакони эҳтиёҷоти махсусдошта шунавоии муътадили биологӣ, биной ва заминаи мукаммали инкишофи ақлонӣ фарқ мекунонад. Ҷудонамоии ин нишонаҳои тафриқавӣ барои муайянкунии ҳудуди нуқсонҳои нутқие, ки дар кӯдакони ақлан қафомонда, нобино ва биноишашон суст, кӯдакони бо аутизми барвақтӣ гирифтзор зарур мебошад.[5]

Байни сабабҳои, ки боиси вайроншавии нутқ мегарданд, омилҳои биологӣ ва иҷтимоиро фарқ мекунонд. Омилҳои биологӣ инкишофи вайроншавии нутқ омилҳои касалиоваре мебошанд, ки асосан мавриди дар батни модар будан ва таваллуд шудан (ҷароҳат бардоштан дар вақти таваллуд ва ғ.) ва инчунин дар моҳҳои аввали ҳаёт (сирояти асаб, ҷароҳат ва ғ.) таъсир мерасонанд.

Нуқсонҳои нутқӣ, ки зери таъсири ягон омилӣ сирояткунанда ба вучуд омадаанд, худ аз худ бартараф намешаванд ва бе корҳои махсуси коррексионии логопедӣ метавонанд ба инкишофи минбаъдаи кӯдак таъсири манфӣ расонанд.

Барои ҳамин ҳам бояд вайроншавии нутқии патологӣ ва қафомонии нутқии аз меъёрро, ки бо хусусиятҳои синну солии ташаккули нутқ ва шароитҳои муҳити беруна (омилҳои иҷтимоӣ-равонӣ) пайдо шудаанд, фарқ намуд.[2,6]

Омилҳои иҷтимоӣ-равонӣ асосан дар мавриди ба кӯдак дар як вақт ду забонро омӯзонидан, аз ҳад зиёд нумӯъ додани инкишофи нутқӣ, бе назорати педагогӣ мондан, яъне диққати кифоя надодан ба инкишофи нутқ, нуқсонӣ нутқи одамони атроф руҳ медиҳанд. Дар натиҷаи таъсири манфӣ ин сабабҳо дар кӯдак вайроншавии инкишофи ҷабҳаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мегардад.[6]

Сабабҳои вайроншавии органикӣ ва функционалӣ ва аломатҳои тавсифдиҳандаи вайроншавии нутқӣ муайян гардидаанд. Айни замон ин муносибат дар таснифоти клиникӣ-педагогии зерин дарҷ гардидааст.

1. Вайроншавии нутқи шифохӣ:

- *Афония, дисфония* — набудан ва ё вайроншавии овоз;
- *Брадилалия* — суръати сустшудаи патологияи нутқ;
- *Тахилалия* — суръати тезшудаи патологияи нутқ;
- *Забон гирифта гап задан (заикание)* – вайроншавии суръати нутқ, ки аз ҳолати кашиши мушакҳои аппарати нутқӣ вобаста мебошад;
- *Дислалия* — вайроншавии ҷабҳаи талаффузи нутқӣ мавриди шунавоии муътадил ва беосеб будани аппарати нутқӣ;
- *Ринолалия* — вайроншавии лаҳни овоз (тембр) ва талаффузи овоз, ки ба нуқсонӣ анатомио-физиологии аппарати нутқӣ вобаста мебошад;
- *Дизартрия* — вайроншавии ҷабҳаи талаффузи нутқ, ки аз кори
- нокифояи аппарати нутқӣ вобаста мебошад.

2. Вайроншавии тартибдиҳии сохторӣ-семантикии (маъноӣ калима ва ибора) фикри баёншуда:

- *Алалия* — набудан ва ё инкишоф наёфтани нутқ бо сабаби иллати
- модарзодӣ доштани қисматҳои қишри майнаи сар;

- *Афазия* — пурра ва ё қисман гумшавии нутқ, ки аз осебҳои маҳдуди
- майнаи сар вобаста мебошанд.
- 3. Вайроншавии нутқи хатгӣ:
- *Дислексия (алексия)* – қисман (пурра) вайроншавии раванди хониш;
- *Дисграфия (аграфия)* — қисман (пурра) вайроншавии маҳсуси
- раванди навишт [6].

Дар рафти бемориҳои органикии ҳалқ ду намуди коҳиш ёфтани овоз: афония ва дисфония ба назар мерасанд.

Афония - пурра вучуд надоштани садо мебошад. Гапзанӣ ба воситаи пичирросзаниҳои дараҷаи мухталиф дастрас аст ва садо дар вақти гиря ва сулфа тамоман вучуд надорад.

Дисфония - ҳалалдоршавии баландӣ, қувва ва лаҳни садои дараҷааш мухталиф аст. Тағйирёбии садо аз функсияи чинҳои садо ва якҷояшавии аппарати нафаскашӣ бо резонатори ҳалқу бинӣ вобастагӣ дорад.

Ҷониби мусбати таснифоти клиникӣ-педагогӣ аз он иборат аст, ки он дар асоси аломатҳои ниҳии тафриқакунандаи намудҳои вайроншавии нутқи сохта шуда, ба мутахассис имконият медиҳад, ки дар асоси муносибати дастаҷамъӣ нуқсонҳои нутқиро дар шаклҳои гуногуни ғайримуқаррарӣ муайян намуда, таъсири логопедиро бо баҳисобгирии хусусиятҳои инфиродии кӯдак ба роҳ монад.[2]

Ба андешаи муҳаққиқони тоҷик Раҳмонов З.П. ва Раҳмонова Д.З. забонгирӣ яке аз душвортарин норасоии нутқ ба ҳисоб меравад ва баргараф кардани он душвор аст. Вайроншавии суръати нутқ ба забонгирӣ оварда мерасонад. Ин дар ҳоли талаффуз карда натавонистани калимаҳо аз тарафи кӯдакон ба вучуд меояд.[7]

Норасоии нутқи кӯдакон бештар дар овозҳои С,З,Ш,Р,Л,Г,Ҳ ва ғайра мушоҳида мегардад, ки тавсифашон чунин аст:

Сигматизм- нодуруст талаффуз шудани овозҳои шавшувдор ва хуштакӣ «С», «Ш».

Ламбдатсизм- нодуруст талаффуз шудани овози «Л».

Масалан, боло- боё.

Ротатсизм- нодуруст талаффуз шудани овози «Р».

Масалан, борон- боон.

Каттатсизм - нодуруст талаффуз шудани овози «К».

Масалан, корд- тод.

Гамматсизм - нодуруст талаффуз шудани овози «Г».

Масалан, гов-ов.

Хитизм - нодуруст талаффуз шудани овози «Х»

Масалан, хуб-уб. [7,22]

Тадқиқотҳои олимони [1,2,4,6,7] нишон медиҳанд, ки хусусиятҳои хоси ҷабҳаи маърифатии кӯдакони дорои нуқсони нутқи ин ба дараҷаи лозимӣ ташаккул надодани доираи хавасмандкунӣ, нокифоягии мутаммарказкунӣ ва устувории диққат, камқувватӣ дар инкишофи ҳаракати панҷаҳо, мушқилоти фазой маҳсуб мебошад.

Бояд қайд кард, ки бе корҳои ислоҳнамоии мақсаднок ин мушкилиҳо минбаъд ба беҳавас гардидан ба таълим, пастшавии ҳаҷми диққат, бахотиргирӣ, мушкилӣ дар азхудкунии навишт, ташаккул наёфтани амалҳои фикрӣ, азхудкунии сусти грамматика оварда мерасонанд.

Барои таъмини инкишофи муътадили кӯдак дар ҷамъ ба барномаи таълим супоришҳои комплексӣ, ки ба инкишофи равандҳои маърифатӣ: хотир, диққат, тафаккур, ҳаёл ва заминаҳои инкишофи он равон гардидаанд, ворид шаванд.

Барои гузаронидани таҳқиқоти нутқ мутахассисро зарур аст, ки корҳои зайлро анҷом диҳад:

1. Шахсияти кӯдакро муайян намояд (ному насаб, гуруҳ ва синф синну сол).

2. Хулосаи психоневрологро дастрас намояд.

3. Инкишофи нутқи кӯдакро тавассути волидон муайян кунад.

4. Ҳолати шунавоии кӯдакро тавассути пизишки соҳавӣ (сурдолог) равшан намояд.

5. Ҳолати узвҳои талаффуз (дандон, милки дандон, чоғ, забон, гиреҳи зеризабонӣ ва забонҷаи хурд)-ро омӯзад.

Барои ислоҳи нутқи кӯдакони лакнатдор амалӣ намудани табдирҳои зеринро зарур мешуморем:

-омӯзиши психологӣ-педагогии кӯдак;

- машқҳои логопедӣ;
- ташкили корҳои мустақилона.

Омузиши психологӣ-педагогии кӯдак аз таҳқиқоти аввалини мушоҳидаҳо дар раванди корҳои логопедӣ ва назорати ҷамъбасти иборат аст.

Машқҳои логопедӣ намуди асосии корҳои логопедӣ буда, ҳамчун амалҳои бартарафкунӣ-тарбиявӣ хизмат мекунад. Ин машқҳо бо гуруҳи кӯдакон ва кӯдакони алоҳида (инфироӣ) гузаронида мешаванд.

Бо назардошти ин гуфтаҳо мутахассисон (логопедҳо) бояд талаботи зеринро риоя намоянд:

1. Бобати бартарафкунии лакнати забон ноқисҳои нутқ ва инкишофи шахсияти кӯдакон тадбирҳои зарурӣ андешанд.

2. Бо назардошти принципҳои дидактикӣ: пайдарпай, низомнокӣ, хусусиятҳои синнусолӣ, ғаълонокӣ, қобилиятнокӣ, корҳои логопедӣ гузаронанд.

3. Ҳангоми корҳои озмоишию ислоҳнамоӣ бар асоси барномаҳои таълимии муассисаҳои томактабӣ ва мактабӣ корҳои зеринро анҷом диҳанд:

- таълими забони модарӣ, ҳисоб, меҳнат, мушоҳидаи муҳит, тарбияи эстетикӣ ва бозихоро ба роҳ монанд;

- доир ба ислоҳи инкишофи нутқ машқҳо гузаронида, бозихои дидактикӣ, серҳаракат, экскурсияҳо ба нақша гиранд ва иштироки кӯдаконро дар концертҳои чорабиниҳои идона амалӣ намоянд.

4. Барои бе лакнат гап задани кӯдакон бештар машқҳо интихоб намоянд.

5. Дар машғулиятҳои логопедӣ шунидани сабти устодони суҳанро ба роҳ монанд.

Вазифаи асосии логопед аз он иборат аст, ки дар кӯдакон нутқи дурустро инкишоф диҳад, ба авҷи раван, ифоданокӣ, нафасгирӣ ва нафасбарории дурусти онҳо ҳангоми суҳангӯӣ аҳамият диҳад. Бештар ба ифоданок ва табиӣ будани овози кӯдакон диққат диҳад.

Агар дар кӯдак фақат нуқсонии талаффузи ягон овоз мушоҳида гардад, дар ин ҳолат диққати асосиро ба талаффузу фарқият ва равонии овоз бояд дод. Яъне мушоҳидаҳои ҳангоми талаффузи ҷумлаҳо гузаронида шавад. Масалан, ҷумлаҳои: Чӯпон аз чашма об нӯшид. (ч), Ғайрат ғалларо гундошт (ғ), Шамшод ширро биёр (ш) ва ғайра.

Дар раванди таълим зарур аст, ки машқҳои ба инобат гирифта шаванд, ки ба инкишофи амалҳои маърифатии гуногун равона гардидаанд (Масалан, дар давоми як машғулият супоришҳои пешниҳод мегарданд, ки ба инкишофи ҳаракат ва диққат равона гардидаанд).

Машқҳои талаффузи овози **м** сар мекунад.

Машқи 2. Овози **м** асоси беҳтарини физиологӣ барои ба вучуд овардани фонатсияи дуруст мебошад. Яъне талаффузи он бо тарангшавии кам фарқ карда, ҷараёни ҳаво, ки ба воситаи даҳон мегузарад, суст аст. Ин овози импенданси калон мебошад. Ба ғайр аз ин, талаффузи чунин овоз сабук аст. Дар амалияи фониятрия ин ҳамчун **ҳосилкунии овоз «дар ниқоб» номгузорӣ** шудааст. Дар ин амал ҳаҷми резонатори даҳон зиёд буда, овоз ба коми саҳт расида, резонатсияи сатҳҳои аз боло ҷойгиршударо пайдо мекунад. Импенданс ва ҳодисаҳои резонаторӣ қори аппарати овозро ғаъло мегардонанд.

Талаффузи ҳарфи **м** кӯтоҳ дар ҳолати орои ҳалқ овозро ба «ниқоб» равона карда, пешниҳод мешавад. Баъзан ин машқро дар давоми ду ҳафта такрор карда, гоҳ-гоҳ ҳосил шудани овозҳои ҷарангдорро ба даст овардан мумкин аст. Бо гузашти вақт ва давом додани машқ давомнокии фонатсия зиёд шуда, овоз шаффоф ва баланд мешавад.

Вақте, ки таълимгиранда бе мушкилӣ иҷро кардани ин машқро ёд мегирад, ба талаффуз кардани ҳиҷои қушод мегузарад. Баъди тараффузи тӯлонии **м** якҷо бо он овози кӯтоҳи **а** дар ҳолати тез поён фурувардани ҷоғи поён талаффуз карда мешавад: **ма**, баъд машқҳо бо ҳамаи овозҳои садонок гузаронида мешаванд.

Машқи 3: **ма, мо, му, мэ, ми**. Овозҳои садонок бо пайдарпаии зерин: **а, о, у, э, и**, яъне аз рӯи афзудани импенданс дохил карда мешаванд. Аз шаш ҳарфи садонок ҳарфи **а** импенданси хурдтарин ва **и** импенданси калонтарин доранд.

Барои он ки машғулият натиҷаи дилхоҳ диҳад, истифодаи бозихои гуногун, ҳам фардӣ ва ҳам гуруҳӣ тавсия дода мешавад, ки шавқу ҳаваси кӯдакро барои натиҷа ба даст овардан баланд намуда, ба раванди ғаълоияти маърифатӣ воридсозии ҷабҳаҳои эмотсионалӣ ва

шахсии кӯдаки ин синну солро таъмин менамояд. Аҳамияти махсус ба инкишофи диққати ихтиёрӣ, ҷабҳҳои иртиботӣ-нутқӣ, ташкили муносибати нутқӣ дар гурӯҳ дода мешавад. [1,6]

Ҳар як қисмат ба инкишофи қобилияти муайяни ақлонӣ ва ҷабҳҳои маърифатии кӯдак дар маҷмӯъ равона гардида, дар ҳамкориҳои кавии педагог бо логопед ва равоншинос ба роҳ монда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Коррекционная педагогика: Основы обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии/ Б.П.Пузанов, В.И.Селиверстов, С.Н.Шаховская, Ю.А.Костенкова; Под ред.Б.П.Пузанова. – М., 1998.
2. Лапшин, В.А., Пузанов, Б.П. Основы дефектологии. – М., 1991.
3. Лутфуллоев, М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ. – Душанбе, 2007.
4. Иматова, Л., Туронов, С. Инкишофи нутқи кӯдакони забонашон нуқсондошта
5. Специальная дошкольная педагогика: Учебное пособие/ Е.А.Стребелева, А.Л.Венгер, Е.А.Екжанова и др.; Под ред. Е.А.Стребелевой. – М., 2002.
6. Специальная педагогика /Л.И.Аксенова, Б.А.Ар, Л.И.Белякова и др.; Под ред. Н.М.Назаровой. – М., 2004.
7. Муоинаи кӯдаконе, ки нутқашон нуқсон дорад. Душанбе, 1989. 45с.

ТАШАККУЛИ ҲИССИ ХЕШТАНШИНОСӢ ВА ВАТАНДӢСТӢ ҲАМЧУН МАСЪАЛАИ ПЕДАГОГИЮ ПСИХОЛОГИ

РУСТАМЗОДА Мадина Рустам – мудири Муассисаи таълимии давлатии таҳсилоти томактабии №117-и ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе, унвонҷӯии Пажухшигоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Дехотӣ, 17, тел.: (+992) 900 95 44 44

Масъалаҳои ташаккули ҳисси хештаншинию ватандӯстии кӯдакони синни томактабӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим доништа шуда принсипи пешбари таълиму тарбия дар асоси решаҳои анъанаҳои миллӣ сурат гирифта истодааст. Тарбияи шахсияти ҳамҷониби рушдҷӯи истифодаи воситаҳои ба ҳам алоқаманд ва шаклҳои гуногуни таъсиррасониро талаб мекунад.

Дар айни замон яке аз самтҳои афзалиятнок шинос намудани кӯдакони синни томактабӣ ба сарчашмаҳои фарҳангии халқи тоҷик мебошад. Ташаккули ҳисси хештаншинию ва ватандӯстӣ дар кӯдакони синни томактабӣ ҳар қадар зудтар оғоз шавад, дар оянда сатҳи инкишофи онҳо баландтар мешавад.

Дар мақола таҳлили равишҳои гуногуни таҳияи масъалаҳои ташаккули ҳисси хештаншинию ва ватандӯстӣ дар кӯдакони синни томактабӣ, шиносоии кӯдакон бо олами атроф ва ҷанбаҳои гуногуни он ва дар ин замина, ташаккул додани муҳаббати онҳо ба Ватани худ, аз масоили муҳими тарбияи насли оянда ба шумор меравад мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Вожаҳои калидӣ: тарбияи ватандӯстӣ, хештаншинию, муносибатҳои миллӣ, кӯдакони синни томактабӣ, худшиносии миллат, шуури миллӣ, институтҳои педагогӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ЧУВСТВА САМОСОЗНАНИЯ И ПАТРИОТИЗМА КАК ПЕДАГОГИКО – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

РУСТАМЗОДА Мадина Рустам – заведующий Государственное образовательное учреждение дошкольного образования №117 района Фирдавси города Душанбе, соискатель Института развития образования им. Абдурахмана Джамии Академии образования Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти 18, тел.: (+992) 900 95 44 44

Вопросы развития чувства самосознания и патриотизма у детей дошкольного возраста считаются важными для Республики Таджикистан и ведущим принципом обучения и

воспитания осуществляются на основе истоков национальных традиций. Воспитание развитой личности требует использования взаимосвязанных средств и различных форм воздействия.

На данный момент одним из приоритетных направлений является ознакомление детей дошкольного возраста с культурными истоками таджикского народа. Чем раньше начнется формирование чувства самосознания и патриотизма у детей дошкольного возраста, тем выше будет их уровень развития в будущем.

В статье анализ различных подходов к развитию чувства идентичности и патриотизма у дошкольников, ознакомлению детей с окружающим миром и различными его аспектами и в этом контексте формированию у них любви к Родине считается одним из важных вопросов воспитания следующего поколения.

Ключевые слова: воспитание патриотизма, самосознание, национальные отношения, дети дошкольного возраста, национальное самосознание, национальное сознание, педагогические институты.

FORMATION OF A SENSE OF SELF-CONSCIOUSNESS AND PATRIOTISM AS A PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM

RUSTAMZODA Madina Rustam – Head of the State Educational Institution of Preschool Education No. 117, Firdavsi District, Dushanbe, applicant at the Institute for Education Development named after Abdurakhman Jami, Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, Dekhoti Street 18, tel.:

The development of a sense of self-awareness and patriotism in preschool children is considered important for the Republic of Tajikistan and the leading principle of education and upbringing is carried out on the basis of the origins of national traditions. The upbringing of a developed personality requires the use of interrelated means and various forms of influence.

At the moment, one of the priority areas is familiarizing preschool children with the cultural origins of the Tajik people. The earlier the formation of a sense of self-awareness and patriotism in preschool children begins, the higher their level of development will be in the future.

In the article, the analysis of various approaches to the development of a sense of identity and patriotism in preschoolers, familiarizing children with the world around them and its various aspects and, in this context, the formation of their love for the Motherland is considered one of the important issues of educating the next generation.

Key words: education of patriotism, self-awareness, national relations, preschool children, national self-awareness, national consciousness, pedagogical institutes.

Равандҳои мураккабу зидду нақиз, ки ҳоло дар муносибатҳои миллӣ ба амал меоянд, зарурати ташаккули ҳисси ҳештаншиносӣ ва ватандӯстӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ дар назди ҷомеа, бахусус, омӯзгорону равшанҷӯгон вазифаи гузоштааст, ки назарияҳои мавҷударо аз нав дида бароянд, концепсияҳои нави ояндадор таҳия намоянд, ба масъалаҳои таҳқиқи ташаккули ҳисси ҳештаншиносӣ ва ватандӯстӣ дар кӯдакони синни томақтабӣ дар давлати соҳибхӯшӣ, дунявӣ ва демократӣ таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир намояд.

Маҳсусан, таъкид кардан лозим аст, ки солҳои охир масъалаҳои тарбияи ватандӯстӣ мавзӯи тадқиқоти олимони бисёр мамлакатҳои гуногун гардидаанд. Масъалаҳои ташаккули ҳисси ҳештаншиносӣ ва ватандӯстӣ дар кӯдакони синни томақтабӣ дар бисёр муассисаҳои илмӣ, аз ҷумла институтҳои педагогӣ ҳал карда шудаанд. Танҳо дар давоми якҷанд даҳсолаҳо, бештар аз даҳҳо рисолаи илмӣ роҷеъ ба паҳлуҳои мухталифи ин масъала таҳия гардидаанд, вале таҳқиқоти густурдае оид ба мавзӯи «Ташаккули ҳисси ҳештаншиносӣ ва ватандӯстии кӯдакони синни томақтабӣ» анҷом дода нашудааст.

Ба ақидаи аксари олимони оқибатҳое, ки дар ҷамъияти мо мушоҳида мешаванд, марҳилаи ногузир дар ташаккули худшиносии ҳар як одамоне мебошанд. Дар ин давра ҳалқи тоҷик имкон пайдо кард, ки арзишҳои миллию умумибашарию эҳё карда, ба зинаи нави ташаккулёбии бирасад. Ин пеш аз ҳама муттаҳид сохтани тамоми манотиқи кишвар ва худшиносӣ мебошад. Асосан, ин бояд мутаносибан дар худшиносии миллии шаҳрвандони Тоҷикистон зоҳир шавад.

Миллате, ки худро шинохтааст, дар байни халқиятҳои дигар, дар ҷомеаи инсондӯст ҷойгоҳи худро пайдо мекунад [1].

Хештаншиносӣ ва худшиносии миллат ба онҳо имкон медиҳад, ки дар ташаккули забон, фарҳанг, расму оин, анъана ва дигар арзишҳои фарҳангии миллии ба дастовардҳои бузург ноил гарданд. Шарти соҳибхитӣрии миллат дар дараҷаи инкишофи худшиносӣ ифода меёбад. Миллате, ки таърихи ғани, забону фарҳанги бостонӣ, худшиносӣ дорад, барои ҳифзи чунин мерос масъулияти бузург дорад.

Барои таҳкими худшиносии миллии тарбияи ватандӯстӣ, таҳкими якпорчагии миллии, ҷалби насли наврасро ба корнамоиҳо ва дастовардҳои фарҳанги миллии ба таври назаррас такмил додан зарур аст. Ватандӯстӣ, яке аз муҳимтарин хиссиёти инсон ва фазилати ӯ ҳамчун шахрванд мебошад. Ҳар як давлат ба ташаккули ҳисси хештаншиносӣ ва ватандӯстии шахсияти кӯдак ва ба тарбияи ватандӯстӣ таваччуҳи хосса зоҳир мекунад. Ин умри дарози миллатро таъмин намуда, тамаддуни хосси онро ҳифз менамояд [2].

Барои ташаккули минбаъдаи худшиносии миллии тарбияи ватандӯстиро хеле беҳтар кардан, ваҳдати миллиро таҳким бахшидан, ҷавонро бо дастовардҳои фарҳанги миллии шинос кардан лозим аст. Ватандӯстӣ яке аз муҳимтарин эҳсоси инсон ва яке аз хислатҳои неки ӯ ҳамчун шахрванд аст. Ин хиссиёт дар инсон аз замони қадим ташаккул ёфтааст ва ҳар як давлат ба тарбияи ватандӯстӣ аҳамияти хосса медиҳад.

Худшиносиро одатан муносибати бошууронаи шахсро ба эҳтиёт ва қобилияти рафтор ва албатта, муносибат ба хиссиёти фикрҳои меноманд. Гумон меравад, ки худшиносӣ дар баҳодиҳии бисёрҷиҳатаи эмотсионалӣ ба имкониятҳои субъективии шахс низ ифода меёбад.

Ин имкониятҳо барои амалӣ ва кори муносиб ҳамчун замина хизмат мекунанд. Бояд гуфт, ки асоси худшиносӣ қобилияти фарди шинохтии шахсӣ дар фаъолияти ҳаёти мебошад.

Ин фаъолияти ҳаёти дар муошират ва дар раванди ташаккули роҳҳои ибтидоии (асосии) фаъолияти ҳаёти инсон ба вучуд меояд. Барои шахс муносибат ба мавҷудияти бошууронаи худ, ки тавассути фаъолияти муштарақ маҳз дар муошират сурат мегирад, дар навбати худ ба ташаккули тасаввуроти муайяни шахс дар бораи худ ҳамчун субъект мусоидат мекунад, субъектест, ки қобилияти амали аз ҷиҳати иҷтимоӣ дошта бошад.

Андешаҳои инсон дар бораи худ, яъне симои ба истилоҳ субъективии «ман»-и ӯ дар зери таъсири муносибати баҳодиҳии одамони дигар ташаккул меёбад. Ин вақте рӯй медиҳад, ки ангеҷаҳо, мақсадҳо ва натиҷаҳои амалу кирдорҳои онҳо бо қоидаҳо ва меъёрҳои иҷтимоии рафтори дар ҷомеа қабулшуда алоқаманд бошанд. Идеяи мақсад ва роҳҳои расидан ба он ҳамзамон андешаҳо дар бораи амалҳои ояндаи худ, дар бораи қобилиятҳои ӯ, ки дар ин амалҳо ташаккул меёбанд, мебошад.

Ба ибораи дигар, дар бораи худ меандешад, ки аллақай ба ҳадафи худ расид ва гӯё дигар шуд. Дар баробари ин, шахс ба намуди одамоне, ки чунин қобилият надоранд, ҳам аз ҳад зиёд ва ҳам кам баҳо дода метавонад.

Дар адабиёти равоншиносӣ хештаншиносӣ баъзан шакли олии инкишофи шуур номида мешавад. Аммо шуури инсон, яъне муносибати ӯ ба олам, дониш бе фарқ кардани худ аз фаъолияти ҳаётии ӯ имконнопазир аст. Ташаккули хештаншиносӣ ва ҳисси ватандӯстии кӯдакон бидуни баҳодиҳии хиссиётӣ ва гуногунии қобилиятҳои онҳо сурат намегирад.

Барои шахс ҳатмӣ аст, ки худро ҳамчун субъекти фаъолияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок ҳисоб кунад, маҳз дар ҷараёни ин фаъолият ҳар як шахс метавонад қобилияти худро, инчунин ҳудаш тағйир диҳад. Дар натиҷаи ин хештаншиносӣ на танҳо натиҷа, балки шарти ҳатмии инкишофи шуур низ мебошад [3].

Масъалаи омӯзиши ташаккули ҳисси хештаншиносӣ ва ватандӯстӣ дар кӯдакони синни томактабӣ яке аз масъалаҳои асосии психология мебошад. Он дар доираи тадқиқоти равоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ ба таври васеъ баррасӣ карда мешавад.

Ба омӯзиши сохтори ташаккули ҳисси хештаншиносӣ ва ватандӯстии кӯдакони синни томактабӣ, динамикаи инкишофи он ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам амалӣ таваччуҳи зиёд дода мешавад, зеро он ба мо имкон медиҳад, ки ба фаҳмиши механизмҳои ташаккули шахсият дар онтогенез, наздик шавем. Дар доираи тадқиқот нақши пешбаранда ба хештаншиносӣ гузошта шуда, он ҳамчун нишондиҳандаи сатҳи инфиродии рушд, мағзи ин раванд ҳамчун принципи муттаҳидкунанда, ки бо раванди хештаншиносӣ фаро гирифта шудааст, тавсиф карда мешавад.

Яке аз шартҳои муҳимме, ки бар асари он шахс ба шахсият табдил меёбад, худбаҳодиҳӣ аст. Дар фард он зарурати қонъ гардонидани на танҳо ба сатҳи талаботи дигарон, балки сатҳи баҳодиҳии шахсии онҳоро низ ба вучуд меорад. Худбаҳодиҳии қатъӣ инкишофёфта на танҳо ҳамчун дониш дар бораи худ, на ҳамчун маҷмуи баъзе хусусиятҳо, балки ҳамчун нигоҳи

пешакӣ муайяншуда ба худ дода мешавад. Он дарки шахсиятро ҳамчун объекти доимӣ дар бар мегирад.

Худбаҳодихӣ падидаи дорои хусусияти мураккаби психологӣ буда, зинаи марказии худтанзимкунии худсарона, самт ва дараҷаи ғабӯлияти инсон, муносибати ӯро ба олам, ба одамон, ба худ муайян мекунад. Он ба бисёр робитаҳо бо тамоми шаклҳои равонии шахсият алоқаманд буда, ҳамчун конфигуратсияи назаррас ва ҳама намудҳои ғабӯлият ва муоширати он муаррифӣ мешавад. Сарчашмаи қобилияти баҳодихии худ дар давраи кӯдаки гузошта шуда, инкишоф ва тақмили он дар тамоми ҳаёти инсон сурат мегирад [4].

Худбаҳодихӣ ба мо имкон медиҳад, ки устувории шахсро новобаста аз тағирёбии вазъият нигоҳ дорад ва имкони боқӣ мондани худро фароҳам меорад. Дар айни замон таъсири худбинии кӯдаки синни томактабӣ ба рафтор ва робитаҳои байнишахсии ӯ беш аз пеш равшантар мегардад.

Барои мо омӯзиши кӯдакони синни томактабӣ тасодуфан интихоб нашудааст. Ин синну сол, давраи ибтидоии оғаҳии кӯдак аз худ, ангезаҳо ва ниёзҳо дар олами муносибатҳои инсонист. Аз ин рӯ, дар ин давра муҳим аст, ки замина барои ташаккули худбаҳодихии мувофиқи тафриқагузори гузошта шавад.

Ҳамаи ин ба кӯдак имкон медиҳад, ки кӯдак худро дуруст баҳо диҳад, ҷиҳатҳои тавоноии худро дар робита бо вазифаҳо ва талаботи муҳити иҷтимоӣ воқеан ба эътибор гирад, мутобиқи ин мустақилона дар назди худ мақсад ва вазифаҳо гузорад.

Чи дар педагогика ва психологияи ватанӣ ва чи хориҷӣ ба худшиносӣ тавачҷуҳи зиёд дода мешавад. Масъалаҳои ташаккули худбаҳодихӣ, сохтор, вазифаҳо дар қорҳои Л.И.Божович, И.С.Кон, Э.Эриксон ва дигар равоншиносон баррасӣ шудаанд.

Намунаҳои ташаккули худбаҳодихӣ дар синни томактабӣ аз ҷониби Белобрыкина О.А., Божович Л.И., Захарова А.В., Лисина М.И., Мухина В.С. ва дигарон омӯхта шудаанд. Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусиятҳои зуҳуроти худбаҳодихӣ дар синни соли калони томактабӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудаанд [5].

Ба синни соли томактабӣ ворид шуда, кӯдак дар қардани ҳақиқати мавҷудияти худро оғоз мекунад. Ташаккули худбаҳодихии ҳақиқӣ аз баҳодихии кӯдак ба маҳорати онҳо, натиҷаҳои ғабӯлият ва донишҳои мушаххас оғоз меёбад. Дар ин давра кӯдак ба сифатҳои шахсияти худ камтар объективона баҳо медиҳанд. Кӯдакони синни томактабӣ одатан худро аз ҳад зиёд баҳо медиҳанд, ки ба онҳо баҳодихии мусбати калонсолони атрофи кӯдакони нигаронида шудааст [6].

Дар охири синни соли томактабӣ таносуби ҷузъҳои эмотсионалӣ то андозае ҳамоҳанг қарда мешавад. Инкишофи ҷузъи маърифатии худбаҳодихӣ барои зеҳнӣ қардани муносибати кӯдак ба худ, баргараф қардани таъсири мустақим ба худбаҳодихии ӯ аз ҷониби калонсолон эҷод қарда мешавад. Синну соли калони томактабӣ (5-7) давраи муҳими ташаккули худбаҳодихӣ, инкишофи минбаъдаи он ва таъсири он ба шахсият мебошад.

Омӯзиш ва муайян қардани сатҳи худбаҳодихии кӯдакони синни томактабӣ, муайян қардани хусусиятҳои худбаҳодихии кӯдакони синни томактабӣ дар қорҳои олимони аз ҷумла:

- Мавқеи С.Л.Рубинштейн, ки худбаҳодихӣ ҳамчун ҷузъи шахсият амал мекунад ва ба раванди рушд дохил мешавад;

- Мавқеи А.Г.Спиркин, ки худбаҳодихӣ «муносибат ба худ» аст, ки дар баробари «шинохти худ» ба худшиносӣ дохил мешавад;

- Мавқеи Е.Е.Кравцова, ки дар синну соли калони томактабӣ мавқеи наздикии «ман»-и воқеӣ ва идеалӣ бештар мусоид буда, барои амалӣ гардонидани яке аз эҳтиёҷоти муҳимтарини зарурати рушди худ, фард-ангезае хизмат мекунад. [7].

Ташаккули ҳештаншиносӣ ва ватандӯстии синну соли томактабӣ хусусиятҳои худро дорад. Масъалаи худбаҳодихӣ ҳамчун яке аз масъалаҳои асосии педагогика ва психологияи шахсият дар қорҳои олимони гуногуни ватанӣ ва хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар байни онҳо муаллифони зеринро махсус қайд қардан лозим аст: Л.И.Божович, Л.В.Бороздина, Л.С.Выготский, А.В.Захарова, Б.В.Зейгарник, А.Н.А.Серебрякова, А.Г.Спиркин, С.Л.Рубинштейн, И.И.Сонкова, А.М.А.Я. Бернс, К.Левин, К.Рожерс, З.Фрейд масъалаҳои худшиносиро ҳамчун проблемаи дорои аҳамияти баланди ҳаёти тавсиф намуда, психологияи шахсиятро муайян намуда, онро ҳамчун як қул аз ҷиҳати илмӣ таҳлили психологӣ, ҳалнашуда ҳисоб мекарданд.

Воқеан, то ҳол таъсири ин воқеияти махсуси субъективии каму беш муайян ва аз тарафи умум пазируфта нашудааст. Аксар вақт худшиносӣ ҳамчун самти шахс дар шахсияти худ, оғаҳии худ ҳамчун "ман" баррасӣ мешавад.

Худшиносӣ ба инсон имкон медиҳад, ки олами берунаро инъикос кунад, худро дар он фарқ кунад, муносибати худро ба ин ҷаҳон ва худаш дар муносибат бо дигарон дарк кунад, олами ботинии худро донад, ба таври муайян таҷриба ва баҳо диҳад. Худшиносӣ огоҳӣ ва арзёбии ҳамаҷониба ба худ ва мавқеи худ дар зиндагӣ мебошад. Тавассути худшиносӣ шахс худро ҳамчун воқеияти фардӣ, ҷудо аз табиат ва дигарон дарк мекунад.

Бояд гуфт, ки, таъкид мекунад С.Л.Рубинштейн, «худшиносӣ ба шахсият бор карда нашудааст, балки ба он дохил мешавад».

Вай роҳи мустақили инкишоф надошта, аз инкишофи шахсият ҷудо шуда, ба ҷараёни инкишофи шахсият ҳамчун субъекти ҳақиқӣ ҳамчун тараф, лаҳза ва таркиби он дохил мешавад» [8].

Ба ақидаи С.Л.Рубинштейн, худшиносӣ маҳсули минбаъдаи тараққиёт аст, ки дар заминаи шуур ва яқоя бо он сухан ба вучуд омадааст. Амалҳои гуногуни худшиносӣ монанди муоширати инсон бо худанд, ки инкишофи нутқи ботинӣ, ташаккули кофии ҳосиятҳои тафаккур, ба монанди мавҳум ва муоширатро тақозо мекунад, ки ба субъект имкон медиҳад, ки идея ва мафҳуми «ман»-и худро ташаккул диҳад, аз «ман»-и дигаре фарқ мекунад [9].

Дар маркази масъалаи ҳештаншиносӣ фарқи байни ду тарафи он ҷойгир аст: таксимои «ман» ҳамчун субъект («ман амалкунанда») ва ҳамчун объекти ҳештаншиносӣ (рефлексивии ман»). Дар илми равншиносӣ ин фарқияти бунёдӣ барои ҳамаи назарияҳои «ман»-ро В.Чеймс қорӣ карда буд, ки дар як «ман» интегралӣ барои ҷузъҳои ҷудонашаванда мавҷуд аст: «ман»-и эмпирикӣ («ман» ҳамчун объекти дониш) ва «мани пок» («ман» ҳамчун предмети омӯзишӣ).

Дар зери мафҳуми эмпирикии «ман» (ё «Ман») и В.Чеймс, натиҷаи ҳама чизеро, ки шахс метавонад онро азони худаш номид: бадан, либос, манзил, оила, дӯстон, обрӯ ва ҷиҳатҳои қавӣ, дастовардҳои эҷодӣ, сифатҳои равониро дарк мекард. [10].

Ин «ман»-и таҷрибавӣ ӯ ба се зерсистема ҷудо мекунад:

а) - маводи «ман» - бадан, либос, молу мулк;

б) - иҷтимоӣ «ман», ки атрофиён ин шахсро мешиносанд; дар айни замон, ҳар як шахс ин қадар "ман"-и иҷтимоӣ дорад, чанд гурӯҳи алоҳида вучуд дорад, ки бо ақидаи онҳо ба назар гирифта мешавад;

в) «ман»-и маънавӣ – маҷмӯи хусусиятҳои равонӣ, майлу қобилият. Зери мафҳуми «ман»-и пок ва ё шинохти В.Чеймс ин нуктаро дар назар дошт, ки шахс худро субъекти амал, дарк, эҳсосот ҳис мекунад ва аз шахсият ва ҷудонапазирии худ аз он чизе, ки як рӯз пеш буд, огоҳ аст. Ин дараҷаи марказбандии системаи субъективӣ мебошад, ки метавонад каму беш фарқ кунад.

Аҳамияти процессҳои дохилии ҳештаншиносиро баҳо додан душвор аст, зеро онҳо бо фаъолияти амалии субъект, алоқаи мутақобилаи ӯ бо олами беруна зич алоқаманданд. Аммо танҳо бояд робитаи шахсро бо олами беруна қатъ намуда, ӯро дар ҳолати ҷудошавӣ қарор дод ва ин равандҳои дохилӣ фаъол мешаванд.

Агар шуур ба тамоми олами объективӣ нигаронида шуда бошад, пас объекти худшиносӣ худи шахсият мебошад. Дар худшиносӣ ҳамчун субъект ва ҳам ҳамчун объекти шинохту муносибат амал мекунад. Худшиносӣ ҳамчун як раванди маҳсусан мураккаб, ташаккули динамикии психика пайдо мешавад, ки на танҳо дар онтогенез, балки дар фаъолияти ҳамаҷониба дар ҳаракати доимӣ мебошад. Натиҷаи раванди худшиносӣ "ман" - худ аст. Дар баробари ин, худшиносӣ на танҳо маҳсули худшиносӣ, балки омили муҳими рафтор мебошад.

Худшиносӣ сохтори мураккаби психологӣ мебошад, аз ҷумла, чунон ки В.С.Мерлин бовар дошт, ҳамчун ҷузъҳои маҳсус;

-якум, шуури шахсияти худ, дуҷум, шуури «ман»-и худ ҳамчун принципи фаъол, саввум, дарки ҳислатҳои равонии худ, чорум, системаи муайяни баҳодихии иҷтимоӣ ахлокии худ. Ҳамаи ин элементҳо аз ҷиҳати функционалӣ ва генетикӣ бо ҳамдигар алоқаманданд, аммо онҳо дар як вақт ташаккул наёфтаанд.

Тухми шуури шахсият аллақай дар кӯдак пайдо мешавад, вақте ки ӯ ба фарқ кардани ҳиссиёти аз ашӣ беруна ва ҷисми худ шуруъ мекунад. Шуури «ман» аз синни сесолагӣ, вақте ки кӯдак ба дуруст истифода бурдани ҷонишинҳои шахсӣ шуруъ мекунад, зоҳир мешавад. Огоҳӣ аз сифатҳои равонӣ ва худбаҳодихии шахс дар давраи наврасӣ ва ҷавонӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Аммо азбаски ҳамаи ин ҷузъҳо бо ҳам алоқаманданд, ғайр шудани яке аз онҳо ногузир тамоми системаро тағйир медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик».
2. Алиева, С. Т. Тарбияи ватандӯстии кӯдакони 6-7-сола бо шаклҳои интегративии эҷодиёти халқ. 2004. Доғистон.
3. Ашӯров, Ғ. Андешаҳои фалсафии Носири Хусрав. Ашӯров Ғ.- Душанбе: Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. - 1965. – 134 с.
4. Добролюбов, А.А. Муқаррароти педагогии интихобшуда. -М.: Учпедгиз. - 1939. - 305 с.
5. Заробекова, Н.М. Омода намудани омӯзгорони оянда барои тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстии хонандагон.
6. Коджаспирова, Г.М., Коджаспиров, А.Ю. Луғати педагогӣ. - М.: Маркази нашриёти «Академия». - 2005.
7. Комратова, Н.Г., Грибова, Л.Ф.Тарбияи ватандӯстии кӯдакони 4-6 сола: Дастури методӣ.- М.: ТС Сфера. - 2007.
8. Божович, А.М. Шахсият ва ташаккули он дар давраи бачагӣ. - М.- 1963. -464с.
9. Бороздина, А.В. Баҳодиҳии худ ба синну сол.ИП.АН.СССР.М.с.67
- 10.Чӯраев, Ҳ.А. Тарбияи ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ дар раванди ислоҳоти соҳаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

**ТАШАККУЛИ ТАВОНОИИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОН
ТАВАССУТИ ОМӢЗИШИ ФАНИИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК**

МАҶИДЗОДА Ҷамшед Сунатулло – унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2, тел: (+992) 985 10 00 08

Дар мақолаи маскур сухан дар бораи тавоноӣ ва иқтидори маърифатии хонандагон ва роҳҳои ташаккул додани он дар раванди дарси таърихи халқи тоҷик меравад. Таърих худ таҳқиқ ва нақли ҳодисаҳо мебошад, ки ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ, ғурури миллӣ ва ифтихори ватандорӣ насли наврасро бедор намуда, онҳоро ба ҳимояи арзу буми Ватан тарбия менамояд.

Дар таҳқиқотҳои педагогии ҳеш, яке аз олимони намоён самти педагогика Б. М. Теплов се аломати асосии тавоноӣ ё иқтиори маърифатиро дар хонандагон ошкор намуд, ки дар шакли мафҳум қарор дошта, баъзан мутахассисон аз он васеъ исифода мебаранд.

Вожаҳои калидӣ: салоҳият, салоҳиятнокӣ, маърифат, майлу хоҳиш, ҷаҳонбинӣ, дарсҳои лексионӣ, дарсҳои ҷамъбасти, салоҳияти маърифатӣ, салоҳияти таҳқиқоти, салоҳияти эҷодӣ.

**РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ
ИЗУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА ИСТОРИЯ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА**

МАДЖИДЗОДА Ҷамшед Сунатулло – соискатель Института развития образования им. А. Дҷомии Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2, тел: (+992) 985 10 00 08

В статье говорится о силе и познавательных способностях учащихся и путях их развития в процессе преподавания предмета истории таджикского народа. Сама история – из греческого слова исследования и повествование о событиях, пробуждающее мировоззрение, самосознание, национальную гордость и патриотизм подрастающего поколения, воспитывающее их к защите Родины.

В своих педагогических исследованиях один из видных ученых в области педагогики Б. М. Теплов выявил у учащихся и студентов три основных признака силы или умственных способностей, которые имели форму понятия, а иногда специалисты широко использовали его.

Ключевые слова: компетентность, компетенции, знания, желание, мировоззрение, лекционная занятия, итоговая занятия, познавательная компетентность, исследовательская компетентность, творческая компетентность.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' COGNITIVE ABILITIES THROUGH STUDYING THE SUBJECT OF TAJIK PEOPLE'S HISTORY

MAJIDZODA Jamshed Sunatullo – applicant of the Institute for Education Development named after A. Jomi of the Academy of Education of Tajikistan, 11/2, Dushanbe, st. A. Adkhamova, 11/2, phone: (+992) 985 10 00 08

The article talks about the strength and cognitive abilities of students and ways of their development in the process of teaching the history of the Tajik people. History itself is the study and narration of events that awakens the worldview, self-awareness, national pride and patriotism of the younger generation and educates them to defend the Motherland.

In his pedagogical research, one of the prominent scientists in the field of pedagogy B. M. Teplov identified three main signs of strength or mental abilities in students, which had the form of a concept, and sometimes specialists widely used it.

Keywords: competence, competence, knowledge, desire, worldview, lectures, complex classes, cognitive competence, research competence, creative competence.

Таърих худ аз калимаи Юнонии история гирифта шуда, маънояш таҳқиқ ва нақли ходисаҳо мебошад, ки ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ, ғурури миллӣ ва ифтихори ватандорӣ насли наврасро бедор намуда, онҳоро ба ҳимояи арзу буми Ватан омода менамояд. Дар таҳқиқотҳои педагогии ҳеш, яке аз олимони намоён самти педагогика Б. М. Теплов се аломати асосии тавоноӣ ё иқтиори маърифатиро дар хонандагон ошкор намуд, ки дар шакли мафҳум қарор дошта, баъзан мутахассисон аз он васеъ истифода мекунанд:

1) лаёқат- ин хусусияти фардиятӣ- психологӣ ҳар як хонанда ё инсон буда, омили асосии як шахсро аз шахси дигар фарқ кардан мебошад. Дар ҳақиқат чунин аст, вагарна, шахсиятҳо аз ҳамдигар фарқ карда намешуданд;

2) лаёқат- танҳо он махсусиятҳои мебошанд, ки бо бобарории инсон мансубият доранд ва дар натиҷаи он як ё якчанд ғайбӣ иҷро мегардад, фаҳмида мешавад;

3) лаёқате, ки ба дониш, маҳорат ва малака мушарраф намегардонад, албата он дар инсон вучуд дорад, гарчанде инсон ё хонандаю донишҷӯ бо осонӣ ва ба тезӣ маводро азхуд менамояд, лекин аз ҷи сабаб бошад, ки ба мутахассиси хуб табдил намеёбад. Дар ин ҷо аз ҳама пеш майлу хоҳиш ниҳон аст, ким о хонандаро ба он сатҳ ҳавасманд гардонидани наметавонем.[1, с. 125].

Ба ин масъала аз ҳама бештар В. Д. Шедриков дар қорҳои таҳқиқотии ҳеш таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Мутобиқи андешаи ӯ «...лаёқатро ҳамчун хосияти низомӣ, вазифавӣ муайян намудан мумкин аст, зеро ки бисёр аломатҳои психикиро амалӣ менамояд. Он қораҳои фардиятии зоҳиршавиро ноил буда, дар бобарорӣ зоҳир гардидан, дар амалӣ намудани вазифаҳои ҷудоғонаи психологӣ ифода меёбад. Дар ин ҷо аз ҳама муҳим расонидани таъсири психологӣ ба хонанда зарур мебошад, то лаёқати ӯ қушода гардад. Дар давраи муайян намудани тадбирҳои инфиродии худзоҳиркунӣ лаёқат, хонанда ҳамон меёрро дар худ нигоҳ медорад ва дар ҳолати тавсиф намудани қадом ғайбияте набошад: Хосилнокӣ, сифат ва боварибахшӣ он меафзояд». (2: 14-19)

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ба тамоми шаклҳои ташаккулдиҳандаи дониш, малака ва маҳорати таълимии хонандагон ва донишҷӯён ниёз доранд. Ташаккули салоҳияти умумимаданӣ ва касбӣ ифодакунандаи аз ҷониби хонанда ва донишҷӯён ҷи тавр ҳал намудани вазифаҳои таълимӣ ва аз худ намудани қисматҳои ҷудоғонаи маводҳои таълимии фанни таърихи ҳарки тоҷик мебошад.

Унсурҳои асосии баланд гардидани салоҳиятнокии таърихии хонандагону донишҷӯён аз инҳо иборатанд: салоҳиятҳои маърифатӣ, зиракӣ, майлгирӣ ва амалиётӣ, ки дар тарзи ғайбияти хонандаю донишҷӯён ҳамчун мутахассисон, омӯзгорони ояндаи фанни таърих тафриқаро ба вучуд меоранд ва ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии хонандагонро васеъ мегардонад.

Се гурӯҳи методҳо, дар ташаккули салоҳияти хонандагону донишҷӯён мавҷуданд: методҳои таълими анъанавӣ; - методҳои таълими касбӣ; - фаъолияти таълимӣ- касбӣ, ки дар ташаккули унсурҳои салоҳиятноки мавқеи асосиро ишғол менамоянд. Дарки моҳияти ин методҳо, унсурҳои салоҳиятнокиро ташаккул дода, иқтидори ҳал намудани вазифаҳои интиҳобнамударо дар хонандагону донишҷӯён тавоно мегардонанд.

Низоми таълими фанни таърихи халқи тоҷик, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ дар шакли дарсҳои лексионӣ- семинарӣ амалӣ мегардад, ки бо бартарихояш дар баланд бардоштани дониш, малака ва маҳорати хонандагону донишҷӯён аз дигар шаклҳои дарс фарқ мекунад, ки, ҳоло ҳам арзиши хешро чун пештара нигоҳ дошта меояд.

Тавассути ин метод, дараҷаи аз бар намудани маводи таълим то 30% аз бар гардида, дар ҳолати истифода бурдан аз айёният азбаркунии хонандагон то 50% ишора гардидааст, ки мутлақо дуруст мебошад. Дар ҳолати истифода бурдан аз айёният ва пайваст намудани он бо аудио ва воситаҳои шунавоӣ ва талаффуз доираи донишро боз ҳам васеътар мегардид. Чунин тарз наметавонад, ба хонандагон ва донишҷӯён, шароити гузаштанро барои аз худкунии дониши «тайёр» ба донишҳои дар таҷриба мустақилона ҳосилнамуда пайвандад. Л. С. Выготский қайд менамояд: «Хондани калима ва алоқаманд гардонидани он бо ашё, худ аз худ бо дарки мафҳум ва ибора оварда намерасонад, танҳо дар чараёни фаъолияти гуногунҷабҳаи маърифатӣ хонандагон ва донишҷӯён, баҳри ба даст овардани мақсади муайян талош меварзанд, фаҳмиш ҳосил менамояд». [2, с. 27].

Технология ва методҳои фаъолияти таълим ва анъанавии фанни таърихи халқи тоҷикро лексия ва семинарҳо ташкил медиҳанд. Ташаккул додани дониш, маҳорат ва малакаи хонандагону донишҷӯён аз методу усулҳои шахсии омӯзгор дар ҳалли масъала вобаста буда, ин амал метавонад одаткунӣ, майлпайдокунӣ ва салоҳиятнокиро дар хонандаю донишҷӯён ташаккул диҳад ва сифати таълимро баланд бардорад. Технологияи таълим ва методҳои фаъолияти таълимӣ – тарбиявӣ, дар натиҷаи коркард ва аз худ намудани унсурҳои ҷудогонаи ташаккулдиҳандаи салоҳиятноки ва тафриқаи минбаъдаи он, ташаккул меёбанд. Дар шароити махсуси фаъолияти таълимӣ- касбӣ, ё дар таҷриба зери роҳбарии омӯзгор салоҳият ташаккул ёфта, дар омодагии касбитихобкунии хонандагон барои омодагӣ ба ҳаёти мустақилона чизи асосӣ ба шумор меравад.

Ба ҳамаи мушкilotҳои педагогӣ нигоҳ накарда, низоми таълими лексионӣ- семинарӣ дар фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ бе шӯбҳа мавқеи арзандаро ишғол менамояд. Дар ин ҷо аз ҳама муҳим роҳнамои фаъолияти инноватсиониро бо омӯзгорон пухта шинос намудан зарур аст, ки онҳо бо мақсад ва муҳтавои фаъолияти инноватсионӣ дар раванди омӯзонидани фаннӣ таълимӣ шинос гарданд.

Дарси лексионии фанни таърихи халқи тоҷик унсурҳои ақлониро дар хонандагон ва донишҷӯён инкишоф дода, дар ташаккули омодагии донишҷӯён ба фаъолияти касбӣ, инкишофи ҷаҳонбинӣ ва ибрази озодаи андеша мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар байни лексияҳо барои ҳалли вазифаҳои ба миёномада бештар лексияи барқароркунӣ, лексияи проблемавӣ, лексияи- визуаликунондашуда, лексияи дунафара, лексияи пешаки барои ислоҳи ҳаҷтҳои мавҷудаи хонандагону донишҷӯён ба нақша гирифташуда, инчунин, лексияи конференсияи- матбуотӣ дар мавзӯҳои таърихӣ ниҳоят мувофиқ мебошанд.

Дар раванди лексияҳои барқароркунӣ, воридшавӣ, фронталӣ ё умумигардонӣ проблемаҳои методологии дорои моҳияти калони мазмуннокӣ омӯхта мешаванд. Дар ин намуди лексияҳо дониш ба танзим дароварда шуда, таркиби он ҷудо карда мешавад, ки боиси ташаккули салоҳияти таърихии хонандагону донишҷӯён мегардад. Тавассути лексияҳои барқароркунӣ вазифаҳо ро кушода, фаъолияти таълимиро дар нимсола ё тамоми соли хониш, муайян намудан мумкин аст. Дар лексияҳои барқароркунӣ бояд талабот ба натиҷаи таълим, ташаккули салоҳият, кушодани роҳҳои ба онҳо ноил гардидани хонандагону донишҷӯён, методҳои назорат равшан ифода гардад.

Лексияҳои ҷамъбасти (обзорный)- аз фанни таърихи халқи тоҷик ё фанҳои ҷудогона ё гурӯҳи фанҳо дар давраи ба анҷом расидани барномаи фанни таълимӣ хонда мешавад. Дар доираи он салоҳияти умумимаданӣ ё касбӣ ташаккул ёфта, на танҳо вазифаи тафтишотиро иҷро менамояд, балки донишхоеро, ки донишҷӯ аз фанҳои гуногун дар давоми сол ҳосил намудааст, тафриқа мегардонад. Дар ин ҳолат лексия на танҳо вазифаи ба донишҷӯ додани ким- кадом дониш, балки дар баробари он, аз худ ифодакунандаи тасаввуроти чуқур ва фаврии илмӣ, методологӣ ва аҳбори касбӣ мебошад, ки майлгирии хонандаю донишҷӯро ба фаъолияти минбаъдаи касбӣ таъмин менамояд.

Педагогика ба ин, чунин ҷавоб медиҳад: *лаёқат*- ин хусусияти махсуси фардияти шахс буда, он шароити субъективии бобарори татбиқ намудани шакли муайяни фаъолиятро ифода менамояд. Агар аниқтару дақиқтар ифода намоем, *махсусият*- ин хосияти рӯҳии инсон мебошад, ки ҳамчун маҷмуи ҷараён ё ҳолати номумкини психологӣ фаҳмида мешавад. [3, с. 249].

Тавре, ки *тавоноӣ*- феномени психологӣ мебошад, бисёр олимони замони гузашта онро ҳамчун дараҷаи баланди инкишоф муайян намудаанд. Донишҳои асосӣ ва махсус, маҳорат ва малакаи хонанда ва донишҷӯёнро таъмин намуда, иҷрои бобарори намудҳои гуногуни фаъолиятро дар он таъмин менамоянд. Ин шакли муайянкунӣ дар илмҳои педагогика ва психологияи дар асрҳои XVIII- XIX ниҳоят васеъ паҳн гардида буд.

Як қатор олимони самти педагогика ва психология тарафдори он буданд, ки салоҳияти иттилоотӣ- маърифатӣ ба инсон дар шакли тайёр дода намешавад. Вале баъзе олимону таҳқиқотчиён онро дар шакли ашё тасаввур менамудаанд, ки онро бояд дошта бошанд. *Маҳорат* – ин чунин фарқиятҳои фардияти инсон мебошад, ки ба малакаю маҳорату дониш намерасонад, лекин бо осонӣ ва тезӣ аз бар намудани маводро дар баъзе хонандагон таъмин менамояд.

Яке аз назарияҳои *маҳорат*, ки мо мавриди таҳқиқи худ қарор додем, ба олими намоён Б. М. Теплов мансуб мебошад. Вай дар кори хеш «Проблемаи фарқиятҳои инфиродии одамон»- ро мавриди омӯзиш қарор дода, пеш аз ҳама, ҳамчун инкишофи инфиродӣ- психологӣ фарқияти одамонро, мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор додааст. Мафҳуми лаёқатро давом дода, ин олими бузург Б. М. Теплов қайд менамояд, ки «маҳорат – ин он чизест, ки ба дониш, ва малака намерасонад, балки онҳоро таъмин менамояд. Маҳорат- азхуднамоии тези хонанда, мустақкамкунӣ, истифодабарии самараноки маводро дар таҷриба таъмин менамояд». [4, с. 328].

Ин андешаро инчунин В. А. Крутецкий пайравӣ намуда, менависад: «Маҳорат- ин ҳамеша доштани қобилият ба фаъолияти муайян дар соҳае мебошад. Маҳорат танҳо дар соҳаи мушаххаси фаъолияти инсон мавҷуд аст. Масалан, агар дар синф дар дарси таърихи халқи тоҷик 30 нафар хонанда нишаста бошад, ё 3 нафар, ё 4 нафари онҳо ба дарк кардани ин фан майлу хоҳиш доранд. Боқимондаи онҳо ба фанҳои дигар майлу хоҳиш зоҳир менамоянд, ин ҷараёни қонунӣ мебошад ва касе онро инкор карда, тағйир дода наметавонад. Аз ин рӯ, онро ошкор намудан, танҳо дар фаъолияти мушаххаси инсон имконият дорад» [5, с. 199].

Ба ин андеша пайравӣ намуда, гуфтан мехоҳем, ки омӯзгори фанни таърих бояд зиракиеро ноил бошад, ки чунин аломату нишонаҳоро дар хонандагону донишҷӯён ошкор созад, ба онҳо самти муносибатро муайян карда тавонад, дар он ҳолат салоҳияти иттилоотӣ- маърифатӣ ҳам дар хонандагон ва ҳам дар донишҷӯён ташаккул меёбад.

Маҳорат ҳамчун катигорияи психологӣ барои муайян намудани хусусиятҳои инфиродӣ- психологӣ хонандагону донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ истифода бурда мешавад. Фарқ кардани як хонанда ё донишҷӯ аз хонанда ва донишҷӯи дигар аз касбияти баланди омӯзгор вобаста мебошад. Аммо аксар омӯзгорон маҳорати аз ҳам фарқ кардани хонандаю донишҷӯёнро надоранд, ки ин боиси ташаккул наёфтани салоҳиятмандии хонандагону донишҷӯён мегардад. Маҳорат ҳамчун хосияти низомӣ- вазифавӣ имкон медиҳад, ки ҷойи лаёқатро муайян намуда, барои ташаккули он роҳ кушода гардад, ки ин масъала яке аз мушкилоти педагогӣ барои омӯзгор қарор мегирад.

Аз ин рӯ лаёқатро дар се самт мавриди назар қарор медиҳем: ҳамчун хосияти материяи олиташкили мағзи сари инсон; ки ифодакунандаи олами воқеӣ ҳамчун образи субъективии олами объективӣ; ва ҳамчун фикру хаёлот ва андӯхмандӣ доништа мешавад. Аз рӯзҳои аввали таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва касбӣ ҳар як хонанда ва донишҷӯ худро дар иҷрои вазифаҳои касбӣ тасаввур менамояд ва ба гирифтани дониш, маҳорат ва малака муҳаббат зоҳир менамояд. Мушоҳидаҳои шахсии ҳар як хонанда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки меҳнати хонанда ва донишҷӯ дар хондан ва аз бар намудани дониш, ҳосил намудани маҳорат ва малака зоҳир мегардад. Дар натиҷаи меҳнат ва мутолиа маводҳои таълимӣ фаъолияти маърифати ташаккул ёфта, хонанда ва донишҷӯ аз ҷиҳати маънавӣ ва ҷисмонӣ устувор гардида, ҷаҳонбинии муайян ҳосил менамоянд.

Як қатор таҳқиқотчиён ин проблема, дар зери мафҳуми лаёқат дониш ва маҳорати умумиро мефаҳманд, ки ба ин андеша мо низ қариб ҳамфикр гашта метавонем. Масалан, Э. А. Голубев тасдиқ менамояд, ки «хонандагону донишҷӯён қудрате доранд, ки тамоми амалҳои онҳоро тавассути ақлу андеша, бо таъки ба маводҳои берунӣ ва тамоилҳои гуфторӣ иҷро намоянд» [6, с. 84- 100].

Ю. А Смирнов чунин меҳисобад, ки лаёқат ҳамчун хосияти махсуси психологии инсон буда, дар шароити бобарор барои иҷро намудани амалҳои ӯ истифода мегардад, ки ба ин андеша мо низ ҳамфикрем. Ягон хонандаро омӯзгор набояд, бе лаёқат донанд, зеро ҳама хонандагон бо як чизи мушаххас лаёқат зоҳир наменамоянд. Андешаи олимон, дар бораи салоҳияти таърихии донишҷӯён, моро ба он водор менамояд, ки лаёқатро дар тез ва дуруст аз худ намудани дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон қабул намоем. Онҳо бо ин гуфтаҳои хеш, бо он таъя менамоянд, ки нимудҳои лаёқат зоҳир мегардад, инкишоф меёбанд, тавассути он фаъолиятҳои, ки ин лаёқатро аз инсон талаб менамояд. [7, с. 81]

Лаёқати маърифатиро танҳо ба воситаи маҳорати маърифатӣ бояд баҳогузорӣ намуд. Дониш, маҳорат ва малака танҳо он вақт лаёқати маърифатиро ташаккул медиҳанд, ки олооти асосии фаъолият эҷодии хонанда ва донишҷӯ гардад, дар ин ҷараён хонандагон фаъолона ширкат варзанд. Масъалаи ташаккул ва инкишофи лаёқатро мавриди омӯзиш қарор додани С.Л. Рубинштейн, ба он ишора менамояд, ки вақте инсон ба намуди муайяни фаъолият оғоз менамояд ё ба он омода мегардад, дар ӯ интихоби он фаъолиятҳои психологие рӯй медиҳад, ки фаъолияти мазкур онро талаб менамояд. [7, с. 427]

Оид ба ташаккул ва инкишофи додани лаёқат олимони соҳа Э. А. Голубев, Е. А. Климов, В. С. Мерлин, Х. Буйдоқов ва дигар олимон қорҳои зиёдро сомон бахшидаанд, ки мо онро дар раванди қор, ба инобат мегирем. Бисёр олимони ҷаҳонӣ, дар муносибати эмпирий ба проблемаи ташаккули салоҳияти хонандагону донишҷӯён даҳлат намудаанд, аммо асосгузори проблемаи лаёқат Л. А. Гордан ба ҳисоб меравад. Ӯ тавонистааст ки метод ва методикаи муоинаи психологиро пешниҳод намояд, ки то имрӯз муфатишон дар қорҳои ҷиноӣ барои ошқор сохтани ҷиноят аз он истифода мекунанд. Ба ҳамагон маълум аст, ки қушодани лаёқати донишҷӯён то ҳол яке аз мушкилоти педагогӣ боқӣ мондааст. [8, с. 41-50]

Аз рӯи механизми психологӣ ташаккул додани салоҳияти таърихии хонандагону донишҷӯён на танҳо чизи намоишӣ, балки қобилияти маҳоратӣ мебошад, ки фаъолияти майлгириро ба омӯзиши фанни таълимӣ ифода менамояд. Махсусияти дараҷаи инкишофи фаъолиятро махсусияти лаёқат муайян намуда, ба ташаккулёбии лаёқати махсус мароқ пайдо намудан, ба омӯзиши фанни таърих ё дигар фанҳо оварда мерасонад.

Дараҷаи инкишофи салоҳияти таърихии хонандагону донишҷӯён аз руи фаъолияти бобарори онҳо баҳогузорӣ карда мешавад. Дар илми педагогика ва психология мақсаднок аст, ки на ҳама гунна лаёқати инсон ҳамчун лаёқати психологӣ дониста шавад. Дар зери мафҳуми лаёқатҳои психологӣ хосияти образҳои махсус материя (мағзи сар, системаи асаб) ва ғайра фаҳмида мешавад, ки вазифаи ифодаи инъикоси олами мавҷударо иҷро менамояд. Аз рӯи дарк намудан, андеша қардан, эҳсос намудани хонандагон ва донишҷӯён, ба фаъолияти онҳо баҳогузорӣ қардан зарурияти педагогӣ мебошад. Фарқияти лаёқатҳои махсус ва умумии хонандагону донишҷӯёнро Д. Н. Завалишин ба ҳам пайваста, андеша дошт, ки лаёқат на аз рӯи низоми вазифавии психологӣ, балки аз рӯи шаклҳои фаъолияти хонандагон ва донишҷӯён бояд баҳогузорӣ карда шавад. [9, с. 20].

Дар ташаккули дониш, маҳорат ва малакаи хонандагон ва донишҷӯён лексия метавонад ба таври махсус ташкил дода шавад, ки омили асосии фаъол гардонидани худомӯзӣ ва қорҳои мушаккилонаи хонандагону донишҷӯён махсус меёбад. Чунин шакли лексияҳо метавонанд, ки мавқеи касбӣ ва ҷаҳонбинию худшиносии хонандагону донишҷӯро аз фанни таърихи халқи тоҷик бедор намоянд.

Ногуфта намонад, ки лексияи дилчаспу ҷолиб, ки бо технологияи муосир муҷаҳаз аст, хонандаю донишҷӯро монда, ҳаста ва дилгир нанамуда, балки дар ӯ муҳаббатро ба фанни таълимӣ ва касби интихобнамуда бедор намуда, ба тақлид ва пайравӣ ҳидоят менамояд. Дар баробари майл пайдо намудани хонандагон бо дарки мазмуни фанни таълимӣ, вазифаи омӯзгор дар давраи гузаронидани лексия аз он иборат аст, ки шароити мақомгирии хонандаю донишҷӯёнро барои қабул намудани қиммату арзишҳои фаъолияти касбӣ ва татбиқи он дар амал омода намояд.

Лекин дар шароити муосир дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ва умумӣ нарасидани чунин омӯзгорон мушкилоти педагогиро ба миён овардааст. Дигар мушкилоти педагогӣ ниҳоят камчин будани китоби дарси, дастурҳои таълимӣ- методӣ, маводҳои тақсимшаванда, воситаҳои айсӣ ва китобхонаҳои электронӣ мебошад, ки ба сифати таълим бетаъсир наменамонад.

АДАБИЁТ

1. Теплов, Б. М. Проблемы индивидуальных различий. - Москва, 1961.- 125
2. Выгодский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический образ, очерк. - 2-е изд. - М., 1967. - 27 с.
3. Рубинштейн, С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории // Вопросы психологии - 1960. - № 3. - С. 3-15.
4. Теплов, Б.М. Психология музыкальных способностей // Избранные труды: В 2 т. - Т. 1, М.: Педагогика, 1985. - 328 с.
5. Крутецкий, В.А. Очерки психологии старшего школьника. - М., 1963. - 199 с.
6. Голубева, Э. А. Психофизиологическое изучение способностей // Сб. Проблемы способностей в советской психологии. - М., 1984. - С.84 - 100.
7. Рубинштейн, С.Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории // Вопросы психологии - 1960. - № 3. - С. 3-15.
8. Гордон, Л. А. Формирование прогностических умений учащихся в обучении // Сб. Психолого - дидактические проблемы познавательной деятельности учащихся - Тула, 1976. - С. 41 - 51.
9. Завалишина, Д. Н. Психологическая структура // Сб. Развитие и диагностика способностей. Отв. ред. Дружинин В.Н. и Шадриков В. Д. - М.: Наука, 1991. -С. 20-25.

**ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY**

УДК 371.134:004

**ОРГАНИЗАЦИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧАСТНИКОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО
ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

АРИПОВА Маишхура Рахимовна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры методики преподавания математики и информационной технологии Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, ул. Д. Рахимовой, 43. **E-mail:** mashhura_1983@mail.ru, **тел.:** (+992)927 03 99 98

В статье представлена система повышения профессиональной квалификации преподавателей информационных технологий, которая должна отличаться мобильностью и максимально учитывать индивидуальную специфику каждого участника.

Именно необходимость учета индивидуальной специфики участников является одним из факторов, который обуславливает необходимость выстраивать индикаторную, многоуровневую, личностно-ориентированную модель совершенствования профессиональной компетентности преподавателя в рамках системы повышения его профессиональной квалификации.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии, повышение профессиональной квалификации преподавателя, ИКТ-компетентность, эффективное исполнения профессиональных обязанностей, формирование личности специалиста.

**ТАШКИЛИ ҲАМКОРИИ ИШТИРОКЧИЁНИ РАВАНДИ ТАЪЛИМ ДАР ШАРОИТИ
ИТТИЛООТИКУНОНИИ ТАҲСИЛОТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

АРИПОВА Маишхура Раҳимовна – номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи методикаи таълими математика ва технологияи иттилоотии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Гафуров, ш. Хуҷанд, к. Д. Раҳимова, **E-mail:** mashhura_1983@mail.ru, **тел.:** (+992)927 03 99 98

Дар мақола низоми баланд бардоштани таҳассуси касбии омӯзгорони фанни технологияҳои иттилоотӣ пешниҳод шудааст, ки он бояд ҳаракаткунанда буда, хусусияти инфиродии ҳар як иштирокчии раванди таълимро ба таври ҳадди аксар ба инобат гирад.

Маҳз зарурати ба инобат гирифтани хусусиятҳои фардии иштирокчиёни раванди таълимр яке аз омилҳои ба ҳисоб меравад, ки зарурати ташаккули модели нишондиҳанда, бисёрсатҳа ва ба шахсият нигаронидашудаи тақмили салоҳиятҳои касбии омӯзгорро дар доираи як низом муайян мекунад.

Вожаҳои калидӣ: технологияҳои иттилоотӣ, коммуникатсионӣ, тақмили ихтисоси омӯзгор, салоҳияти ТИК, иҷрои самараноки уҳдадорӣҳои касбӣ, ташаккули шахсияти мутахассис.

**ORGANIZATION OF INTERACTION BETWEEN PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL
PROCESS IN THE CONTEXT OF INFORMATIZATION OF EDUCATION IN THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

ARIPOVA Mashhura Rahimovna – candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the department of methods of teaching mathematics and information technology at the Bobojon Ghafurov Khujand State University, 43 D. Rahimova street, Khujand city, 43. **E-mail:** mashhura_1983@mail.ru, **phone:** (+992)927 03 99 98

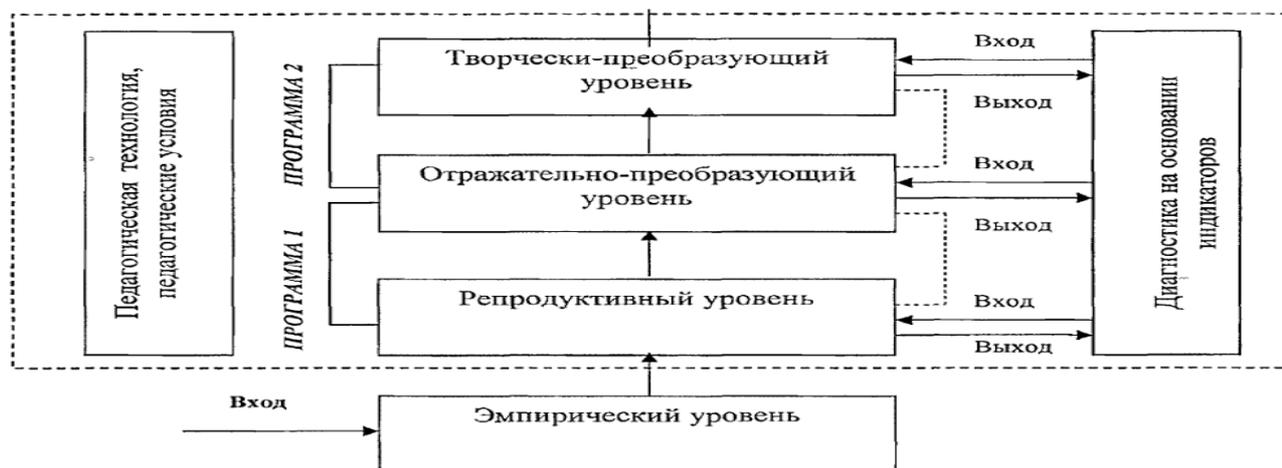
The article presents a system for improving the professional qualifications of teachers of information technologies, which should be mobile and take into account the individual specifics of each student as much as possible.

It is the need to take into account the individual specifics of students that is one of the factors that determines the need to build an indicator, multi-level, student-oriented model for improving the professional competence of a teacher within the framework of a system for improving his professional qualifications.

Keywords: *information and communication technologies, teacher's professional development, ICT-competence, effective performance of professional duties, formation of a specialist's personality.*

Повышение квалификации и переподготовка преподавателей, специалистов и работников образовательного учреждения, дополнительного образования в соответствующих образовательных учреждениях осуществляются в целях получения углубленных знаний и профессиональных навыков, усвоения новых профессий и специальностей.

Нам необходимо дать обоснование дидактическим условиям повышения профессиональной квалификации преподавателя информационной технологии как участника курсов повышения профессиональной квалификации в ходе учебного процесса. С этой целью смоделируем сам процесс повышения профессиональной квалификации преподавателя информационной технологии.

Рис. 1. Уровневая модель совершенствования профессиональной компетентности преподавателя информационной технологии

Отметим, что участники могут обладать различным исходным уровнем сформированности профессиональной компетентности, что во многом обусловлено профессиональной квалификацией преподавателя в ВУЗе, активностью самообразовательной деятельности. Этот уровень определяется в результате проведения входной диагностики по выделенным индикаторам, что играет важную роль при выстраивании образовательной траектории участника.

Представляется очевидным, что педагогическими средствами осуществления данной модели являются педагогические условия и технология.

По определению Е. Н. Федорова, педагогическая технология представляет собой тщательно проработанную модель педагогической деятельности совместного характера, которая направлена на проектирование и осуществление образовательного процесса в комфортных для преподавателя и учащегося в условиях [12].

«Технология обучения рассматривается, как метод реализации содержательной составляющей образовательного процесса, которая предусмотрена учебными программами, и является комплексом средств, методов и форм обучения, которые позволяют эффективно достичь поставленных целей и решить поставленные задачи», – Н. Б. Паршукова [10].

Эффективность технологии совершенствования профессиональной компетентности преподавателя обеспечивается, комплексом следующих условий педагогического характера:

- 1) формирование мотива;
- 2) обеспечение эффективности формирования умений и знаний через грамотное управление образовательным процессом;
- 3) вовлечение субъекта образовательного процесса к активному в нем участию.

Мы уже установили, что в состав информационно-технологической компетентности входят рефлексивная, когнитивная и мотивационная составляющие. Таким образом, в контексте нашей тематики мы предполагаем следующую направленность целевых установок:

- 1) на сформированность мотивов к изучению информационно-коммуникационных технологий;
- 2) на сформированность умений и знаний;
- 3) на становление навыков рефлексии.

Т. А. Лавина рассматривает рефлексивную профессионально-педагогического характера как особую форму отношения преподавателя к своей профессиональной деятельности, знание о ее структуре и умение соотносить эти знания с собственным потенциалом, отношение к самому себе [3].

Таким образом, целевые установки необходимо выделять в рамках специальной задачи образовательного процесса и их достижение должно носить целенаправленный характер, что является первым педагогическим условием системообразующего характера процесса совершенствования профессиональной компетентности преподавателя информационной технологии в рамках подготовки в системе повышения профессиональной квалификации.

В результате анализа специфики подходов и принципов модульного учебного процесса мы предположили, что одним из эффективных способов совершенствования профессиональной компетентности преподавателя информационной технологии является разработка программ повышения профессиональной квалификации, в основе которых лежит модульный принцип.

Под блоком мы понимаем некую сферу знаний, единицей которой является модуль, и которая необходима субъекту для эффективного выполнения профессиональных функций. В рамках курса повышения профессиональной квалификации могут быть различные блоки и составляющие их модули [8]. Учебный базовый план изначально может иметь больший объем, чем реально предложенный участнику.

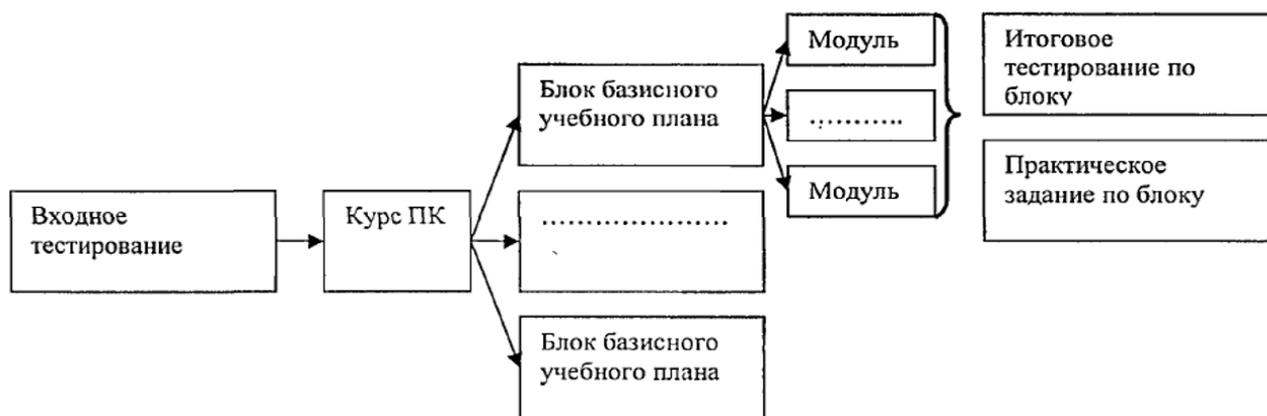

Рис. 2. Схема реализации программ совершенствования профессиональной компетентности

В связи с этим, программа повышения профессиональной квалификации, состоящая из модульных блоков, связанных между собой, и направленная на освоение знаний и навыков, наличие которых позволяет повысить уровень сформированности профессиональной компетентности участника, выступает в качестве второго значимого педагогического условия совершенствования профессиональной компетентности преподавателя.

При этом очевидно, что реализация педагогических условий, позволяющих участникам переходить к следующему уровню профессиональной компетентности предполагает наличие в структуре модулей, содержащих, помимо освоения содержательной составляющей совокупности учебного материала, выделение времени для контроля качественного уровня усвоения учебного материала и педагогической рефлексии.

Изучая инновационные технологии, представляющие интерес в контексте повышения профессиональной квалификации преподавателей информационной технологии [7], мы пришли к выводу, что личностно-деятельностный подход к образовательному процессу является той педагогическо-психологической теорией, которую целесообразно заложить в основу взаимодействия между учащимися и их преподавателями (Л. С. Выготский [1], В. В. Давыдов [2], А. Н. Леонтьев [4], А. Г. Маслоу [5], К. Роджерс [11], Д. Б. Эльконин [13] и другие).

Организационными методами и формами образовательного процесса должны стать: педагогические технологии личностно-ориентированного характера, активные формы обучения, основанные на диагностике управления образовательным процессом, самообучение.

В контексте рассматриваемой нами проблемы совершенствования профессиональной компетентности преподавателей, проходящих курс повышения профессиональной квалификации, под реализацией деятельностного подхода к образовательному процессу мы подразумеваем подход к деятельности как к категории объектно-субъектного характера. Здесь, мы рассматриваем в качестве субъектов образовательного процесса преподавателей и участников курсов повышения профессиональной квалификации, а объектом считаем то, на что ориентирована педагогическая деятельность преподавателя и познавательная деятельность учащегося.

Отметим полную согласованность между личностно-деятельностным подходом и концепцией личностно-ориентированного обучения, которая предполагает «соблюдение принципов сотрудничества, партнерства и уважительного отношения к личности».

По мнению ряда исследователей, учебный проект необходимо рассматривать как определенную совместную творческую, игровую или учебно-познавательную деятельность субъектов образовательного процесса, которая характеризуется общностью целей, согласованностью способов и методов, и направлена на достижение общих целей в рамках решения конкретной проблемы, имеющей значение для всех участников конкретного проекта.

В статье мы, соглашаясь с позицией О. П. Панкратовой [9], рассматриваем учебный проект как деятельность исследовательского характера слушателя курсов повышения профессиональной квалификации, которая направлена на решение исследовательских учебных задач и формирование представлений о том или ином объекте.

Под методом проектов мы понимаем способ продуктивной организации конкретного вида деятельности. С помощью этого метода открывается возможность эффективно спланировать управление, конструкторскую разработку, исследовательскую деятельность и т.д., для достижения желаемого результата наиболее оптимальным образом. Многие исследователи считают, что любую познавательную деятельность можно назвать проектом, поскольку она включает в себя планирование и организацию деятельности, которая направлена на достижение поставленных целей.

Таким образом, субъектно-деятельностный подход к образовательному процессу лежит в основе технологии освоения учебных модулей в контексте нашей проблематики. Участник при этом является субъектом своей же познавательной деятельности в ходе решения задач своей профессиональной деятельности через освоение содержательной составляющей соответствующего модуля. Данный подход основан на индивидуализированном образовательном процессе.

При этом, содержательную составляющую модуля можно рассматривать в качестве постановки конкретных проблем, возникающих в профессиональной деятельности преподавателя информационных технологий (задачи предметно-практического характера) а также проблем, которые связаны с задачами перспективного развития информационно-коммуникационных технологий (задачи абстрактно-логического характера).

Ведь согласно принятому нами принципу опережающей подготовки, содержательная составляющая подготовки должно соответствовать перспективам развития информационно-коммуникационных технологий.

Далее, отметим, что в результате обучения должны быть выработаны механизмы, позволяющие специалисту оперативно ориентироваться в новых средствах информационно-коммуникационных технологий, обучаться работать с ними не только в рамках постдипломного обучения, а также в ходе непосредственной профессиональной деятельности. В связи с этим, в содержательной составляющей образовательного процесса повышения профессиональной квалификации особый акцент делается на обучении работы со средствами

информационно-коммуникационных технологий в рамках самообразовательной деятельности, повышения профессиональной компетентности специалиста и т. д.

Как выяснилось, система повышения профессиональной квалификации преподавателей информационных технологий должна отличаться мобильностью и максимально учитывать индивидуальную специфику каждого участника. Именно необходимость учета индивидуальной специфики учащихся является одним из факторов, который обуславливает необходимость выстраивать индикаторную, многоуровневую, личностно-ориентированную модель совершенствования профессиональной компетентности преподавателя в рамках системы повышения его профессиональной квалификации.

Вместе с тем, с дидактической точки зрения значение индивидуализации образовательного процесса в рамках системы повышения профессиональной квалификации неуклонно возрастает, что обусловлено широким распространением информационных технологий, включая дистанционные формы обучения. В связи с этим обозначим реализацию принципа индивидуализации образовательного процесса как третье педагогическое условие, необходимое для совершенствования профессиональной компетентности преподавателя информационных технологий в рамках повышения его профессиональной квалификации [6].

На основе вышеизложенного приходим к важному методологическому выводу: в основе технологий совершенствования профессиональной компетентности преподавателей информационных технологий должен лежать субъектно-деятельностный подход. В этих условиях участники должны иметь право на самостоятельный выбор индивидуального темпа освоения учебного материала по программе повышения профессиональной квалификации и самостоятельно оценивать свои учебные достижения. Результатом освоения модульных блоков мы считаем совершенствование профессиональной компетентности преподавателя путем создания продукта профессиональной деятельности, который может быть непосредственно применен на практике.

В итоге, необходимо подчеркнуть, что процесс совершенствования может содержать в своей структуре значительное количество траекторий и вариантов, среди которых каждый преподаватель выбирает подходящий для него набор. В рамках данного исследования решение данной проблемы заключается в проектировании блочно-модульной многоуровневой программы повышения профессиональной квалификации, обеспеченной необходимым инструментарием. Представляется очевидным, что дифференцированное оценивание итогов образовательного процесса, основанное на системе индикаторов, призвано выявить динамику уровня совершенствования профессиональной компетентности преподавателя информационных технологий, которая достигнута в ходе реализации программы повышения профессиональной квалификации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский, Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Давыдов, В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментально-психологического исследования / В. В. Давыдов. – М.: Академия, 2004. – 283 с.
3. Лавина, Т. А. Подготовка магистров педагогического образования в аспекте формирования ИКТ-компетентности / Т. А. Лавина // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2017. – № 3 (78). – С. 89.
4. Леонтьев, А. Н. Инновационный потенциал студентов: формы реализации / А. Н. Леонтьев // Известия Волгоградского государственного технического университета. – 2014. – № 14. – С. 79-82.
5. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
6. Назарзода, Р. С. Цифровая грамотность – ключевая компетенция преподавателей высших учебных заведений / Р. С. Назарзода // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2022. – № 4-2 (51). – С. 109-117.
7. Назаров, Р. С. Формирование информационной культуры специалиста – одна из важнейших задач процесса информатизации образования / Р. С. Назаров, Р. Д. Турсунов,

У. О. Кимсанов // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2012. – № 1 (19). – С. 73-77.

8. Назаров, Р. С. Особенности модульной технологии обучения как инновационная образовательная технология / Р. С. Назаров, Х. А. Эвазов // Вестник Технологического университета Таджикистана. – 2013. – № 1 (20). – С. 65-69.

9. Панкратова, О. П. Сущность и основные компоненты профессиональной компетентности педагога образовательной робототехники / О. П. Панкратова, Н. В. Ледовская // Kant. – 2020. – № 2 (35). – С. 45.

10. Паршукова, Н. Б. Методика оценивания уровня сформированности ИКТ-компетентности у будущих учителей информатики / Н. Б. Паршукова // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. – 2018. – № 4. – С. 19.

11. Роджерс, К. Творчество как усиление себя / К. Роджерс // Вопросы психологии. 1990. – № 1. – С. 164-168.

12. Федоров, Е. Н. Интегрированная модель и оценка ИКТ-компетентности студента педагогического колледжа / Е. Н. Федоров // Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В. П. Астафьева. – 2017. – № 4 (42). – С. 66.

13. Эльконин, Д. Б. К проблеме периодизации психологического развития школьника. Хрестоматия по возрастной психологии: Учебное пособие для студентов / Д. Б. Эльконин // Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – С. 169-176.

ТДУ - 373:51

МЕТОДҲОИ ОМЁЗОНИДАНИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ ДАР ДАРСҲОИ МАТЕМАТИКАИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

БУРИЕВ Фирдавс Комилҷонович – муаллими калони кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садрӣдин Айнӣ. ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. E-mail: Firdavs.buriev.List.ru, тел.: (+992) 904 13 26 06

Дар мақолаи мазкур методикаи омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додашудааст.

Ба андешаи мо, яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ ин ташаккул додани тафаккури илмӣ ва қобилияти эҷодии хонандагонии синфҳои ибтидоӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математика ба ҳисоб меравад.

Ҳалли масъалаи матнӣ - ин тарзи ғайримуқаррарӣ мебошад, яъне аз хонандагон меҳнати фикриро талаб менамояд. Аз ин рӯ, барои ҳалли ягон масъаларо оғоз кардан, пеш аз ҳама ин корро бояд хуб омӯхт, бо ҷи гуна методҳо иҷро карданро доништан зарур аст.

Методикаи омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математикаи синфҳои ибтидоӣ мавқеи муҳимро мебозад. Малакаю маҳорати ҳал намудани масъалаҳои матнӣ яке аз нишондодҳои дараҷаи инкишофи математикӣ, мукаммалии азхудшавии маводи таълимиро нишон медиҳад.

Азхудкунии бошууронаи донишҳои математикии хонандагон фикр-ронии математикии онҳоро инкишоф медиҳад. Бо амалиётҳои фикркунӣ мусаллаҳ шудан бошад, имкон медиҳад, ки онҳо донишҳои навро бо муваффақият аз худ намоянд.

Ҳамин тавр, методҳои омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар хонандагон ба ташаккулёбии донишхояшон мувофиқи талаботи барнома назарияро ба амалия пайваст менамояд. Ҳалли масъалаҳои матнӣ боиси инкишофи қобилияти мантиқӣ ва фикрии хонандагон мегардад. Бинобар ин, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ зарур аст, ки доир ба омӯзиши масъалаҳои матнӣ маълумоте дошта бошанд ва як масъаларо бо якчанд роҳу усулҳои гуногун ҳал карда тавонанд, то ки шавку хаваси хонандагон ба омӯзиши математика зиёд гардад.

Вожаҳои калидӣ: таҳсилот, таълим, тарбия, таҳлил, дониш, малака, маҳорат, метод, математика, мафҳуми масъала, намудҳои масъала, сохтори масъала, ҳалли масъала, масъалаҳои

матнӣ, алоқамандии байни бузургҳо, барномаи математикаи синфҳои ибтидоӣ, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ, муассисаҳои таълими.

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОМ КЛАССЕ

БУРИЕВ Фирдавс Комилджонович – старший преподаватель кафедры методики начального образования Таджикского государственного педагогического университета имени Садрриддина Айнаи, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. **E-mail:** Firdavs.buriev.List.ru, **тел.:** (+992) 904 13 26 06

В данной статье анализируется и обсуждается методика обучения решению текстовых задач в процессе обучения математике в младших классах.

На наш взгляд, одним из путей повышения качества и эффективности математического образования в младших классах является развитие научного мышления и творческих способностей учащихся младших классов при решении текстовых задач в процессе уроков математики.

Решение текстовой задачи является нетрадиционным методом, то есть требует от учащихся умственной работы. Поэтому, чтобы приступить к решению какой-либо задачи, прежде всего необходимо хорошо изучить эту работу, уметь ее делать.

Методика обучения решению текстовых задач играет важную роль в процессе урока математики в начальной школе. Умение решать текстовые задачи является одним из показателей уровня математического развития, показывающим полноту усвоения учебного материала.

Сознательное приобретение учащимися математических знаний развивает их математическое мышление. Вооружение мыслительными операциями позволяет им успешно усваивать новые знания.

Таким образом, методы обучения решению текстовых задач у студентов для формирования их знаний в соответствии с требованиями программы соединяют теорию с практикой. Решение текстовых задач приводит к развитию логических и мыслительных способностей учащихся. Поэтому учителю начальных классов необходимо обладать знаниями по изучению текстовых задач и уметь решать одну и ту же задачу несколькими разными способами и методами, чтобы повысить интерес учащихся к изучению математики.

Ключевые слова: преподавание, обучение, анализ, знания, умения, навыки, метод, математика, концепция задачи, типы задач, структура задачи, решение задач, словесные задачи, соотношение величин, программа по математике для начальных классов, учащиеся начальных классов, педагогические кабинеты начальных и средних учебных заведений.

METHODS OF STUDYING TEXT PROBLEMS IN MATHEMATICS LESSONS IN PRIMARY CLASS

BURIEV Firdavs Komildjonovich - Senior Lecturer of the Department of Primary Education Methods, Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. **E-mail:** Firdavs.buriev.List.ru, **phone:** (+992) 904 13 26 06

This article analyzes and discusses the methodology of teaching solving word problems in the process of teaching mathematics in elementary grades.

In our opinion, one of the ways to improve the quality and effectiveness of mathematical education in elementary grades is the development of scientific thinking and creative abilities of elementary school students when solving word problems during mathematics lessons.

Solving a word problem is an unconventional method, that is, it requires mental work from students. Therefore, in order to start solving any problem, first of all, it is necessary to study this work well, to be able to do it.

The methodology of teaching solving word problems plays an important role in the process of a mathematics lesson in elementary school. The ability to solve word problems is one of the indicators of the level of mathematical development, showing the completeness of the assimilation of the educational material.

Conscious acquisition of mathematical knowledge by students develops their mathematical thinking. Arming them with mental operations allows them to successfully assimilate new knowledge.

Thus, the methods of teaching students to solve word problems to form their knowledge in accordance with the requirements of the program combine theory with practice. Solving word problems leads to the development of logical and thinking abilities of students. Therefore, a primary school teacher must have knowledge of studying word problems and be able to solve the same problem in several different ways and methods in order to increase students' interest in studying mathematics.

Key words: *teaching, learning, analysis, knowledge, skills, abilities, method, mathematics, problem concept, types of problems, problem structure, problem solving, word problems, relationship of quantities, mathematics program for primary grades, primary school students, pedagogical offices of primary and secondary educational institutions.*

Омӯзонидани фанни математика дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ аз фанҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, ба мо лозим меояд, ки ба таълими самараноки ин фан чӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо, гимназияҳо ва чӣ дар донишгоҳу донишқадаю коллеҷҳои омӯзгорӣ аҳаммият диҳем. Бе донишҳои мушаххаси математикӣ фаҳмиш ва истифодаи технологияи ҳозиразамон имконнопазираст.

Моҳияти омӯзиши математика дар он аст, ки мавзӯи омӯзиши он яке аз сохторҳои асосии ҳастӣ буда, шаклҳои фазоӣ ва муносибатҳои миқдориро таҳлилу тадқиқ менамояд. Он аз таҷрибаи одии инсон, то мураккабтарин сохторҳоеро дар бар мегирад, ки ба ғояҳои илмию технологияи навини муосир вобастааст.

Дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ яке аз проблемаҳои муҳим мафҳуми “масъала” аст, ки - ин чӣ тавр ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ омӯзонидани роҳи ёфтани ҳалли масъалаҳои матнӣ ба шумор меравад [9, - С. 134-136]. Ҳаминро гуфтан ба маврид аст, ки ин дар методикаи таълими математика масъалаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Барои пайдо намудани роҳи ҳалли ин проблема дар адабиёти илмӣ - методӣ амалиётҳои амалии сабук намудани роҳи ҳалли масъалаҳои математикӣ пешниҳод гардидаанд.

Мафҳуми масъалаи матнӣ - ин иншоӣ ягон вазъият бо забони табиӣ арзёбии миқдори ягон компоненти ин вазъиятро талабкунанда мебошад, ки муайянкунии муносибатро дар байни компонентҳои он ва намуди ин муносибатро муайян менамояд.

Ҳалли масъалаи матнӣ - ин қори ғайримуқаррарие мебошад, ки меҳнати фикрро талаб менамояд. Барои ба иҷрои ягон қор оғоз кардан, пеш аз ҳама методикаи омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ бояд хуб омӯхт ва бо чӣ гуна воситаҳо қор карданро доништан зарур мебошад.

Таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ аз омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ тайёрии амиқи математикӣ, пеш аз ҳама доништан асосҳои математикаи мактабӣ, курси назарияи ибтидоии математика, назария ва практикуми ҳалли масъалаҳои матнӣ математикӣ ва интиҳоби методҳои нави қасбиро талаб мекунад. Аз ин рӯ, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ зарур аст, ки ба методҳои муайяншудаи таълими математика бо назари тозае нигаранд ва дар баробари ин диққаташонро бо методҳои нисбатан нави таълимӣ ин ё он мавзӯро рағбат созанд.

Ҳаёти инсонро беистифодаи мафҳумҳои математикӣ тасаввур қардан ғайриимкон аст. Худ аз худ ба атроф нигарем ҳама чиз ба математика вобастагӣ дорад. Ҳаёт ва фаъолияти инсон аз масъалаҳои гуногун иборат аст. Зеро ки фаъолияти ҳар як шахс бешуморанд ва бисёр ҳалли масъаларо талаб менамоянд. Бинобар ин, хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳанӯз аз давраи кӯдакӣ барои иҷро намудани супоришҳои ҳаёт мусаллаҳ мебошанд, ки инро омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ нағз медонанд.

Дар китоби “Методика начального обучения математике” [10], ки дар зери таҳрири Л.Н. Скаткин нашр шудааст, оид ба ҳал ва намудҳои масъалаҳо чунин фикру мулоҳизаҳо баён гардидааст: ҳалли масъала имконият медиҳад, ки математикаро бо ҳаёт зич алоқаманд намоем. Муаллиф оид ба инкишоф ва дарқардани хонандагон пешкаш менамояд, ки

масъалаҳоро аз ҳаёт гирифта ҳал намоянд. Дар ҳақиқат, дар китоби мавриди назар барои намуна масъалаҳое гирд оварда шудаанд, ки онҳо меҳнати калонсолон, ҳамсолон, муваффақиятҳои фан ва техникаи солҳои ҳокимияти Шуравиро дар бар мегиранд. Он масъалаҳое, ки оид ба бузургиҳои арзиш, нарх, миқдор дода шудаанд, ба замони мо алалхусус, солҳои охир мувофиқ мебошанд.

Дар дастури методи “Решение математических задач в 1-3 классах”, ки ба Свечников А.А. [15], тааллуқ дорад, басо фикрҳои ҷолиби диққат гуфта шудааст. Муаллиф ба таҷрибаи омӯзгори пешқадам така карда, кӯшиш кардааст, ки методҳои фаъоли ҳалли масъалаҳоро на қориёна, балки онро бошуурона аз худ намоянд. Муаллиф дар дастури худ ҳал намудани масъалаҳоро бо истифодаи чадвалу схемаҳо ва роҳҳои гуногун шарҳ додааст.

Дар китоби “Методика преподавания математики в начальных классах” М.А. Бантова [2], оид ба ҳалли масъалаҳои содаю таркибӣ, фикру ақидаҳояшро баён кардааст. Муаллиф масъалаҳои содаро ба се гурӯҳи асосӣ ҷудо менамояд, ки дар навбати худ онҳо ба зергурӯҳҳо тақсим шудаанд:

✓ масъалаҳое, ки маъноӣ мушаххасгардонии амалро мефаҳмонанд, ба ин гурӯҳ 5 намуди масъала дохил мешавад;

✓ масъалаҳо оид ба вобастагии компонент ва натиҷаи амал, ба ин гурӯҳ 8 намуди масъала дохил мешавад;

✓ муқоисаи фарқи ду адад нисбати ду адад, ё масъалаҳое, ки мафҳуми нави амалҳои арифметикиро маънидор менамояд, ба ин гурӯҳ 12 намуди масъалаи сода дохил мешавад, ки дар навбати худ ба 2 гурӯҳ ҷудо мешавад: 6-то масъалаи роста ва 6-то масъалаи баръакс.

Муаллиф бо мақсади инкишоф додан ва фаъолгардонидани донишазхудкунии хонандагони синфҳои ибтидоӣ методҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои матнро шарҳ додааст. Инчунин дар қисмати ҳалли масъалаи таркибӣ чадвал ва нақшаҳо, усулҳои истифодаи он дар ҷараёни ҳалли масъала баён шудааст, китоб барои ҳар як донишҷӯ, методистону омӯзгори ҷавон ягона дастурест, ки ба забони русӣ нашр шудааст.

Дар китоби Стрекозин Н.Я ва дигарон “Актуальные проблемы начального обучения” [16], оид ба ҳалли масъалаҳо суҳбатҳои басо ҷолиб ҷой дорад. Муаллифон қайд намудаанд, ки хонандагон дониши гирифтаи худро бо мафҳумҳои ҳаёти ҳаррӯза тақозо намоянд, то ки илму амал дар онҳо баробар инкишоф ёбад. Онҳо аз назария ба амалия гузаштан ва баръаксро яке аз омилҳои инкишофёбии хонандагон номидаанд. Истифодаи ин дастур дар фаъолияти ҳар як омӯзгор мавқеи бузург дорад. Чунки муаллифон дар он масъалаҳои ҳалталабе, ки имрӯз дар назди тарбиятгарон истодаанд нишон дода, роҳ, усул ва бо қадом воситаҳои самарабахш бартараф кардани онҳоро муайян кардаанд.

Таълимоти С.Н. Лисенков, ки дар китоби худ бо номи “Когда легко учиться” [11], оварда шудааст. Муаллиф пешкаш менамояд, ки дар вақти ҳал кардани ин ё он намуди масъала аз схемаҳои такаҷоҳе, ки дар бораи дуруст дарк кардани шарҳи масъала ва бо мақсади инкишофи тафаккури нутқи онҳо методҳои шарҳдиҳиро барои истифода бурдан, тавсия менамояд. Инчунин вай барои тартиб додани шартҳои муҳтасар, ба кӯтоҳ навиштани шартҳои масъала диққат додааст.

Аз давраҳои аввали омӯзиши фанни математика аз масъала истифода намуда, дар зехни хонандагон шакли рақамҳо, тарзи ҳосилшавии онҳо, таркиби ададҳоро ҷой медиҳем.

Масъала мафҳумест, ки ҳар як хонандаро барои фикр кардан водор месозад. Дар инкишофи тафаккур, идрок, диққат ва дониши хонандагон мусоидат менамояд.

Масъалаи арифметикӣ, пеш аз ҳама, муносибати объект бо амалҳои арифметикиро ифода менамояд.

Дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ омӯзиши масъалаҳо, аз ҷумла масъалаи сода аз ҳудуди 10 сар карда омӯзонида мешавад.

Ҳоло бо намуди масъалаҳо дар синфҳои ибтидоӣ шинос мешавем:

Масъалаҳо ҳам як намуди машқ мебошанд, мазмуни математикии онҳо ба воситаи матн ифода меёбад. Ба сифати як намуди муҳимми машқҳои математики қабул намудани масъалаҳои математики боиси он мегардад, ки масъалаҳо дар таълими математика мавқеи мустақил пайдо мекунанд ва ҳамчун воситаи ёридиҳанда ҳангоми таълими ҳамаи мавзӯҳо мекунанд. Вобаста ба мақсади ҳар лаҳзаи таълим ба сифати машқ ҳамин хел масъалаҳои матнро интихоб намудан лозим аст, ки бо ёрии онҳо вазифаи гузошташудаи таълимӣ иҷро мешавад. Бинобар ин, ҳамаи масъалаҳои мушаххас дорандаи ҳамон вазифае мебошанд, ки таълими математика дар худ дорад, яъне мо вазифаҳои таълими математикиро бо ёрии масъалаҳо иҷро мекунем.

Ҳамин тавр, масъалаҳои матнии математики аҳамияти муҳимми педогогӣ доранд: мо бо ёрии онҳо системаи донишҳои математики ва малакаю маҳоратҳои заруриро ташаккул медиҳем, хонандагони синфҳои ибтидоиро ба фаҳмиши қонунҳои табиат ва татбиқи онҳоро мефаҳмонем, тадриҷан мазмуни донишҳоро васеъ мегардонем, малакаи мустақилона ҳал кардани масъалаҳоро меомӯзонем.

Мафҳуми масъалаҳои матнӣ инчунин воситаи муҳимми ташаккули ҷаҳонбинии хонандагон мебошанд, ки дар онҳо хусусиятҳои мусбати ахлоқӣ ҳосил мегардад, шавқу ҳавас барои ҳалли масъала пайдо мегардад. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ таҳлилу ҷамъбастанӣ, муҳокима ва ҳулосабарориро ёд мегиранд, ба низом даровардану ба ҳамдигар пайвастании далелу донишҳои алоҳидаро машқ мекунанд, тарзи математикии таҳқиқи ҳодисаҳои ҳақиқат ва воситаи инкишофёбии тафаккури математикии хонандагон бо ёрии масъалаҳо омӯзонида мешавад [3, - С. 142-145].

Масъалаҳои матнӣ барои ҳалли худ татбиқи ин ё он амалро металабанд ва миқдори амалҳои барои ҳалли масъалаҳои сода зарур буда яке аз характеристикаҳои муҳимми масъалаҳои матнӣ мебошад.

Ҳал кардани масъалаҳо аҳамияти муҳимми таълимӣ ва тарбиявӣ дорад. Он ба инкишофи тафаккур, нутқ, тасаввур, диққат ва хотираи хонандагон ёрӣ мерасонад. Дар ҷараёни ҳал кардани масъалаҳо мафҳум дар бораи робитаи байни бузургиҳо ташаккул ёфта, малакаҳои ҳисобкунӣ такмил меёбанд.

Ҳал кардани масъалаҳои матнӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ мақсаднокӣ, суботкорӣ, сарфакорона интихоб намудани воситаҳо барои ба мақсад ноил шудан, бо нақша кор кардан, амалиёти худро асоснок ва таҳлил карданро меомӯзонад.

Масъалаҳои арифметикӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: масъ- алаҳои сода, ки барои ҳал кардани онҳо якто амал талаб карда мешавад ва масъалаҳои таркибӣ, ки бо ду ва зиёда амалҳо ҳал карда мешавад.

Таркиб ва матнӣ масъала аз адади маълум ва аз адади номаълум, шарт ва савол иборат мебошад. Ҳангоми ҳал кардани масъала ба чунин шартҳо риоя карда мешавад: ифоданок хондани матнӣ масъала; муайян намудани фикри асосӣ, яъне сухан дар бораи ҷи меравад; шартҳои муҳтасари масъала; тасвир намудани нақша ё схемаи масъала; санҷиши ҳалли масъала; шаклдигаркунии масъала.

Ифоданок хондани матнӣ масъала - хондани матнӣ масъала аз хондани ҳикоя фарқ мекунанд. Ададҳо назар ба калимаҳо дигар хел хонда мешаванд. Чунки ҳар як адад комбинатсияи махсуси аломат - рақамҳо мебошад, дар як вақт аломат - рақамҳо мебошад, дар як вақт аломат - ҳарфҳо ҳамчун дар калимаҳо дар комбинатсияи муайян дучор мешаванд.

Хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар вақти ба ададҳои матнӣ масъала дучор шудан маҷбур мешаванд, суръати хониши худро суст кунанд. Хондани масъала аз хонандагон малакаи махсусро талаб мекунад. Ба хонандагон фаҳмондан зарур аст, ки фақат дар вақти дуруст фаҳмо ва ифоданок хондан масъаларо хубтар фаҳмидан мумкин аст.

Муайян намудани фикри асосӣ, яъне сухан дар бораи чӣ меравад – нақлунии шартӣ масъала барои аз худ кардани он аҳамияти муҳим дорад. Аксар вақт ҳангоми ҳал кардани масъалаҳо ошкор карда мешавад, ки хонандае шартӣ масъаларо дуруст дарк карда наметавонад ва доир ба масъала дар бораи чӣ сухан рафтаниро ба худ тасаввур карда наметавонад. Дар натиҷа хонанда ба шартӣ масъала кам сарфаҳм рафта, мазмуни онро намефаҳмад. Ин бошад ба нодуруст иҷро шудани масъала сабаб мешавад.

Аз таҷрибаи омӯзгорони пешқадами муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо, гимназияҳо маълум мешавад, ки як қатор методҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ истифода бурда мешаванд:

Масъалаи 1: Ба китобхонаи литсей 80-то китоби забони модарӣ ва 2 маротиба зиёд китоби математика оварданд. Ҳамагӣ ба китобхонаи литсей чанд китоб оварданд?

Шартӣ мухтасари масъала чунин навишта мешавад.

Забони модарӣ - 80- то

Математика - 2 маротиба зиёд

Ҳамагӣ - ?

Ҳал: $80 \times 2 = 160$; $80 + 160 = 240$. **Ҷавоб:** 240- то китоб.

Тасвир намудани нақша ё схемаи масъала - хонанда дар вақти навиштани шартӣ масъала мазмуни онро чуқур фикр мекунад ва қимати далелҳои ададиро вобастагии байни онҳоро беҳтар дарк мекунад.

Масъалаи 2: Се гурӯҳи хонандагон барои боғи литсей 240-то ниҳол оварданд. Гурӯҳи якум 35-то, гурӯҳи дуюм назар ба гурӯҳи якум 3 маротиба зиёд ниҳол оварданд. Гурӯҳи сеюм чандто ниҳол овард?

Аз ин шарт далелҳои ададиро навишта, ба таври схема чунин ҷойгир кардан мумкин аст:

I – 35-то

3 гурӯҳ – 240- то

II – 2 маротиба зиёд

III – ?

Санҷиши ҳалли масъала - санҷиши ҳалли масъалаҳо барои мустақамтар дарк кардани он ва беҳтар фаҳмидани вобастагиҳои байни ададҳои маълум ва матлуб мадад мерасонад. Аҳамияти асосии санҷиш аз он иборат аст, ки он ба хонандагон мустақилиятнокии зиёдро фароҳам меорад. Ҳангоми санҷидани ҳалли масъала фақат як амал талаб карда мешавад.

Масъалаи 3: Аз се майдон 2870 кг картошка гирифта шуд. Аз майдони якум 648 кг, аз дуюмаш назар ба майдони якум 124 кг зиёд картошка гирифта шуд. Аз майдони сеюм чанд кг картошка гирифта шуд?

Шаклдигаркунии масъала - баъди он ки хонандагон роҳи усулҳои ҳал кардани масъалаҳоро аз худ мекунанд, инчунин намуди тағйирдодани масъаларо низ меомӯзанд. Шаклдигаркунии масъала асосан аз 2 қисм иборат аст: а) бо шакли нав баён кардани савол; б) мураккаб кардани шарт бо далелҳои иловагӣ.

Масъалаи 4: Моҳигир бо шаст 8 ширмоҳӣ ва 6 то зиёд гулмоҳӣ дошт. Вай ҳамагӣ чанд моҳӣ дошт?

Ҳал: 1) $8 + 6 = 14$; 2) $14 + 8 = 22$. **Ҷавоб:** 22 моҳӣ.

Ба шакли масъала тағйирот дароварда, чунин менависем: Моҳигир ҳамагӣ 22 моҳӣ дошт. Аз ин 14-тои он гулмоҳӣ буд. Микдори ширмоҳиро ёбед?

Ҳал: $22 - 14 = 8$. **Ҷавоб:** 8 ширмоҳӣ.

Масъалаи 5. Дар китобхонаи мактаб 180-то китоби бачагона буд. Барои хониши беруназсинфи як синфи 4-ум 60-то, синфи дигари 4-ум 15-то камтар китоб гирифтанд. Яқоя ҳар ду синф аз китобхона чандто китоб гирифтанд?

Ҳал: 60 китоб I – синфи 4,
15 кам II – синфи 4,
 $60 - 15 = 45$,

$60 + 45 = 105$. **Ҷавоб:** Ҳамагӣ ду синф 105-то китоб гирифтанд.

Масъалаи 6. Хочагии чангалпарвар аз як майдон 680 сентнер писта чамъоварӣ кард, ки ин аз пистаи майдони дуум чамъоварӣ карда 90 сентнер кам аст. Хочагии чангалпарвар аз ду майдон чӣ қадар писта чамъоварӣ кардааст?

Ҳал: 680 сентнер – майдони якум,
 $680+90=780$ сентнер – майдони дуум,
 $680+780=1460$ сентнер – ҳар ду майдон.

Ҷавоб: Хочагии чангалпарвар аз ду майдон 1460 сентнер писта чамъоварӣ кардааст.

Масъалаи 7. Хочагӣ 10500 кг гандум чамъоварӣ кард. Баъди хушк ва тоза кардан $\frac{1}{7}$ ҳиссаи гандум кам шуд. Гандуми боқимондари ба 150 халта баробар тақсим карда гирифтанд. Вазни як халта гандумро муайян кунед?

Ҳал: 1. $10500 \text{ кг} \times \frac{1}{7} = \frac{10500}{7} = 1500 \text{ кг}$,
 2. $10500 \text{ кг} - 1500 \text{ кг} = 9000 \text{ кг}$
 3. $9000 \text{ кг} : 150 = 60 \text{ кг}$.

Ҷавоб: вазни як халта гандум 60 кг мебошад.

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ гайр аз масъалаи сода ва таркибӣ, масъалаҳои сегона доир ба мавзӯи “суръат, вақт, масофа” ва “нарх, миқдор, арзиш” низ омӯзонидани мешавад.

Таъриф: Масъалаи сегона гуфта чунин масъаларо меноманд, ки он аз се мафҳуми асосӣ иборат аст. Масъалаҳои сегона дар синфҳои ибтидоӣ бо чунин мафҳумҳо: “нарх, миқдор, арзиш” ва “суръат, вақт, масофа” таълим дода мешавад.

Дар таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ омӯзонидани масъалаҳои мунтаносибӣ, ҳамагӣ шашто ҳастанд, аз ҷумла: доир ба “нарх, миқдор, арзиш” якто масъалаи мутаносибии рӯста ва дуто масъалаи мутаносибии чаппа ва ба “суръат, вақт, масофа” якто масъалаи мутаносибии рӯста ва дуто масъалаи мутаносибии чаппа таълим дода мешавад [7, - С. 36-38].

Масъалаи: Мошини сабуқрав бо суръати 70 км/соат дар давоми 4 соат дар роҳ буд. Вай дар ин вақт чанд км масофаро тай мекунад?

Шарти кӯтоҳ:

$v = 70 \text{ км/соат}$

$t = 4 \text{ соат}$

$S = ?$

Ҳал: $V = S : t \Rightarrow S = V \cdot t = 70 \text{ км/соат} \times 4 \text{ соат} = 280 \text{ км}$.

Ҷавоб: 280 км.

Ба масъалаи додашуда масъалаи мутаносибии чаппаро тартиб медиҳем:

Мошини сабуқрав 280 км масофаро дар давоми 4 соат тай кард. Суръати мошинро ёбед?

Шарти кӯтоҳ:

$S = 280 \text{ км}$

$t = 4 \text{ соат}$

$v = ?$

Ҳал: $v = S : t = 280 \text{ км} : 4 \text{ соат} = 70 \text{ км/соат}$. **Ҷавоб:** 70 км/соат.

Масъалаҳои баръакс: 1). Қодир 45 дона чормағз, Комил 65 дона чормағз шикаст. Ҳамагӣ онҳо чанд дона чормағз шикастанд?

Барои тартиб додани масъалаи баръакс масъалаи додашударо масъалаи рӯста қабул карда, пас аз рӯйи он масъалаҳои баръакс тартиб додан мумкин аст.

Шарти кӯтоҳ:

Қодир – 45 дона

Комил – 65 дона

Ҳамагӣ – ?

Ҳал: $45+65=110$ дона. **Ҷавоб:** 110 дона чормағз.

1) Қодир ва Комил 110 дона чормағз шикастанд. Қодир 45 дона чормағз шикаст. Комил чанд дона чормағз шикаст?

Шарти кӯтоҳ:

Қодир – 45 дона

Қодир – 55 дона

Комил - ?

Ҳал: $130 - 55 = 75$ дона. **Ҷавоб:** 75 дона чормағз.

3). Қодир ва Комил 130 дона чормағз шикастанд. Комил 75 дона чормағз шикаст.

Қодир чанд дона чормағз шикаст?

Ҳамагӣ – 130 дона

Комил – 75 дона

Қодир - ?

Ҳал: $130 - 75 = 55$ дона. **Ҷавоб:** 55 дона чормағз.

Масъалаи дуҷум ва сеҷум аз масъалаи яқум ҳосил шудааст. Аз ин сабаб, ду масъалаи охири нисбат ба масъалаи додашуда масъалаҳои баръакс номида мешаванд.

Дар раванди ҳал намудани масъалаҳои матнӣ хонандагон мазмуни аслии амалҳои арифметикиро аз худ менамоянд, бо ишораҳои барои навишти амалҳо шинос мешаванд. Чунин масъалаҳо мувофиқи барномаи таълимӣ барои ҳар як синф пешбинӣ карда шудаанд. Мактаббачагон, аз ибтидо зарурияти ҳар дафъа таҳлил намудан, муқаррар намудани алоқамандии додашудаҳо ва номаълумҳои масъаларо пеш аз интиҳоби ин ё он амал барои ҳал намуданро меомӯзанд [15, -С. 34-36].

Масъалаҳои матнӣ маводи ғанитаринест, ки бо воситаи онҳо вазифаи муҳимтарини математика - инкишофи фикрҳои ва фаъолияти эҷодии хонандагон амалӣ карда мешаванд.

Дар баробари масъалаҳои сода, аз синфи дуҷум сар карда, таълими масъалаҳои таркибӣ дохил карда мешаванд, ки дар синфҳои сеҷум ва чорум ин душворӣ афзудан мегиранд. Зарур аст, ки ҳамаи хонандагон мустақилона роҳи ҳалро ёфта, истифодаи муносибати умумиро барои ҳал намудани масъалаҳо меомӯзанд. Хонандагон таҳлил намудани мундариҷаи масъалаҳоро омӯхта, амиқ дар масъала чӣ маълум аст ва чӣ номаълум аст чудо карданро меомӯзанд. Барои ба саволи масъала ҷавоб гуфтан тартиби иҷрои амалҳои арифметикиро бо қадом тартиб иҷро карданро низ аз худ менамоянд. Бехтар мебуд, ки хонандагон доир ба роҳи усулҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои матнӣ маълумот дошта бошанд аз ҳама муносибашро интиҳоб карда тавонанд.

Хулоса, методикаи омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математикаи синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, литсейҳо, гимназияҳо аз омӯзгор дониши муқамалро талаб менамоянд. Чӣ тавре, ки таҳқиқоти мо нишон дод омӯзгорон низ на худашон масъала тартиб медиҳанду на ба хонандагон супориш медиҳанд, ки масъала тартиб диҳанд. Ҳол он ки дар раванди омӯзиши математика, ҳангоми аз тарафи хонандагон мустақилона ҷустани ҷавоб ва саволҳои пайдошуда, шаклҳои гуногуни вазъиятҳои проблемавии математикӣ пайдо мешаванд, ки ҳамаи онҳоро барои тартиб додани масъалаҳои матнӣ истифода намудан мумкин аст. Дар ин маврид масъала объекти омӯзишу таҳлил ба ҳисоб меравад ва хонандагон ба моҳияти масъала сарфаҳм рафта, тафаккури математикии худро ташаккул медиҳанд ва дар раванди ҳал намудани масъалаҳои матнӣ хонандагон донишҳои нави математикӣ гирифта, ба амалиёти амалӣ тайёр мешаванд. Аз ин лиҳоз, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ лозим аст, ки доир ба методҳои омӯзонидани ҳалли масъалаҳои матнӣ маълумоти кофӣ дошта бошад ва як масъаларо бо якчанд роҳи усул ҳал намуданро уҳда карда тавонанд.

АДАБИЁТ

1. Атохонов, Р. Масъалаҳои сода дар синфҳои ибтидоӣ. - Душанбе: 1986 с. - 68 с.
2. Бантова, М.А. и др. Методика преподавания математики в начальных классах. -М.: 1987 г. - 335 с.
3. Бегимов, Ҳ.Х., Рабиев, С., Рачабов, Т.Б., Начмиддинов, А.М. Методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе: 2020 с. -233 с.
4. Бегимов, Ҳ.Х., Рачабов, Т.Б., Сайёдов, И.Д. Ҳалли масъалаҳои типикӣ. – Душанбе: 2013 с. – 98 с.
5. Белошистая А.В. Методика обучения математике в начальной школе. Курс лекций. - М.: 2007 г. – 455 с.
6. Бурҳонов, Қ.Т. Курси махсус аз методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Хучанд: 2015 с. - 159 с.

7. Бурҳонов, Қ.Т. Маҷмӯаи мисолу масъалаҳо доир ба математика. Қисми 1. -Душанбе: 1990 с. - 84 с.
8. Иззатуллоев, К., Пирназаров, А., Давлатов, Т., Муродова, Д. Таълими ҳалли масъалаҳои матнӣ аз математика дар синфҳои ибтидоӣ. (Дастури таълимӣ-методӣ). –Душанбе: 2016 с. – 167 с.
9. Истомина, Н.Б. Методика преподавания математики в начальных классах. -М.: МГЗПИ. 1996 г. -136 с.
10. Л.Н. Скаткин. Методика начального обучения математике. – М.: -1972 г. - 320 с.
11. Лысенкова, С.Н. Когда легко учиться. – М.: 2014 г. -52 с.
12. Чумаев, К.Қ., Азизов, Р.Э., Ҳафизов, Ҳ.М. Асосҳои математикаи элементарӣ ва маҷмӯаи мисолу масъалаҳо. – Душанбе: 2007 с. -424 с.
13. М.А. Бантова., Г.В. Бельтюкова. Методика преподавания мате-матики в начальных классах. - М.: 1984 г. – 335 с.
14. М.И. Моро., А.М. Пышкало. Методика преподавания мате-матики в начальных классах. -М.: 1978 г. – 336 с.
15. Свечников, А.А. Решение математических задач в 1-3 классах. 1976 г. М.: – 160 с
16. Стрекозин, Н.Я и др. Актуальные проблемы начального обучения. – М.: 1976 г. – 207 с.

РОҲУ УСУЛҲОИ ТАШАККУЛИ ТАФАККУРИ ТЕХНИКӢ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРС ВА ФАЪОЛИЯТҲОИ БЕРУНАЗСИНФӢ АЗ ФАННИ ФИЗИКА

ИСОЕВА Таҳмина Ҳошимовна – унвонҷӯии Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хучанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Email: isoeva_t89@mail.ru., тел. (+992) 92 900 96 37

Дар мақола роҳу усулҳои ташаккули тафаккури техникаи хонандагон дар дарс ва фаъолиятҳои беруназсинфӣ аз фанни физика баррасӣ шудааст. Вобаста ба ин, муаллифи мақола дар оғоз оид ба таърих ва давраҳои баввучудойӣ, ташаккули тафаккури техникаи ва аҳамияти он дар шароити муосир иброи назар карда, таъкид месозад, ки дигаргуниҳои бузург дар соҳаи технологияҳои ҳаҷонӣ пас аз соли 1950 сурат гирифта, сарчашмаҳои нави энергетикӣ ва ҳастай кашф гаштанд, ба даст овардани пластмасса ва нахҳои синтетикиро омӯхтанд. Техникаи электронии ҳисоббарор ба вучуд омад, таҷдиди назарраси таҷҳизоти саноатӣ сурат гирифт.

Дар идома, муаллиф қайд мекунад, ки дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ чихати баланд гардидани рағбати хонандагон ба таҳассусҳои муҳандисӣ, фароҳам овардани шароитҳои мусоид, майли хонандагонро ба фаъолиятҳои конструкторӣ, лоиҳасозӣ, таҳқиқотӣ дастгирӣ намудан ва ҳавасманд гардонидан зарур аст. Тарбияи пурсамари мутахассис - муҳандиси оянда бояд то андозае аз солҳои мактабӣ сар шавад. Унсурҳои заминавии тафаккури техникаи, махсусан техникаи, таҳқиқотӣ ва конструктивӣ бояд аллақай дар доираи таҳсилоти мактабӣ ташаккул дода шаванд. То кадом андоза самаранок рушд намудани онҳо аз қобилиятҳои хонанда, маҳорати ӯ дар тасвир намудан ва ҳал кардани масъалаҳои гуногуни техникаи вобастааст ва дар иртибот ба ин муаллиф роҳу усулҳои муосир ташаккули тафаккури техникаи хонандагонро ироа кардааст.

Вожаҳои калидӣ: роҳу усул, тафаккури техникаи, тафаккури муҳандисӣ, тафаккури таҳқиқотӣ, технология, ташаккул, фаъолияти конструкторӣ, техникаи ҳисоббарор, таҳассус, қобилият, хонанда, фаъолияти лоиҳасозӣ.

ПУТИ И МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕХНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКЕ И ВНЕУЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ФИЗИКЕ

ИСОЕВА Таҳмина Ҳошимовна – соискатель Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. Email: isoeva_t89@mail.ru., тел: (+992) 92 900 96 37

В статье рассматриваются пути и методы развития технического мышления учащихся на уроках и внеклассной деятельности по физике. В связи с этим, автор статьи в начале описывает историю и периоды становления и развития технического мышления и его значение в современных условиях, подчеркивая, что большие изменения в области мировой техники произошли после 1950 г. и открыли новые источники энергии и атомной энергии, научились получать пластик и синтетические волокна, зародилась электронно-вычислительная техника, произошла значительная модернизация промышленного оборудования.

Далее автор отмечает, что для повышения интереса учащихся к инженерным специальностям необходимо обеспечить благоприятные условия, поддерживать и мотивировать склонность учащихся к проектной и исследовательской деятельности и эффективное образование будущего инженера должно начинаться со школьной скамьи. Основные элементы технического мышления, особенно технологического, исследовательского и конструктивного, должны формироваться уже в рамках школьного образования. В какой степени, их эффективное развитие зависит от способностей ученика, его навыков решения различных технических вопросов, в связи с чем, автором представлены современные пути и методы формирования технического мышления студентов.

Ключевые слова: метод, техническое мышление, инженерное мышление, исследовательское мышление, технология, образование, проектная деятельность, вычислительная техника, квалификация, способности, читатель, проектная деятельность.

METHODS AND WAYS OF FORMING STUDENTS' TECHNICAL THINKING IN THE LESSON AND EXTRA-CURRICULAR ACTIVITIES OF PHYSICS

ISOEVA Takhmina Khoshimovna – applicant for Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand, Mavlombekov Passage, 1. Email: isoeva_t89@mail.ru., phone +992 92-900-96-37,

The article discusses the methods and ways of forming students' technical thinking in the lesson and extra-curricular activities of physics. In this regard, the author of the article first discusses the history and periods of its development, the formation of technical thinking and its importance in modern conditions, emphasizing that major changes have occurred in the field of global technologies since 1950, new energy and nuclear sources have been discovered, the production of plastics and synthetic fibers has been studied. Electronic computing technology has emerged, and industrial equipment has undergone a significant modernization.

In addition, the author notes that in a secondary educational institution, in order to increase students' interest in engineering specialties, it is necessary to create favorable conditions, support and encourage students' inclinations to design, project, and research activities. Effective education of a future specialist - engineer should begin to some extent from school years. The basic elements of technical thinking, especially technical, research, and constructive, should be formed already within the framework of school education. The extent to which they are effectively developed depends on the student's abilities, his skills in formulating and solving various technical problems, and in this regard, the author has presented modern methods and techniques for developing students' technical thinking.

Key words: method, technical thinking, engineering thinking, research thinking, technology, formation, design activity, computer technology, specialization, ability, student, design activity.

Дар иртибот ба пешрафти босуръати илмиву техникӣ ва технология дар даҳсолаи охир талабот ба мутахассисони баландхтисос дар соҳаҳои мазкур якборо боло рафт. Ба рушди фаъолияти илмӣ-техникӣ аз бисёр ҷиҳат муносибатҳои тичоратӣ мусоидат намуданд, зеро зарурияти тез ва босамар ҳаракат намудан дар баър ва хушкӣ пеш омад. Ҳамин тариқ, як қатор вазифаҳои пеш омаданд, ки истифодаи илмро бо мақсадҳои фаъолиятҳои амалӣ талаб мекарданд.

Дар асри 19 муасисаҳои таълимии самти техникдошта дар якҷанд шаҳрҳои олмонӣ аз қабиле Мюнхен, Берлин, Дрезден ва Карлсруэ кушода мешаванд. Дартаҷ дар Германияи мактаби муҳандисон ба вучуд меояд, ки миёни тамоми кишварҳо аз ҳама қавитар эътироф

мегардид ва тамоми муассисаҳои таълимӣ дар самти мазкур ба он пайравӣ мекарданд. Дар Россия бошад соли 1712 Пётри Бузург аввалин мактаби муҳандисонро бунёд намуд, барои мутахассиси самти муҳандисӣ шудан, танҳо дар хорича таҳсил намудан зарур буд.

Низоми мазкур дар гузариши тадриҷӣ аз мафҳумҳои сода ба мураккаб ва душворфаҳм ифода меёфт. Он мутахассисони универсиалиеро ташаккул дод, ки ба раванди техникаи муносибати эҷодӣ доштанд. Низоми болозикр дар муҳити хорича хуб арзёбӣ гардида, дар муассисаҳои таълимии кишварҳои хоричӣ мавриди истифода қарор мегирифтанд [7, С. 62-65].

Ин аст, ки рушди саноат ва мошинсозӣ ба ташаккули соҳаи таҳсилоти техникаи таъсири назаррас гузошт. Зарурият ба кормандон ва муҳандисони баландхаттисос, аз он ҷумла дар сатҳи ҳукумати, ки тавонанд дар амалия маҳорату донишхояшонро татбиқ намоянд, афзоиш ёфт. Маълум шуд, ки кори муҳандисӣ метавонад даромади хуб биёрад, зеро барои ихтироот патенҳо ҷудо мегардиданд. Ин бошад дар навбати худ одамонро барои тақмили фаъолияти техникаи, кашфиётҳои нав ҳавасманд мегардонид.

Дар асри бистум соҳаи техника якбора дар якҷанд самт рушд намуд: лоихасозӣ, ихтирооткорӣ, кор бо технологияи нав, конструксиясозӣ. Рушди фаъл дар соҳаи технологияҳои химиявӣ, истеҳсоли мошинӣ, технологияи барқӣ ва ғ. сурат гирифта истодааст. Фаъолияти лоихавӣ дар ибтидо қатъиян ба ба нақшакашиҳо муносибаи дошт, ки имконият медоданд ба таври аёнӣ (визуалӣ) лоихаи муҳандисиро инъикос намуда, онро дар истеҳсолот истифода намоем. Вале, дертар он инчунин бо ҳисобкуниҳои муайяни техникаи, ки тавсифоти низоми техникаро муайян месозанд, ассотсиатсия мегарданд.

Дигаргуниҳои бузург дар соҳаи технологияҳои ҷаҳонӣ пас аз соли 1950 сурат гирифтанд. Сарчашмаҳои нави энергетикӣ ва ҳастай кашф гаштанд, ба даст овардани пластама ва нахҳои синтетикиро омӯхтанд. Техникаи электронии ҳисоббарор ба вучуд омад, таҷдиди назарраси таҷҳизоти саноатӣ сурат гирифт.

Вобаста ба пешрафти босуръат, талабот ба муҳандисоне, ки ба шароитҳои дигаргуншудаи раванди истеҳсоли омодагаштаанд, бештар гардид. Ин ба талаботи нав ба соҳаи омадасозии кадрҳои самти техникаи, беҳтарнамоии сифатии он оварда расонид.

Айни замон низоми классикии омӯзонидани тахассусҳои техникаи дар ҳама кишварҳо васеъ истифода мегардад. Ҷои меҳнати дастиро истеҳсолоти автоматикунонидашуда мегирад. Технологияҳои боз ҳам навтар пайдо мегарданд, маҳорати муҳандисон баланд мегардад, ҳамаи шароитҳо барои фаъолияти ихтироъкорӣ фароҳам оварда мешаванд. Дар баробари ин, тафаккури техникаи боз шам маҷмӯитар мегардад. Вале даҳсолаи охири асри бистум барои соҳаи муҳандисӣ буҳронӣ гардид. Муҳандисон дигар зарур набуданд, аз ин рӯ талабот ба таҳсилот аз рӯи касбҳои техникаи кам гардид.

Дар асри бисту як дар шароити рушди фаъоли технологияҳо, ҳангоме, ки кашфиётҳои навтарин пас аз ҷанд сол кӯҳна мегарданд, зарурият ба муҳандисон ва конструкторҳои баландхаттисоси соҳиби дараҷаи баланди тафаккури техникаи меафзояд.

Вале имрӯзҳо, дар доираи донишгоҳ ба ташаккули тафаккури техникаи диққати кофӣ дода намешавад. Талабот ба коркарди методикаи ташаккули он дар доираи фанҳои матабии самти табиӣ-илмидошта ба вучуд меояд.

Сиёсати давлат, то андозаи муайян, ба он боис мегардад, ки теъдоди мутахассисони дорои тафаккури техникаи афзояд. Ин ба он марбут аст, ки ниёз ба мутахассисони соҳаи техникаи меафзояд, вале метикаҳои таълим дар ин соҳа нокифояанд.

Барои дар доираи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷиҳати баланд гардидани рағбат ба тахассусҳои муҳандисӣ дар хонандагон шароити мусоид фароҳам овардан, майли онҳоро ба фаъолиятҳои конструкторӣ, лоихасозӣ, таҳқиқотӣ дастгирӣ намудан ва ҳавасманд гардонидан зарур аст. Тарбияи пурсамари мутахассис - муҳандиси оянда бояд то андозае аз солҳои мактабӣ сар шавад [8, С. 56-65].

Унсурҳои заминавии тафаккури техникаи, махсусан техникаи, таҳқиқотӣ ва конструктивӣ бояд аллақай дар доираи таҳсилоти мактабӣ ташаккул дода шаванд. То кадом андоза самаранок рушд намудани онҳо аз қобилиятҳои хонанда, маҳорати ӯ дар тасвир намудан ва ҳал кардани масъалаҳои гуногуни техникаи вобастааст. Муҳимии зиёдро инчунин омили анғезавӣ низ касб мекунад – тамоюл ба таҳқиқот ва донишҳои нав, кӯшиши расидан ба ҳадаф, хоҳиши таҷдид намудани технологияҳои аллақай мавҷуда, ё офаридани навоариҳо. Ин заруриятро ба интиҳоби бошууронаи таълим дар соҳаи техникаи аллақай то он лаҳзае, ки хонанда касби ояндаашро интиҳоб мекунад, ба вучуд меорад.

Муҳим он аст, ки ба хонанда танҳо донишгари маводи техникӣ кофӣ нест. Ба ӯ лозим аст, ки худро иштирокчи бевоқифаи кори амалӣ, ки ба раванди таҳқиқот, фаъолияти конструкторӣ ва эҷодӣ ворид аст, эҳсос намояд. Конференсияҳои гуногуни илмӣ-амалӣ, озмунҳои эҷодӣ ва зехнӣ, олимпиадаҳо ва амсоли ин ба хонандагон имкон медиҳанд, ки донишҳои худро дар амалия истифода намоянд, ба ошкоргарии қобилиятҳои онҳо дар эҷодиёти техникӣ мусоидат мекунанд.

Барои хонандагони синни гузариши наврасӣ саъю талоши худмуайяннамоӣ, ҷустуҷӯи худ дар ҷомеа ва соҳаи касбӣ хос аст. Онҳо нерӯи худро дар соҳаҳои гуногун месанҷанд, мекушанд ба онҳо навоарӣ ворид намоянд ё худ чизи қаблан дидаашонро барқарор намоянд. Айни замон, онҳо тамоман оид ба натиҷаҳои имконпазир ё талабот ба кориашон фикр намекунанд. Дар робита ба ин, талаботи ба тарзи нав, бо дарназардошти тавсифоти шахсияти хонандагони муосир ва қобилияти онҳо, инчунин вижагиҳои ҷомеа ва талаботҳои он, таълими онҳоро ба роҳ мондан пеш меояд [5, С. 38-41].

Вале ба чунин муносибат ба таълим талаботи муайян мавҷуданд. Он бояд ба тамоми меъёрҳои низоми таълимӣ мувофиқат кунад, саъю талоши хонандагонро ба ҷустуҷӯи илмӣ ва аз ҷониби хонандагон табиқ гаштани зарфиёти худ дар соҳаи техника тарғиб намояд, талаботро ба худтатбиқнамоии эҷодӣ, ширкат дар кори илмию таҳқиқотӣ ҳавасманд гардонад.

Раванди махсуси таълимӣ, ки низоми амалҳои дақиқан мувофиқашуда, маблағ, мӯҳлат ва захираҳои маҳдудро дар бар мегирад ва барои расидан ба натиҷаи мушаххас равона гардидааст, лоиҳаи таълимӣ махсуб меёбад. Хусусиятҳои фарқкунандаи лоиҳа инҳоянд [6, С. 7-9]:

- аслият ва бемислу монанд будан. Фаъолияти лоиҳавии таълимӣ ҳамеша ба дастрас намудани натиҷа ё маҳсулоти нав ё худ таҷдиди объекти аллақай мавҷудбуда равона аст;
- маҳдудияти вақт. Лоиҳа ҷаҳорҷӯбаи вақтиро дар назар дорад, ки дар ҳудуди он амалӣ гардонида шавад;
- сохтори муназзам. Лоиҳаи таълимӣ аз якҷанд марҳила иборат аст, ки аз мундариҷа ва ҳадаф иборатанд. Раванд як қатор вазифа ва зервазифаҳоро дар бар мегирад, ки барои расидан ба натиҷаи ниҳойи онҳоро иҷро намудан зарур аст.

Ҳамин тариқ, зери мафҳуми лоиҳаи таълимӣ фаъолияти махсус бо вақт ва захираи муайян дар назар дошта мешавад, ки ба ҳалли вазифаи амалии интихобгардида равона гардидааст.

Маҷмуи методикаҳои таълимӣ, адабиёти иттилоотӣ, амалҳои ташкилӣ, амалиёти қаблан муқарраргардида, ки ба натиҷаҳои фаъолияти лоиҳавӣ равона гардидаанд, ин технологияи таълими лоиҳавӣ аст.

Талаботи педагогии асоснок ба лоиҳаҳои таълимӣ вучуд дорад, ки ба меъёрҳои зерин мувофиқат мекунанд: ба пешрафти илмӣ ва техникӣ дар ҷомеа равонаанд; ба татбиқи донишҳои бадастовардаи назариявӣ дар амалия мусоидат мекунанд; барои бештар донишгари оид ба касби интихобгардида имконияти фароҳам меоранд; маҳорату малакаҳои офаридани объектҳо ва системаҳои таҷдидгардидаро таҳким мебахшанд.

Як хусусияти дигари лоиҳаи таълимӣ ин аст, ки он ба рушди қобилиятҳои зехнии хонандагон, таҳким бахшидани талоши худомӯзӣ тақомулёбӣ дар соҳаи муайян равона гардидааст. Ў ёфтани иттилооти зарурӣ, коркарди он, тасвиати масъала, ҳалли он тавассути метоли таҳқиқоти озмоишӣ, натиҷаҳои кори худро таҳлил намуданро меомӯзад. Лоиҳа қобилиятҳои мантиқӣ ва ташкилаи эҷодии шахсияти хонандаро рушд медиҳад, донишу маҳоратҳои дар давоми таълим бадастомадаро, тавассути истифодаи онҳо дар ҳалли масъалаҳои амалӣ, таҳким мебахшад. Ҳамин тариқ, фаъолияти таълимии лоиҳавӣ дао хонанда тарзи фикрронии техникиро самаранок ташаккул медиҳад.

Фаъолияти таълими лоиҳавӣ аллақай дар марҳилаи ташаккули нақшаи кор бояд образи фикрии он объектеро, ки мебоист офарида шавад, пешбинӣ намояд. Барои марҳилаи лоиҳавӣ гузаронида мешавад. Нақшаи амалҳо, ки ба вазифаҳо, концепсия ва ҳадафи лоиҳаи оянда асос ёфтааст, коркард мегардад, ҳаҷми потенциали захираҳо арзёбӣ мегарданд.

Ҳар як лоиҳа дар раванди татбиқи худ якҷанд зинаи паиҳамро паси сар мекунад [4]:

- Гузориши проблема, таҳлили мубрамияти он, тасвиат;
- Муайян намудани ҳадафи лоиҳа;
- Мураттаб намудани маҷмуи вазифаҳо;
- Муайян намудани методҳо ва воситаҳои ҳалли проблема;

- Коркарди таҳлилии сарчашмаҳои иттилоотии марбути мавзуи лоиҳа;
- Ҳалли марҳилавии ҳадафи гузошташудаи фаъолият ва вазифаҳои он;
- Коркарди маҳсули аввалияи фаъолияти лоиҳавӣ;
- Таҳлили натиҷаи ниҳой, тасвияти хулосаҳо, арзёбии кори гузаронидашуда.

Лоиҳаи таълимӣ як қатор вазифаҳои муҳимро иҷро мекунад:

1) Ба хонанда дар шакли хаттӣ сабт намудани тамоми рафти кори лоиҳавӣ ва натиҷаи онро меомӯзад. Хонанда ҳадафҳои адабиёти истифодашаванда, нақшаи фаъолияти ояндаро ташкил мекунад, онро ба сохтор мебарорад ва дар шакли зарурӣ ба расмият мебарорад.

2) Кори самаранокро бо сарчашмаҳои иттилоот, коркард ва таҳлили онҳоро меомӯзонад. Хонанда мустақилона тамоми сарчашмаҳоро аз рӯи проблемаи додашуда ҷустуҷӯ мекунад, таҳлили онҳоро амалӣ менамояд ва онҳоро интихоб мекунад, ки метавонанд муфид бошанд.

3) Муносибати мусбат ва анғезавии баландро ба фаъолияти иҷрошаванда меомӯзад. Хонанда дар ҳадафҳои эҷодиро рушд мебахшад, эҷодкорӣ ва ҳадафмандияшро зохир мекунад, кори лоиҳавиро саривақт ва босифат иҷро кардан меҷӯяд.

4) Мураттаб намудани нақшаи дақиқ ва риоя намудани онро меомӯзад. Хонанда ҳадафи қор ва вазифаҳои онро тасвир мекунад. Ӯ мабур аст тамоми равандро ба нақша биғирад, то дар вақти муайяншуда қорро иҷро намояд.

5) Интиқодона фикрронӣ намудан, муваффақона таҳлили кори худро анҷом додан ва эҷодкорона фикр намуданро меомӯзад.

Ташкили кори лоиҳавии таълимӣ ба якҷан меъёр мувофиқат мекунад [4]:

1. Хонандагон бояд марҳилаи омодагӣ ба лоиҳаро гузаранд. Ба онҳо барои самтгирӣ ва ҷустуҷӯи мавзуи лоиҳа вақт ва имконият додан зарур аст.

2. Фаъолияти лоиҳавӣ бояд имконпазир бошад. Ба хонандагон ба сифати лоиҳа вазифаҳо супурдан, ки дақиқан аз сабаби синусол ё дигар вазъиятҳо онро иҷро кардан наметавонанд, нодуруст аст.

3. Ҳамроҳӣ кардани фаъолияти лоиҳавӣ аз ҷониби педагог-роҳнамо. Кӯмаки вай дар коркарди нақша ва гузориши вазифаҳои ифода меёбад. Агар лоиҳа дар намуди хаттӣ сабт намудани тамоми рафти лоиҳаро дар назар надошта бошад, ба хонанда тавсия намудан зарур аст, ки барои таҳлили фикрҳои дар рафти қор бавучудода, рӯзнома ташкил намояд.

4. Ташкили шароитҳои, ки лоиҳа дар онҳо иҷро мегардад. Ба хонандагон дастрасиро ба сарчашмаҳои китобӣ ва электронии иттилоот таъмин намудан зарур аст.

Лоиҳа метавонад хусусияти гурӯҳӣ дошта бошад. Дар ҷунин ҳолат ҳар як хонанда бояд, мувофиқи саҳми гузошташ дар кори лоиҳавӣ, дар алоҳидагӣ арзёбӣ гардад. Лоиҳа бояд ба намоиш (презентатсия)-и натиҷаи ниҳойи бадастомада интиҳо ёбад.

Ғайри ин, боз якҷан вазифаи муҳимро ҷудо намудан мумкин аст, ки лоиҳа иҷро мекунад [3]:

- сатҳи рушди эҷодии хонандагонро баланд мегардонад;
- ба истифодаи муваффақонаи раҳёфти технологӣ дар доираи фаъолият мусоидат мекунад;

- хонандагонро ҳавасманд месозад, рағбатро ба соҳаи таҳқиқшаванда ва душворҳои он зиёд мегардонад.

Меъёри муҳимтарине, ки то кадом андоза ба рушди ҷанбаҳои эҷодӣ ва маромии хонанда мусоидат намудани лоиҳаро муайян мекунад, мавҷудияти имконият барои ҳадафҳои хонанда дар интихоб маҳсуб меёбад. Хонанда мустақилона ва шуурона нақшаи қор ва олатҳои муайян месозад, ки барои расидан ба натиҷа мусоидат мекунад. Хонанда дар сатҳи зершуури худ ба он ҷиҳат, ки бояд анҷом диҳад, бо масъулияти бештар муносибат мекунад. Ӯ ба атрофиён ва аз ҳама муҳимтарин – ба ҳадафҳои собит месозад, ки нақшаи амалкарди интихобнамудаи ӯ дуруст аст. Барои он, ки лоиҳа оломи маҳсулноки таълим гардад, бояд ҳатман ҷанбаи маромӣ амал кунад, ки тӯфайли он хонанда ба нерӯи худ, донишҳо ва қобилиятҳои худ боварӣ ҳосил мекунад. Дар ҷараёни иҷрои қисмати амалӣ ҳадаф ва омӯзгор ҳамкориҳои зиёд мекунад, зеро ҳарду низ ба рағбат ва ба даст овардани натиҷа ҳавасманданд. Аз ҷумла, ин ҳангоми иҷрои супоришҳои бараъло намоё мегардад, ки тасвиятҳои калии онҳо аз ҷониби хонандагон мустақилона коркард гардида буданд.

Фаъолияти лоиҳавӣ барои ташаккули малакаҳои зерин дар хонандагон мусоидат мекунад: қабули қарори масъулиятнок, зохирнамоии қобилиятҳои техникӣ ва эҷодии худ

(рахёфти эҷодкорона ба ҷустуҷӯи ҳаллҳо, гузориши ҳадафҳо, вазифаҳо ва методҳои иҷрои онҳо, коркарди технологияҳои ва таҷҳизотҳои нав ва ғ.); раҳёфти конструктивӣ ба фаъолият (қобилияти дуруст тасвир намудани масъала ва вазифаҳо); маҳорати кор бо итилоот ва таҳқиқ намудани масъала (кори самаранок бо сарчашмаҳо, гирд овардани маълумот оид ба мавзӯи лоиҳа). Ҳамаи ин унсурҳои асосии тарзи техникии тафаккуранд ва аз ин ҳулоса намудан мумкин аст, ки фаъолияти таълимии лоиҳавӣ ба ташаккули тафаккури техникии хонандагон мусоидат мекунад [1].

Ҳангоми иҷрои супоришҳои озмоишӣ хонандагон ҷустуҷӯи ҳалли супоришҳои додашударо бо қувваи худ амалӣ мекунанд, рафти корро банақша мегиранд, имкониятҳои зарфиёти (потенсиали)-и таҷҳизотро, ки тавассути онҳо ҳисобкунӣ амалӣ мегарданд, арзёбӣ мекунанд.

Дар хонадагон малаки фаъолияти эҷодии техникӣ рушд мекунад. Кори озмоишӣ аз ӯҳдаи вазифаи рушди тарзи фикрронии техникии хонанда ба ҳубӣ мебарояд, зеро ӯ маҷбур мегардад ба ҳалли масъалаву вазифаҳои дақиқ гузошташуда машғул гардида, дар ин самт аз воситаҳои техникӣ, барои ба даст овардани натиҷа, истифода намояд.

Ҳамзамон, методи озмоишии таълим, дар муқоиса ба супоришҳои нисбатан оддӣ, масалан, супоришҳои матнӣ, ба қадри кофӣ душвор аст.

Барои ӯҳда кардани супориши озмоишӣ хонанда бояд пеш аз ҳама ҷанбаи методологии маърифатро азхуд кунад – заминаи зарурии назариявиро соҳиб гардад ва танҳо баъди ин тарафи амалии корро иҷро кунад. Барои ташаккули малакаи методологӣ дар хонанда ба ӯ дар гузаштани зинаҳои зерин кӯмак намудан зарур аст: хусусиятҳои асосии раванд ё зухуроти физикиро муайян кунад; воситаҳои заруриро дақиқ намояд; нақшаи кори озмоиширо тасвир намояд; азнавбарқарорнамоии раванд ё зухуротро амалӣ намояд.

Озмоиши таълимӣ маҷмӯи супоришҳои физикиро аз қабилӣ мушоҳидаи бевоситаи ягон ҳодисаи физикӣ, аз нав ҳосил намудан ва арзёбии онҳо.

Супоришҳои хусусияти озмоишидошта нақши муҳимми дидактикӣ доранд: ба соҳаи таҳсилоти техникӣ рағбатро шакл медиҳанд, ба интихоби ояндаи касбӣ мусоидат мекунанд, фанни таълимиро барои хонанда мароқовар мекунанд, ба ташаккули зарфиёти эҷодӣ ва тарзи техникии фикрронӣ кӯмак менамоянд, мушоҳидакорӣ ва арзёбии интиқодонаи амалҳои иҷрошавандаро меомӯзонанд. Вале кори озмоишӣ бояд ба якҷанд меъёр мувофиқат кунад: ба коркард ва сабти маводи муайяни дидактикӣ равона бошад; барои хонандагон ба қадри кофӣ иҷрошаванда бошад, раванди озмоиш бояд тӯлонӣ набошад. Ҳангоми риояи ин шароитҳо супоришҳои хусусияти озмоишидошта ба робитаи байниҳамии заминаи назариявӣ ва қисмати амалии физика мусоидат мекунанд. Туфайли он, ки хонадагон имконияти ширкат дар кори озмоиширо соҳибанд, онҳо гузаронидани таҳлил, тасвир намудани ҳулосаҳо, гузаронидани муқоиса ва ҷамъбасти маълумот, зоҳир намудани бодикқатӣ дар тамоми муддати озмоишро меомӯзанд. Ин қобилияти онҳоро ба фаъолияти маҳсулноки амалӣ беҳтар мегардонад. Кори озмоишӣ дар дарс, аз ҷумла таҳқиқоти лабораторӣ ва супоришҳои мавзӯӣ самарани бештаре доранд, нисбат ба он, ки аз рӯи китоби дарсӣ ба таври анъанавӣ дарс гузашта шавад [2, С. 41-54].

Супоришҳои хусусияти озмоишидоштаро ба ду гурӯҳ тақсим мекунанд: онҳое, ки хонандагон ҳудудон амалӣ мегардонанд – супоришҳои амалӣ, ва онҳое, ки барояшон кӯмаки омӯзгор, намоиш додани раванд аз ҷониби ӯ, зарур мегардад.

Ҳадафи асосии физика ҳамчун фанни таълимӣ, дар хонандагон ташаккул додани малакаи ҷустуҷӯи мустақилонаи иттилооти зарурӣ, барасмиятдоронии онҳо тибқи талабот ва пешниҳоди ҳулосаҳо зимни натиҷаҳои бадастомада мебошад. Ин вазифа қобилиятҳои зехнии хонандаро ташаккул медиҳад ва новобаста аз он, ки дар доираи кадом равияи таълим – гуманитарӣ, табиӣ-илмӣ ё физикӣ-математикӣ фанни мазкур таълим дода мешавад, бояд татбиқ гардад.

Ба туфайли он, ки хонанда дар доираи фаъолияти озмоишӣ раванду зухуротҳои муайяно таҳлил мекунад, ӯ тадриҷан методу усулҳои барои бомуваффақият ба анҷом расонидани озмоиш ва шарҳи натиҷаҳои бадастомада заруриро аз худ мекунад. Ҳамин тариқ, хонанда таҷрибаи шахсии иҷрои кори озмоиширо ба даст меорад, ки натиҷаи он аз ҷониби ӯ аз худ гаштани малакаи ҳалли масъалаҳо мебошад.

АДАБИЁТ

1. Атепалихин, М. С. Вопросы методологии физических измерений при обучении физике: монография / М. С. Атепалихин, Ю. А. Сауров. - Киров: Изд-во Кировского ИПК и ПРО, 2005. - 106 с.
2. Агибова, И. М. М. А. Беджанян, О. А. Формирование умений осуществлять нетрадиционные формы контроля на уроках физики в системе подготовки магистров по направлению 44.04.01 "Педагогическое образование" / Нечаева [и др.] // Преподаватель XXI век. – 2020. – № 2-1. – С. 56-65.
3. Гладун, А. Д. Физическое образование: прагматизм или развитие мышления? / А. Д. Гладун, О. Я. Голубева, А. Д. Суханов // Физическое образование в вузах. - 1995. - Т. 1. - № 2. - С. 41-54.
4. Ларченкова, Л. А. Образовательный потенциал учебных физических задач в современной школе: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Ларченкова Людмила Анатольевна. - СПб., 2014. - 387 с.
5. Литова З.А. Развитие технического мышления школьников с помощью реализации системы обучения техническому творчеству // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2020. №1 (53). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tehnicheskogo-myshleniya-shkolnikov-s-pomoschyu-realizatsii-sistemy-obucheniya-tehnicheskomu-tvorchestvu> (дата обращения: 13.05.2024).
6. Лопатина, А. М. Повышение мотивации учащихся к изучению физики через использование активных форм обучения на внеклассных мероприятиях / А. М. Лопатина // Нерюнгри: Изд-во Технического института (ф) СВФУ, 2020. – С. 38-41.
7. Майер, Р. В. Методика использования физических фактов для обоснования теоретических положений / Р. В. Майер // Модели и моделирование в методике обучения физике. - Киров: Изд-во Вятского ГПУ, 2000. - С. 7-9.
8. Орлова, Е. П. Организация внеурочной деятельности по физике и астрономии / Е. П. Орлова // ФГБОУ ВО «Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова». – Чебоксары: Общество с ограниченной ответственностью "Центр научного сотрудничества "Интерактив плюс", 2023. – С. 62-65.

НАҚШ ВА МОҲИЯТИ ИСТИФОДАИ МАТЕМАТИКА ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ТЕХНИКӢ

ДАВЛАТЗОДА Раҳматулло Чурабек – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иқтисодиёти рақамии Донишгоҳи байналмилалалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. **E-mail:** davlatov_r@mail.ru, **тел.:** (+992) 882 51 59 59

КАРИМОВ Бурҳониддин Ҷамшидович – ассисенти кафедраи математикаи Коллеҷи техникаи Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ, ш. Душанбе, хиёбони Айни, 41. **E-mail:** karimovbahrom3@gmail.com, **тел.:** (+992) 908 88 10 78

Дар мақола нақш ва моҳияти истифодаи математика дар ҳалли масъалаҳои техникӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар мақола омӯзиши маематики тариқи ҳалли мисолҳо дар соҳаҳои техникӣ нишон дода шудааст.

Таҳқиқ нишон додааст, математика чӯзӣ ҷудонашавандаи фанҳои техникӣ мебошад. Он ба муҳандисон ва донишҷӯёни риштаи техникӣ имконият медиҳад, ки масъалаҳои мураккабро ҳал кунанд, технологияҳои нав ба вучуд оваранд ва сифати ҳаёти моро баланд бардоранд.

Аз ин рӯ, барои бомуваффақият аз худ кардани ихтисосҳои техникӣ дониш ва малакаи устувори математикӣ ниҳоят муҳим арзёбӣ мегардад.

Вожаҳои калидӣ: муҳандисӣ, техникӣ, математика, ҳалли масъалаҳо, самаранокӣ, робитаи байнифанӣ, масъалаҳои техникаи мураккаб.

**РОЛЬ И СУЩНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
ПРИ РЕШЕНИИ ТЕХНИЧЕСКИХ ЗАДАЧ**

ДАВЛАТЗОДА Рахматулло Джурабек – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационных технологий и цифровой экономики Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. **E-mail:** davlatov_r@mail.ru, **тел.:** (+992) 882 51 59 59

КАРИМОВ Бурхониддин Джамшедович – ассистент кафедры математики технического колледжа Технического университета Таджикистана им. М. Осими, г. Душанбе, проспект Айни, 41. **E-mail:** karimovbahrom3@gmail.com, **тел.:** (+992) 908 88 10 78

В статье рассматривается роль и сущность использования математики при решении технических задач. В статье показано математическое обучение путем решения примеров из технических областей.

Исследования показали, что математика является неотъемлемой частью технических предметов. Это позволяет инженерам и студентам технических специальностей решать сложные проблемы, создавать новые технологии и улучшать качество нашей жизни.

Поэтому для успешного освоения технических специальностей чрезвычайно важны прочные математические знания и навыки.

Ключевые слова: инженерия, техника, математика, решение проблем, эффективность, междисциплинарная коммуникация, сложные технические задачи.

**THE ROLE AND ESSENCE OF THE USE OF MATHEMATICS IN
THE SOLUTION OF TECHNICAL PROBLEMS**

DAVLATZODA Rahmatullo Dzhurabek – candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of information technologies and digital economics of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. **E-mail:** davlatov_r@mail.ru, **phone:** (+992) 882 51 59 59

KARIMOV Burhoniddin Jamshedovich – assistant of the Department of mathematics of the Technical college of the Technical University of Tajikistan named after academician M. Osimi, Dushanbe, Ayni 41. **E-mail:** karimovbahrom3@gmail.com, **phone:** (+992) 908 88 10 78

The article examines the role and essence of using mathematics in solving technical problems. The article shows mathematical learning by solving examples in technical fields.

Research has shown that mathematics is an integral part of technical subjects. It allows engineers and technical students to solve complex problems, create new technologies and improve the quality of our lives.

Therefore, for the successful mastering of technical specialties, solid mathematical knowledge and skills are extremely important.

Keywords: engineering, technical, mathematics, problem solving, efficiency, interdisciplinary communication, complex technical problems.

Дар замони муосир вобаста ба талаботҳои модию маънавии инсоният фанҳои таълими хеле зиёд шуданд. Фанни риёзӣ (математика) як фанни ибтидоӣ буда, якҷо бо шуур дар ҳаёти насли одамии рӯи қор омадааст. Аз ибтидо замоне, ки фанҳои алоҳида ва ё фанҳои муосири технологӣ, электроникаи тиббӣ, теникӣ, технологӣ, хуши маснуӣ, қолабсозӣ, механикӣ ва ғ. умуман дар шуури одамият пайдо набуд; фанни математика арзи ҳастӣ дошта мавриди истифода қарор дошт. Мо метавонем гуфт, ки фанни математика ва ё бо истилоҳ арифметика аз қадимтарин фанҳои ҷамъиятӣ дар тамадуни башар аст.

Ҳар як фан дар самтҳои гуногун нақши худро мебозад, аммо, фанни математика дар ҳаёти иқтисодию иҷтимоии одамон нақши меҳварӣ дошта аксари фанҳои дигар аз математика

вобастагӣ доранд. Бидуни математика омӯхтани фанҳои техникӣ, физика, механика, электротехника, радиотехника, химия, муҳандисӣ, иқтисодиёт, астрономия номумкин аст. Масалан барои сохтани лоиҳа дар дилхоҳ соҳаҳо дастгоҳи математикӣ татбиқ шуда, баъди ҳамаи ҳисобҳо лоиҳа мавриди амал қарор мегирад. Математика барои ҳар як инсон лозим буда, донишҳои элементарӣ аз арифметика ва геометрия, малакаҳои истифодабарии формулаҳо ва графикҳо барои ҳар як мутахасис ва коргар зарур мебошанд. Математика монанди илмҳои дигар яке аз воситаҳои муҳими дарки олами моро иҳотакунанда ва роҳнамои татбиқи ин қонуниятҳо дар фаолияти амалии одамон мебошад. Ҳамзамон, математика яке аз воситаҳои бунёдии илм ва технология мебошад. Он барои банду бас ва моделсозии падидаҳо, ҳалли мушкилот ва таҳияи нармафзорҳои технологияҳои нав истифода мешавад. Асосан доираи татбиқи усули математикӣ маҳдуд нест: дар ҳама намуди ҳаракати материя математикаро омӯхтан мумкин аст. Рушди босуръати техника ва технология дар замони муоссир ва истифодаи он тамоми кишри ҷомеаро фарро гирфтааст. Агар мо ба ин раванд чуқуртар назар афканем, тамоми банду баст ва алгоритмсозии нармафзорҳои компютерӣ тариқи қолабсозии математикӣ (маделсозии математикӣ) ба анҷом мерасад. Идораи тамоми роботҳо ва техникаи муоссир, ки аз нармафзорҳои (барномаҳои) пешакӣ тарҳрезӣшуда пурра вобастааст шаҳодат аз он медиҳад, ки бидуни математика сохтани техника ва технология имкон надорад. Зехни сунъӣ, ки имрӯз ҷомеаи ҷаҳониро ба ҳайрат овардааст тавасути амсиласозии математикӣ банду баст шудааст. Ҳатто калимаи алгоритм, ки дар фанҳои технологияи иттилоотӣ ва информатика васеъ истифода мешавад аз номи математикӣ машхури форсу тоҷик Муҳаммад ал-Хоразмӣ гирифта шудааст.

Масъалаҳои гуногуни табиқи математика дар омӯзиши фанҳои техникӣ дар таҳқиқотҳо ва асарҳои олимони хориҷ ва ватанӣ Царьков И. В., Харин М. В., Сигорский В. П., Сатторов А.Э., Алламуродов Б.А. ва дигарон инъикос ёфтаанд.

Математика дар таҳқиқоти илмҳои техникӣ ва гуманитарӣ нақши муҳим дорад. Вай барои бисёри соҳаҳои дониш на танҳо воситаи ҳисоби миқдорӣ, балки усули тадқиқоти ва воситаи ниҳоят аниқ тартиб додани мафҳум ва проблемаҳо гардидааст. Бе саҳми математикаи муоссир дастёби ба дастгоҳҳои мантӣ ва ҳисоббарории он дар пешрафти соҳаҳои гуногуни фаолияти инсон ғайриимкон мебуд.

Дар замони муоссир талаботи зиёд нисбат ба фанҳои техникӣ мувофиқи мақсад дониста мешавад. Чун тамоми соҳаҳои ҳаётро техника ва технология фаро мегирад. Тамоми техника ва технологияи муоссир, ки мавриди истифода қарор доранд дар натиҷаи ҷамъоварии донишҳои назариявии математикӣ, физикӣ, химиявӣ коркард шудаанд. Дар тамоми дастгоҳҳои техникую компютерӣ бахши қолабсозии математикӣ фанни математика (маделсозии математикӣ) нақши меҳварӣ дорад. Аз ин лиҳоз сохтани техника ва технологияро бидуни нақшҳои математикӣ ғайриимкон аст. Масъалаҳои техникий муракаб бо ҳамкориҳои якҷояи олимони ва мутахасисони соҳаҳои гуногун бо татбиқи донишҳои якҷанд фан ҳал карда мешавад, аммо мо саҳми математикаро дар соҳаҳои техникӣ ва ҳалли масъалаҳои техникийро бо ёрии математика нишон медиҳем.

Ҳамзамон, баъзе ҷиҳатҳои истифодаи технологияҳои компютериро дар омӯзиши фанҳои техникӣ номбар менамоем:[5]

- шиносии донишҷӯён бо мафҳуми ранг ва интиҳоби рангҳо;
- шиносии бо фигураҳои гуногуни геометрӣ;
- таҳияи пешакии қолиби амсилаи (модел) объекти сохташаванда;
- таҳияи пешакӣ ва омӯзиши муҳити дар он объект истифодашаванда;

Баъзе самтҳои истифодаи математика дар фанҳои техникӣ дар сарчашмаҳои интернетӣ чунин тавсиф шудаанд: [15]

Таҳлили сохторӣ. Дар муҳандисии шахрвандӣ ва мошинсозӣ математика барои таҳлили қувват, устуворӣ ва рафтори сохторҳо дар сарборӣ ва шароитҳои гуногун истифода мешавад. Мафҳумҳои ҳисоб, алгебраи хаттӣ ва муодилаҳои дифференциалӣ барои муайян кардани фишорҳо, штамҳо, қачшавӣ ва дигар хосиятҳои сохторӣ истифода мешаванд.

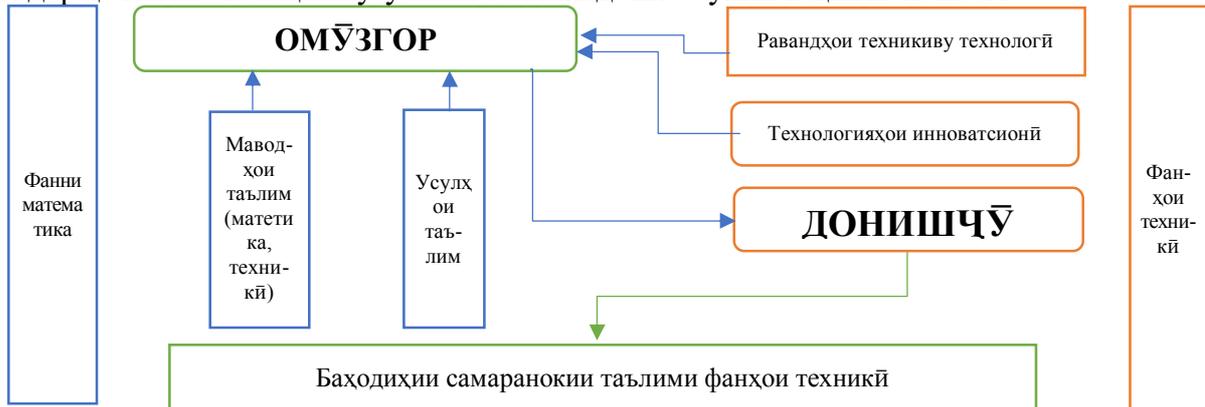
Муҳандисии электротехникӣ. Математика дар муҳандисии электрикӣ барои таҳлили схемаҳо, тарҳрезии системаҳои электронӣ ва фаҳмидани майдонҳои электромагнитӣ муҳим аст. Барои таҳлил ва тарҳрезии схемаҳои электрикӣ ва электронӣ, системаҳои идоракунӣ ва шабакаҳои коммуникатсионӣ усулҳо, аз қабилҳои қонунҳои Кирхгоф, қонуни Ом, таҳлили Фурье ва муодилаҳои дифференциалӣ истифода мешаванд.

Механики моеъ. Математика барои тавсифи рафтори моеъҳо (моеъҳо ва газҳо) ва таҳлили падидаҳои ҷараёни моеъ истифода мешавад. Муодилаҳои ба монанди муодилаи Навье-Стокс, муодилаи Бернулли ва муодилаи муттасили барои моделсозии ҷараёни моеъ, тақсмоти фишор ва турбулентӣ истифода мешаванд.

Ҷойгиркунии антеннаи мохворай. Ҳисобҳои геометрӣ барои муайян кардани беҳтарин мавқеъ ва кунҷи мавҷгирҳои мохворай барои қабули самараноки сигнал истифода мешаванд.

Раванди омӯзиши математикаро бе иштироки омӯзгор тасаввур кардан ғайриимкон аст, бинобар ин таъмини салоҳиятнокии касбии муҳандисони оянда танҳо дар сурати омӯзиши босамари математика дар фанҳои техникӣ имконпазир мегардад.

Дар доираи таҳқиқи мавзӯи мазкур амсилаи нақши математикаро дар дар раванди таълим дар ҳалли масъалаҳои хусусияти техникдошта чунин таҳия менамоем.

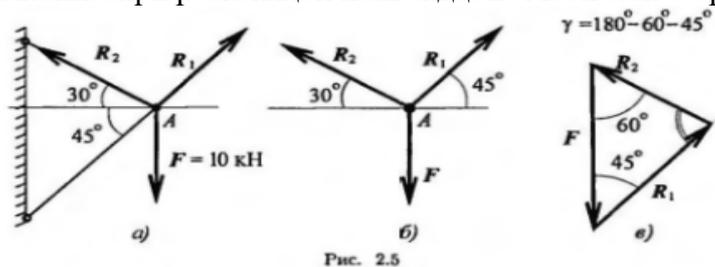
Расми 1. Муносибати омӯзгор ва донишҷӯ дар раванди таъмини робитаи байнифаннии математика бо фанҳои техникӣ

Татбиқи самаранок ва омӯзиши математика дар баробари татбиқи он дар истеҳсолот пеш аз ҳама аз омӯзиши он дар муассасаҳои таълимӣ вобастагии калон дорад. Бинобар ин, ҳалли масъалаҳои муҳандисӣ бо методҳои математикӣ мувофиқи мақсад хоҳад буд.

Дар тақия ба сарчашмаҳои интернетӣ баъзе намунаи масъалаҳои татбиқи математикаро дар ҳалли масъалаҳои техникӣ мавриди таҳқиқ қарор медиҳем.[11]

Мисоли 1. Боре дар ҷӯбҷаҳо овезон аст ва дар мувозинат қарор дорад.

Мо самтҳои имконпазирӣ реаксияҳои пайвандҳои «Асои сахт» – ро муайян мекунем.

Расми 1. – Тасвири геометрии гузориши масъала

Ҳалл. Қувваҳое, ки дар ҷӯбҳои маҳкам ба вучуд меоянд, аз рӯи андоза ба қувваҳои баробаранд, ки ҷӯбҳо бори онҳоро дастгирӣ мекунанд (аксиомаи 5-уми статика). Қувваҳо дар баробари ҷӯбҳо равона карда мешаванд.

Нуқтаи А-ро аз пайвастиҳо озод карда, амали пайвастиҳо бо реаксияҳои онҳо иваз мекунем.

Система дар мувозинат аст, биёед *секунҷаи қувваҳо*ро созем.

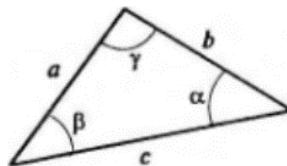
Мо сохтмонро бо қувваи маълум бо кашидани вектор F дар микёси муайян оғоз мекунем. Аз нугҳои вектор F хатҳое мекашем, ки ба реаксияҳо R_1 ва R_2 . Бо буридани онҳо секунҷа эҷод мекунанд

Микёси конструкияҳо дониста, дарозии паҳлӯҳои секунҷаро чен карда, бузургии реаксияҳои ҷӯбҳо муайян кардан мумкин аст.

1. Барои ҳисобҳои дақиқтар, шумо метавонед муносибати геометриво истифода баред, махсусан теоремаи синусҳо: таносуби паҳлӯи секунҷа ба синуси кунҷи муқобил арзиши доимӣ

$$\text{аст } \frac{a}{\sin\alpha} = \frac{b}{\sin\beta} = \frac{c}{\sin\gamma}$$

$$2. \text{ Барои ин ҳолат: } \frac{F}{\sin 75} = \frac{R_1}{\sin 60} = \frac{R_2}{\sin 45}$$

Расми 2. Муносибати геометрии тарафҳо дар секунҷа

$$\begin{aligned} \frac{F}{\sin 75} &= \frac{R_1}{\sin 60}; \\ R_1 &= \frac{F \sin 60}{\sin 75}; \\ R_1 &= \frac{10 \cdot 0,866}{0,966} = 9 \text{ кН}; \\ R_2 &= \frac{F \sin 45}{\sin 75}; \quad R_2 = \frac{10 \cdot 0,707}{0,966} = 7,3 \text{ кН}; \end{aligned}$$

Дар ин вазифа усулҳои зерини математикӣ истифода шуданд: дарёфти қиматҳои функсияҳои тригонометрӣ, теоремаи синусҳо ва истифодаи усули муодилаҳо.

Мисоли 2. Чисми вазнаш 3500 Н мувофиқи муодилаи $S = 0,16t^2$. Бузургии қувваи ҳаракаткунандаро муайян кунед, агар коэффисиенти соиши ҷисм дар ҳавопаймо бошад $f = 0,15$.

Ҳал.

1. Нақшаи ҳисобкуниро тартиб дода, системаи координатаро бо меҳвари Ox қад-қади ҳамвории моил интиҳоб мекунем.

Қувваҳои фаъол: қувваи ҳаракаткунанда, қувваи соиш, ҷозиба. Мо реаксияро дар дастгирии перпендикуляр ба ҳавопаймо татбиқ мекунем. Барои дуруст равона кардани қувваи инерция бояд самти шитобро аз руи муодилаи ҳаракат муайян кардан мумкин аст;

Вақте ки $a > 0$ ҳаракат якранг суръат мегирад

1. Шитоби ҳаракатро муайян мекунем:

қувваро $F_{\text{ш}}$ ба самти муқобили шитоб равона кунем.

1. Бо истифода аз принсипи д'Аламбер, мо муодилаҳои мувозинатро месозем:

1. Ҳама миқдори маълумро ба муодилаи мувозинат иваз мекунем:

$$F_{\text{ш}} = ma = \frac{G}{g} a;$$

Қувваи номаълумро ифода карда, муодиларо ҳал мекунем:

Дар ин масъалаҳо мафҳуми ҳосилшудаи функсия барои дарёфти қиматҳои муайян, ҳосилаҳои дараҷаи дуум, принсипи д'Аламбер, сохтани муодилаҳо, бо истифода аз арзишҳои функсияҳои тригонометрӣ истифода мешаванд.

Мавзӯ: *Характеристикаҳои геометрии бахшҳои ҳамвор*

Моментҳои меҳвари инерсияи росткунҷа

Биёед як росткунҷаеро бо баландӣ h ва паҳнӣ b дар шакли қисмате, ки аз тасмаҳои беохири борик иборат аст, тасаввур кунем. Майдони чунин рахро менависем: $b dy = dA$. Биёед ба формулаи моменти меҳвари инерсияро нисбат ба меҳвар иваз кунем Ox :

$$I_x = ; \text{ мо мегирем: } I_x = \frac{b h^3}{12}.$$

Аз рӯи қиёс, агар росткунҷаро ба рахҳои амудӣ тақсим кунем, майдони рахҳоро ҳисоб кунем ва онҳоро ба формулаи моменти инерсияи меҳвари нисбат ба меҳвар иваз кунем Oy , чунин мегирем: 3

Аён аст, ки $h > b$ муқовимат ба гардиш нисбат ба меҳвар Ox аз меҳвар бузургтар аст Oy .

Барои мураббаъ: $h=b$, $I_x=I_y=\frac{h^4}{12}$

Моменти қутбии инертсияи доира.

Барои доира аввал моменти қутбии инертсияро ҳисоб кунед, баъд меҳварро ҳисоб кунед

Биёед онро ҳамчун маҷмӯи ҳалқаҳои беохири борик тасаввур кунем. Масоҳати ҳар як ҳалқаро метавон ҳамчун майдони росткунҷа бо дарозии тарафаш ба доираи мувофиқ ва баландиаш ба ғафсии ҳалқа баробар ҳисоб кард: $dA=2\pi r dr$.

Биёед ин ифодаро ба формулаи моменти қутбии инертсия иваз кунем:

Мо формулаи ҳисоб кардани моменти қутбии инертсияи доира мегирем:

$$I_p = \frac{\pi d^4}{32}$$

Ба ҳамин тарик, мо метавонем формулаи моменти қутбии инертсияи ҳалқаро ба даст орем, ки d диаметри берунии ҳалқа дар қучост, d_{in} диаметри дохилии ҳалқа аст.

Барои қорӣ намудани мафҳумҳо, аз қабилӣ моменти меҳвари инертсияи росткунҷа, моменти қутбии инертсияи доира, шумо бояд қоидаҳои ёфтани интегралӣ номуайян ва муайян, қадвалҳои интегралҳо ва формулаи Нютон-Лейбницро донед.

Масъалаи дигар: Дар техника масъалаҳои ҳисоб намудани суръату шитоб ва ҳаракати нуктаҳои пеш меояд, ки мо маҷбур мешавем аз фанни математика мавзӯи ҳосила ва татбиқи амалии ҳосиларо барои ҳалли ин гуна масъалаҳо истифода намоем. Албата формулаҳои физикӣ барои ҳисоб кардани суръату шитоб вучуд дорад, аммо баъзан шартӣ масъала тавре пешниҳод карда мешавад, ки бидуни ҳосила ва ё дигар мавзӯҳои математикӣ ҳалли масъала ниҳоят мураккаб ва ё имконнопазир аст. Масалан:

Шитоби ҳаракатро ёбед, агар чисм ростхатта аз рӯи қонуни $s(t) = 2t^2 - t + 3$ ҳаракат намояд.

Ҳал: Масъала тавре пешниҳод шудааст, формулаи шитоб аз физика ба қор намеравад барои ҳамин роҳи ҳалли дигарро мегирем. Қулай аст, ки барои ёфтани шитоби ин чисм аз рӯи функсияи қонуни ҳаракат ҳосилаи тартиби дуум гирем.

$s^{11}(t) = (2t^2 - t + 3)^{11} = (4t + 1)^1 = 4$. Ҷавоб: шитоби ҳаракати ин чисм ба 4vx/c баробар аст. Ҳалли ин масъала нишон медиҳад, ки математика дар ҳалли масъалаҳои техникӣ саҳми бузург дорад.

Хулоса, математика қузи ҷудонашавандаи ҳама гуна фанҳои техникӣ мебошад. Он ба муҳандисон ва донишҷӯёни риштаи техникӣ имконият медиҳад, ки масъалаҳои мураккабро ҳал кунанд, технологияҳои нав ба вучуд оваранд ва сифати ҳаёти моро баланд бардоранд. Аз ин рӯ, барои бомуваффақият аз худ кардани ихтисосҳои техникӣ дониш ва малакаи устувори математикӣ ниҳоят муҳим арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Алексеев, Г.В. Математические методы в инженерии: Учеб.- метод. пособие. – СПб.: НИУ ИТМО; ИХиБТ, 2012. – 39 с.

2. Алексеев, Г.В., Холявин И.И. Численное экономико-математическое моделирование и оптимизация: Учеб. пособие для вузов. – СПб.: ГИЭФПТ, 2011. – 211 с. Макаров Е.Г. Mathcad: Учебный курс. – СПб.: Питер, 2009. – 384 с.

3. Берестов, С.А., Мирюра Н.Е., Митюшев Е. А. Математическое моделирование в инженерии. М., 2018., с. 21;

4. Высшая математика: учеб. пособие / Белоусова В. И [и др.]. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. Ч. 2. 300 с. 5. Митюшев Е.А., Берестова С.А. Теоретическая механика. 2-е изд., перераб. М.: Академия, 2011. 320 с

5. Давлатов, Р.Ҷ., Алламуродов Б.Н., Раҷабов С. Истифодаи технологияҳои компютерӣ дар рушди эҷодиёти техникии донишҷӯён/ Маводи конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Масоили мубрами математика ва таълими он” бахшида ба бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (2020 – 2040) ва 70 – солагии Қорманди шоистаи Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор А. Э. Сатторов Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (5 декабри соли 2020), Бохтар, 2020, – С. 100

6. Давлатов, Р. Дж. Методологическое положение исследования информационных систем управления предприятием [Текст] / Р.Дж. Давлатов // Вестник Таджикского технического университета. – 2013. – № 3 (23). – С. 43-47.

7. Давлатов, Р.Қ. Методҳои истифодабарии функсияҳои гиперболӣ ва баъзе формулаҳои тригонометрӣ дар ҳалли мисолу масъалаҳо [Матн]/ Р.Қ. Давлатов, И.С. Илёмов// Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. №2, (47). Душанбе. 2023. – С.146-152 ISSN 2222-9809

8. Давлатов, Р.Қ. Кори мустақилонаи донишҷӯён ва нақши он дар омӯзиши фанҳои таълимӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ [Текст] / Р.Қ. Давлатов, Б.Н. Алламуродов // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология №4(29)2022, Кӯлоб. 2022. – С.159-168

9. Демидович, Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу. М.: Астрель, 2005. 558 с.

10. Павлова, Т. А. Специальные разделы математики: монография / Т.А. Павлова, М.Н. Уварова. - Орел : Изд-во Орел ГАУ, 2015. - 182 с.

11. Решение. Примеры решений задач [https://studopedia.su/12_32885_reshenie.html] (Дата обращения: 15.06.2024)

12. Сатторов, А.Э., Назария ва мавқеи технологияҳои иттилоотӣ дар ҷараёни таълим/ А.Э. Сатторов, А. Мусулмони, Р.Қ. Давлатов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷалаи илмӣ) Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. 1/4 (80). Бохтар, 2020. – С. 97-99, ISSN 2663-5534

13. Уварова, М.Н.. Тематические работы для систематизации знаний по математике. / М.Н. Уварова, Т.А. Павлова, Е.В. Александрова, Т.И. Волынкина - Орел: Изд-во ФГБОУ ВО Орловский ГАУ, 2016. – 258с.

14. Царьков, И. В., Харин М. В. К вопросу о применении математики в технических расчетах // Научный журнал молодых ученых. 2016. №2 (7). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-primenenii-matematiki-v-tehnicheskikh-raschetah> (дата обращения: 16.06.2024).

15. Real Life Application of Maths in Engineering [https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.c8ae89a0-67150735-2117379d-74722d776562/https/www.geeksforgEEKS.org/real-life-application-of-maths-in-engineering/].

ОМУЗИШИ ТАРЗҲОИ ГУНОГУНИ КРИТЕРИЯҲОИ МУАЙЯН НАМУДАНИ АДАДҲОИ СОДА

РАҲИМЗОДА Алишер Орзу – номзади илмҳои физика ва математика, директори Институти математика ба номи А.Ҷӯраеви АМИТ, ш. Душанбе, к. Айни 299/4. **E-mail:** rao_8787@mail.ru, **тел.:** (+992) 907 87 87 05

ҶОРИЕВ Умидилла – номзади илмҳои физика ва математика, дотсент, ходими пешбари илми Институти математика ба номи А.Ҷӯраеви АМИТ, ш. Душанбе, к. Н. Махсум, хонаи 103/1, Ҷ. 28. **E-mail:** umidchoriyev@mail.ru, **тел.:** (+992) 93 119 85 24

Дар давраҳои асрҳои миёна ҳангоми муайян кардани ададҳои сода аз ғалбери Эратосфен ва аз шаклдигаркуниҳои он истифода мебаранд. Аввалин қадамҳои тақмили усули ғалбери Эратосфенро математики итолиёвӣ асри X I I Леонардо Пизанскӣ (солҳои 1170-1250) гузошт. Ӯ дар китобаш «Китоби аббаки», ки соли 1202 нашр шудааст, муайян намуд, ки дар фосилаи аз 11 то 97 ҳамагӣ 21 ададҳои сода вучуд дошта, амалиёти хат задани ададҳо, ки ба адади сода тақсим мешавад, то адади решаи квадрати калонтарини ин ададҳо, давом медиҳад.

Маълум аст, ки дар дарсҳои фанни назарияи ададҳо барои муайян намудани адади сода аз ғалбери Эратосфен истифода мебаранд. Дар ин мақола се тарзи муайян намудани ададҳои сода дар маҷмӯи ададҳои натуралӣ бо мисолҳои мушаххас баён карда шудааст. Ин усулҳои муайян кардани ададҳои сода дар амалия на он қадар қулай бошад ҳам, аз тарафи дигар вучуд доштани дигар усулҳои муайян кардани ададҳои содаро нишон медиҳад.

Вожаҳои калидӣ: критерия, ададҳои сода, галберии Эратосфен, ададҳои таркибӣ, маҷмуи ададҳои натуралӣ, қисми бутуни адади ҳақиқӣ, тақсимкунанда.

РАЗЛИЧНЫЕ СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ КРИТЕРИЙ ВЫЯВЛЕНИЯ ПРОСТЫХ ЧИСЕЛ

РАХИМЗОДА Алишер Орзу – кандидат физико-математических наук, директор Института математики им. А.Джуроева Национальной академии наук Таджикистана, г. Душанбе, ул. Айни, 299/4. **E-mail:** rao_8787@mail.ru, **тел.:** (+992) 907 87 87 05

ЧОРИЕВ Умидилла – кандидат физико - математических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института математики им. А. Джуроева Национальной академии наук Таджикистана, г. Душанбе, ул. Н. Махсум, дом, 103/1, кв. 28. **E-mail:** umidchoriyev@mail.ru, **тел.:** (+992) 93 119 85 24

В период средневековья при определении простых чисел применялись решето Эратосфена и его видоизменения. Принципиальное усовершенствование решета Эратосфена, пожалуй, впервые предложил итальянский математик Х I I в. Леонардо Пизанский (1170-1250 гг.). В "Книги аббаки", изданной в 1202 г., он определяет всего 21 простое число в промежутке от 11 до 97, при этом ограничивается удалением чисел, кратных простым, не превосходящим корня квадратного, от наибольшего из рассматриваемых чисел.

Известно, что на уроках по теории чисел для определения простых чисел используют решето Эратосфена. В настоящей статье конкретными примерами изложено три способа выявления простых чисел на множестве натуральных чисел. Эти способы выявления простых чисел на практике являются не очень удобными, но с другой стороны эти способы показывают, что существуют и другие способы выявления простых чисел.

Ключевые слова: критерия, простые числа, решето Эратосфена, составные числа, множество натуральных чисел, целый часть действительного числа, делитель.

DIFFERENT WAYS OF LEARNING THE CRITERION FOR IDENTIFYING PRIME NUMBERS

RAHIMZODA Aliser Orzu – candidate of physical and mathematical sciences, Director of the A. Juraev Institute of Mathematics of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Dushanbe, Aini str. 299/4. **E-mail:** rao_8787@mail.ru, **phone:** (+992) 907 87 87 05

CHORIEV Umidilla – candidate of physical and mathematical Sciences, associate professor is a leading researcher at the A. Juraev Institute of Mathematics of the National Academy of Sciences, Dushanbe, N. Makhsum str. 103/1, sq.28. **E-mail:** umidchoriyev@mail.ru, **phone:** (+992) 93 119 85 24

In the early Middle Ages, the sieve of Eratosthenes and its modifications were used to determine prime numbers. The fundamental improvement of the sieve of Eratosthenes was perhaps first proposed by the Italian mathematician V. Leonardo of Pisa (1170-1250). In the "Book of Abbaki", published in 1202, he defines only 21 prime numbers in the range from 11 to 97, while limiting himself to removing numbers that are multiples of a prime not exceeding the square root from the largest of the numbers under consideration.

It is known that in the lessons on number theory, the sieve of Eratosthenes is used to determine prime numbers. In this article, three methods of identifying prime numbers on a set of natural numbers are outlined with specific examples. These methods of identifying prime numbers in practice are not very convenient, but on the other hand, these methods show that there are other ways to identify prime numbers

Key words: criterion, prime numbers, sieve of Eratosthenes, composite numbers, set of natural numbers, integer part of a real number, divisor.

Аз барномаи назарияи ададҳо ба мо маълум аст, ки барои муайян намудани адади сода аз ғалбери Эратосфен истифода мебаранд. Яъне, адади m ҳамагон вақт адади сода мебошад, агар вай ба ададҳои содаи то $\sqrt{m}$ буда тақсим нашавад. Масалан, $m = 179$ адади сода аст, чунки ин адад ба ададҳои содаи $2, 3, 5, 7, 11, 13 < \sqrt{179} \approx 13,3$ тақсим намешавад. Адади $m = 187$ таркибӣ мебошад, чунки ин адад ба адади содаи $11 < \sqrt{179} \approx 13,6$ тақсим мешавад, яъне $187 = 11 \cdot 17$.

Дар ин мақола се тарзи дигари муайян намудани ададҳои сода баён карда шудааст. Ин усулҳои муайян кардани ададҳои сода дар амалия на он қадар қулай бошад ҳам, вучуд доштани дигар усулҳои муайян кардани ададҳои содаро нишон медиҳад.

Теоремаи 1. Ҳангоми $n, m \in N$, $m \leq n$ будан, баробарии

$$\sum_{1 \leq m \leq n} \left(\left[\frac{n}{m} \right] - \left[\frac{m-1}{m} \right] \right) = 2 \quad (1)$$

дар ҳама ҳолат ҷой дорад, агар n - адади сода бошад, ки дар ин ҷо N - маҷмӯи ададҳои натуралӣ аст.

Исбот. Дар суммаи (1) ифодаи $\left[\frac{n}{m} \right]$ қисми бутуни адади ҳақиқии $\frac{n}{m}$ - ро ифода мекунад. Дар суммаи (1) ҷамъшавандаҳое, ки дар он m тақсимкунандаи n бошад ба 1 баробар буда, дар ҷамъшавандаҳое, ки дар он m тақсимкунандаи n набошад ба 0 баробар аст.

Дар ҳақиқат, масалан $n = 6$ бошад, он гоҳ аз (1) меёбем:

$$\begin{aligned} \sum_{1 \leq m \leq 6} \left\{ \left[\frac{6}{m} \right] - \left[\frac{5}{m} \right] \right\} &= \left(\left[\frac{6}{1} \right] - \left[\frac{5}{1} \right] \right) + \left(\left[\frac{6}{2} \right] - \left[\frac{5}{2} \right] \right) + \left(\left[\frac{6}{3} \right] - \left[\frac{5}{3} \right] \right) + \\ &+ \left(\left[\frac{6}{4} \right] - \left[\frac{5}{4} \right] \right) + \left(\left[\frac{6}{5} \right] - \left[\frac{5}{5} \right] \right) + \left(\left[\frac{6}{6} \right] - \left[\frac{5}{6} \right] \right) = \\ &= (6 - 5) + (3 + 2) + (2 - 1) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 0) = 4. \end{aligned}$$

Исботи теоремаро дар ҳолати умумӣ дида мебароем.

а) Бигузур $n = m \cdot q$, $q \in \mathbb{Z}$, яъне m тақсимкунандаи n бошад, он гоҳ

$$\begin{aligned} \left[\frac{n}{m} \right] - \left[\frac{n-1}{m} \right] &= \left[\frac{mq}{m} \right] - \left[\frac{mq-1}{m} \right] = [q] - \left[q - \frac{1}{m} \right] = [q] - [q - 0, \dots] = \\ &= q - (q - 1) = 1. \end{aligned}$$

б) Агар m тақсимкунандаи n набошад, аз теоремаи тақсими бақиянок, баробарӣ ва нобаробарии $n = m \cdot q + r$, $0 < r < m$ ҷой дорад. Он гоҳ

$$\begin{aligned} \left[\frac{n}{m} \right] - \left[\frac{n-1}{m} \right] &= \left[\frac{mq+r}{m} \right] - \left[\frac{mq+r-1}{m} \right] = \left[q + \frac{r}{m} \right] - \left[q + \frac{r-1}{m} \right] = \\ &= q + \left[\frac{r}{m} \right] - \left(q + \left[\frac{r-1}{m} \right] \right) = q + 0 - (q + 0) = q - q = 0, \end{aligned}$$

чунки $r < m$ ва $r - 1 < m$ буда, $\left[\frac{r}{m} \right] = 0$ ва $\left[\frac{r-1}{m} \right] = 0$ мешавад. Ин ду ҳолати m - ро ба инобат гирифта, суммаи (1) - ро чунин навиштан мумкин аст:

$$\sum_{1 \leq m \leq n} \left\{ \left[\frac{n}{m} \right] - \left[\frac{n-1}{m} \right] \right\} = \sum_{\substack{1 \leq m \leq n \\ m/n}} \left\{ \left[\frac{n}{m} \right] - \left[\frac{n-1}{m} \right] \right\} = \sum_{\substack{1 \leq m \leq n \\ m/n}} 1 + 0 = \sum_{\substack{1 \leq m \leq n \\ m/n}} 1.$$

Дар ин суммаҳо, ҳангоми $m = p$ - адади сода будан пайдо мекунем

$$\sum_{1 \leq m \leq p} \left\{ \left[\frac{p}{m} \right] - \left[\frac{p-1}{m} \right] \right\} = \sum_{\substack{1 \leq m \leq p \\ m/p}} 1 = 1 + 1 = 2,$$

чунки адади содаи p фақат ду тақсимкунанда дорад: 1 ва худ p . Агар n - адади таркибӣ бошад, суммаи (1) аз 2 калон мебошад. Пас, аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки суммаи (1) фақат ва фақат ҳангоми $n = p$ - адади сода будан ба 2 баробар мешавад.

Мисоли 1. Бигузур $n = 7$ бошад. Азбаски 7 адади сода аст, бояд баробарии (1) ҷой дошта бошад. Дар ҳақиқат, ҳангоми $n = 7$ будан меёбем:

$$\sum_{1 \leq m \leq 7} \left(\left[\frac{7}{m} \right] - \left[\frac{6}{m} \right] \right) = \sum_{1 \leq m \leq 7} \left(\left[\frac{7}{m} \right] - \left[\frac{6}{m} \right] \right) =$$

$$= \left(\binom{7}{1} - \binom{6}{1}\right) + \left(\binom{7}{2} - \binom{6}{2}\right) + \left(\binom{7}{3} - \binom{6}{3}\right) + \left(\binom{7}{4} - \binom{6}{4}\right) + \left(\binom{7}{5} - \binom{6}{5}\right) + \left(\binom{7}{6} - \binom{6}{6}\right) + \left(\binom{7}{7} - \binom{6}{7}\right) = (7 - 6) + (3 - 3) + (2 + 2) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 0) = 2 = 1 + 0 + 0 + 0 + 0 + 1 + 0 = 2.$$

Мисоли 2. Бигузур $n = 9$ бошад. Дар ин ҳолат бояд баробарии (1) ҷой надошта бошад, чунки 9 адади таркибӣ аст. Дар ҳақиқат

$$\sum_{1 \leq m \leq 9} \left(\binom{9}{m} - \binom{9-1}{m}\right) = \sum_{1 \leq m \leq 9} \left(\binom{9}{m} - \binom{8}{m}\right) = \left(\binom{9}{1} - \binom{8}{1}\right) + \left(\binom{9}{2} - \binom{8}{2}\right) + \left(\binom{9}{3} - \binom{8}{3}\right) + \left(\binom{9}{4} - \binom{8}{4}\right) + \left(\binom{9}{5} - \binom{8}{5}\right) + \left(\binom{9}{6} - \binom{8}{6}\right) + \left(\binom{9}{7} - \binom{8}{7}\right) + \left(\binom{9}{8} - \binom{8}{8}\right) + \left(\binom{9}{9} - \binom{8}{9}\right) = (9 - 8) + (4 - 4) + (3 + 2) + (2 - 2) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 1) + (1 - 0) = 1 + 0 + 1 + 0 + 0 + 0 + 0 + 0 + 1 = 3 \neq 2.$$

Теоремаи 2. Бигузур $n \geq 9$ адади тоқ буда,

$$m_0 = n, m_1 = m_0 + 1, m_2 = m_1 + 3, m_3 = m_2 + 5, m_4 = m_3 + 7, \dots, m_s = m_{s-1} + (2s - 1), \dots,$$

$$N_{\binom{n-9}{6}} = N_{\binom{n-9}{6}-1} + \left(2 \binom{n-9}{6} - 1\right)$$

ва $1 \leq s \leq \binom{n-9}{6}$ бошад. Агар барои ягон қимати s баробарии $m_s = t^2$,

$t \in \mathbb{N}$ иҷро гардад, он гоҳ адади n , ки ба ин гуна s мувофиқ меояд, таркибӣ буда, дар дигар ҳолатҳо n адади сода мебошад.

Исбот. Аз шарти теорема ҳосил мекунем

$$\left. \begin{aligned} m_0 &= n, m_1 = m_0 + 1 = n + 1, m_2 = m_1 + 3 = (n + 1) + 3 = n + (1 + 3), \\ m_3 &= m_2 + 5 = n + (1 + 3) + 5 = n + (1 + 3 + 5), \\ m_4 &= m_3 + 7 = n + (1 + 3 + 5) + 7 = n + (1 + 3 + 5 + 7), \\ &\dots \\ &\dots \\ m_s &= m_{s-1} + (2s - 1) = n + (1 + 3 + 5 + \dots + (2s - 3) + (2s - 1)) = \\ &= n + (1 + 3 + 5 + 7 + \dots + (2s - 3) + (2s - 1)) = \\ &= n + \frac{1 + (2s - 1)}{2} \cdot s = n + \frac{2s}{2} \cdot s = n + s^2 \end{aligned} \right\} (2)$$

Аз рӯи шарти теорема $n \geq 9$ ва $1 \leq s \leq \binom{n-9}{6}$ аст. Агар $m_s = n + s^2 = t^2$,

$t \in \mathbb{N}$ бошад, он гоҳ аз баробарии охирон $n = t^2 - s^2 = (t - s)(t + s)$ - ро пайдо мекунем. Дар ин ҷудокуни $t - s > 1$ ва $t + s > 1$ бошад, адади n - таркибӣ мебошад. Акнун нишон медиҳем, ки $t - s > 1$ ва $t + s > 1$ аст. Дар ин ҷо ҳолатҳои зерин шуданаш мумкин.

а) $s \leq \frac{n-9}{6}$ Дар ҳақиқат аз шарти теорема $1 \leq s \leq \binom{n-9}{6}$ бармеояд, ки $s \leq \left[\frac{n-9}{6}\right]$ ё ки $s \leq \left[\frac{n-9}{6}\right]$. Аз ин ҷо $6s \leq n - 9$ ё ки $n \geq 6s + 9 = 3(2s + 3)$. Азбаски $1 = 1$ аст, он гоҳ $2s + 1 < 3(2s + 1) < 3(2s + 3)$. Аз нобаробарии охирон истифода бурда ҳосил мекунем: $t^2 = n + s^2 > 2s + 1 + s^2 = (s + 1)^2$ ё ки $t > (s + 1)^2$ ё ки $t > s + 1$ ё ки $t - s > 1$.

Аз тарафи дигар аз $t^2 = n + s^2$ баробарии $n = t^2 - s^2 = (t - s)(t + s)$ - ро пайдо мекунем. Азбаски $t - s > 1$ аст, он гоҳ ҳатман $t + s > 1$ мебошад, чунки $t, s \in \mathbb{N}$ аст. Ҳамин тавр нишон додем, ки $t - s > 1$ ва $t + s > 1$ аст.

б) Бигузур $n = a \cdot b$ адади тоқи таркибӣ бошад. Он гоҳ a ва b ададҳои тоқ буда $3 \leq a \leq \sqrt{n}$ ва $3 \leq b \leq \frac{n}{3}$ мебошад. Дар ҳақиқат, азбаски $n = \sqrt{n} \cdot \sqrt{n}$ аст, ҳангоми $3 \leq a \leq \sqrt{n}$ будан, аз $\sqrt{n} \cdot \sqrt{n} = ab$ ё ки $b = \frac{\sqrt{n} \cdot \sqrt{n}}{a}$ буда, аз нобаробарии $3 \leq a \leq \sqrt{n}$ ва баробарии охирон нобаробарии

$\sqrt{n} \leq b \leq \frac{n}{3}$ ё ки $3 \leq b \leq \frac{n}{3}$ - ро меёбем, чунки $3 \leq \sqrt{n}$ аст. Агар $3 = \frac{b-a}{2}$ бошад

$$m_s = n + s^2 = ab + \left(\frac{b-a}{2}\right)^2 = ab + \frac{b^2 - 2ab + a^2}{4} = \left(\frac{b+a}{2}\right)^2.$$

мебошад. Нобаробариҳои $3 \leq a \leq \sqrt{n}$ ва $3 \leq b \leq \frac{n}{3}$ - ро ба эътибор гирифта нобаробариҳои

$$0 \leq \frac{b-a}{2} \leq \frac{\frac{n}{3}-3}{2} = \frac{1}{2}\left(\frac{n}{3}-3\right)$$

- ро меёбем. Ҳамин тавр, муайян намудем, ки ҳангоми $n \geq 9, n \in N$ будан ҳисобкуниҳои ададҳои (2) - ро дар қиматҳои s , ки нобаробариҳои

$1 \leq s \leq \left[\frac{n-9}{6}\right]$ - ро қаноат мекунонад, ҳисоб кардан кифоя аст. Агар дар ягон қимати s адади

$m_s = t^2, t \in N$ шуда монад, n - адади таркибӣ буда

$n = (t-s)(t+s)$ мебошад.

Агар дар ягон қимати s адади $m_s \neq t^2, t \in N$ бошад, n адади сода мебошад.

Мисоли 3. Аз теоремаи 2 истифода бурда, муайян намоед, ки адади

$n = 319$ сода ё таркибӣ аст?

Ҳал. Ҳангоми $n = 319$ будан s чунин мебошад: $1 \leq s \leq \left[\frac{319-9}{6}\right]$ ё ки $1 \leq s \leq 62$. Акнун ададҳои $m_0, m_1, m_2, \dots$ хоро ҳисоб мекунем.

$$m_0 = n = 319, \quad m_1 = m_0 + 1 = 319 + 1 = 320,$$

$$m_2 = m_1 + 3 = 320 + 3 = 323, \quad m_3 = m_2 + 5 = 323 + 5 = 328 = 20^2,$$

яъне адади m_3 квадрати адади 20 мебошад. Барои ҳамин ҳам аз рӯи тасдиқи теоремаи 2, адади 319 таркибӣ аст. Дар ҳақиқат $319 = 17 \cdot 23$.

Мисоли 4. $n = 73$ адади сода ё таркибӣ аст?

Ҳал. Дар ин ҳолат $1 \leq s \leq \left[\frac{73-9}{6}\right]$ ё ки $1 \leq s \leq 10$ мебошад.

Ададҳои $m_0, m_1, m_2, \dots$ - хоро ҳисоб мекунем.

$$m_0 = 73, \quad m_1 = 73 + 1 = 74, \quad m_2 = 74 + 3 = 77, \quad m_3 = 77 + 5 = 82,$$

$$m_4 = 82 + 7 = 89, \quad m_5 = 89 + 9 = 98, \quad m_6 = 98 + 11 = 109,$$

$$m_7 = 109 + 13 = 122, \quad m_8 = 122 + 15 = 137, \quad m_9 = 137 + 17 = 154,$$

$$m_{10} = 154 + 19 = 173.$$

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки барои қиматҳои $1 \leq s \leq 10$ ададҳои $m_s \neq t^2, t \in N$, пас $n = 73$ адади сода будааст.

Теоремаи 3. Бигузур $m + y^2$ додашуда бошад, ки дар ин ҷо m ва y ададҳои натуралӣ буда, адади y ба хурдтарин адади натуралӣ, ки нобаробариҳои $y \geq \sqrt{m}$ - ро қаноат мекунонад, баробар аст.

Агар дар яке аз қиматҳои k ададҳои

$$y^2 - m, (y+1)^2 - m, (y+2)^2 - m, \dots, (y+k)^2 - m \quad (3)$$

ба квадрати ягон адади натуралӣ баробар бошад, он гоҳ адади m таркибӣ мебошад. Агар дар қиматҳои k ададҳои пайдарпаии (3) ба квадрати ягон адади натуралӣ баробар набошад, он гоҳ адади m сода мебошад.

Дуруст будани тасдиқоти овардашударо дар мисолҳо дида мебароем.

Мисоли 5. Маълум аст, ки адади $m = 69$ таркибӣ аст. Акнун таркибӣ будани 69 - ро аз рӯи тасдиқоти баёнкардашуда месанҷем. Дар ин ҷо $y \geq \sqrt{69} \approx 8,3$ буда, хурдтарин адади натуралӣ, ки ин нобаробариҳо қаноат мекунонад ба 9 баробар аст, яъне $y = 9$. Пайдарпаии ададҳои (3) - ро тартиб медиҳем.

$$y = 9, y^2 - m = 81 - 69 = 12 \neq t^2, t \in N,$$

$$y + 1 = 10, (y + 1)^2 - m = 100 - 69 = 31 \neq t^2, t \in N,$$

$$y + 2 = 11, (y + 2)^2 - m = 121 - 69 = 52 \neq t^2, t \in N,$$

$$y + 3 = 12, (y + 3)^2 - m = 144 - 69 = 75 \neq t^2, t \in N,$$

$$y + 4 = 13, (y + 4)^2 - m = 169 - 69 = 100 = 10^2, t = 10 \in N.$$

Аз ин ҷо дида мешавад, ки ҳангоми $k = 4$ будан, ифодаи $(y+k)^2 - m$ ба квадрати адади натуралӣ 10 баробар шуда истодааст, яъне

$$(y+k)^2 - m = (9+4)^2 - 69 = 13^2 - 69 = 169 - 69 = 100 = 10^2.$$

Пас, аз рӯи тасдиқот ҳам $m = 69$ адади таркибӣ будааст.

Мисоли 6. Аз тасдиқоти баёнкардашуда истифода бурда, нишон медиҳем, ки $m = 71$ адади сода аст. Дар ин ҷо $y \geq \sqrt{m} = \sqrt{71} \approx 8,4$ буда, адади хурдтарин натуралие, ки аз 8,4 калон астин 9 мебошад, барои ҳамин ҳам $y = 9$. Акнун пайдарпаии ададҳои (3) – ро тартиб медиҳем.

$$\begin{aligned}
 y &= 9, y^2 - m = 81 - 71 = 10 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 1 &= 10, (y + 1)^2 - m = 100 - 71 = 29 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 2 &= 11, (y + 2)^2 - m = 121 - 71 = 50 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 3 &= 12, (y + 3)^2 - m = 144 - 71 = 73 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 4 &= 13, (y + 4)^2 - m = 169 - 71 = 98 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 5 &= 14, (y + 5)^2 - m = 196 - 71 = 125 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 6 &= 15, (y + 6)^2 - m = 225 - 71 = 154 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 7 &= 16, (y + 7)^2 - m = 256 - 71 = 185 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 8 &= 17, (y + 8)^2 - m = 289 - 71 = 218 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 9 &= 18, (y + 9)^2 - m = 324 - 71 = 253 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 10 &= 19, (y + 10)^2 - m = 361 - 71 = 290 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 11 &= 20, (y + 11)^2 - m = 400 - 71 = 329 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 12 &= 21, (y + 12)^2 - m = 441 - 71 = 370 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 13 &= 22, (y + 13)^2 - m = 484 - 71 = 413 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 14 &= 23, (y + 14)^2 - m = 529 - 71 = 458 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 15 &= 24, (y + 15)^2 - m = 576 - 71 = 505 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 16 &= 25, (y + 16)^2 - m = 625 - 71 = 554 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 17 &= 26, (y + 17)^2 - m = 676 - 71 = 605 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 18 &= 27, (y + 18)^2 - m = 729 - 71 = 658 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 19 &= 28, (y + 19)^2 - m = 784 - 71 = 713 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 20 &= 29, (y + 20)^2 - m = 841 - 71 = 770 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 21 &= 30, (y + 21)^2 - m = 900 - 71 = 829 \neq t^2, t \in N,
 \end{aligned}$$

Аз ин ҳисобкуниҳо маълум мегардад, ки дар қиматҳои $k = \overline{0,9}$ рақами охири ададҳои $(y + k)^2 - m$, яъне $y, y + 1, y + 2, \dots, y + 9$ аз ададҳои

$$0, 9, 0, 3, 8, 5, 4, 5, 8, 3 \quad (4)$$

иборат шуда истодааст. Бевосита санҷидан мумкин аст, ки дар қиматҳои $k = \overline{10,19}$ рақами охири ададҳои $(y + k)^2 - m$, яъне $y + 10, y + 11, y + 12, \dots, y + 19$ боз аз ададҳои (4) иборат шуда истодааст. Бевосита санҷидан мумкин аст, ки дар қиматҳои $k = \overline{20,29}$ рақами охири ададҳои $(y + k)^2 - m$, яъне $y + 20, y + 21, y + 22, \dots, y + 29$ боз аз ададҳои (4) иборат мебошад ва Ҳ.зо.

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки барои ҳисоб кардани пайдарпаии ададҳои (3) – ро ба k қиматҳои $0, 1, 2, \dots, y - 1, y$ гузоштан кифоя аст. Агар дар ҳамин қиматҳо ифодаи $(y + k)^2 - m$ квадрати ягон адади натуралӣ набошад, m адади сода аст. Дар мисоли мо ҳам дар қиматҳои $k = 0, 1, 2, 3, \dots, 8, 9$ ифодаи $(y + k)^2 - m$ квадрати ягон адади натуралӣ нашуда истодааст. Пас, $m = 71$ адади сода будааст.

Аз теоремаи 3 истифода бурда, математики франсавӣ П.Ферма (1601 - 1665) таркибӣ будани адади $m = 2027651281$ – ро нишон дод. Дар ин ҷо $y \geq \sqrt{2027651281}$ буда, хурдтарин адади натуралӣ, ки ин нобаробариро қаноат мекунонад ба $y = 45030$ баробар аст. Акнун пайдарпаии ададҳои (3) – ро тартиб медиҳем.

$$\begin{aligned}
 y &= 45030, y^2 - m = 2027760900 - 2027651281 = 49619 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 1 &= 45031, (y + 1)^2 - m = 139680 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 2 &= 45032, (y + 2)^2 - m = 229743 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 3 &= 45033, (y + 3)^2 - m = 319808 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 4 &= 45034, (y + 4)^2 - m = 409875 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 5 &= 45035, (y + 5)^2 - m = 499944 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 6 &= 45036, (y + 6)^2 - m = 590015 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 7 &= 45037, (y + 7)^2 - m = 680088 \neq t^2, t \in N,
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 y + 8 &= 45038, (y + 8)^2 - m = 770163 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 9 &= 45039, (y + 9)^2 - m = 860240 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 10 &= 45040, (y + 10)^2 - m = 950319 \neq t^2, t \in N, \\
 y + 11 &= 45041, (y + 11)^2 - m = 1040400 = 1020^2, t = 120.
 \end{aligned}$$

Аз ин ҷо дида мешавад, ки ҳангоми $k = 11$ будан, ифодаи $(y + k)^2 - m$ ба квадрати адади натуралӣ 1020 баробар шуда истодааст. Пас, $m = 2027651281$ адади таркибӣ будааст, яъне

$$\begin{aligned}
 m &= (y + 11)^2 - 1020^2 = 45041^2 - 1020^2 = \\
 &= (45041 - 1020)(45041 + 1020) = 46061 \cdot 44021.
 \end{aligned}$$

Дар амалия бо ин критерияҳо муайян намудани сода ё таркибӣ будани ин ё он адад, вақте зиёдро мегирад. Барои ҳамин ҳам ин критерияҳо, критерияҳои назариявӣ буда, аз ин критерияҳо дар амалия кам истифода мебаранд.

Аз гуфтаҳои боло хулоса кардан мумкин аст, ки ба фикри мо барои муайян намудани адади сода, аз ғалбери Эратосфен истифода будан қулайтар аст.

АДАБИЁТ

1. Бухштаб, А.А. Теория чисел. – Москва, Просвещение, 1966 г., 284 стр.
2. Виноградов, И.М. Асосҳои назарияи ададҳо. – Душанбе, Маориф, с. 1990, 207 сах.
3. Воронин, С.М. Простые числа. – Москва, Знание, 1978 г., 63 стр.
4. Грибанов, В.У., Титов, П.И. Сборник упражнений по теории чисел. – Москва, Просвещение, 1964 г., 142 стр.
5. Воронин, С.М. Простые числа. – Москва, Знание, 1978 г., 63 стр.
6. Галочкин, А.И., Нестеренко, А.Б., Шидловский, А.Б. Введение в теорию чисел. – Москва, Издательство Московского университета, 1984 г., 146 стр.
7. Файзиев, Р.Ф. Ғалбери Эратосфен, умумикунӣ ва татбиқи он. – Душанбе, Ирфон, с.1997, 242 сах.
8. Эрнст Трост. Простые числа. – Москва, Издательство физико – математической литературы, 1959 г., 135 стр.

ТАЪМИНИ ТАЪЛИМИ БОСАЛОҲИЯТ ДАР ОМУЌИШИ КАСРҲОИ ОДӢ ДАР МАТЕМАТИКАИ СИНФИ 5

РАҶАБЗОДА Саодат Ҷамол – номзади илмҳои педагогӣ, мудири кафедраи методикаи таълими математика ва технологияи иттилоотӣ, дотсенти Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, ш. Хучанд, к.Ҳ. Карим, 134. **E-mail:** saodat_6@mail.ru, **тел.:** (+992) 92 719 12 83

Мақола ба мавуи таъмини таълими босалоҳият дар омӯзиши касрҳои одӣ дар математикаи синфи 5 бахшида шудааст. Дар он таъкид карда мешавад, ки ҳадаф аз таълими касрҳои одӣ дарк кардани мафҳумҳои асосӣ, ба монанди таркиби каср, чамъ кардани касрҳо, тарҳ кардани касрҳо, зарб кардани касрҳо ва тақсим кардани касрҳо аст.

Мақола ба тафсил ба тарзҳои гуногуни таълими касрҳои одӣ, аз ҷумла истифодаи модели таълимии визуалӣ, бозӣ ва ғайриини амалӣ, истифодаи технологияҳои муосир, таҳлил ва ҳалли мушкилоти касрӣ, таҳлили ашёи атроф ва ғайра мепардозад. Ҷамҷунин, дар мақола ба аҳамияти ташаккули мафҳумҳои асосии касрҳои одӣ, масалан, муқоисаи касрҳо, истифодаи касрҳо дар ҳаёти ҳаррӯза, ва ғайра таъкид карда мешавад.

Мақола барои муаллимон ва омузгорони математикаи синфи 5 тавсияҳои муфид дорад, ки метавонанд барои таълими босалоҳият дар омӯзиши касрҳои одӣ истифода шаванд.

Вожаҳои калидӣ: таълим, математика, касрҳои одӣ, босалоҳият, синфи 5, ташаккули мафҳумҳо, таълими муассир, технологияҳои муосир.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРОСТЫХ ДРОБЕЙ В 5 - КЛАССЕ ПО МАТЕМАТИКИ

РАДЖАБЗОДА Саодат Джамол – кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой методики преподавания математики и информационной технологии, доцент Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова, г. Худжанд, ул. Х. Карим, 134. **E-mail:** saodat_6@mail.ru, **тел.:** (+992) 92 719 12 83

Статья посвящена теме обеспечения грамотного обучения изучению простых дробей в математике 5 класса. В нем подчеркивается, что целью обучения простым дробям является понимание основных понятий, таких как составление дробей, сложение дробей, вычитание дробей, умножение дробей и деление дробей.

В статье подробно рассматриваются различные способы обучения простым дробям, включая использование наглядной модели обучения, игры и практические занятия, использование современных технологий, анализ и решение дробных задач, анализ окружающих объектов и многое другое. Также в статье подчеркивается важность формирования основных понятий простых дробей, например, Сравнение дробей, использование дробей в повседневной жизни и т. д.

В статье содержатся полезные рекомендации для учителей и преподавателей математики 5 класса, которые можно использовать для грамотного обучения изучению простых дробей.

Ключевые слова: образование, математика, простые дроби, грамотность, 5 класс, формирование понятий, эффективное обучение, современные технологии.

PROVIDING COMPETENCY TEACHING IN LEARNING COMMON FRACTIONS IN 5TH CLASS MATHEMATICS

RADJABZODA Saodat Jamol – Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Methods of Teaching Mathematics and Information Technology, Associate Professor of the Khujand State University named after Academician B. Gafurov, Khujand, H. Karim St., 134. **E-mail:** saodat_6@mail.ru, **phone:** (+992) 92 719 12 83

The article is devoted to the topic of ensuring competent teaching of simple fractions in 5th grade mathematics. It emphasizes that the purpose of teaching simple fractions is to understand basic concepts such as composing fractions, adding fractions, subtracting fractions, multiplying fractions, and dividing fractions.

The article discusses in detail various ways of teaching simple fractions, including the use of a visual learning model, games and practical exercises, the use of modern technologies, analyzing and solving fractional problems, analyzing surrounding objects, and much more. The article also emphasizes the importance of forming the basic concepts of simple fractions, such as Comparing fractions, using fractions in everyday life, etc.

The article contains useful recommendations for teachers and instructors of 5th grade mathematics that can be used for competent teaching of simple fractions.

Keywords: education, mathematics, simple fractions, literacy, 5th grade, formation of concepts, effective teaching, modern technologies.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суханронӣ ба муносибати Рӯзи дониш қайд намуданд: “Рушди босуръати техникаву технологияҳои муосир, ҷаҳонишавии низоми маориф, омешиш ва ба ҳам наздикшавии фарҳангу тамаддунҳо моро водор месозад, ки зимни татбиқи ислоҳоти соҳаи маориф ҷиҳати ворид гардидан ба фазои таҳсилоти ҷаҳонӣ хеле эҳтиёткор бошем.

Дар ин раванд, мо бояд беҳтарин унсурҳои низоми маорифи ҷаҳони мутамаддинро интихоб намуда, пас аз таҳлилу омӯзиши дақиқ аз ҷониби олимону муҳаққиқони соҳаи омӯзгорӣ, мутахассисони мактабшинос ва бо ҷалби дигар мақомоти масъул онҳоро бо

арзишҳои миллии соҳаи маорифи мамлакат мутобиқ сохта, пас аз гузаронидани озмоишҳои ҷамаҷониба чихати амалӣ сохтани ҷама гуна навоварӣ дар низоми маорифи мамлакат чораҳои зарурӣ андешем”.

Муносибати босалоҳият имрӯз раванди инноватсионии маорифро дар бар гирифта, ба концепсияи умумии стандартҳои таълимӣ, ки дар аксари кишварҳои пешрафта қабул шудаанд, мувофиқат мекунад ва бевосита бо гузариш ба системаи салоҳиятҳо дар тарҳрезии мундариҷаи таҳсилот ва системаҳои мониторинги сифати он алоқаманд аст. Муносибати босалоҳият барои ҳалли як қатор муаммоҳои раванди таълим, ки дар доираи технологияҳои мавҷудаи таълимӣ ҳалнашуда боқӣ мондаанд, пешбинӣ шудааст.

Системаи маориф – ин дар навбати аввал муаллим ва аз тайёрии касбии онҳо бисёр чиз вобаста аст. Дар таълимоти муосир мушқилоти зиёде вучуд доранд вобаста ба иттилоотсозӣ, ин азнав тайёркунии кадрҳо мебошад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳалли мушқилоти таълимӣ бо омӯзиши касбии омӯзгорон оғоз меёбад. Дар робита ба ин, омӯзиши муаллимони ояндаи муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорони донишгоҳ, ки на танҳо дар донишҳои интихобӣ (математика, химия, биология, адабиёт ва ғ.) балки омӯзиши донишҳои иттилоотӣ низ зарур аст. Ин аст, ки дар соҳаи технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионии муосир омӯзиши дақиқро талаб мекунад. Омӯзгорони насли нав бояд қобилият ва самаранок истифода бурдани технологияҳое, ки ба мазмун ва ҳадафҳои омӯзиши интизоми мушаххас мутобиқат мекунад, ба ноил шудан ба ҳадафҳои рушди ҷамаҷонибаи хонандагон, бо дарназардошти хусусиятҳои фардии худ соҳиб бошанд.

Истифодаи мултимедиа дар дарси математика самаранокӣ раванди таълимро баланд бардошта метавонад. Яке аз бартариҳои истифодаи компютер дар таълим ин истифодаи он ҳамчун воситаи идоракунии фаъолияти таълимӣ хонандагон мебошад. Омӯзгори имрӯза қобилияти дар фаъолияти омӯзгории хеш босаводона истифода кардани воситаҳои технологияи информатсиониро аз худ намояд. Дар рафти дарс ӯ тамоми имкониятҳои техникаи компютериро, хусусан аз воситаҳои мултимедиа васеъ истифода барад. Ин талабот яке аз меъёрҳои сифати тайёрии мутахассиси дар ҳақиқат замонавӣ мебошад.

Аз ин рӯ истифода намудани технологияи иттилоотӣ дар раванди таълим тадқиқотчиёни зиёдро ба худ ҷалб менамояд. Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ, ки ҳеҷ вақт барои эҳтиёҷоти системаи маориф ба вучуд намеояд, ин ба як ислоҳоти воқеӣ дар соҳаи маориф оварда мерасонад. Имрӯз онро қайд кардан мумкин аст, ки системаи маориф ба ҷаҳони боэътимод, ки дар он воситаҳои ахбори омма, реклама, бонкдорӣ, тичорат ва ғайра сохта шудаанд, бунёд карда мешаванд.

Дарачаи баланди маданияти педагогӣ бешубҳа, бо манфиатҳои ҷамъиятӣ алоқаманд буда, ҳисси ғамхориро дар бораи тақдирӣ тамоми инсоният, ояндаи он пешбинӣ мекунад. Аз ин рӯ, меҳру муҳаббати оқилона нисбат ба бачагон, маданияти баланди педагогӣ ҳамеша фаъол будан, ишгириҳои ҳар як кас ва ҳамаро дар тарбия ва азнавтарбиякунии насли наврас, инчунин худтарбиякуниро талаб мекунад.

Омӯзгор шахсест, ки дар мактаб ташкилкунанда, танзимдиҳанда ва амалан иҷро қори раванди таълиму тарбия мебошад. Ба тариқи дигар омӯзгор муҳандиси нахустини тамоми касбҳо аст.

Вазифаи асосӣ дар фаъолияти омӯзгор ин идора кардани раванди таълим, тарбия, инкишоф ва ташаккулдиҳии насли наврас аст. Вазифаи педагогӣ на омӯхтан, балки равона кардани омӯзиш, на тарбия кардан, балки роҳбари кардан ба ҷараёнҳои тарбия мебошад. Ҳар қадаре ки омӯзгор ин вазифаҳои худ ро амиқ дарк кунад, ҳамон қадар бо хонандагони худ имконияти мустақилӣ, ташаббускорӣ, озодӣ дода метавонад.

Маҳорати педагогӣ, ки баъзан санъати педагогӣ ва ё маҳорату санъати педагогӣ низ мегӯянд, илмест нозук ва мушқил аст. Ба воситаи ҳаракатҳои бачо истифодаи забони ширину гуворо, мимика, табассум, имою ишора, талаффузи равон, садои гиро ҷалб намудани хонандаҳо ба дарс, бедор намудани шавқу ҳавас, фаъолияти эҷодию маърифатнокии онҳо қори сахл нест. Омӯзгор ҳақ надорад, ки табассуми сохта кунад, рӯякӣ гап занад [14].

Бояд гуфт, ки ташаккули салоҳияти методии омӯзгори ояндаи математика бе дониши амиқи фанҳои риёзӣ ғайриимкон буда, салоҳиятҳои зиёд бевосита дар синфхонаҳо аз рӯи таҳлили математикӣ, методикаи таълими математика, геометрия, геометрияи аналитикӣ, алгебра ва назарияи ададҳо ва дигар фанҳои ташаккул меёбанд. Масалан, методикаи таълими хонандагон ба ҳалли масъалаҳои математикиро бе тайёрии хуби математикӣ талаба ва донишҷӯи усулҳои математикӣ ҳалли масъалаҳо, таҷрибаи азхудкунии он дар ҷамаи фанҳои математика ва махсусан геометрия ва ҳалли масъалаҳо ташаккул ёфтаанд, тасаввур карда мешавад.

Омодагии муаллимони ояндаи математика дар тадқиқотҳои олимони зиёд дида мешавад, аз ҷумла А.Г. Мордкович, П.И. Кибалко, В.А. Гусев, С.В. Селивоник, М.Р. Арабов, О.И. Терещенко, И.В. Дробышев, С.Н. Дорофеев, М.Нугмонов [7], Сатторов А.Э., Ё.Дадочонов, С.Рачабова [10], [11], Б.Дадочонов, М.Арипова., З.Абдулоева ва дигарон дида мешавад.

И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин: методи таълим ҳамкориҳои ҳатмии байни омӯзгор ва донишҷӯро дар назар дорад, ки дар чараёни он омӯзгор фаъолияти донишҷӯро дар объекти омӯзиш ташкил мекунад; дар натиҷаи ин фаъолият омӯзиш ба амал меояд, донишҷӯ мазмуни таълимро аз худ мекунад [3], [12].

Ю.К.Бабанский: Усули фаъолияти ботартиби муаллим ва хонанда; фаъолияти мебошад, ки ба ҳалли масъалаҳои таълим, тарбия ва инкишоф дар раванди таълим нигаронида шудааст.

А.В.Хуторской: Методи таълим - ин як роҳи фаъолияти муштараки омӯзгор ва хонанда мебошад, ки ба ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ нигаронида шудааст.

И.Ф.Харламов: Методи таълимро бояд усулҳои фаъолияти таълимии муаллим ва ташкили фаъолияти таълимию маърифатии талабагон барои ҳалли вазифаҳои гуногуни дидактикӣ, ки ба азхудкунии маводи омӯхташаванда нигаронида шудаанд, фаҳмидан лозим аст.

Азбаски методҳои таълим дар ҷанбаҳои гуногун баррасӣ мешаванд, комилан табиист, ки дар таснифоти онҳо якҷанд равиш вучуд дорад. Таснифоти ягонаи усулҳои таълим вучуд надорад. Ин бо он алоқаманд аст, ки муаллифони гуногун ба асоси тақсим кардани методҳои таълим ба гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳо, аломатҳои гуногун ва тарафҳои ҷудогонаи раванди таълимро гузоштаанд.

Омӯзонидани касрҳо ба хонандагон бо истифода аз муаррифи ро меорем.

КАСРҲОИ ОДӢ

МАТЕМАТИКАИ СИНФИ 5

Касрҳои одӣ

Нақша:

- Ҳиссаи адад
- Мафҳуми каср
- Муқоисаи касрҳои одӣ
- Касрҳои дуруст ва нодуруст
- Ҷамъу тарҳи касрҳои одӣ
- Ҷамъу тарҳи касрҳои омехта
- Ҳалли мисолу масъалаҳо

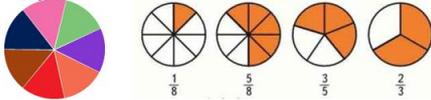
Ҳиссаҳои адади 1 (воҳид)

Мисоли 1. Варақаи дафтари ҳисобро, ки шакли квадратиро дорад ба 4 қисми баробар ҷудо мекунем:

Ҳар яке аз қисмҳои ҳисса номида мешавад. Ҳамин тавр, қисми рангардашудаи квадрат аз чор як ҳиссаро ташкил додаст. Яъне, масоҳати қисми рангини квадрат ба $\frac{1}{4}$ ҳиссаи масоҳати квадрат баробар аст. Оғро чунин чунин меконанд: "аз чор як ҳисса" ё "як тақсими чор".

Ададҳои касри дар ҳолати як предмет (себ, нон, торт, ҷисм, тарбуз)-ро ба якҷанд қисмҳои баробар тақсим намудан ҳосил мегардад.

Масалан. Ба рӯзи зодрузи ман 12 нафар меҳмонон омаданд. Тортро ба 12 ҳиссаи баробар тақсим намудам. Барои ҳар як меҳмон $\frac{1}{12}$ ҳиссагӣ торт расид. Менависанд: $\frac{1}{12}$ (меҳмонанд «аз дувоздаҳ як ҳисса»)

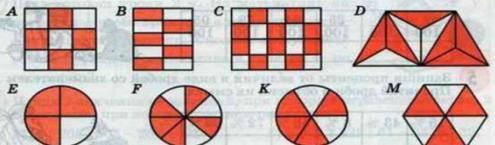
Тарбузро ба шаш ҳиссаи баробар тақсим мекунем:

$\frac{1}{6}$ тарбуза

Ададҳои $\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{3}, \frac{3}{10}, \frac{17}{24}$ ва ғайра касрҳои одӣ номида мешаванд.

Қадам қисми шаклҳои рангардашуда аст? Қадам қисми шаклҳои рангношуда боқӣ мондаанд? Касрро дар намуни $\frac{m}{n}$ нависед.

Шакл	A	B	C	D	E	F	K	M
	$\frac{4}{8}$							

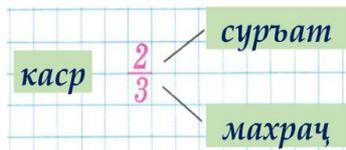
Росткунча ба 3 ҷиссаи баробар тақсим карда шуда, аз се ду ҷиссаи он ранг карда шудааст. Барои тасвири ин навишт чунин тарзро истифода мебаранд, ки он каср номида мешавад.

Мисол. Порчаи АВ ба панҷ ҷиссаҷудо шудааст. Ҳар яке аз онҳо аз панҷ як ҷисса ё панҷаки дарозии порчаи АВ ро ифода менамояд. Чунин менависанд: $\frac{1}{5}$ "аз панҷ як ҷисса" ё "як тақсими панҷ".

Адади дар болои хатча навишта шаванда **сурати каср** ва дар поёни хатча навишта шуда **махраҷи каср** номида мешавад.

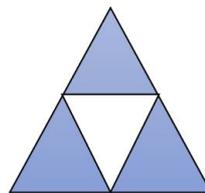

Махраҷи каср ба чанд ҷиссаи баробар тақсим шудани як чизи бутунро нишон медиҳад. **Сурати каср** бошад, чанд ҷиссаи онро гирифтанд нишон медиҳад.

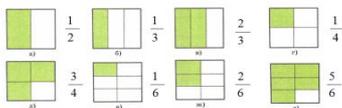
Осиёи Миёна, асри XV

Секунҷаи баробартарафи ABC –ро ба 4 ҷиссаи баробар тақсим намуда, се ҷиссаи он ранг карда шудааст. Мегӯянд, ки $\frac{3}{4}$ қисми секунҷа ранг карда шудааст.

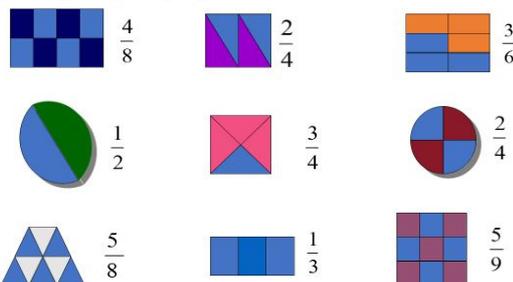

Масъала:

- Давраро ба шаб ҷиссаи баробар тақсим намуда, ҳар як ҷиссаи он $\frac{1}{6}$ ҷиссаи онро ташкил мекунанд. Чанд ҷиссаи давра ранг карда шудааст?
- Қисми рангкардашудаи квадратҳоро ёбед:

Қисми рангкардашудаи фигураҳо ёбед:

Масъаларо ҳал кунед:

1. Як шабонарӯз чанд соат аст?
2. Кадом ҷиссаи рӯз мегузарад, агар соати ададҳои зеринро нишон диҳад:
а) соати 1, б) соати 3, в) соати 5?

1. **24 соат**
2. а) соати $1 - \frac{1}{24}$ шабонарӯз;
б) соати $3 - \frac{3}{24}$ шабонарӯз;
в) соати $5 - \frac{5}{24}$ шабонарӯз;

Касрҳои одӣ. Хосияти асосии касрҳо

ХОСИЯТИ АСОСИИ КАСРҲО. Агар сурату махраҷи каср ба ҳамон як адади натуралӣ зарб (тақсим) карда шавад, каср тағйир намеёбад.

- Доираро ба 4 ҷиссаи баробар тақсим намуда, 3 ҷиссаи онро ранг мекунем. Қисми рангкардашуда $\frac{3}{4}$ ҷиссаи доираро ташкил мекунанд.
- Ақунн ҳар як қисми доираро боз ба ду ҷисса тақсим мекунем, маълум мешавад, ки ақунун 6 ҷиссаи он ранг шудааст, яъне $\frac{6}{8}$ ҳосил мешавад.

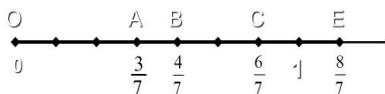
МУҚОИСАИ КАСРҲОИ ОДӢ

Ададҳои касриро ҳамчун ададҳои натуралӣ дар нури координатӣ тасвир кардан мумкин аст. Масалан, касри $\frac{2}{5}$ -ро тасвир мекунем. Барои ин аз ибтидои нури сар карда, порчаи дарозии ба $\frac{2}{5}$ ҷиссаи дарозии порчаи воҳидӣ баробарро мегузорем. Порчаи воҳидиро ба 5 қисми баробар тақсим карда, аз ибтидои нури дуто ҳамин гуна қисмро қайд мекунем.

Ба адади касри $\frac{2}{5}$ нуқтаи А -ро мувофиқ мегузорем. Дар чунин маврид мегӯянд, ки нуқтаи А дорои координатаи $\frac{2}{5}$ мебошад ва чунин менависанд: $A(\frac{2}{5})$.

Дар тире координатии додашуда нуқтаҳоро ёбед.

ҚОИДА. Аз ду касри махраҷояшон баробар ҳамонаш хурдтар аст, агар сураташ хурдтар бошад ва ҳамонаш калонтар аст, агар сураташ калонтар бошад.

Мисоли 1. Касрҳои $\frac{13}{15}$ ва $\frac{14}{15}$ ро муқоиса мекунем.
Сурати касри якум 13 аз сурати касри дуюм 14 хурд аст. Дар асоси қоидаи овардашуда:

$$\frac{13}{15} < \frac{14}{15}, \quad \frac{14}{15} > \frac{13}{15}$$

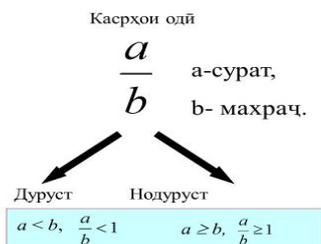
КАСРҲОИ ДУРУСТ ВА НОДУРУСТ

- Касре, ки суръати он аз махраҷаш хурд аст, **касри дуруст** номида мешавад.
- Касре, ки суръати он аз махраҷаш калон аст, **касри нодуруст** номида мешавад.

$$\frac{1}{8}, \frac{9}{20}, \frac{31}{32} - \text{Касрҳои дуруст}$$

$$\frac{10}{9}, \frac{25}{16}, \frac{6}{6} - \text{Касрҳои нодуруст}$$

Такрор

Касрҳои дурустро номбар кунед:
Касрҳои нодурустро номбар кунед :

$$\frac{1}{23}, \frac{10}{43}, \frac{134}{122}, \frac{22}{3}, \frac{5}{5}, \frac{100}{101}$$

Касрҳои дурустро номбар кунед:
Касрҳои нодурустро номбар кунед :

$$\frac{1}{23}, \frac{10}{43}, \frac{134}{122}, \frac{22}{3}, \frac{5}{5}, \frac{100}{101}$$

Ихтисори каср

Тақсими сурат ва махраҷ ба тақсимкунандаи умумин аз воҳид фарқкунандаи ҳардуро ихтисори каср меноманд.

$$\frac{a}{b} = \frac{a:n}{b:n}; \quad n\text{-адади натуралӣ, нобаробари 1.}$$

$$\frac{16}{44} = \frac{16:4}{44:4} = \frac{4}{11}; \quad \frac{16}{44} = \frac{4}{11}$$

$\frac{4}{11}$ -касри ихтисорнашаванда   Адади 4 ва 11 байни ҳам соданд

ҶАМЪУ ТАРҲИ КАСРҲОИ МАХРАҶҲОЯШОН БАРОБАР. АДАДИ ОМЕХТА

ҚОИДАИ 1. Барои ҷамъ намудани касрҳои баробармахраҷ суратҳои онҳоро бо ҳам ҷамъ намуда махраҷи умумиро нигоҳ доштан лозим аст.

Мисол: 1) $\frac{5}{16} + \frac{3}{16} = \frac{5+3}{16} = \frac{8}{16} = \frac{1}{2}$ $\frac{a}{c} + \frac{b}{c} = \frac{a+b}{c}$

ҚОИДАИ 2. Ҳангоми тарҳи касрҳои баробармахраҷ аз сурати касри якум сурати касри дуюмро тарҳ карда, махраҷи умумии онҳоро нигоҳ доштан лозим.

Мисол: 2) $\frac{7}{12} - \frac{3}{12} = \frac{7-3}{12} = \frac{4}{12} = \frac{1}{3}$ $\frac{a}{c} - \frac{b}{c} = \frac{a-b}{c}$

ГУЗАРИШ АЗ КАСРИ НОДУРУСТ БА КАСРИ ОМЕХТА ВА БАРЪАКС.

Навиштани амали тақсим дар шакли ду нуқта ":" ва "-" як маъно дорад.

Масалан, $\frac{4}{5} = 4 : 5, \frac{19}{13} = 19 : 13, 36 : 9 = \frac{36}{9} = 4, 17 : 1 = \frac{17}{1} = 17.$

Аз баробарии охири хулоса мебарояд, ки адади дилхоҳи натуралиро ҳамчун касри махраҷи 1 навиштан мумкин аст:

$$a) 1 = \frac{a}{1} = a$$

Умуман, аз касри дилхоҳи нодуруст қисми бутунашро ҷудо кардан мумкин аст. Барои ин сурати касро ба махраҷаш тақсим кардан лозим. Натиҷаи тақсими попура ба қисми бутуни адад, бақияи тақсим ба сурат ва тақсимкунанда ба махраҷи каср мувофиқеоянд.

ҶАМЪУ ТАРҲИ КАСРҲОИ ОМЕХТА

ҚОИДАИ 1. Барои ба касри омехта гардонидани касри нодуруст, сурати онро ба махраҷаш тақсим кардан лозим аст. Натиҷаи тақсим ба қисми бутун ва бақияи тақсим ба сурати касри омехта баробар шуда, тақсимкунанда ҳамчун махраҷ менамояд.

Мисоли 1. Касри нодурусти $\frac{74}{8}$ ро ба касри омехта мегардонем. Агар адади 74 ро ба 8 тақсим кунем, натиҷаи тақсим ба 9 баробар мешавад 2 бақия менамояд: $74 = 8 \cdot 9 + 2$. Бинобар ҳамин, дар асоси қоидаи 1 $\frac{74}{8} = 9\frac{2}{8}$ мешавад.

ҚОИДАИ 2. Барои ба касри нодуруст гардонидани касри омехта, қисми бутуни онро бо махраҷ зарб намуда, бо адади дар сурат буда ҷамъ кардан лозим аст. Суммаи ҳосилшуда сурати касри нодуруст шуда, махраҷаш бетайғир менамояд.

Мисоли 2. Касри омехтаи $6\frac{4}{5}$ -ро ба касри нодуруст мегардонем. Дар асоси қоидаи 2 менависем: $\frac{6 \cdot 5 + 4}{5} = \frac{34}{5}$.

Таърифи пеширо қайд кардем, адади дилхоҳи натуралиро ҳамчун касри махраҷаш дилхоҳ навиштан мумкин аст: $5 = \frac{5}{1} = \frac{10}{2} = \frac{15}{3} = \frac{20}{4} = \dots; 1 = \frac{1}{1} = \frac{2}{2} = \frac{3}{3} = \frac{4}{4} = \frac{5}{5} = \dots$

ҶАМЪУ ТАРҲИ КАСРҲОИ ОМЕХТА

Ҷамъу тарҳи касрҳои омехтаро бо ду тарз иҷро кардан мумкин аст.

1. Алоҳида- алоҳида ҷамъ (тарҳ) кардани қисмҳои бутуну қисмҳои касри ададо;
2. Ба касри нодуруст табдил додани касрҳо.

Тарзи 1.

- Ададҳои бутунро бо ададҳои бутун ва қисми касриро бо каср ҷамъ кунем.
- Агар касри нодуруст ҳосил шавад, бояд ба намуди касри дуруст орем.

$$3\frac{4}{5} + 1\frac{1}{5} = 3 + \frac{4}{5} + 1 + \frac{1}{5} = (3+1) + (\frac{4}{5} + \frac{1}{5}) = 4 + \frac{4+1}{5} = 4 + \frac{5}{5} = 4 + 1 = 5$$

- Махраҷи касро ба адади бутун зарб ва сипас ба суръати каср ҷамъ намуда, касри нодурустро ҳосил кунем.

Тарзи 2.

$$3\frac{4}{5} + 1\frac{1}{5} = \frac{5 \cdot 3 + 4}{5} + \frac{5 \cdot 1 + 1}{5} = \frac{19}{5} + \frac{6}{5} = \frac{19+6}{5} = \frac{25}{5} = 5$$

Мисол: Аз касри $7\frac{5}{8}$ касри $3\frac{3}{8}$ -ро тарҳ мекунем:

Тарзи 1.

$$7\frac{5}{8} - 3\frac{3}{8} = (7 + \frac{5}{8}) - (3 + \frac{3}{8}) = (7 - 3) + (\frac{5}{8} - \frac{3}{8}) = 4 + \frac{5-3}{8} = 4 + \frac{2}{8} = 4\frac{2}{8} = 4\frac{1}{4}$$

Тарзи 2.

$$7\frac{5}{8} - 3\frac{3}{8} = \frac{8 \cdot 7 + 5}{8} - \frac{8 \cdot 3 + 3}{8} = \frac{61}{8} - \frac{27}{8} = \frac{61-27}{8} = \frac{34}{8} = 4\frac{2}{8} = 4\frac{1}{4}$$

26

Барои ҷамъи касрҳои махраҷашон гуногун бояд:

- 1) Хурдтарин қаратни махраҷҳоро ёфта, ба махраҷи умумӣ овардан лозим аст;
- 2) Касрҳоро ҷамъ кунем.

$$\frac{2}{3} + \frac{3}{5} = \frac{10}{15} + \frac{9}{15} = \frac{19}{15} = 1\frac{4}{15}$$

ХКУ (3;5)=15

27

Барои ҷамъи касрҳои махраҷашон гуногун бояд:

- 1) Хурдтарин қаратни махраҷҳоро ёфта, ба махраҷи умумӣ овардан лозим аст;
- 2) Касрҳоро ҷамъ кунем.

12	2
6	2
3	3
1	

ХКУ(12;16);

16	2
8	2
4	2
2	2
1	

$12 = 2 \cdot 2 \cdot 3;$

$16 = 2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2$

б) ХКУ (12; 16) = $2 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2 = 48;$

$$\frac{2}{3} + \frac{3}{5} = \frac{10}{15} + \frac{9}{15} = \frac{19}{15} = 1\frac{4}{15}$$

ХКУ(3;5)=15

28

Барои тарҳи касрҳои махраҷашон гуногун бояд:

- 1) Хурдтарин қаратни махраҷро ёфта, ба махраҷи умумӣ овардан лозим аст;
- 2) Касрҳоро тарҳ мекунем.

$$\frac{7}{9} - \frac{1}{12} = \frac{28}{36} - \frac{3}{36} = \frac{25}{36}$$

ХКУ(9;12)=36

Барои ҷамъи касрҳои омехта бояд:

- 1) Хурдтарин қаратни онҳоро ёфта, ба махраҷи умумӣ овардан лозим аст;
- 2) Адалдон бутунро бо адалдонии бутун ва қисми касриро бо каср ҷамъ кунем.
- 3) Агар касри нодуруст ҳосил шавад, бояд ба намуди касри дуруст орем.

$$5\frac{5}{6} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{10}{12} + 3\frac{9}{12} = 8\frac{19}{12} = 9\frac{7}{12}$$

Касри нодуруст

29

Барои тарҳи касрҳои омехта, бояд:

- 1) Қисми касрини онҳоро ба махраҷи умумини хурдтарин оварда, агар касри тарҳшаванда аз тарҳшунанда хурд бошад, қисми бутунро як воҳид хурд карда, ба нмуди касри нодуруст меорем;
- 2) Қисми бутунро алоҳида ва қисми касриро алоҳида тарҳ менамоем.

$$3\frac{4}{9} - 1\frac{5}{6} = 3\frac{8}{18} - 1\frac{15}{18} = 2\frac{26}{18} - 1\frac{15}{18} = 1\frac{11}{18}$$

$8 < 15$ Касри нодуруст

30

Барои тарҳи касрҳои омехта, бояд:

- 1) Қисми касрини онҳоро ба махраҷи умумини хурдтарин оварда, агар касри тарҳшаванда аз тарҳшунанда хурд бошад, қисми бутунро як воҳид хурд карда, ба нмуди касри нодуруст меорем;
- 2) Қисми бутунро алоҳида ва қисми касриро алоҳида тарҳ менамоем.

$$3\frac{4}{9} - 1\frac{5}{6} = 3\frac{8}{18} - 1\frac{15}{18} = 2\frac{26}{18} - 1\frac{15}{18} = 1\frac{11}{18}$$

$8 < 15$ Касри нодуруст

31

Барои зарби касрҳо бояд:

- 1) Сурати касри якумро бо сурати касри дуюм ва махраҷи онро бо махраҷи касри дуюм зарб мекунем;
- 2) Агар касри нодуруст ҳосил шавад ба касри дуруст меорем

$$\frac{4}{7} \cdot \frac{14}{5} = \frac{4 \cdot 14}{7 \cdot 5} = \frac{4 \cdot 2}{5} = \frac{8}{5} = 1\frac{3}{5}$$

икхисор мекунем

Барои зарби касрҳои омехта бояд:

- 1) Ба намуди касри нодуруст меорем;
- 2) Аз қонди зарби касрҳои истифода мебарем.

$$9\frac{3}{5} \cdot 1\frac{5}{12} = \frac{48}{5} \cdot \frac{17}{12} = \frac{48 \cdot 17}{5 \cdot 12} = \frac{4 \cdot 17}{5} = \frac{68}{5} = 13\frac{3}{5}$$

икхисор мекунем

32

Барои тақсими касрҳо бояд:

Тақсимшавандаи якумро бетағир гузошта, ҷои сурат ва махраҷи касри тақсимкунандаро иваз намуда, пас касрҳоро зарб мекунем.

$$\frac{5}{7} : \frac{3}{4} = \frac{5}{7} \cdot \frac{4}{3} = \frac{20}{21}$$

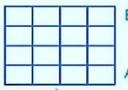
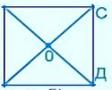
33

721. Кадом ҳиссаи шакли дар расми 65 тасвирёфта ранги кабуд дорад?

722. Квадрати дарозии тарафааш 4 см ба 16-то квадратчаҳо ҷудо карда шудааст (расми 66 (а)). Ҳиссаҳои ба $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ мувофиқшаро ранг кунед.

723. Квадрати дар расми 66 (б) тасвирёфтаре ба дафтратарон кўчонед. Бо хаткашак қуллаҳои А-ро бо С ва В-ро бо Д пайваस्त кунед. Ҳар яке аз секунҷаҳои ҳосилшуда ABC, CDA, BCO.

724. Калимаи партофташударо барқарор намоед:
 а) сантиметр аз ... як ҳиссаи детсиметр аст; миллиметр аз ... як ҳиссаи метр аст; детсиметр аз ... як ҳиссаи километр аст.
 б) сония аз ... як ҳиссаи дақиқа аст; дақиқа аз ... як ҳиссаи соат аст; соат аз ... як ҳиссаи рӯз аст.
 в) грамм аз ... як ҳиссаи килограмм аст; килограмм аз ... як ҳиссаи тонна аст.

744. Чанд метро дар бар мегирад:
 А) $\frac{1}{10}$ км; б) $\frac{5}{10}$ км; в) $\frac{4}{5}$ км; з) $\frac{3}{4}$ км

745. Чанд дақиқаро дар бар мегирад:
 А) $\frac{1}{10}$ соат б) $\frac{2}{5}$ соат в) $\frac{1}{6}$ соат з) $\frac{3}{4}$ соат

746. Чанд граммро дар бар мегирад:
 А) $\frac{1}{100}$ кг б) $\frac{1}{10}$ кг в) $\frac{1}{2}$ кг з) $\frac{3}{5}$ кг

747. Дарозии роҳ аз шаҳраки Ёрӣ то маркази ноҳияи Панҷакент 30 км аст. Автобус аз шаҳри Панҷакент ба самти Ёрӣ раван шуда, дар дурии 10 км аз шаҳрак бозистод. Автобус кадом қисми роҳро тай кард.

748. Роҳ аз деҳаи Нишўси то маркази ноҳияи Шўгнон 24 км аст. Далер $\frac{2}{3}$ ҳиссаи ин масофаро тай кард. ӯ чанд км роҳ рафт.

856. Амалҳоро иҷро кунед:
 а) $3 + 2\frac{3}{4}$; б) $5\frac{2}{5} + 8$; в) $3\frac{3}{7} + 7$; д) $7 + 7\frac{4}{5}$;
 е) $8\frac{3}{5} - 6$; ж) $13\frac{5}{6} - 13$; з) $23\frac{6}{7} - 23$; и) $12\frac{3}{4} - 9 + 2$.

857. Қимати ифодаро ёбед:
 а) $3\frac{4}{7} + 4\frac{3}{7}$; б) $56\frac{5}{6} - 48\frac{1}{6}$; в) $15\frac{5}{8} + 3\frac{3}{8}$;
 д) $9\frac{7}{11} - 7\frac{5}{11}$; е) $32\frac{41}{50} + 18\frac{9}{50}$; ж) $8\frac{9}{22} + 3\frac{9}{22}$;
 з) $1\frac{9}{6} - 2\frac{1}{6}$; и) $17 - 2\frac{3}{7}$; к) $6 - \frac{3}{7} - \frac{5}{7} - \frac{7}{7}$.

858. Амалҳоро иҷро кунед:
 а) $7\frac{7}{8} - 3\frac{3}{8} - 2\frac{5}{8}$; б) $8\frac{12}{13} + \frac{7}{13} - 1\frac{11}{13}$.

859. Ба анбор дар ду машин ғалла оварданд. Дар мошини якум $8\frac{7}{10}$ т ва дар мошини дуюм $1\frac{4}{10}$ т камтар. Ба анбор чӣ миқдор ғалла ворид шуд?

860. Ду хоҷагӣ дар якҷоягӣ $4\frac{4}{8}$ сент. мева ғундошт. Хоҷагии якум аз хоҷагии дуюм $1\frac{3}{8}$ сент. бештар мева ғундошт. Ҳар як хоҷагӣ чӣ миқдор мева ғундошт?

КМРО
Ҳисоб кунед:

1) $\frac{7}{11} * (\frac{40}{49} + \frac{5}{7})$; 5) $\frac{5}{22} * \frac{2}{5} - \frac{2}{5} * \frac{3}{22} + \frac{3}{11}$

2) $(\frac{2}{3} + \frac{7}{8} - \frac{5}{6}) * (1 - \frac{5}{17})$; 6) $\frac{6}{7} * (\frac{11}{18} - \frac{5}{12})$

3) $\frac{9}{56} - (\frac{7}{15} - \frac{5}{12}) * (\frac{3}{14} + \frac{1}{2})$; 7) $(\frac{5}{12} + \frac{3}{8}) * \frac{12}{19}$

4) $(3\frac{1}{14} - 2\frac{5}{7}) * (7 - 6\frac{3}{5})$; 8) $\frac{40}{7} * \frac{14}{5} + \frac{9}{10} * \frac{5}{6}$

Ҳамин тарик, мақолаи мазкур барои таъмини таълими босалоҳият дар ташаккули маҳорати педагогӣ ва муаррифии сохташуда барои баланд кардани салоҳияти математикӣ, рушди қобилияти математикӣ ва осонкунии азхуднамоӣ оварда мерасонад. Чунин хулоса намуд, ки дар замони ҳозира мақсади асоси он аст, ки чунин бояд таълим дод ва ё методоро интихоб намуд, ки хонандагон бояд хоҳиши хондан ва доимо ташнаи гирифтани дониш бошанд. Ин дар навбати худ ташкили дурусти раванди таълимро талаб менамояд. Онро бояд чунин ташкил намуд, ки ба хонандагон шавқӣ зинда табииро бедор намуда диққати онҳоро ҷалб кунад.

АДАБИЁТ

1. Заглядина, О.Н. Формирование педагогической культуры будущего учителя математики в образовательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08/ О.Н. Заглядина. – Уфа, 2009. – 190 с.
2. Кудревцев, Л.Д. Современная математика и её преподавание – М.: Наука, 1980.
3. Лернер, И.Я. Учебный предмет, тема, урок. –М.: Знание, 1988.-80 с.
4. Махмутов, М.И. Современный урок. –М.: Педагогика, 1981. -81.
5. Методика преподавания математики. Для учительских институтов. Под.общей ред. С.В.Ляпина. Ч.1. -М.,1952. 145с.
6. Муқаддимаи ихтисоси педагогӣ, дастури таълимӣ-методӣ барои омӯзгорон ва донишҷӯёни ихтисоси «Таҳсилоти ибтидоӣ»-и муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбии самти омӯзгорӣ. Душанбе — «Контраст», 2023. 160 саҳ.
7. Нугномов, М. Теоретико-методологические основы системы методической подготовки учителя математики в педвузе.-М.: Прометей, 1999. -144 с.
8. Нугномов, М. Нишондодҳои оиди дарси математикаи мактабӣ.-Душанбе: ИДПД, 1988.-32 с.
9. Основы педагогического мастерства / Под ред. И.А. Зязюна. – Киев: Вища школа, 1987.
10. Раҷабова, С.Ҷ., Сатторов, А.Э. Методҳои тадқиқоти илмӣ дар рушди қобилияти математикӣ муаллимони оянда. "Номаи донишгоҳ" -и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. 2024. №1(78). с. 139-149.

11. Раджабова, С. Дж. Использование мультимедийных средств в процессе обучения математике. Актуальные исследования. Международный научный журнал. ISSN:2713-1513. 2022. №11 (90), 2022 - г. Белгород. с.96-99.
12. Скаткин, М.Н., Лернер, И.Я. Требования к современному уроку. Указания. –М., 1969.
13. Шарифзода, А. Математика. Китоби дарсӣ барои синфи 5. – Душанбе: Маориф, 208. -296саҳ.
14. Элмуродова, С.Х., Ҳочиева, М.Р. Асосҳои маҳорати педагогӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2021. –180 с.
15. Якушева, С.Д. Основы педагогического мастерства. Учебное пособие для преп. и студ.вузов.- Оренбург, 2004, 230 с.

ТДУ (УДК): 372.861

БАТАРТИБОРИИ ДОНИШҶО ОИД БА МАССИВҶО ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ БАРНОМАСОЗӢ

НАЗАРОВ Аҳтам Пулотович – доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. **E-mail:** ahtam_69@mail.ru, **тел.:** (+992) 908 08 23 84

УМЕДҶОНИ Хайруллои Гафурӣ – омӯзгори кафедраи технологияи информатсионӣ ва коммуникатсионии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. **E-mail:** umedjonikhairullo@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 80 63 07

ҚАЮМОВ Шариф Абдурахимович – омӯзгори муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №3 ба номи Н. Каримови шаҳри Панҷакент, **тел.:** (+992) 928 48 01 30

Забони барномасозии PascalABC.Net, ки яке аз забонҳои насли нави барномасозӣ мебошад, дорoi массивҳои типашон динамикӣ мебошад. Массивҳои динамикӣ раванди корҳо ва таълими барномасозиро куллан дигар мекунад.

Одатан таълими массивҳо дар доираи барномасозии сохторашон даврӣ оғоз мегардиданд, ки массивҳои статикӣ буданд. Бо қорӣ гардидани массивҳои динамикӣ зарурат ба тағйир додани раванди барномасозӣ ва таълими он ба миён омадааст. Қисме аз машқҳои барномасозӣ, ки дар доираи барномасозии даврӣ ҳал мегардиданд, акнун дар доираи барномасозии сохторашон ҳаттӣ ҳал мегарданд.

Асоси кори мазкур ба ҳамин масъала равона гардидааст ва мубрамии кори мазкур ҳисобида мешавад. Дар кори мазкур пайдарҳамӣ ва системанокии таълими массивҳо коркард карда мешаванд, ки дар он таълими массивҳои динамикӣ дар доираи барномасозии сохторашон ҳаттӣ оғоз мегарданд.

Вожаҳои калидӣ. таълим, барномасозӣ, массив, массиви статикӣ, массиви динамикӣ, пайдарҳамӣ, системанокӣ, барномасозии ҳаттӣ, ҷузъи массив, индекси ҷузъ.

УПОРЯДОЧИВАНИЕ ЗНАНИЙ О МАССИВАХ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ

НАЗАРОВ Аҳтам Пулотович – доктор педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой информационных и коммуникационных технологий Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. **E-mail:** ahtam_69@mail.ru, **тел.:** (+992) 908 08 23 84

УМЕДЖОНИ Хайруллои Гафурӣ – ассистент кафедрой информационных и коммуникационных технологий Таджикского государственного педагогического университета

им. С. Айни, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. **E-mail:** umedjonikhairullo@gmail.com, **тел.:** (+992) 918 80 63 07

КАЮМОВ Шариф Абдурахимович – преподаватель среднего общеобразовательного учреждения №3 им. Н. Каримова города Пенджикента, **тел.:** (+992) 928 48 01 30

Язык программирования PascalABC.Net – это один из языков программирования нового поколения, обладающий динамическими типами массивов. Динамические массивы радикально меняют процесс работы и обучения программированию.

Как правило, обучение массивов начиналось с программирования циклических структур, которые были статическими массивами. С появлением динамических массивов возникла необходимость в изменении процесса программирования и его обучения. Некоторые из задач по программированию, которые решались в рамках циклического программирования, теперь решаются в рамках программирования линейных структур.

В основе данной работы лежит этот вопрос, и что он является актуальным. В данной работе разрабатывается последовательность и системность обучения массивам, при которой обучение динамическим массивам начинается в рамках программирования линейных структур.

Ключевые слова. Обучение, программирование, массив, статический массив, динамический массив, последовательность, системность, линейное программирование, член массива, индекс члена.

ORDERING KNOWLEDGE ABOUT ARRAYS IN THE PROCESS OF LEARNING PROGRAMMING

NAZAROV Ahtam Pulotovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Information and Communication Technologies, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. **E-mail:** ahtam_69@mail.ru, **phone:** (+992) 908 08 23 84

UMEDJONI Khairulloi Gafuri – Assistant of the Department of Information and Communication Technologies of the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. **E-mail:** umedjonikhairullo@gmail.com, **phone:** (+992) 918 80 63 07

KAYUMOV Sharif Abdurakhimovich - teacher of secondary comprehensive educational institution No. 3 named after N. Karimov of the city of Penjikent, **phone:** (+992) 928 48 01 30

The PascalABC.Net programming language is one of the next generation programming languages with dynamic array types. Dynamic arrays radically change the process of working and learning programming.

As a rule, learning arrays began with programming cyclic structures, which were static arrays. With the advent of dynamic arrays, it became necessary to change the programming process and its training. Some of the programming tasks that were solved within the framework of cyclic programming are now being solved within the framework of programming linear structures.

This work is based on this issue, and that it is relevant. In this paper, we develop the sequence and consistency of array learning, in which learning dynamic arrays begins within the framework of programming linear structures.

Keywords. Learning, programming, array, static array, dynamic array, sequence, consistency, linear programming, component array, component index.

Массивҳо дар барномасозӣ нақши муҳим дошта, дар раванди таълими барномасозӣ дар курси информатика ба он диққати зарурӣ додан зарур аст. Зеро хонандагон бо мафҳуми массив бори аввал шинос мешаванд. Аксар забонҳои барномасозӣ дорои массивҳо мебошанд, аз ҷумла C++, C++ Builder, Pascal, PascalABC.Net, Бейсик, Visual Basic [1, саҳ. 75], [2, саҳ. 255]. Одатан ба хонандагон массивҳо дар доираи таълими барномасозии сохторашон даврибуда ва

операторҳои давр таълим дода мешаванд. Вале, бинобар сабаби коркард шудани забонҳои насли нави барномасозӣ ва дохил гардидани боз дигар типи массивҳо, зарурат ба миён омадааст, ки массивҳо дар доираи таълими типи додаҳо ва барномасозии сохторашон хаттӣ таълим дода шаванд. Ин фарзияи кори мазкур ба ҳисоб рафта, моро водор месозад, ки пайдарҳамӣ ва системанокиро дар таълими массивҳо коркард намоем. Ин мубрамии кори мазкурро нишон медиҳад. Пас бо мақсади батартибории донишҳо оид ба массивҳо дар раванди таълими барномасозӣ, дар кори мазкур пайдарҳамӣ ва системанокии таълими массивҳо дар мисоли забони барномасозии насли нави PascalABC.Net пешниҳод менамоем [3], [4]. Нишон медиҳем, ки пас аз таълим ва омӯзиши кадом мавзӯҳо, ба таълими массивҳо оғоз намудан мувофиқи мақсад бошад.

Пеш аз оғоз намудани таълими массивҳо, ба хонандагон каме маълумот оид ба тағйирёбандаҳои индексдор дода шуда, донишҳои муайянеро меомӯзонанд. Хонандагон дар раванди омӯзиши прогрессияҳои арифметикӣ ва геометрӣ дар курси алгебра бо тарзи навишти чунин тағйирёбандаҳо шинос шудаанд, масалан $k_1, k_2, k_3, k_4, \dots, k_{n-1}, k_n$. Аммо онро ҳамчун массив истифода намебурданд, зеро бо ин мафҳум шинос набуданд. Акнун омӯзгор мафҳуми массивро дохил карда, ба шогирдон донишҳои муайяне медиҳад [3, сах. 382].

Гурӯҳи бузургҳои (ё тағйирёбандаҳои, ё доимиҳои) индексдор ва дорои номи ягонаро, ки типашон якхелааст, дар барномасозӣ **массив** меноманд. Массив яке аз мафҳумҳои бунёдӣ (фундаменталӣ) дар илми барномасозӣ ба ҳисоб рафта, ҳангоми коркарди додаҳои типашон якхела ва миқдорашон зиёдбуда татбиқ карда мешавад. Пас аз дохил карда шудани мафҳуми массив, омӯзгори фаннӣ тарзи номгузорӣ ба массивро омӯзонида, дигар аломатҳои массивро мефаҳмонад. Ба хонандагон бояд расонд, ки ҳар як массив дорои ном, чузъҳо, дарозӣ, ченак ва тип мебошад. Ҳамчун намуна, як мисоли массивро навишта, онро шарҳ медиҳад:

$$C(c_1, c_2, c_3, \dots, c_{n-1}, c_n).$$

Дар ин тарзи навишт C – номи массив мебошад, ки одатан бо ҳарфи калон навишта мешавад. Навишти $(c_1, c_2, c_3, \dots, c_{n-1}, c_n)$ чузъҳои массив буда, миқдорашон N -то мебошад [5, сах. 125]. Бо истифода аз ин тарзи навишт ва чузъҳои массив, омӯзгори фаннӣ мафҳуми дарозии массивро дохил мекунад. **Дарозии массив** ба миқдори чузъҳои баробар аст. Дар мисоли овардашуда дарозии массив ба N баробар аст. Тарзи кӯтоҳи навишти массивро ба хонандагон нишон медиҳанд, ки дар мавриди мисоли мо $c_i, i = \overline{1; n}$ мебошад. Рақамгузориҳои индексҳои массив бо типи додаҳои тартибӣ сураат мегирад (яъне аз чанд то чанд) ва инро хонандагон мефаҳманд. Типи додаҳои тартибӣ дар забони барномасозии PascalABC.Net ададҳои бутун мебошанд.

Мафҳуми массив ва аломатҳои он, ки омӯзонида шуд, тарзи истифодаи онҳоро дар барномасозӣ меомӯзонанд. Хонандагон бояд фаҳмида гиранд, ки ба ҳар як массив хотира чудо карда шуда, ба чузъҳои бо ном ва индексаш мурочиат мекунанд ва истифода мебаранд. Хотира барои массивҳо дар зинаи компилятсия тақсим карда шуда, ҳангоми кори барнома чудо мегардад. Минбаъд аз нав тақсим карда намешавад. Чузъҳои массив аз ҳамдигар бо рақами индексашон фарқ мекунанд. Донишҳои ибтидоӣ оид ба мафҳуми массив, ки ба хонандагон дода шуда, батартибории донишҳо оид ба мафҳуми ибтидоии массивҳо амалӣ карда шуд, омӯзгорро зарур аст, ки ба хонандагон оид ба ченакгузориҳо дар массивҳо донишҳоро омӯзонад. Ба хонандагон меомӯзонад, ки массивҳо якченака, дученака ва бисёрченака мешаванд. Ченаки массив аз рӯи миқдори индексҳо дар чузъҳои маълум карда мешавад. Массиви C дар мисоли овардашуда массиви якченака аст, зеро чузъҳои он дорои як индекс мебошанд. Мисоли массиви дученака чунин аст:

$$A \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1m-1} & a_{1m} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2m-1} & a_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{nm-1} & a_{nm} \end{pmatrix}$$

Тарзи кӯтоҳи навишти массиви дученака дар ин маврид $a_{ij}, i = \overline{1; n}, j = \overline{1; m}$ мебошад. Омӯзгор ба хонандагон мефаҳмонад, ки $a_{11}, a_{12}, a_{13}, \dots, a_{1m}, a_{21}, a_{22}, a_{23}, \dots, a_{2m}, \dots, a_{n1}, a_{n2}, a_{n3}, \dots, a_{nm}$ чузъҳои массиви дученака мебошанд. Тавре мебинем, массиви дученака дорои ду индекс аст, дар ин мисол i ва j . Массиви мазкур аз m сутун ва n сатр иборат аст. Индекси j рақами тартибии сутун ва индекси i рақами тартибии сатре, ки дар буриши онҳо чузъи массив ҷойгир аст, нишон медиҳанд. Тавре аз курси математикаи олий медонем, массивҳои дученакаро матритса меноманд. Бинобар ин, мо низ аз калимаи матритса истифода

мебарем. Аммо дар курси математикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мафҳуми матритса таълим дода намешавад. Аз ин рӯ, бо омӯхтани массивҳои якченака ва таълими онҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳдуд мешавем. Агар калимаи “ченак” дар массив ва машқҳо оид ба массив истифода нашуда бошад, пас он массиви якченака аст.

Омӯзгори фаннӣ ба хонандагон мерасонад, ки дар амалияи барномасозӣ аз ду типи массивҳо истифода мебаранд – **статикӣ ва динамикӣ**. Маҳз таълими массивҳои типашон динамикӣ моро водор месозад, ки онҳоро дар раванди таълими барномасозии сохторашон ҳаттӣ таълим диҳем ва омӯзонем. Дар амалияи муосири барномасозӣ аз массивҳои статикӣ кам истифода мебаранд, аммо оид ба он типи массив ба хонандагон маълумоти муайяне додан зарур аст.

Таълим ва омӯзиши массивҳоро аз массивҳои статикӣ оғоз намудан беҳтар аст, ки он аз Паскали кӯҳна боқӣ мондааст. Ҳар як массиви статикиро дар забони барномасозии PascalABC.Net пешакӣ тасвир мекунад. Тарзи тасвиркунии массивҳои статикӣ ба хонандагон омӯзонида мешавад. Ҳангоми тасвиркунии массив номи он, андозаи он (аз чанд то чанд) ва типаш нишон дода мешаванд. Ин хусусиятҳои тасвиркунии массивро омӯзгори фаннӣ бо мисолҳо мефаҳмонад. Массивҳои статикиро ҳам дар қисми тавсифкунӣ ва ҳам дар дохили блок пеш аз истифодабарӣ тасвир кардан мумкин аст. Миқдори ҷузъҳои массиви статикӣ тасвиршударо дар барнома кам ё зиёд намудан мумкин нест. Ин хосияти массиви статикиро хонандагон бояд фаҳмида гиранд.

Тасвиркунии массиви статикӣ якченака бо истифода аз калимаи калидии **array** (калимаи лотинӣ аст) дар шакли зерин сурат мегирад [4]:

Var *n_массив*: **array**[*m..n*] **of** *типи_массив*;

Ин тарзи тасвиркунии массивро омӯзгори фаннӣ ба хонандагон омӯзонида, ҷузъҳои онро шарҳ медиҳад. Дар ин шакли навишт *n_массив* номи массив, *m..n* қиматҳои хурдтарин ва калонтаринро, ки индексҳои массив қабул карда метавонанд, ифода мекунад. Ба ҷузъҳои массиви навтасвиршуда пешакӣ қимати 0 (сифр) бахшида мешавад. Индексҳои массив *m..n* доимӣҳои типашон тартибӣ мебошанд ва тавре қайд кардем, пас аз тасвиркунӣ имкони ивазкунии онҳо нест. Ҳарфи *m* сарҳади поёни ва *n* сарҳади болоии индекси массив мебошанд. Онҳо бояд пешакӣ маълум бошанд ва $m < n$ аст. Ин хусусияти массиви тасвиршудааст, ки хонандагон бо шиносӣ бо онҳо донишҳои муайянеро мегиранд. Миқдори ҷузъҳои массив дар ин шакли навишт ба $n-m+1$ баробар аст ва хонандагон бояд донанд, ки ин дарозии массив аст. Агар типи тартибии *m..n* –ро бо ягон типи истифодабаранда, масалан **type t=m..n** ифода кунем, пас **array[t]** навиштан мумкин аст. Дар забони барномасозии PascalABC.Net индексҳо манфӣ низ шуда метавонанд. Масалан:

Var *Mac*: **array**[2..25] **of** Double;

Var *Q*: **array**[0..13] **of** Integer;

Var *Rm*: **array**[-5..18] **of** Char;

Var *St*: **array**[-1..15] **of** String;

Хонандагон ба шарҳи чунин массивҳои тасвиршуда ниёз доранд. Омӯзгори фаннӣ онҳоро шарҳ медиҳад ва хонандагон боз соҳиби донишҳои муайян мегарданд ва донишҳои дошташонро мустақкам менамоянд. Барои массиви *Q* ҷузъҳо ($q_0, q_1, q_2, q_3, \dots, q_{12}, q_{13}$) буда, ҷузъҳои массиви *St* ($st_{-1}, st_0, st_1, st_2, \dots, st_{14}, st_{15}$) мебошанд. Агар зиёда аз як массиви типӣ якхела ва андозаи якхела дошта бошанд, пас онҳоро бо як оператори **Var** тасвир кардан мумкин аст, масалан:

Var *Mac, Mac1, Mac2*: **array**[-4..26] **of** Byte;

Аз мисолҳои овардашуда равшан аст, ки сарҳади поёнии массив аз дилхоҳ адад, на танҳо 0 ё 1, оғоз меёбад.

Омӯзгори фаннӣ ба хонандагон баъзе аз функсияҳои стандартии кор бо массивҳоро меомӯзонад. Барои муайян намудани сарҳади поёни ва болоии массив аз функсияҳои **Low(массив)** ва **High(массив)** истифода мебаранд. Аммо тавре қайд кардем, сарҳади поёни ва болоии массиви статикӣ тасвиршударо дар барнома тағйир додан мумкин нест.

Тарзи мурочиаткунӣ ба ҷузъҳои массив ба хонандагон омӯзонида мешавад. Ба ҷузъҳои массиви тасвиршуда бо номи массив ва рақами индексиаш дар дохили қавсҳои квадратӣ мурочиат мекунад. Масалан, барои массиви

Var *Mac1*: **array**[-3..14] **of** Word;

ҷузъҳо *Mac1[-3], Mac1[-2], Mac1[-1], ..., Mac1[13], Mac1[14]* мебошанд ва бо ҳамин тарз ба ҷузъҳои массив дар барнома мурочиат мекунад.

Қиматгузорӣ ба чузъҳои массив ба хонандагон омӯзонида мешавад. Қиматҳоро ба чузъҳои массив бо ёрии кортеж ҳамчун оператори бахшиши кортежӣ бахшидан мумкин аст, ки онро инициализатсияи қиматҳои массив низ меноманд. Масалан:

```
var dd : array[0..4] of double :=(1.2, 0.5, -3.1, 4, -4.7);
var cc : array[1..6] of Char :=('f', '%', 'H', '\', 'й', 'ы');
var it : array[1..5] of integer :=(5, -6, 22, 48, -11);
```

Ин амалро инициализатсияи массив меҳисобанд. Дар ин мисолҳо, масалан, қимати чузъҳои массиви dd инҳоянд: dd[0]=1.2, dd[1]=0.5, dd[2]= -3.1, dd[3]=4, dd[4] =-4.7. Ба хонандагон супориш додан мумкин аст, ки қимати чузъҳои дигари массивҳои овардашударо номбар кунанд. Баъдан ба тарзи тағйир додан ва дигар кардани қимати чузъҳои додашудаи массив мегузаранд ва ба хонандагон меомӯзонанд. Қимати чузъҳояшро дар барнома тағйир додан мумкин аст ва бо истифода аз чунин тарзҳо: dd[1]:=-3.5, dd[0]:=dd[3]/1.27. Агар типии массив адади ҳақиқӣ бошад, пас типии чузъҳои он типии ададии бутун ва ҳақиқӣ шуда метавонанд. Ба чузъҳои массив дар алоҳидагӣ низ қимат бахшидан мумкин аст, масалан, y[2]:=1.2; y[6]:=-2.47; y[0]:=9.4, ки ин дигар тарзи қиматбахшӣ ба чузъҳои массив аст.

Навгоние ки дар забони барномасозии PascalABC.Net дохил карда шудааст, ин бахшидани як массив ба массиви дигар бо истифода аз оператори бахшиш аст. Онро ба хонандагон меомӯзонанд. Масалан:

Var A := B;

Дар ин маврид массиви **B** бояд пешакӣ тасвир карда шуда бошад ва қимати чузъҳояш маълум бошанд. Массиви **A** бошад, тариқи худкор тасвир карда мешавад. Типии ҳарду массив ва қимати ҳама чузъҳояшон бо ҳам баробар мегарданд. Дар технологияи қаблӣ барномасозӣ чунин имконият вучуд надошт ва он бо ёрии операторҳои давр сурат мегирифт. Ин яке аз он тасдиқот аст, ки таълими массивҳоро дар доираи таълими барномасозии сохторашон хаттӣ оғоз намудан мувофиқи мақсад аст.

Тавре омӯхтем ва фаҳмидем, массивҳои статикӣ пешакӣ тасвир карда шуда, дарозии он дар барнома дигар тағйир дода намешавад. Дар амалияи барномасозӣ ҳолатҳои зиёде ҳастанд ва мешаванд, ки зарурати дар барнома тағйир додани дарозии массив ба миён меояд. Ин ҳолат ҳамон вақт рух медиҳад, ки агар миқдори чузъҳои массив пешакӣ маълум набошад, ё онро муайян кардан душвор бошад, ё имкон надошта бошад. Ин гуна массивҳоро **массивҳои динамикӣ** меноманд ва ба таълими чунин типии массивҳо шуруъ мекунанд. Дарозии ин гуна массивҳоро дар забони барномасозии PascalABC.Net тағйир додан, ҳуди массивро аз нав тасвир кардан ва нест кардан мумкин аст. Имконияти **массивҳои динамикӣ** назар ба **массивҳои статикӣ** бештар аст ва дар барномасозии муосир бештар аз **массивҳои динамикӣ** истифода мебаранд [4]. Чунин имконот ва дигар хусусиятҳои массивҳои динамикӣ бо як пайдарпайӣ ва системанокии муайян ба хонандагон омӯзонида мешаванд [3].

Массивҳои динамикиро дар забони барномасозии PascalABC.Net бо якчанд тарз ҳам дар қисми тавсифи тағйирёбандаҳо ва ҳам дар блоки барнома тасвир мекунанд, масалан:

Var номи_массив: **array** of типии_массив;

Var n_массив: **array** [,] of типии_массив;

Тавре аз ин тасвиркуниҳои массиви динамикӣ мебинем, сарҳадҳои поёнию болоии он қайд нагардидаанд ва маълум нестанд. Ин фарқиятро ба хонандагон дуруст омӯзонидан зарур аст. Зеро хонандагон пас аз дидани чунин тарзи тасвиркунии массивҳо, ба худ савол медиҳанд, ки “ченакҳои массив ё сарҳадҳои массив кучо шуданд?”. Дар фарқият аз массиви статикӣ, тағйирёбандаи типии массиви динамикии номи_массив худ як пайвандро нишон медиҳад. Пайванд ба ҷойи хотирае мегардад, ки дар он чузъҳои массив ҷойгиранд. Бинобар ин, массиви динамикӣ барои ҷудо намудани хотира барои чузъҳояш муҳтоҷ аст, зеро бо ин тарзҳои тасвир ҳоло ҳуди массив сохта нашудааст. Агар хотира ҷудо нашуда бошад, пас ҳангоми мурочиат ба массив хато эълон мегардад. Ҷараёни ҷудокунии хотира барои массиви динамикӣ дар блоки барнома сурат мегирад ва ба хонандагон нишон дода мешавад. Ҳуди массивро ҳангоми бори аввал истифодашавиаш дар барнома тасвир кардан бештар аст ва хонандагон бояд бештар аз ин тарз истифода баранд.

Хонандагонро бо як тарзи ҷудокунии хотира барои массиви динамикии тасвиршуда бо истифода аз амали **New** (аз калимаи латинии “нав”) шинос менамоем ва меомӯзонанд, ки ин тавр сурат мегирад:

номи_массив := **New** типии_массив[дарозӣ];

Бар ивази дарозӣ қиматҳои аниқи ададии натуралӣ гузошта мешаванд ва рақами хурдтарини ҷузъи массив 0 (сифр) аст, яъне аз 0 оғоз меёбад. Ё худ тағйирёбандаҳоеро мегузоранд, ки қиматашон пешакӣ маълуманд. Масалан:

```
Ft := New String[13]; Utr := New Integer[21]; Dq := New Double[37];
```

```
Қим := New Word[13];
```

Пас аз навиштани калимаи **New** ва гузоштани холигӣ устои клас як рӯйхатро мекушояд, ки аз он типҳои массивро интихоб кардан мумкин аст (монанд ба методи объектӣ). Ин ба хонандагон сабукиҳоеро меорад. Умуман, массивҳои динамикӣ дар барнома ҳамчун объект ҳисобида мешаванд ва барои онҳо методи объектӣ татбиқ карда мешавад. Пас аз навиштани номи массив ва гузоштани аломати “.” рӯйхате барои интихоб кушода мешавад.

Пас аз шиносӣ пайдо кардан бо массивҳои типашон динамикӣ ва донишҳои муайяне гирифтани омӯзгори фанӣ ба хонандагон баъзе аз функсияҳоеро, ки барои ин гуна массивҳо истифода бурда мешаванд, меомӯзонанд. Аз ҷумла, дарозии массиви динамикии хотирааш ҷудокардашудаи якченақаро бо истифода аз функсияи **Length** маълум мекунад:

```
D := Length(номи_массив);
```

(ё ҳамчун хосият, ё метод $D := \text{номи\_массив.Length};$)

Ба ин функсия монанд функсияи **Count** –ро истифода мебаранд:

```
D := номи_массив.Count;
```

Забони барномасозии PascalABC.Net имкон медиҳад, ки амалҳои тасвирунии массиви динамикӣ ва ҷудокунии хотира ба онро якҷоя кунем. Ин дар амалияи барномасозӣ бисёр муфид аст ва ба хонандагон бояд омӯзонида шавад. Масалан:

```
Var Mac1: array of integer := new integer[12];
```

```
Var Mac2: array [,] of decimal := new decimal[3,5];
```

```
Var Mac3: array of string := new String[2,7];
```

```
Var Mac4: array [,] of Char := new char[4,6];
```

Ба хонандагон боз роҳҳои дигари тасвирунии массивҳои динамикиро таълим медиҳанд, аз ҷумла якҷанд массивҳоро бо истифода аз як оператори **Var** тасвир кардан мумкин аст, масалан:

```
Var Mac1: array of integer := new integer[12];
```

```
Mac2: array of decimal := new decimal[35];
```

```
Mac3: array of string := new String[27];
```

```
Mac4: array of Char := new char[46];
```

Инчунин ба хонандагон нишон дода мешавад, ки дар тарафи чапи баробарӣ (оператори бахшиш) калимаи **array** ва типашро партофтани мумкин аст, ки дар ин маврид типҳои он тариқи худкор аз тарафи росташ гирифта мешавад:

```
Var Mac1 := new integer[12]; Mac2 := new decimal [35]; Mac3 := new String[27]; Mac4 := new char[46];
```

Ба хонандагон меомӯзонанд, ки дарозии дилхоҳ чунин массивҳои динамикиро дар блоки барнома тағйир додан мумкин аст, вале дубора тасвир кардан мумкин нест. Масалан, барои Mac1, ки айни ҳол дарозияш ба 12 баробар аст, дарозияшро ба 23 табил медиҳем:

```
Mac1 := new integer[23];
```

Вале қайд кардан ва ба хонандагон фаҳмонидан зарур аст, ки:

Дар ҳолати тағйир додани дарозии массиви динамикӣ бо истифода аз амали New қимати пештараи ҷузъҳои массив нест мешаванд!

Ба хонандагон боз тарзи дуҷуми ҷудокунии хотира барои массиви динамикии тасвирундаро бо истифода аз протокураи **SetLength** меомӯзонанд, ки ин тавр сурат мегирад:

```
SetLength(номи_массив, дарозӣ);
```

Бар ивази дарозӣ қиматҳои аниқи ададии натуралӣ гузошта мешаванд ва индекси хурдтарини ҷузъи массив 0 (сифр) аст, яъне аз 0 оғоз меёбад. Ё худ тағйирёбандаҳоеро мегузоранд, ки қиматашон пешакӣ маълуманд. Масалан:

```
Var Чӣ: array of Decimial; SetLength(Чӣ, 18);
```

Ё худ массиве, ки бо истифода аз амали **New** тасвир карда шудааст. Дарозии онро бо истифода аз протокураи **SetLength** тағйир додан мумкин аст:

```
Var Масив := new integer[7]; ...; SetLength(Масив, 14);
```

Ин тарзи дигари тағйирдиҳии дарозии массиви динамикӣ буда, дар фарқият аз амали **New**, ҳангоми тағйир додани дарозии массиви динамикӣ бо истифода аз протокураи **SetLength**

қиматҳои доштаи ҷузъҳои массив нест намешаванд ва бетағйир мемонанд. Ин фарқиятро хонандагон омӯхта, дар амалияи барномасозӣ аз он истифода мебаранд.

Монанд ба массивҳои статикӣ, ба ҷузъҳои массиви динамикӣ қиматҳояшонро ҳам дар алоҳидагӣ бо оператори бахшиш ва ҳам бо кортеж бахшидан (инитсиализатсия) ё тағйир додан мумкин аст. Ин ҷо баъзе мисолҳоро доир ба бахшидани қиматҳо ба ҷузъҳои массиви динамикӣ бо роҳи инитсиализатсия меорем.

а) **Var Q: array of Double; SetLength(Q, 5);**

(q[0], q[1], q[2], q[3], q[4]) := (-1.2, 7.14, 5, -3, 11.21);

ё **Var Q:= New Double[5];**

(q[0], q[1], q[2], q[3], q[4]) := (-1.2, 7.14, 5, -3, 11.21);

дар ҳар ду ҳолат ҳам: **q[0]=-1.2, q[1]=7.14, q[2]=5, q[3]=-3, q[4]=11.21.**

б) **Var W: array of Word := (12, 14, 8, 11, 1, 22);**

ё **Var W:= New Word[6](12, 14, 8, 11, 1, 22);**

дар ҳар ду ҳолат ҳам: **w[0]=12, w[1]=14, w[2]=8, w[3]=11, w[4]=1, w[5]=22.**

Забони барномасозии PascalABC.Net ба хонандагон – барномасозони оянда боз як имкони дигари тасвиркунӣ ва истифодабарии массивҳоро дар барнома медиҳад. Ин имконият ба истифодабарии функсияи массивсозии **Arr(..., ..., ...)** асос карда шудааст ва ба хонандагон омӯзонидани мешавад. Масалан:

а) **Var df := Arr(4.7, 8.7, 5.0, -9.14, -17.1, -16.0);**

б) **Var g:=4; Var ke:=-3; Var Y :=Arr(7, g, 10, -9, ke, 18);**

в) **Var sp := Arr('g', 't', 'W', '{', '#', '2');**

г) **Var кл := Arr('Сулҳ', 'Ҷаҳон', 'Табиат', 'Беморӣ', 'Маҳзани дониш', '25682');** .

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки массив бо истифода аз функсияи **Arr(...)** якбора тасвир карда шуда, қимати ҷузъҳояш дода мешавад ва аз рӯйи қимати ҷузъҳояш типии массив муайян карда мешавад. Типии қимати ҷузъҳо бояд ҳамтман типии якхела бошанд. Як фарқият нисбат ба дигар тарзҳо дар мисоли а) дида мешавад. Яъне агар типии массив ададии ҳақиқӣ бошад, пас ададҳои бутун дар он бо иловаи “.0” навишта мешавад (дар мисол 5.0 ва -16.0). Ин фарқиятро ба хонандагон нишон додан зарур аст, зеро агар чунин накунем, пас натиҷа хато эълон мегардад. Имкони худтабдилдиҳиро надорад. Дарозии массиви сохташуда ба миқдори ҷузъҳояш баробар мегардад. Истифодабарии функсияи **Arr(...)** дар барномасозӣ хеле муфид буда, пас аз навиштани оператори **Var** массиви динамикиро аз рӯйи қимати ҷузъҳояш месозад.

Пас аз ба хонандагон омӯзонидани массивҳои типашон динамикӣ ва роҳҳои тасвиркунии онҳо, омӯзгори фаннӣ ба хонандагон баъзе аз функсияҳои оморӣ, ки барои массивҳои типашон динамикӣ татбиқ мегарданд, меомӯзонад. Функсияҳои оморӣ **Max** ва **Min** барои массивҳо татбиқ карда мешаванд. Тарзи навишт, аргументҳои онҳо ва мақсади истифодабариашонро ба хонандагон нишон медиҳанд. Мақсади истифодабарии ин ду функсия ба ёфтани қимати ҷузъи калонтарин ва қимати ҷузъи хурдтарини массив равона гардидааст. Онҳо бо ду тарзи истифода карда мешаванд, бо тарзи аънанавӣ, яъне пас аз номи функсия дар дохили қавсҳо навиштани номи массив; бо методи объекти, яъне номи массивро навишта, аломати “.” –ро гузоштан, аз рӯйхат функсияро интихоб кардан. Барои мисол, қиматҳои калонтарин ва хурдтарини чор массиви охири бударо меёбем.

а) **Max(df)=8.7; df.Max=8.7; Min(df)=-17.1; df.Min=-17.1;**

б) **Max(y)=18; y.Max=18; Min(y)=-9; y.Min=-9;**

в) **Max(sp)='{}'; sp.Max='{}'; Min(sp)='#'; sp.Min='#';**

г) **Max(кл)='Ҷаҳон'; кл.Max='Ҷаҳон'; Min(кл)='25682'; кл.Min='25682'.**

Тавре мебинем, бо истифода аз ин ду функсияи оморӣ **Max** ва **Min** мо зуд қиматҳои калонтарин ва хурдтарини массиви типаш динамикиро меёбем. Мебинем, ки онҳо танҳо аз як оператори бахшиш иборатанд ва сохтори барнома барномаи хаттӣ аст. Ин боз як тасдиқи он аст, ки массивҳоро дар барномасозӣ бо забони барномасозии PascalABC.Net дар доираи сохтани барномаҳои хаттӣ таълим додан ва ба омӯзиши массивҳо оғоз намудан мувофиқи мақсад аст. Дар муқоиса бо технологияи аънанавӣ барномасозӣ, барои ёфтани қимати ҷузъи калонтарин ва қимати ҷузъи хурдтарини массив аз барномаҳои даврӣ бо ёрии операторҳои идоракунанда ва давр истифода мебаранд. Инчунин дорои якчанд сатру оператор гардида, зарурат ба дохилкунии тағйирёбандаи иловагӣ мегардад.

Забони барномасозии PascalABC.Net дорои функсияҳои ҳисобкунии сумма, ҳосили зарб ва миёнаи арифметикии ҷузъҳои массиви типаш динамикӣ мебошад [4], [9], [10]. Онҳоро дар раванди таълими барномасозӣ бо як пайдарпайии аз ҷиҳати методӣ асоснок кардашуда ва

системанокӣ ба хонандагон таълим медиҳанд. Дар кори мазкур бошад, мо онҳоро дар як масъалаи мушаххаси барномасозӣ нишон медиҳем.

Массиви типаш динамикии fms = (14,2; -38,7; 15; -7,11; -10,12; -19; 21,14; 7,7) дода шудааст. Қимати калонтарин, қимати хурдтарин, сумма, ҳосили зарб ва миёнаи арифметикии чузъҳои массивро ёбед.

Ҳал. Дар забони барномасозии PascalABC.Net массивро тасвир ва инициализатсия менамоем. Бо истифода аз он массив ва функцияҳо ҷи проседураҳои зарурӣ масъаларо ҳал менамоем.

##

```
Var fms := Arr(14.2, -38.7, 15.0, -7.11, -10.12, -19.0, 21.14, 7.7);
```

```
// Қимати калонтарин ва хурдтарини массив
```

```
PrintLn(max(fms), min(fms));
```

```
// Суммаи чузъҳои массив
```

```
PrintLn(fms.Sum);
```

```
// Ҳосили зарби чузъҳои массив
```

```
PrintLn(fms.Product);
```

```
// Миёнаи арифметикии чузъҳои массив
```

```
PrintLn(fms.Average)
```

Ба ин масъала монанд боз ба хонандагон дигар масъалаҳоро оид ба татбиқи массивҳо пешниҳод намудан мумкин аст. Дар кори мазкур мо танҳо як масъаларо ҳал намудем ва дидем, ки сохтори барномаи он барномаи хаттӣ аст. Ҳамаи сатрҳои барнома пай дар пай иҷро мешаванд. Дар он якҷанд функцияҳо истифода шудаанд.

Аз нуқтаи назари мо барои таълими маводди дар кори мазкур нишон додашуда се соат дарс чудо кардан кифоя аст, ки як соаташ дарси амалӣ мебошад. Дар дарсҳои назариявӣ хонандагон бо мафҳуми массив шинос шуда, соҳиби донишҳои муайяне мегарданд. Роҳҳои тасвиркунии массив ва типи массивҳоро омӯхта, маҳорат ва малакаи барномасозии худро инкишоф дода, мустақкам менамоянд. Баъзе аз функцияҳои коркади массивҳоро омӯхта, дар дарсҳои назариявӣ онҳоро дар барномасозӣ татбиқ менамоянд. Дар дарси амалӣ натиҷаҳои барномаҳои сохташонро меёбанд ва боз дигар барномаҳоро дар доираи мавзӯи мазкур мустақилона сохта, натиҷаҳоишонро меёбанд. Забони барномасозии PascalABC.Net боз дорои дигар функцияҳо ва протсекураҳои коркади массивҳо мебошад. Онҳоро дар дарсҳои минбаъда ҷи мустақилона омӯختан мумкин аст. Дорои технологияи дохилкунӣ ва хоричкунии массивҳо мебошад, ки онро низ дар доираи барномасозии сохторашон хаттӣ дар дарсҳои минбаъда таълим медиҳанд ва ба хонандагон меомӯзонанд.

Хулоса. Дар кори мазкур нишон дода шуд ва тасдиқ карда шуд, ки омӯзиши массивҳои забони барномасозии PascalABC.Net – ро дар раванди таълими барномасозии сохторашон хаттӣ оғоз намудан мувофиқи аст. Фарзияи гузоштамон тасдиқи худро ёфт. Ба таълими массивҳо пас аз омӯзиш ва таълим дода шудани типи додаҳо, операторҳои бахшиш ва технологияи дохилкунию хоричкунӣ оғоз намудан мувофиқи мақсад аст. Ба таълими массивҳои типашон динамикӣ ва функцияю протсекураҳои коркарди онҳо диққати бештар додан зарур аст. Бо як масъала нишон дода шуд, ки аксар машқҳои ба барномасозии сохторашон шоханок ва даврии ба татбиқи массивҳо вобастабуда дар барномасозии муосир дар раванди таълими барномасозии сохторашон хаттӣ таълим дода мешаванд. Қайд кардан бомаврид аст, ки тағйирёбандаҳои типашон сатрӣ ва рамзбударо пас аз омӯзиш ва таълим додани массивҳои типашон динамикӣ таълим додан ба мақсад мувофиқ аст. Дар мавзӯи типи додаҳо хонандагонро танҳо бо онҳо шинос менамоянд. Функцияҳо ва протсекураи коркарди тағйирёбандаҳои типашон сатрӣ ва рамзбударо ба хонандагон пас аз омӯзиш ва таълим додани массивҳои типашон динамикӣ таълим медиҳанд. Зеро сатр ҳамчун массиви динамикии рамзҳо омӯзонида мешавад.

Соҳаи истифодабарӣ. Таълими барномасозӣ бо истифода аз забони барномасозии PascalABC.Net. Ҳарчанд дар кори мазкур он ба таълими барномасозии массивҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ равона гардида бошад ҳам, онро дар раванди таълими барномасозӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва миёнаи касбӣ ба пуррагӣ татбиқ кардан мумкин аст.

АДАБИЁТ

1. Неъматов, Ф.Н. Барномасозӣ дар забони Бейсик. Дастури таълимӣ. [Матн] / Неъматов Ф.Н. // Матбааи ДДОТ ба номи С. Айни. – 2021, - 125 саҳ.
2. Хасанов, Ю.Х., Махкамов, Ф.М. Информатика и программирование. [Текст] / Ю.Х. Хасанов, Ф.М. Махкамов // Душанбе – 2019, - 279 саҳ.
3. Назаров, А.П. Методикаи таълими информатика. Китоби дарсӣ: МТОК [Матн] / А.П. Назаров // ҶДММ Меҳроҷ-Граф. Душанбе: – 2019. - 462 с. (А4).
4. Назаров, А.П. Барномасозӣ ва дизайни барномавӣ дар забони PascalAbc.Net (Китоби дарсӣ барои МТО ва МК) [Матн] // А.П. Назаров / - Душанбе, ҶДММ Меҳроҷ-Граф, -2021, - 756 с.
5. Арабов, М. Асосҳои барномаозӣ дар C++ [Матн] // М Арабов / Душанбе – 2018. – 423 саҳ.
6. <https://blog.skillfactory.ru/glossary/massiv/>
7. <https://obr.lc.ru/methodically/informatika/metodika-obucheniya-teme-massivy-pri-obucheni-programmirovaniyu/>
8. <https://pascalabc.net/stati-po-pascalabc-net/obuchenie-programmirovaniyu/19-uchebnyj-modul-dlya-raboty-s-massivami>
9. pascalabc.net/downloads/pabcnethelp/index.htm?page=LangGuide/Types/arrays.html
10. pascalabc.net/downloads/pabcnethelp/index.htm?page=LangGuide/Types/dynamicarrays.html

ТДУ 37 (091) 573

КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ РАЗВИТИЮ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

ОРИФОВ Абдулло Асоевич – кандидат химических наук, заведующий отделом естествознания и точного образования Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамов, 11/2. **E-mail:** orifov_68@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 00 46 00

МУСОДЖОНЗОДА Джамила – кандидат химических наук, докторант Института развития образования имени Абдурахмана Джамии Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2. **E-mail:** musojonova-j@mail.ru, **тел.:** (+992) 918 25 56 12

В статье авторами рассматриваются вопросы когнитивные процессы познавательной деятельности, способствующие развитию исследовательской компетенции учащихся. Научную деятельность, в общем понимании, можно представить себе, как процесс рационально-теоретического познания мира, результатом которого становится создание «универсальных концептуальных схем», посредством которых определяются основные законы мира, причинно-следственные связи явления, событий и процессов.

В том числе, авторы статьи отмечают, что от используемых учёным методов познания зависит особенность познавательных умений. Метод познания в этом случае, это комплекс приёмов, способов, операций, используемых для получения знаний о действительности путём теоретических или практических действий, направленных на поиск ответа к конкретной задаче. Поэтому при выборе любой парадигмы образования, конечная цель обучения должна выражаться в присвоении учеником опыта, при всём его многообразии.

Ключевые слова: формулирования проблемы, постановка задач, выдвижение гипотезы, планирование и реализация исследования, сбор и обработка результатов, формулирование выводов, интерпретация результатов, доказывать гипотезу, используя ресурсы, методы и приёмы, исследовательской работы, теоретический анализ информации, практический эксперимент.

РАВАНДҲОИ МАЪРИФАТИИ ФАЪОЛИЯТИ МАЪРИФАТИ, КИ БА РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ ТАҲҚИҚОТИИ ХОНАНДАГОН МУСОИДАТ МЕКУНАНД

ОРИФОВ Абдулло Асоевич – номзади илмҳои химия, мудири шӯъбаи таълими фанҳои табиатишиносӣ ва дақиқи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** orifov_68@mail.ru, **тел.:** (+992) 900 00 46 00

МУСОҶОНЗОДА Чамила – номзади илмҳои химия, докторанти Пажӯҳишигоҳи рушди маориф ба номи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Адҳамов, 11/2. **E-mail:** musojonova-j@mail.ru, **тел.:** (+992) 918 25 56 12

Дар мақола муаллиф масъалаҳои равандҳои маърифатии фаъолияти маърифатиро, ки ба рушди салоҳияти таҳқиқотии хонандагон мусоидат мекунад, баррасӣ мекунад. Фаъолияти илмиро дар фаҳмиши умумӣ метавон ҳамчун раванди дониши рационалӣ-назариявии ҷаҳон баррасӣ кард, ки натиҷаи он эҷоди “нақшаҳои концептуалии универсалӣ” мебошад, ки тавассути он қонунҳои асосии ҷаҳон, робитаҳои сабабӣ-таъсирии ҳодисаҳо, ҳодисаҳо ва равандҳо муайян карда мешаванд.

Аз ҷумла, муаллифи мақола қайд мекунад, ки хусусияти малакаҳои маърифатӣ аз усулҳои дониш, ки олимони истифода мебаранд, вобаста аст. Усули дониш дар ин ҳолат, ин маҷмуи усулҳо, *воситаҳо*, амалиётҳои мебошад, ки барои гирифтани дониш дар бораи воқеият тавассути амалҳои назариявӣ ё амалӣ, ки ба ҷустуҷӯи ҷавоб ба вазифаи мушаххас равона шудаанд, истифода мешаванд. Аз ин рӯ, ҳангоми интиҳоби ягон парадигмаи омӯзиш, ҳадафи ниҳони омӯзиш бояд дар пешниҳоди таҷриба ба хонанда дар тамоми ҷабҳаҳои он ифода карда шавад.

Вожаҳои калидӣ: таҳияи мушкilot, гузоштани мушкilot, пешниҳоди фарзия, банақшагириӣ ва татбиқи тадқиқот, ҷамъоварӣ ва коркарди натиҷаҳо, таҳияи ҳулосаҳо, тафсири натиҷаҳо, исботи гипотеза бо истифода аз захираҳо, усулҳо ва усулҳо, корҳои тадқиқотӣ, таҳлили назариявии иттилоот, таҷрибаи амалӣ.

COGNITIVE PROCESSES OF COGNITIVE ACTIVITY CONTRIBUTING TO THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' RESEARCH COMPETENCE

ORIFOV Abdullo Asoevich – candidate of chemical sciences, head of the department of natural sciences and exact education of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adkhamov str., 11/2. **E-mail:** orifov_68@mail.ru, **phone:** (+992) 900 00 46 00

MUSODZHONZODA Jamila – candidate of chemical sciences, doctoral student of the Institute for Education Development named after Abdurakhman Jami of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov str., 11/2. **E-mail:** musojonova-j@mail.ru, **phone:** (+992) 918 25 56 12

In the article, the author examines the issues of cognitive processes of cognitive activity that contribute to the development of students' research competence. Scientific activity, in a general sense, can be represented as a process of rational and theoretical knowledge of the world, the result of which is the creation of "universal conceptual schemes", which determine the basic laws of the surrounding world, cause-and-effect relationships of phenomena, events and processes.

In particular, the author of the article notes that the peculiarity of cognitive skills depends on the methods of cognition used by a scientist. The method of cognition in this case is a set of techniques, methods, and operations used to gain knowledge about reality through theoretical or practical actions aimed at finding an answer to a specific problem. Therefore, when choosing any educational paradigm, the ultimate goal of learning should be expressed in the student's appropriation of experience, with all its diversity.

Keywords: Problem formulation, problem setting, hypothesis formulation, research planning and implementation, collection and processing of results, formulation of conclusions, interpretation of results,

proving a hypothesis using resources, methods and techniques, research work, theoretical information analysis, practical experiment.

На протяжении всего исторического развития в обществе сохранялось стремление к познанию окружающего мира и передачи накопленных знаний молодому поколению. Исследователи отмечают взаимосвязь этих двух процессов. Познание мира есть необходимое условие обучения, содержание которого определяется продуктами познания. При этом содержание обучения, усвоенное человеком, становится фундаментом для решения новых задач познания. Общество, в своём развитии, создаёт новые теории, открывает новые факты, формулирует законы, выявляет противоречия, которые заставляют людей находиться в поиске новых знаний.

Научную деятельность, в общем понимании, можно представить себе, как процесс рационально-теоретического познания мира, результатом которого становится создание «универсальных концептуальных схем», посредством которых определяются основные законы мира, причинно-следственные связи явления, событий и процессов. От используемых учёным методов познания зависит особенность познавательных умений. Метод познания в этом случае, это комплекс приёмов, способов, операций, используемых для получения знаний о действительности путём теоретических или практических действий, направленных на поиск ответа к конкретной задаче. Классификация методической базы, используемой в научном познании, основана на разных признаках. Как правило, это многоуровневая классификация, в которой методы делятся на предельно общие, общенаучные, частнонаучные, специальные. В предельно научных методах дополнительно выделяют философские принципы и логические правила. Под общенаучными методами понимают методы теоретического, эмпирического исследования.

Химия относится к экспериментально-теоретическим наукам, в которых используются эмпирические и теоретические методы познания. К основным эмпирическим методам относят наблюдение, моделирование, экспериментальную работу. Комплекс теоретических методов состоит из методов абстрагирования, анализа, обобщения, аналогии и других общенаучных логических действий.

Опираясь на методы познания, можно выделить состав познавательный умений: наблюдение, моделирование, эксперимент. Информация, собранная с помощью эмпирических методов, обобщается, структурируется. Для этого необходимо использовать умения обобщать, сравнивать, измерять, описывать, классифицировать. Интерпретировать собранную информацию, полученные данные помогают теоретические умения. В данном случае потребуются умения объяснять факты, опираясь на научные подходы и выполняя логические операции. Научное исследование представляет собой процесс познания научными методами действительности. Выделяют различные этапы научного исследования. Как правило, это этап формулирования проблемы, постановка задач, выдвижение гипотезы, планирование и реализация исследования, сбор и обработка результатов, формулирование выводов, интерпретация результатов с последующим внедрением их в практику.

Учитывая этапность научного исследования, мы выделяем в действиях учёного следующие познавательные умения, сконцентрированные в группах:

- понимать и отделять известное от неизвестного, тем самым формулируя проблему;
- определять, учитывая суть проблемы, цель, задачи, стоящие перед исследованием;
- выдвигать гипотезу, доказательство которой позволит решить проблему;
- доказывать гипотезу, используя все имеющиеся ресурсы, методы и приёмы;
- планировать этапы исследовательской работы;
- в процессе исследования проводить теоретический анализ информации, практический эксперимент;
- собирать, обобщать, обрабатывать и интерпретировать результаты теоретического анализа, эксперимента;
- сопоставлять теоретическую информацию с практическими результатами исследования, делать выводы, оформлять исследовательскую работу, демонстрировать её итоги.

Таким образом, мы выяснили, что научная деятельность, это сложный процесс, связанный с освоением действительности, для которого научное сообщество ещё не выработало единого определения. Научная деятельность заключается в особом складе

мышления, в котором выводы делаются на основе чётких логико-математических методов, а так же процедуры критики известных фактов и обоснования неизвестных ранее явлений, процессов. Для данного вида деятельности характерны и процессы эвристического поиска, формулирования гипотезы. Для этого исследователь использует свою интуицию, воображение. Не обойтись в научной деятельности без экспериментальной работы, конструирования моделей исследуемых процессов и других теоретико-практических мероприятий.

Учебное и научное познание имеет много общего, но и характеризуются существенными различиями, определить которые нам помогло изучение источников научных знаний. Результаты проделанной работы мы представили в таблице №1.

Аспекты познания, представленные для сравнения	Познавательная деятельность	
	Ученика	Учёного
Цели	Цель познания определяет преподаватель (педагог). Субъект познавательной деятельности познаёт что-то новое для себя. Таким образом, цель познания, получение новых знаний, необходимых для продолжения обучения, получения профессиональных знаний, умений, навыков	Исследователь самостоятельно формулирует цель познания, которая выражается в открытии новых знаний, изобретении. Целью познания учёного может стать коммерческая направленность.
Результат	Ученик в процессе познавательной деятельности получает предсказуемые результаты, системные знания в виде проверенных наукой фактов, законов, принципов и т.п. Результатом познания ученика становятся личностные новообразования	Учёный в процессе познавательной деятельности получает не всегда предсказуемый результат. Новое знание может иметь вероятностный характер или трактоваться ошибочно.
Значимость результатов	Продукт познания в основном имеет важное значение только для ученика	Продукт познания имеет важное значение для общества, социума
Объекты	Научные знания, адаптированные к учебной программе образовательного учреждения	Объективная реальность
Особенность нового знания	Знания адаптированы под уровень образования обучающегося	Знания, полученные в процессе определения причинно-следственных связей, закономерностей, характерных для объекта, явления, процесса
Объём и глубина знаний	Объём и глубина знаний ограничены рамками образовательной программы	Не имеют границ
Особенность межличностного взаимодействия	Влияние преподавателя (педагога)	Самостоятельный индивидуальный или групповой процесс

Путь	Планомерный, поэтапный, прогнозируемый. Характеризуется ускоренным выводом знаний, по сравнению со знаниями, полученными наукой	Неоднозначный. Знания выводятся через исследование, размышления, наблюдения, не всегда однозначно и сразу в правильном направлении
Масштаб деятельности	Ограничен рамками учебного процесса	Границы познавательной деятельности зависят от возможностей исследователя или группы учёных, состояния материально-технической, теоретической базы
Методики исследования, ресурсы	Ранее отработанные, адаптированные к уровню образовательного процесса. Учебно-материальная база, скомплектованная в зависимости от предмета обучения	Ранее известные и новые, сконструированные для конкретного исследования, эксперимента. Научно-исследовательское, экспериментальное оборудование, требующее наличия специального навыка обращения
Критерии достоверности нового знания	Практика образовательной деятельности	Общественно-историческая практика
Методологическая основа	Анализ, сравнение, обобщение, аналогия, доказательство, моделирование и др.	Анализ, сравнение, обобщение, доказательство, абстрагирование, моделирование, классификация и др.
Характер процесса	Варианты запоминания, творческой деятельности, усвоения знаний.	Творческий

Сравним данные, внесённые в таблицу №1, мы можем определить сходные черты между учебным и научным поиском, а также их различия.

В обоих случаях единым для рассматриваемых нами видов познания является деятельностный характер данных процессов.

Существенным отличием учебного от научного познания является, по нашему мнению, объект изучения, а также его конечный результат. Учёный, в процессе познавательной деятельности, получает новые, объективные знания об объекте изучения. При этом такие знания могут быть как истинные, так и ложные. Учебная познавательная деятельность ставит перед собой цель освоения опыта, накопленного обществом.

«Учебное знание выводят на основе научного знания. Поэтому учебное знание опирается на уже известное, это и отличает его от научного знания. То есть разница в источники происхождения знания».

Б.И. Фёдоров в своей работе по теме теории познания пишет, что «...содержание образования включает в себя опыт, накопленный предыдущими поколениями. Этот опыт люди используют для решения насущных задач, проблем, что позволяет обществу развиваться дальше...».

Таким образом, ученик познаёт что-то субъективно новое для себя лично. Объектом такого познания является результат чьей-то поисковой деятельности, ранее полученный опыт, обработанный специфичным образом. Отсюда следует, что в образовательном процессе функционируют вторичные знания, в то время, как наука аккумулирует первичные знания.

Так как мы обнаружили различия между объектами двух рассматриваемых нами видов познания, то подобное различия проявят себя и в процессах их осуществления.

В учебной деятельности, отмечает Л.Д. Столяренко, человек обращается к выделенной ранее другими исследователями действительности, в её конкретном виде. Поэтому познание в этом случае будет развиваться от абстрактного к конкретному.

Учебное исследование наиболее близко к процессу научного поиска. Дж. Брунер, рассматривая когнитивные процессы познавательной деятельности школьников, обучение которых включало в себя исследовательскую деятельность, сделал заключение: «...нет

различия между умственной деятельностью учёного и ученика третьего класса... Различие мы здесь обнаружим только в степени такой деятельности. Например, школьник, осваивая предмет физика, становится физиком. Ему легче изучать науку, принимая на себя роль учёного, чем действовать по-другому». Дж.Брунер под словом «по-другому» подразумевал усвоение знаний, подаваемых ученику в готовом виде.

Отметим, даже если в образовательном процессе учащихся используется исследовательская деятельность, то она имеет специфические отличия от подобной деятельности учёного. Исследовательская деятельность школьника учитывает особенности психического развития ученика, а также уровень образования. Нельзя перенести все компоненты творческого исследования, научного поиска учёного на ребёнка.

Накопление знаний невозможно без использования языка, речи, письменности. Ученики в основном получают знания в виде слов. Письменная речь связывает опыт человечества, накопленный ранее, с настоящим и будущим.

В образовательном процессе современной школы объектами познания являются готовые продукты познания. Поэтому реальные объекты познания в этом случае заменяются идеальными. Ученик, в процессе образовательной деятельности, лишь в небольшой части осваивает реальные объекты окружающей действительности, а в большей части присваивает знания о них, накопленные обществом.

А.В. Хуторской считает, что учащиеся общеобразовательных школ осуществляют познавательную деятельность в отношении объектов реального мира в небольшом объёме, так как их учебное время почти полностью отдано присвоению информации о чужих знаниях. Поэтому школьники не производят собственные знания об окружающей действительности. Автор полагает, что ученики школ должны изучать не только объекты окружающего мира, но и знания о нём.

Сегодня в Таджикистане в общеобразовательных школах ученики осваивают знания, приобщаются к культурному наследию, опираясь на знаниевую парадигму. Подобная ситуация характерна для многих стран мира. Однако, развитие общества требует использования в образовании и иных парадигм. Например, компетентностной, гуманистической, личностно-ориентированной и других парадигм. Но, в нашем исследовании мы не будем их рассматривать, так как такой цели в нём нет. Необходимо лишь отметить, что учение, рассматриваемое, как познавательный процесс, не должно опираться только на присвоение готовых знаний, опыта.

Важно, чтобы отказ от тотального отказа изучения объекта с помощью присвоения готового знания, не стал сопровождаться полным отказом от использования данного способа получения знаний. Общество, человечество накапливали опыт в течение длительного периода времени, в то время, как учебный процесс в нём весьма ограничен. Поэтому при выборе любой парадигмы образования, конечная цель обучения должна выражаться в присвоении учеником опыта, при всём его многообразии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ушаков, Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник. – М.: Экзамен, 2005. – 528 с.
2. Бондарев, В.П. Концепции современного естествознания: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Альфа-М, 2003. – 464 с.
3. Степин, В.С., Горохов, В.Г., Розов, М. А. Философия науки и техники. – М.: Контакт-Альфа, 1996. – 380 с.
4. Ушаков, Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник. – М.: Экзамен, 2005. – 528 с.
5. Столяренко, Л.Д. Педагогическая психология. – 2-е изд., перераб, и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 544 с.
7. Фёдоров, Б.И. Курс повышения квалификации учителей «Логико-информационные технологии обучения» ЛИТО. – СПб.: АППО, 2010. – 200 с.
8. Балашов, Л.Е. Философия: учебник. – 3-е изд., с испр. и доп. – М.: Дашков и К, 2009. – 664 с.
9. Столяренко, Л.Д. Педагогическая психология. – 2-е изд., перераб, и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 544 с. (Серия «Учебники и учебные пособия»)

БА ТАВАЧҶУҲИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи «Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон» мақолаҳои олимони соҳаи педагогика, устодони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, мушовирон, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва унвонҷӯёни ватанию хориҷӣ ба таъб расонида мешаванд.

Ба хотири беҳбудии фаъолияти маҷаллаи «Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон» зарур медонем, ки мақолаҳо ба шакли зерин ба идораи маҷалла пешниҳод карда шаванд: ҳатман бо хулосаи мухтасар (резюме) ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, мақолаи дорой сарлавҳа бошад, маълумоти мухтасар дар бораи муаллиф (номи насаб, унвони илмӣ, вазифа ва ҷойи қор), шарҳ - номгӯи мақола ва адабиёти истифодашуда ба шакли ҳаттӣ ва электронӣ (дар диск ё флешка) ва як нусха мақола ба таври ҷопи принтерӣ пешниҳод карда шавад.

Маводи мақола ҳаматарафа санҷида шуда бошад.

Мақола бояд ба шакли компютери Times New Roman Tj – 14 таҳия шавад.

Андозаи қоғаз: А - 4. Ҳошия: аз боло ва поён – 2, 5 см., тарафи чап – 3 см., рост – 1,5 см., андозаи ҳуруф – 14, фосилаи байни сатрҳо: 1,0.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Ба мақола шарҳи мухтасари муҳтаво ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ илова карда мешавад. Шарҳи мухтасари муҳтаво дар оғоз ва адабиёти истифодашуда дар охири мақола оварда мешавад.

Ҳайати таҳририя ҳақ дорад мақоларо бо назардошти талаботи маҷалла қабул ва кӯтоҳ кунад ва ё рад намояд. Мақолаҳое, ки пештар дар дигар нашрияҳо ба таъб расидаанд, қабул карда намешаванд. Дастхатҳо барои тақриз арзёбӣ мешаванд ва муаллиф дар мавриди зарурат ба муҳтавои он ошно мегардад.

Ба мақолаҳои унвонҷӯёну аспирантон тавсияи роҳбарони илмиашон зарур аст.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

В научном журнале «Вестник Академии образования Таджикистана» печатаются статьи учёных педагогов, преподавателей ВУЗ-ов, методистов, учителей средних общеобразовательных учреждений, аспирантов, местных и зарубежных соискателей, содержащие результаты исследований по педагогическим наукам.

При отправке статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила: размер статьи не должен превышать 10 страниц компьютерного текста, включая текст, таблицы, библиографию, рисунки и тексты аннотаций на таджикском, русском, и английском языках.

Для подготовки статьи должен использоваться текстовый редактор Microsoft Word. Одновременно с распечаткой статьи сдаётся электронная версия. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (шрифт Times New Roman Tj 14, формат А-4, интервал одинарный, поля: верхнее и нижнее -2,5 см, левое-3 см, правое -1,5 см;), все листы статьи должны быть пронумерованы.

Сверху страницы по центру листа указывается название статьи, ниже через один интервал инициалы и фамилии автора (авторов). Ниже название организации, адрес. Далее через строку следует основной текст.

К статье прилагается резюме на таджикском, русском и английском языках с указанием названия статьи. Текст резюме приводится в начале статьи, список использованной литературы в конце.

Редколлегия оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения статьи. Статьи, не отвечающие настоящим правилам, редколлегией не принимаются.

Статьи аспирантов и соискателей принимаются с рекомендациями научных руководителей.

NOTES FOR THE AUTHORS

The scientific journal «Bulletin of the Academy of Education of Tajikistan» publishes articles by scientific educators, university professors, methodologists, teachers of educational institutions, graduate students of local and foreign applicants containing the results of research on pedagogical sciences.

When submitting articles to editorial board the following rules should be observed: the size of the article should not exceed 10 pages of computer text, including texts, tables, bibliography, drawings and annotation texts in Tajik, Russian and English.

For the preparation of the article should be used the text editor Microsoft Word.

An electronic version remains simultaneously with the printout of the article. The manuscript must be printed on a computer font Times New Roman TJ 14, format A-4 single spacing, upper and lower margins 2,5 sm, left 3 sm, right 1,5 sm and all the pages should be paginate.

At the top of the page in the center of the sheet is the title of the article, below after one interval the initials and surname of the author. Below is the name of the organization and address.

The main text follows through the given line. The article offers a summary in Tajik, Russian and English with title of article. The text of the summary is given at the beginning of the article, list of references at the end.

Editorial board reserves the right to make reductions and editorial changes to the article.

Articles do not comply with these rules are not accepted.

Articles of graduate students and applicants are accepted with the recommendations of supervisors.

**ПАЁМИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН / Маҷаллаи илмӣ,
маърифатӣ ва таълимию методӣ. – Душанбе, 2024. - № 4 (54). – 296с.**

Сармуҳаррир:	Сафаров Ш.А.
Муовини сармуҳаррир:	Каримзода М.Б.
Котиби масъул:	Муҳиддинзода Б.
Муҳаррири матни тоҷикӣ:	Гулмадов Ф.
Муҳаррири матни русӣ:	Ҷонмаҳмадова Г.Ш.
Муҳаррири матни англисӣ:	Абдуллозода М.И.
Муҳаррири техникӣ:	Муҳиддинзода Б.
Саҳифабанд:	Ҳайдаров Р.

Муассис: Академия таҳсилоти Тоҷикистон

ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА / Научно-просветительский и учебно-методический журнал, 2024. - №4 (54). – 296 с.

Главный редактор:	Сафаров Ш.А.
Зам. главного редактора:	Каримзода М.Б.
Ответственный секретарь:	Муҳиддинзода Б.
Редактор таджикского текста:	Гулмадов Ф.
Редактор русского текста:	Джонмаҳмадова Г.Ш.
Редактор английского текста:	Абдуллозода М.И.
Технический редактор:	Муҳиддинзода Б.
Верстка:	Ҳайдаров Р.

Учредитель: Академия образования Таджикистана

**BULLETIN OF ACADEMY OF EDUCATION OF TAJIKISTAN/
Scientific-educational and metodical Journal, 2024. - № 4 (54). – 296.**

Chief Editor:	Safarov Sh.A.
Deputy Chief Editor:	Karimzoda M.B.
Executive Secretary:	Muhiddinzoda B.
Tajik Text Editor:	Gulmadov F.
Russian Text Editor:	Djanmakhmadova G.Sh.
English Text Editor:	Abdullozoda M.I.
Technical Editor:	Muhiddinzoda B.
Verska:	Haidarov R.

Founder: The Academy of Education of Tajikistan

---

*Ба матбаа 25.12.2024 супорида шуд. Ба чоп 28.12.2024 имзо шуд.
Когази офсетӣ. Андозаи 60x84 1/8 чузби ч. ш. 37. Теъдод 100 нусха. Супориши №14
Дар матбааи «Шабон-217», кӯчаи М. Турсунзода, чоп шудааст.*

---

*Сдано в печать 25.12.2024. Подписано к печати 28.12.2024. Печать офсетная.
Формат 60x84 1/8 Условно-печатный лист – 37. Тираж - 100. Заказ № 14.
Издательство «Шабон-217», 7734024, улица М. Турсунзаде*

---

*Download in Print 25.12.2024. Posted on 28.12.2024. Offset printing.
Size 60x84 1/8 Printer's sheet – 37. Edition - 100. Assignment № 14.
Publishing office "Shabon-2017", 7734024, M. Tursunzoda Str.*